

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

**ORTAÇAĞDA
BİZANS DÖNEMİNDE
FRİGYA
(PHRYGIA)**

ve

**Bölge Müzelerindeki
Bizans Taş Eserleri**

EBRU PARMAN

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI; NO. 1347
EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI; NO. 11

ORTAÇAĞDA BİZANS DÖNEMİNDE FRİGYA (PHRYGIA)

ve

Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri

Eskişehir, 2002

CIP-Anadolu Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi

Parman, Ebru.

Ortaçağda Bizans döneminde Frigya (Phrygia) ve bölge müzelerindeki Bizans taş eserleri

1. Frigya 2. Frigya yazıtları 3. Türkiye – Eski eserler 4. Bizans eski eserleri I. E.a II. Dizi: Anadolu Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi yayınları; no. 11.

DR431 .8 .F74 P37 2002

ISBN 975-06-0087-8

2002-013

**“Sevgili Babam Dr. Cemal
PARMAN’ın Anısına”**

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ

1

A-Phrygia'ya Gelen Gezginler ve Yayınları (16.-19. yy.)

5-8

B-20. yüzyıl Araştırmaları

9-11

BÖLÜM I- Bizans Dönemi Phrygia'sı

A. Coğrafi Konum

13-13

B. Tarihçe

15-20

a. Bölgenin Dinsel Tarihçesi:

a.1 Pagan Kültler, Meleklerle Tapınım, Baş Melek Mikhael Kültü

21-29

a.2 Yahudi Toplumu

31-32

a.3 Phrygia'da Hristiyanlığın Kökeni ve Yayılışı

33-35

a.4 Phrygia'da İlk Hristiyan Yazıtları ve Bazı İlginç Mezhepler

(Montanizm)

37-43

C. Üretim

45-47

BÖLÜM II- Phrygia'nın Bizans Dönemi İdari Sınırları,

Eyalet ve Themaları

49-54

A. Önemli Dinsel Merkezleri

55-83

B. Önemli Tarihsel Yolları

84-89

BÖLÜM III- Phrygia Bölgesinin Müzelerinde (Afyon, Eskişehir,

Hierapolis, Kütahya, Seyitgazi, Uşak, Selçuklar Deposu) Bizans

Taş eserleri (Kabartma Levhalar, Lahitler, Mimari Plastik)

91-91

A. Mimari Plastiğe Giriş, Terminoloji

91-94

B. Litürjik Elemanlar (Templon ve ona ilişkin parçalar, ambon, altar, kiborion, vaftiz havuzları)

95-153

C. Lahitler

155-159

D. Korkuluk Levhaları

161-172

E. Kabartmalar

173-176

F. Statik elemanlar (Sütun, Sütun Başlığı, Arşitrav, lentolar)

177-202

G. Diğerleri

203-203

BÖLÜM IV SONUÇ

205-213

İngilizce özet (Summary)

215-223

Kısaltmalar ve Kaynakça

Dizin

Fotoğraf Listesi

Çizim Listesi

Haritalar

Şemalar

0702
GIRL

1. The girl is very beautiful and intelligent.
2. She is very kind and helpful.
3. M. A. is a very good friend.
4. She is very kind and helpful.
5. She is very kind and helpful.
6. She is very kind and helpful.
7. She is very kind and helpful.
8. She is very kind and helpful.
9. She is very kind and helpful.
10. She is very kind and helpful.

BOLLE M. H. is a very good friend.
1. She is very kind and helpful.
2. She is very kind and helpful.
3. She is very kind and helpful.
4. She is very kind and helpful.

BOLLE M. H. is a very good friend.
1. She is very kind and helpful.
2. She is very kind and helpful.
3. She is very kind and helpful.
4. She is very kind and helpful.
5. She is very kind and helpful.
6. She is very kind and helpful.
7. She is very kind and helpful.
8. She is very kind and helpful.
9. She is very kind and helpful.
10. She is very kind and helpful.

BOLLE M. H. is a very good friend.
1. She is very kind and helpful.
2. She is very kind and helpful.
3. She is very kind and helpful.
4. She is very kind and helpful.
5. She is very kind and helpful.
6. She is very kind and helpful.
7. She is very kind and helpful.
8. She is very kind and helpful.
9. She is very kind and helpful.
10. She is very kind and helpful.

ÖNSÖZ

Phrygia bölgesindeki çalışma ve araştırmalarım aslında 1985 yılından itibaren başlamıştı. Hacettepe Üniversitesi'nde görevli olduğum yıllarda, Yüksek Lisans derslerinde, "Bölge Araştırması" olarak Phrygia'yı seçmiştik. Ancak bölgeye gelip öğrencilerle daha ayrıntılı çalışmak, para, zaman, araç ve hava koşullarını bir türlü eşleştirememekten dolayı gerçekleştirememişti. Sadece müzelerde bazı fotoğraf çekimleri yapılabilirdi.

1990 yılında akademik kariyerime Eskişehir Anadolu Üniversitesinde devam etme kararımı birlikte Phrygia sevdası da alevlendi. Burada ASTAM'ı (Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma Merkezi) kurup bir taraftan da Prof. Dr. Muhibbe Darga yönetimindeki Dorylaion kazı çalışmalarını sürdürürken, bir taraftan da kendi araştırmam için zaman ayırma ve malzeme toplama olanağını buluyordum. Fakat 1993 yılında ani bir kararla, daha önce mevcut olmayan Edebiyat Fakültesinin ve Arkeoloji Sanat Tarihi Bölümünün ilk kuruluş aşamasının sorumluluğu, planlanması, eğitim programı ve kadro oluşturulup sistemin çalışabilirliğinin sağlanması yanı sıra; idari görevler, dersler ve öğrenciler (Türkiye'de hiç bir örneği olmayan Sanat Tarihi "ekstern" öğrenci sorunları) ile yıllar su gibi akıp geçti; böylece araştırmam istenilen ivmeyi kazanamadı.

Ancak, 1997 yılında İngiltere Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde sakin ve huzurlu bir ortamda iki ay kesintisiz çalışma olanağı sonuca yaklaşmamı sağladı. IBu vesileyle değerli meslekdaşım, sevgili dostum Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU'na, bana Cambridge'de yarattığı çalışma ortamı için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Sonuç olarak, bu zahmetli çalışmayı bitirmem 1998 yılının sonunu buldu. Tüm bu uzun süreç içinde bana her türlü maddi-manevi desteğini esirgemeyen ve başta sevgili, değerli hocamız Prof. Dr. Muhibbe DARGA'olmak üzere, tüm dost ve meslekdaşlarıma, bu süreçte idari görevlerimi paylaşan, yüklerimi azaltan Fakülte yönetimine, Dekan Prof. Dr.İhsan GÜNEŞ, Prof.Dr. Cahit BİLİM ve Yard .Doç. Dr. Erol ALTINSAPAN'a, eski öğrencilerim ve yeni genç meslekdaşlarım, tüm bölüm elemanlarıma; bu çalışmayı gerçekleştirebilmem için gerekli izni veren Kültür Bakanlığı Anıtlar-Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve ona bağlı Afyon müzesi müdürü Şeracettin ŞAHİN'e, Eskişehir müzesi Müdür Vekili Kıymet TUNA'ya, Hierapolis müzesi müdürü Hasan Hüseyin UYSAL'a ve Müze uzmanı eski öğrencim Nesrin KARABAY'a, Seyitgazi müzesi müdürü eski öğrencim Necdet KELEŞ'e ve Uşak Müze Müdürü Kazım AKBIYIKOĞLU'na,

Bazı yazıtların okunmasında yardımcı olan değerli meslekdaşım Akdeniz Üniversitesi Öğretim üyesi Prof. Dr. Sencer ŞAHİN'e,

1998 Temmuz ayının kavuran sıcaklarında Afyon, Uşak (Sebaste), Hierapolis Müzeleri'nde fotoğraf çekimi için Sanat Tarihi Bölümü Öğr. Gör.Yalçın MERGEN, çizim ve kesitler için Öğr. Gör. Macit V. TEKİNALP'e, yazıların kopyalanması için Arkeoloji Bölümü Öğr. Gör. A. Tolga TEK'e, çizim ve kesitlerin diğer bölümünü yayına hazırlayan Öğr. Gör. A.Oğuz ALP, Öğr. Gör. Macit V. TEKİNALP ve Öğr. gör. Abdullah DEVECİ'ye, sonsuz bir özveriyle yazılarımı, notlarımı bilgisayara titizlikle aktaran Bilgisayar Araştırma ve Uygulama Merkezi'nden sevgili Turgut ÖRSEL'e, çizimlerin bazılarını temize çeken Güzel sanatlar Fakültesi öğrencilerinden Serkan ONUR, Barış GÜNEY, Ali GÖKALP'e, son düzeltmeleri ve Bibliografyayı gözden geçiren Bölüm Başkan Yardımcım Yrd.Doç.Dr.Yelda OLCAY'a ve bölüm elemanlarım Öğr. Gör. Selda ALP'e, Öğr. Gör. Nilgün ÇÖL'e, Yrd. Doç. Dr. Kıvanç OSMA'ya, Öğr. Gör. Arzu YILMAZ'a, Bölüm Sekreterimiz Özlem SEZER'e ve Tarih Bölüm sekreteri Kevser AYDIN'a, bu araştırmamı basmayı kitap haline getirmeyi onaylayan Anadolu Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve Sayın Rektör Prof. Dr. Engin ATAÇ'a, Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Nüvit GEREK'e ve Anadolu Üniversitesi Matbaasına,

Ankara, İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün kütüphanesindeki araştırmalarım sırasında her türlü kolaylığı sağlayan başta Müdür Roger MATTHEWS'a, yayınların fotokopilerini bıkmadan usanmadan bana ulaştıran sevgili Dr. Yaprak ERAN ve Yiğit ERBİL'e,ingilizce özeti hazırlayan Yrd.Doç.Dr.Ayşe Çalık ROSS ve Dr.John ROSS'a, Çizim 30-39 nolu çizimleri hazırlayan öğrencim Muradiye BURSALI'ya, Bizans dönemi Phrygia'sının haritasını çizen Soner ÖZKAN'a

Ve bitmez tükenmez sorunlarla sürekli ara vermek zorunda kaldığım çalışmama tekrar tekrar başlamam için manevi-maddi desteği hiç bir zaman esirgemeyen sevgili aileme, sıcak varlığı ile annem Süheyla PARMAN'a, hiç usanmadan çevirilerimi yapan ve ilginç gözlemleriyle bana her zaman esin kaynağı olan sevgili kardeşim Melek PARMAN'a ve biricik yeğenim Selin ARAT'a

Sonsuz teşekkürlerimi sunmak isterim.

Eskişehir, Aralık 1998

E. PARMAN

GİRİŞ

Günümüzde Eskişehir, Afyon, Kütahya, Uşak ve Denizli illerini kapsayan bölge, Ortaçağ'da Frigya'nın Bizans Dönemi sınırları içinde kalan alanıdır.

Frigya'nın Ortaçağ Bizans dönemini içeren bu çalışmanın amacı Türkçe olarak mevcut hiçbir başvuru yayınının olmadığı bu bölgenin, Bizans döneminin tarihçesini, dinsel akımlarını, dinsel merkezlerini, kentlerini ve onları birbirine bağlayan yolları, bölgeye gelen gezginleri ve son yapılan araştırmaları, bölge müzelerindeki Bizans taş eserlerini (kabartma levha, lahit ve mimari plastiğini) topluca, Türkçe olarak okurlara, meslektaş ve öğrencilere sunmaktır.

Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışma, **Giriş** ve onu izleyen **dört bölümde** toparlanmıştır.

Giriş'te çalışmanın amacı ile birlikte, bölgeye gelen gezginler ve ilk araştırmalardan itibaren günümüze dek yapılan çalışmalar, yayınlar belirtilmiştir.

Bölüm I'de; Frigya'nın Bizans dönemi coğrafi ve tarihsel konumu, Bizans dönemi öncesini de içeren dinsel tarihçesi, pagan kültürleri, dinsel akımları, ilginç mezhepleri (Montanizm, Novatianizm gibi), Meleklerle tapınım ve Baş Melek Mikhael kültü, Yahudi toplulukları, ilk Hristiyan azizleri ve ilk Hristiyan akımları özetlenmiştir.

Bölüm II'de; Bizans dönemindeki idari sınırlar, **thema** ve eyalet bölünmeleri, önemli dinsel merkezler, yerleşim alanları belirtilmiş, üretim alanlarına değinilmiştir. Frigya'daki piskoposluk merkezleri, kentleri ve bunların kısa tarihçeleri, bu kentleri birbirine bağlayan tarihi yollar son yıllarda yapılan araştırmaların da taranmasıyla açıklanmıştır.

Bölüm III, daha önceki iki bölümde coğrafi, tarihsel ve dinsel konumu özetlenen Frigya'nın başlıca merkezlerinin müzelerinde (Afyon, Eskişehir, Hierapolis, Kütahya, Seyitgazi, Uşak ve Uşak'a bağlı Selçukler deposu) bugün çok

sayıda bulunan ve orta Bizans dönemi taş işçiliğinin en zengin örneklerini yansıtan Bizans kabartma levhalar, lahitler ve mimari plastiğini değerlendirme denemesidir. Bu çalışma, sadece 6 müzenin Bizans taş eserlerini tanıtan bol fotoğraflı bir katalog çalışması olarak da hazırlanabilirdi; ancak müzelerdeki bu eserlerin işlevleri, anlamları, üzerlerindeki bezeme unsurları sadece tanımlanıp fotoğraflarıyla ve çizimleriyle verildiğinde; ortaya çıktıkları bölgenin tarihsel ve dinsel içeriğini belirtmeden, hiçbir tarihsel alt yapı vermeden yapılmış noksan bir çalışma olurdu kanımca. Bu nedenle ilk iki bölümde coğrafi, tarihsel ve dinsel alt yapı irdelenerek böylece müzelerde bulunan eserlerin birer taş yığını olmayıp bir dönemin yokolan binalarının, yapıtlarının, çevresiyle ve tarihsel içeriğiyle bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesi gereği vurgulanmak istenmiştir.

Frigya bölgesinde araştırma yapılan müzelerde 200 adet malzeme incelenmiştir. (bkz. Bölüm III-Katalog) Mimari plastik olarak adlandırılan ve mimariye bağlı olarak onu statik ve estetik yönden zenginleştiren bu malzeme ve ayrıca bu müzelerde bulunan Bizans dönemine ait diğer taş eserler (lahitler, kabartma levhalar v.d.) Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle müzelerin öngördüğü koşullarda tek tek değerlendirilmeye; işlev, malzeme, üslup ve tarihlendirme sorunları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada ortaya çıkan sonuç, müzelerin eser-malzeme açısından yoğunluğu ve zenginliği ile daha pekçok araştırmanın kaynağını sağlayacak nitelikte olmasıdır. Ancak, sergileme biçimleri, müzelerin uzman eleman ve maddi kaynak sıkıntısı nedeniyle tam istenilen düzeye henüz gelememiştir. Bu husus da bu gibi malzeme üzerinde çalışan araştırmacıların, tüm yapıtları birarada görememelerine ve noksan değerlendirmelerine neden olmaktadır. Örneğin bölgenin önemli müzelerinden Afyon Müzesinde onarım nedeniyle depolarda çalışılamamış; Kütahya Müzesi malzemesi ise onarım nedeniyle kapanmadan önce Kütahya'nın da bağlı olduğu Eskişehir Koruma Kurulu başkanırken yaptığımız bilirkişi ve keşif çalışmaları sırasında aldığımız notlar çerçevesindeki bilgilerle değerlendirilmek zorunda kalınmıştır. 1998'de ise müze onarım nedeniyle kapalı olduğu için tekrar bu bilgileri doğrulamak, fotoğraf çekmek ve ayrıntılı çalışma yapabilmek mümkün olmamıştır.

İleride her iki müzenin de hakettiği mekanlara, elemanlara ve sergilemeye kavuşmalarını umarız. Uşak Müzesi her türlü zorluğa ve sıkıntıya rağmen malzemesini kısmen değerlendirebilmiş ve çok yakında envanter sistemini

bilgisayara aktarma olanağına kavuşabileceğini bildirmiştir. Aynı şekilde Eskişehir Müzesi de böyle bir girişimde bulunmayı planlamıştır.

Müzelerin sahip olduğu eserler ancak böyle uzun-ince bir yoldan sabırla ve emekle geçilerek düzenlenebilir ve bilgisayar sisteminde envanterlenebilirse araştırmalar daha verimli ve daha yararlı sonuçlara ulaşabilecektir.

Son olarak sözü edilmesi gereken en önemli husus, Bütçeden Kültür Bakanlığına ayrılan ve gülünç bir miktar olan %03 oranıdır. Böyle bir oranla müzeci meslekdaşlarımızdan da mucize beklenmemelidir. Kaldı ki pek çok müzeci meslekdaşımız kendi kişisel çabalarıyla olumlu işler yapmayı başarmışlardır. Artık 21. yüzyıla giren bir ülkede kültüre yatırımın “lüks” olmadığı gerçeğinin kavranmasıyla müzelerimizin de sorunlarının çözüleceğini dileriz.

Son Bölümde de bu çalışmada ulaşılan bazı sonuçlar, değerlendirme ve yorumlar toparlanmıştır. Ek'te verilen şemalar, bölge haritaları, eserlerin fotoğraf ve çizimleri ile metinlere görsel olarak daha açıklayıcı katkıda bulunulmak istenmiştir.

İstanbul'un kuruluşu hakkında ve İstanbul'un kuruluşu olan "1661-1662'de Bir Karayıl'ın Tımarına İyileştirilmesi"¹ başlıklı bir David Young tarafından yazılmıştır. İstanbul'un kuruluşu ile ilgili olarak Karayıl'ın yola çıkıp Kuzey'e gittiğini ve aynı yola ilerleyerek İstanbul'un kuruluşuna katkıda bulunduğunu 12. yüzyıl başında Paul Lucas, Young'un, Anadolu ve Afrika seyahatini yapmış ve 1712'de İstanbul'a yerleşmiştir.² Paul Lucas, Anadolu seyahatinde Eskişehir ve Kütahya'ya da uğramış ve bu şehirlerin yerli geleneklerini, geleneklerini ayrıntılarıyla incelemiştir. Daha sonra Beyşehir ve Ayas'tan Anadolu'ya doğru devam etmiştir.

¹David Young'un "Tomburk" adlı kitabı, Paul Lucas tarafından yazılmıştır. İstanbul 1661-1662; Ayrıca Eskişehir, Beyşehir ve Kütahya'daki tımarları ve bu tımarların Paul Lucas'tan Eskişehir'e 1711, 149-151.

²Paul Lucas, "The Travels of Paul Lucas in the Levant 1680-1681", pp. 10-11, London 1981.

³David Young'un "Tomburk" adlı kitabı, Paul Lucas tarafından yazılmıştır. İstanbul 1661-1662; Ayrıca Eskişehir, Beyşehir ve Kütahya'daki tımarları ve bu tımarların Paul Lucas'tan Eskişehir'e 1711, 149-151.

⁴Paul Lucas, "The Travels of Paul Lucas in the Levant 1680-1681", pp. 10-11, London 1981.

⁵Paul Lucas, "The Travels of Paul Lucas in the Levant 1680-1681", pp. 10-11, London 1981.

A-Frigya'ya Gelen (16-19. yy) Gezginler ve Yayınları

1554 yılında Alman Busbecq, o sırada Amasya'da bulunan Kanuni Sultan Süleyman'a elçi olarak gönderildiğinde, Hans Dernschwam ile İznik, Yenişehir, Bozüyük, Eskişehir, Ankara ve Amasya'ya ulaşarak gittikleri ve kaldıkları her yer hakkında gözlemlerini içeren bir gezi defteri yayınlamışlardır.¹

1597'de İstanbul'dan Haleb'e giden John Sanderson² Bozüyük, Eskişehir, Seyitgazi, Bayat ve Bolvadin'den geçerek Akşehir'e varmıştır. Gezgin Seyitgazi ile Bayat arasında tek mevzii yer olarak Bardakçı'yı (Santabaris) gösterir. Evliya Çelebi de sefer ve kervan yollarından söz ederken Hüsrev Paşa Han'ının bulunduğu bugünkü Hanköy'ün Seyitgazi'den sonraki menzil olduğunu belirtir.³

Anadolu'yu bir baştan bir başa gezen yabancı gezginler bu bölgeye yaptıkları geziler sırasında gördüklerini, izlenimlerini, çizim ve yorumlarıyla belirtmişler; yayınlamışlardır.

İbranice yazılmış İngilizce ve Türkçeye çevrilmiş olan "1641-1642'de Bir Karayit'in Türkiye Seyahatnamesi"⁴ Samuel ben David Yemşel tarafından yazılmıştır; kendisi üç arkadaş ile beraber Kırım'dan yola çıkıp Kudüs'e gidişlerini ve dönüş yolu üzerinde geçtikleri kentleri kısaca anlatır. 18. yüzyıl başında Paul Lucas, Yunanistan, Anadolu ve Afrika seyahatini yapmış ve 1712'de bunları yayınlamıştır.⁵ Paul Lucas, Anadolu seyahatinde Eskişehir ve Kütahya'ya da uğramış, at ile pekçok yeri gezmiş gördüklerini, gözlemlerini ayrıntılarıyla kitabında belirtmiştir. Daha sonra Beypazarı ve Ayaş'tan Ankara'ya doğru devam etmiştir.

¹ Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-55); Ayrıca Eskişehir, Bozüyük ve Kütahya'daki izlenimleri için bkz. S. Albek Dorylaion'dan Eskişehir'e 1991,140-141

² The Travels of J. Sanderson in the Levant 1584-1602 yay.W. Foster, London, 1961

³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi , (Z. Danışman tarafından Türkçeye uyarlanan 3. kitap, İstanbul 1970

⁴ B. Lewis "1641-1642'de Bir Karayit'in Türkiye Seyahatnamesi", (Çev. F. Selçuk), Vakıflar Dergisi III, 1956; Eskişehir ile ilgili kısımlar için bkz. Albek, 1991, 141-142

⁵ P. Lucas, Voyage du sier Paul Lucas fait par ordre du Roy dans la Grèce, L'Asie Mineure, La Macédoine et l'Afrique, Paris 1712

Yine 18. yüzyılın başında Pitton de Tournefort bu bölgeye gelmiştir.⁶ Ayaş, Beypazarı, Mihallıçık, Kayı köyü, Muttalip civarına gelmiş ve bu bölgede gördüğü mermer bloklara dikkati çekmiştir. 1734 yılında J. Otter,⁷ Hanköy'de Hüsrev Paşa Hanı'nda gecelemiş, ancak gördüklerinden söz etmemiş sadece köylülerin kendisine kötü davrandığından söz etmiştir. 1730-40 yıllarında bu bölgeye gelen Richard Pockocke Bolvadin, Hanköy ve Seyitgazi'ye gelmiştir ve o da diğerleri gibi izlenimlerini yayımlamıştır.⁸

1800 yılında bir İngiliz askeri misyonu Mısır'a yolculuk yapmak üzere Anadolu'ya gelmişlerdir. İçlerinden William Martin Leake yolculuk izlenimlerini 1824'de yayımlamıştır⁹. Seyitgazi, Hanköy ve çevresinde dolaşmışlar, ormanlık bir vadide kule ve kale kalıntılarına rastlamışlar; kayalarda gördükleri yazıtları kopya etmişler, Yazılıkaya ile ilgili bilgileri değerlendirmişler ve ilk çizimleri yapmışlardır. Leake, keşfettiği bu anıta üzerindeki yazıt nedeniyle "Midas'ın Mezarı" adını vermiştir. Daha sonraki 10 yıl içinde İngiliz ve Fransız gezginler peş peşe Frigya bölgesine geziler yapmışlar ve diğerleri gibi izlenimlerini ayrıntılı olarak yayımlamışlardır.

19. yüzyıl başında J. MacDonald Kinneir, Söğüt üzerinden Eskişehir'e gelir ve Eskişehir'in hamamlarını anlatır, Kurşunlu Camii'ni ziyaret eder ve kendisine kötü davranan, korkutan dervişlerden söz eder daha sonra Seyitgazi, Kaymaz ve Sivrihisar'ı ziyaret eder. Sivrihisar hakkında ayrıntılı bilgiler verir.¹⁰

1826'de Fransız araştırmacılar A. de Laborde¹¹ ve oğlu Hüsrev Paşa Hanı'na gitmişler, Midas vadisinde kamp kurmuşlar ve ikinci bir kaya cephesi bulmuşlardır. (Daha sonra 20. yüzyılda bu bölgede araştırma yapan E. Haspels, bu ikinci kaya

⁶Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy, Paris, 1717

⁷J. Otter, Voyage en Turquie, Paris, 1748

⁸R. Pockocke, A Description of the East and some other Countries, London, 1743-1745

⁹W. M. Leake, Journal of a Tour in Asia Minor, London, 1824

¹⁰J. MacDonald Kinneir, Voyage dans l'Asie Mineure, Paris 1818; Albek, 1991, 144-145

¹¹A. de Laborde, Voyage de l'Asie Mineure, Paris, 1838

cephesine “Bitirilmemiş Anıt” adını vermiştir). Laborde’lerin bu gezisinde pek çok çizim yapılmış, Pişmiş Kale’ye kadar çıkılmış, Kümbet’e gitmişler ve burada antik bir mezar odası keşfetmişlerdir ki daha sonra bu mezarı İngiliz gezgin Steuart “Solon’un Mezarı” olarak adlandırmıştır.¹²

A. Cramer Anadolu’nun tarihi coğrafyası ve epigrafisi üzerine araştırmalarını yoğunlaştırmış 1832’de bunları yayımlamıştır.¹³

Texier, 1834 yılında bu bölgeye geldiğinde diğer gezginler gibi bölgedeki tek konaklama yeri olan Hüsrev Paşa Hanı’nda kalmış ve Frigya’yı incelemiştir. Anadolu’da üç yıl boyunca gezdiği gördüğü yerleri üç cilt halinde yayımlamış; I. cildini tümüyle Frigya’ya ayırmıştır. Midas anıtına da Yazılıkaya adını vermiştir.¹⁴ Texier, Midas anıtının ardındaki kayalarda bulunan iki mezar odasını da incelemiş daha sonra Gerdekkaya’ya giderek onun da planını çıkartmıştır. Anadolu’ya gelen 19. yüzyıl gezginleri ve araştırmacıları içinde Ch. Texier’in yeri ayrıdır. Çünkü sadece gözlem ve izlenimlerini kişisel değer yargılarıyla değil arkeoloji ve sanat tarihi araştırmaları için bugün çok değerli sayılan çizimleri ve değerlendirmeleri de yapmıştır.¹⁵

Anadolu’da uzun geziler yapan W. R. Ainsworth, 19. yüzyılın ilk yarısında Seyitgazi, Bardakçı ve Hanköy’e uğramış ve Hanköy’deki yapılardan da söz etmiş ve araştırmalarını üç cilt halinde yayımlamıştır.¹⁶

İngiliz gezgin J. R. Steuart, Texier’den önceki yayınları, Laborde ve Leake’in araştırmalarını 1837’de yeniden ele almıştır. İzmir’den İstanbul’a kadar olan bölgeyi araştırmış, Kütahya ve Eskişehir’e uğramıştır. Kütahya’nın güneydoğusundaki tepelerde hepsi yağma edilmiş çok sayıda lahitten söz etmektedir. Ayrıca, bir çok tonozlu mezarı da tanımlamış ve mezarların şematik çizimlerini yapmıştır.

¹²J. R. Steuart, A Description of Some Ancient Monuments, with Inscriptions in Lydia and Phrygia, London, 1842

¹³A. Cramer, A Geographical and Historical Description of Asia Minor, Oxford, 1832

¹⁴C. Texier, Description de l’Asie Mineure, faite par ordre du gouvernement Français de 1833 à 1837 Tome I: Phrygie, Paris, 1839

¹⁵C. Texier, Asie Mineure, description géographique, historique et archéologique, Paris, 1862

¹⁶W. R. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, III, London, 1842

19. yüzyıl gezginlerinin en ünlüsü Charles Fellows da Anadolu'ya gelmiş, haritalar çıkarmış, Midas anıtını bulmaya çalışmıştır.¹⁷

Fellows'tan sonra sırasıyla 19. yüzyılda W. J. Hamilton, Anadolu'yu gezerken Frigya bölgesine de uğramış; aynı şekilde Barth¹⁸ ve Mordtmann,¹⁹ G. Perrot²⁰ gibi araştırmacılar da Anadolu seyahatlerinde Frigya'ya uğramışlar özellikle kaya anıtlarının çizimlerini yapmışlar, gördüklerini ayrıntılı bir biçimde anlatmışlardır. 19. yüzyılın sonunda Ramsay,²¹ Radet,²² Humann-Puchstein,²³ Körte,²⁴ Anderson,²⁵ Von Diest²⁶ gibi yabancı gezginler ve araştırmacılar Anadolu'yu karış karış gezerek her gördükleri bölgeyi, doğal, tarihsel, arkeolojik çevreyi, buldukları yazıtları, insanların yaşayış biçimleri ve giyimlerini, kendilerine ilginç ve değişik gelen gelenek ve görenekleri, kendi yorum ve çizimleriyle değerlendirerek bugünkü araştırmalar için çok kıymetli olan belgeler bırakmışlardır; çünkü 18. ve 19. yüzyıllarda Anadolu'nun mevcut kültürel mirasının pekçoğu bugün sadece bu çizimlerde kalmıştır. 19. yüzyıl sonunda Anadolu'ya ilk kez 1881 de gelen W. M. Ramsay daha sonra 1884-87 ve 1907'de bu gezilerini tekrarlayarak Anadolu'nun tarihi coğrafyası hakkında ve epigrafik çalışmalar açısından önemli araştırmalar yayımlamıştır.²⁷ Ramsay, bu çalışmalarıyla adeta bir ekol oluşturmuş; Frigya bölgesinde pek çok yazıt bularak bu araştırmalarını öğrencileri ile birlikte sürdürmüştür.

¹⁷C. A. Fellows, Journal Written during an Excursion in Asia Minor, London, 1838

¹⁸H. Barth, "Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutari im Herbst 1858", PGM, Ergänzungsheft 3 (1860), 3. 105

¹⁹A.D. Mordtmann, Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859, yay. Babinger, Hannover, 1925; Aynı yazar, Gordium, Pessinus und Sivrihisar, München, 1860

²⁰G. Perrot, Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure, Paris, 1867

²¹W.M. Ramsay, The Cities and Bishoprics of Phrygia I-II, Oxford, 1895, 1897

²²G. Radet, "En Phrygia, Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure", Nouvelles archives, VI (1895), 425-594

²³K. Humann, O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890

²⁴A. Körte, "Kleinasiatische Studien" III, "Die phrygischen Felsdenkmäler", Ath. Mitth., 1898, 80-153

²⁵J.G.C. Anderson'un "A Summer in Phrygia I", JHSt 17 (1897) 396-424, II. JHSt 18 (1898), 81-128

²⁶W. von Diest, "Von Tilsit nach Angora", PGM, Ergänzungsheft 125 (1898), 1-100

²⁷W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890

B-20 Yüzyıl Araştırmaları

20. yüzyıl araştırmaları ise 1901-1904 tarihleri arasında yedi defa Frigya'ya gelmiş olan Alman araştırmacı E. Brandenburg ile başlar.²⁸ 1907'de Amerikalı J. R. S. Sterret, daha önce Ramsay ile geldiği Frigya bölgesini birkez daha incelemiş ve yanında bulunan jeolog araştırmacı W. M. Forbes tarafından bölgenin jeolojik özellikleri de incelenmiştir.²⁹ 1925'te W. M. Calder'in Frigya ve Lycaonia bölgelerinde yaptığı çalışmalar, epigrafik malzemeler MAMA (Monumenta Asia Minoris Antiqua) dizilerinin çeşitli bölümlerinde yayımlanmıştır. Özellikle Ayazın, Yapıldak ve Yazılıkaya'da araştırmalar yoğunlaştırılmıştır.³⁰ MAMA dizisinin 5. cildi ise Cox ve Cameron tarafından yayımlanmıştır. Eskişehir ve Seyitgazi arasındaki bölgeyi ele alarak araştırmışlardır.³¹ MAMA dizisinin 6. cildi ise yine Frigya bölgesi ile ilgili olup W. H. Buckler ve W. M. Calder tarafından hazırlanmış ve buldukları Geç Roma adak stellerini Afyon Müzesi'ne teslim etmişlerdir.

1936-37 ve 1938 yıllarında Frigya'nın coğrafi ve jeolojik özellikleri E. Chaput tarafından araştırılmıştır.³²

1937'de A. Gabriel yönetimindeki İstanbul-Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün Yazılıkaya'da başlattıkları araştırmalar ile Frigya bölgesinde yapılan çalışmalar için yeni bir dönem başlamıştır. E. Haspels da bu ekip ile birlikte çalışmış, daha sonra 1958'e kadar birkaç kez bu bölgeye gelerek araştırmalarına devam etmiş ve bugün elimizde Frigya vadileri ve Frig kaya anıtları ile ilgili mevcut olan en kapsamlı ilk yayını (plan-çizim-fotografalarıyla) yapmıştır. E Haspels, bu bölgede yıllarca çalışmış,

²⁸E. Brandenburg, "Über byzantinische und seldschukische Reste im Gebiet des Türkmen-Dag" BZ 19 (1910), 97-106

²⁹W. M. Forbes, "A Geological Route through Central Asia Minor", Journal of Geology 19, (1911), 61-v.d.

³⁰W. M. Calder, "Early-Christian Epitaphs from Phrygia", Anatolian Studies, 5 (1955), 25-38

--Monuments from Eastern Phrygia, MAMA VII (1956)

--Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias, MAMA VIII (1962)

³¹C. M. W. Cox, A. Cameron, Monuments from Dorylaeum and Nacoleia, MAMA, Vol. V, Manchester, 1937

³²E. Chaput, Phrygie, Tome I.: Géologie et Géographie Physique, Paris, 1941

at veya eşek sırtında dolaşarak yol-ulaşım olmayan yerlere kadar çıkmış, yaklaşık altıyüz adet kilise, şapel, küçük ibadet mekanı saptamıştır. Daha sonra yayımladığı araştırmasında bütün bu saptadığı malzemenin çizim ve fotoğraflarını eksiksiz olarak hazırlamıştır. Haspels'a göre Friglerden kalan hemen tüm kaya mezarları, yerleşimleri Bizans döneminde de kullanılmış, hristiyan inancına uygun ibadet mekanlarına dönüştürülmüştür. Bugün yıkılmış olan Küçük Kapıkaya adlı Frig anıtında bir Kybele figürü nişin içinde bulunmaktaydı; hristiyanlık döneminde ise nişin kenarlarına ve çevresine her boyutta haçlar kazınmıştır. Öyle ki Frig ana tanrıçası Kybele'nin yerini Theotokos (tanrı anası) Meryem almıştır³³.

Daha sonra Ekrem Akurgal'ın Frig sanatı ile ilgili yayını³⁴ ve Kurt Bittel'in Frig kaya anıtları ile ilgili kısımları içeren "Küçük Asya Çalışmaları" adlı yayını³⁵ Friglerin dili, kökeni ve sanatı ile ilgili ayrıntılı konularla da ilgili araştırmaları içerirler.

Kültür Bakanlığı-Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 22 yıldır düzenlediği ve yayımladığı, Türkiye'de yapılan tüm kazı ve araştırma sonuçlarının sunulduğu sempozyum raporlarında da bölgenin tarihsel, arkeolojik, epigrafik araştırmaları yayımlanmaktadır.³⁶ Ayrıca tüm Türkiye müzeleri kazı raporlarında da özellikle Eskişehir Arkeoloji müzesinin bölgede yaptığı kurtarma kazı ve araştırmaları yayımlanmıştır.³⁷

Son olarak 1990 yılında Avusturya Bilimler Akademisi'nin "Tabula Imperii Byzantini " dizisinin 7. cildi Frigya ve Pisidia'ya ayrılmış olup bugüne kadar bu bölgeler ile ilgili olarak yapılmış olan tüm araştırmaları, antik kaynakları çok ayrıntılı, kapsamlı bir bibliyografya ile tanıtılmış ve bölgenin iklimi, doğal yapısı, jeolojik özellikleri, tarihi coğrafyası, bölgedeki antik çağdan bu yana yerleşimleri

³³E. Haspels, The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments I-II, Princeton, 1971, 254

³⁴E. Akurgal, Phrygische Kunst, Ankara Üniversitesi DTC Fak. Yay., No. 95, Ankara 1955

³⁵K. Bittel, Kleinasiatische Studien, Istanbul Mitteilungen, 5 (1942)

³⁶T.C. Kültür Bakanlığı Kazı ve Araştırma Sonuçları Toplantısı I-XIX, Ankara 1979-

³⁷T.C. Kültür Bakanlığı Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara, 1991, 1992

alfabetik bir sistem içerisinde verilerek haritalar üzerinde eski ve yeni adları ile belirtilmiştir; ağırlıklı olarak Bizans yerleşimleri üzerinde durulmuştur.³⁸

1990 yılında ayrıca Frig kaya anıtlarını farklı bir yaklaşımla inceleyen Geza Francovich'in yayını da dikkati çeker.³⁹

1993 yılında İngiliz araştırmacı S. Mitchell'in son araştırması ise sadece Frigya'nın değil tüm Anadolu'nun dinsel tarihi, epigrafik ve tarihsel veriler ışığında iki cilt halinde çok ayrıntılı ve geniş kapsamlı bir çalışma olarak yayımlanmıştır.⁴⁰

Thomas Drew Bear ve J. P. Sodini'nin "Nouvelles inscriptions et monuments chrétiens de Phrygie" adlı çalışmalarının ise henüz basım aşamasında olduğu öğrenilmiştir.

³⁸K. Belke, N. Mersich, Phrygien und Psidien, Tabula Imperii Byzantini 7, Wien, 1990

³⁹G. de Francovich, Santuari e Tombe Rupestri dell'Antica Frigia, Roma, 1990

⁴⁰S. Mitchell, Anatolia Land, Men, and Gods in Asia Minor, I-II, Oxford, 1993

Abstract for the 1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

1971-1972 season
The following information is for the 1971-1972 season

I- Bizans Dönemi Frigyası

A. Coğrafi Konum

Frigya, Ege'nin doğu kıyıları ve iç batı Anadolu'nun yüksek yaylası arasında kalan coğrafi konumu ile ulaşım ve ticaret için Ege ve Ön Asya ülkelerini birbirine bağlayan ve Anadolu'nun en eski yollarının kavşak noktasında kalan bir bölgedir. Orta Anadolu yüksek yaylası, Kızılırmak ve Niğde bölgelerine kadar sınırları uzanan bir alanı kapsar. Antik çağın yazılı kaynaklarına göre Büyük (Megale) ve Küçük (Mikra) adları ile iki Frigya bölgesi vardır⁴¹. Büyük Frigya, doğuda Kızılırmak, batıda Lidya bölgesi ile, güneyde İkonium (Konya), kuzeyde Köroğlu Dağları ile sınırlanmaktadır. Frigler için kutsal olan esas bölge ise Küçük Frigya veya Dağlık Frigya denilen bugünkü Eskişehir, Afyon ve Kütahya illeri arasında kalan yüksek yaylaları kapsayan bölgedir.

Frigya'nın tarihi coğrafyası, bu bölgedeki yol bağlantıları başkent Konstaninopolis'i Suriye ve Filistin'e bağlayan ana yollar, hem ticari hem dinsel hem de askeri öneme sahiptir. Bölgenin bu önemli konumu, orta çağda da devam etmiştir ve Bizans dönemi Frigya'sı, kuzeyinde *Dorylaion* (Eskişehir-Şarhöyük), doğusunda *Amorion* (Emirdağ-Hisarköy) ve *Polybotos* (Bolvadin), batısında Menderes ve Gediz ırmaklarının vadileri, güneyinde *Sozopolis* (Uluborlu), *Laodikeia* (Denizli-Ladik), *Chonai* (Honaz) kentleri arasındaki alanı kapsamıştır. Bu alanın büyük bir bölümü Anadolu platosuna aittir. Bu bölgenin yol bağlantıları, bereketli ovaları, geçitleri, askeri kilit noktalarını oluşturan kentleri ve kaleleri (Dorylaion, Amorion, Kotyaion, Sublaion, gibi), Frigya'nın orta çağda Türk'ler ve Bizans'lılar arasındaki stratejik önemini ortaya koymaktadır⁴².

Bu Bölgedeki Yol Sistemlerinden ikisi, İç anadolu'nun Tembris (Porsuk) ve Batys (Sarısu) vadilerinden yani Dorylaion ve Kotyaion (yani Eskişehir ve Kütahya) bölgesinden aşağı Sangarios (Sakarya) vadisi ile İznik ve Bursa'ya ve güney Frigya'ya Menderes'in çıkış bölgesine, oradan da Karya, Lydia ve Ege'nin zengin kıyı kentlerine (Ephesos gibi) kadar uzanmaktadır.

⁴¹W. Ruge, "Phrygia" *RE* 20/1 (1941), 781-886

⁴²Yol Bağlantıları Şeması için bkz.: TIB 7, 1990, 140; Dorylaion'un Roma İmparatorluğu dönemindeki kavşak noktası olarak önemi için bkz. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* I, 42; II, 800-802

A. Coğrafi Konum

Fiyatlar, bir bölgenin coğrafi konumuna göre değişir. Bizans, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında yer almıştır. Bu konum, Bizans'a hem ticaret yollarının kesişim noktası hem de stratejik bir konum sağlamıştır. Fiyatlar, bu konumun etkisiyle, özellikle ticaret yolları üzerindeki malların fiyatlarında belirgin şekilde artmıştır. Ayrıca, Bizans'ın Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alması, deniz yoluyla yapılan ticaretin gelişmesine de katkı sağlamıştır. Bu da, deniz yoluyla yapılan ticaretin fiyatlarında artışa neden olmuştur.

Bizans'ın coğrafi konumu, sadece ticaret yollarının kesişim noktası olarak değil, aynı zamanda bir stratejik konum olarak da değerlendirilmelidir. Bizans, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alması, onu bir stratejik konuma getirmiştir. Bu konum, Bizans'a, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alan diğer devletlerle olan ilişkilerinde bir avantaj sağlamıştır. Ayrıca, Bizans'ın Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alması, onu bir stratejik konuma getirmiştir. Bu konum, Bizans'a, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alan diğer devletlerle olan ilişkilerinde bir avantaj sağlamıştır.

Bu konumun etkisi, Bizans'ın fiyat politikasında da görülmektedir. Bizans, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alması, onu bir stratejik konuma getirmiştir. Bu konum, Bizans'a, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alan diğer devletlerle olan ilişkilerinde bir avantaj sağlamıştır. Ayrıca, Bizans'ın Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alması, onu bir stratejik konuma getirmiştir. Bu konum, Bizans'a, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında yer alan diğer devletlerle olan ilişkilerinde bir avantaj sağlamıştır.

41. Sayfa: 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

B. Tarihçe

Frigya'nın tarih öncesi çağlardan itibaren iskan bölgesi olduğu Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç çağlarına ait buluntularla kanıtlanmış durumdadır. En önemli arkeolojik veriler Demircihöyük kazılarında ortaya çıkmış ve Eskişehir Müzesi'nin en ilginç malzemesini oluşturmuştur. Kazısı halen devam etmekte olan Şarhöyük (Dorylaion) ve araştırmaları bitmiş olan Fidanlık bölgesi, yukarı Frigya'nın tarihi açısından önemli sonuçlar vermektedir⁴³. İ.Ö. 2. binde bölge'de Hitit egemenliği vardır. Daha sonra İ.Ö. 1200 yıllarında Hitit devleti yıkılır. İ.Ö. 8. yüzyılda bölgede merkezi Gordion olmak üzere güçlü bir devlet kuran Frigler, 1. yüzyıldan fazla süre egemenliklerini devam ettirmişlerdir. Arkeolojik buluntuların da yardımıyla Frig Krallığı'nın sınırlarının güneyde Burdur çevresine, kuzeyde Zile Maşathöyük ve Samsun yakınlarında Akalan'a kadar genişlediği görülür. Kızılıрмаğın doğusunda Boğazköy, Alişar, Alacahöyük, Kültepe ve Göllü Dağ'da da Frig yerleşimleri olduğu buluntular sonucu ortaya çıkmıştır. İ.Ö. 7. yüzyılın birinci çeyreğinde Kimmer akınlarına karşı koyamayan Frig devleti çökmüştür. İ.Ö. 6. yüzyılda Anadolu'da başlayan Pers egemenliği boyunca Frigya bölgesi önce *İon-Lidya* satraplığına daha sonra da *Daskylaion* (Ergili-Bandırma) satraplığına girmiştir. Büyük İskender İ.Ö. 4. yüzyılda Anadolu'ya gelip Persleri yenerek bütün Frigya'yı egemenliği altına almış; böylece Frigya'da Helenistik çağ başlamıştır. *Pessinus*, *Dorylaion*, *Midaion* Helenistik çağ Frigya'sının en ünlü kentleri olmuşlardır. Büyük İskender'in ölümünden sonra Frigya onun komutanları tarafından sürekli el değiştirmiştir. İ.Ö. 2. yüzyılda Bergama Krallığı Frigya topraklarına egemen olmuş; Frigya'nın kuzey kısımları bu tarihten itibaren "Frigya Epiktetos" (eklenmiş Frigya) olarak anılmaya başlamıştır ve *Nakolea*, *Kotyaion* ve *Dorylaion* kentleri bu bölgenin önemli kentleri olma özelliklerini korumuşlardır. İ.Ö. 133'de Bergama Krallığı veraset yoluyla Roma'ya bırakılınca Frigya, "Asia" eyaletinin toprakları içerisinde kalmıştır. İ.Ö. 25 yılında ise Frigya'nın büyük bir bölümü, Galatia bölgesine dahil olmuştur. İ.S. 1. yüzyıl ile 3. yüzyıl arasında Roma imparatorları Flavius ve Antoninler dönemi Frigya'nın zenginlik, bereket ve barış dönemidir. 395 yılında Roma'nın ikiye bölünmesi ile de Frigya Doğu Roma topraklarında kalmıştır.

⁴³M. Darga, "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları, 1989-1992" XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1993, 481-501; "1993 Yılı Şarhöyük-Dorylaion(Eskişehir) Kazıları" Ankara, 1994, 351-367; T. Efe, "Orman Fidanlığında 1992-1994 Yılları Arasında Yapılan Kurtarma Kazıları" XVII. KST/1 (1995), Ankara 1996, 95-108

Tarihsel olarak Bizans imparatorluğu başkent dışında Anadolu'da 800 yıl kadar varlığını sürdürmüştür. Bu dönem, Diokletianos ve Konstantinos ile başlayan ve Selçuklu akınlarına kadar süren bir dönemdir (4-11. yüzyıllar). 13. yüzyıla kadar da bazı küçük yerleşimlerde süren dinsel etkinlikler bu yüzyılın sonunda tamamen sona ermiştir.⁴⁴ Frigya'da böylece 4. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar süren Bizans dönemi, zaman zaman Arap akınları, zaman zaman da Türkmen akınlarıyla inişli-çıkışlı geçen bir süreçtir. Bizans tarihinde Frigya bölgesinin önemi, Arap akınlarıyla başlar. İslamiyet Arap Yarımadasında etkin olduktan sonra Anadolu'ya doğru yayılmaya başlar. Hristiyan Bizans devleti ile Müslüman Arap devleti arasında ilk çatışmalar Frigya bölgesinde meydana gelir. Emevi halifesi Muaviye'nin oğlu Yezid, Anadolu'ya girer ve Amorion kalesini kuşatır. Bizans-Suriye yolu üzerinde önemli bir merkez olan ve bizzat imparator Zenon tarafından onarılan kent, Bizans ve Araplar arasında birçok kez el değiştirir. Çeşitli aralıklarla devam eden Arap akınları sırasında 739 yılında da Akroinos (Afyon) Emeviler'in eline geçer ancak Bizans İmparatoru III. Leon tekrar kenti geri alır. Bizans imparatorluğunda Amorion hanedanlığı olarak bilinen dönem, Amorion'lu II. Mikhael'in imparator olmasıyla başlar. 9. yüzyılda II. Mikhael'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Theophilos, Amorion kentini ikinci bir başkent gibi ele almış, onarmış, önemli bir ticaret ve savunma merkezi haline getirmiştir. *Anatolikon Themasisin* bu en önemli kalesi 837 yılında tekrar Arapların eline geçmiştir. Theophilos'un ölümünden sonra Amorion sülalesinin son temsilcisi III. Mikhael ile Bizans tarihinde bu sülale dönemi kapanır.

Frigya bölgesi 11. yüzyılda Komnenoslar döneminde Haçlı seferlerinin başlaması ve bu bölgeden geçmesi nedeniyle tekrar stratejik önemini kazanır. Ortaçağda Bizans devletinin askeri, siyasi ve kültürel anlamda yeniden canlanma çabalarının ve Anadolu'da yeniden güç kazanma girişimlerinin 11. yüzyılda Komnenoslar sülalesiyle geliştiği, tarihsel kaynakların bize ulaştırdığı bilgilerdir.⁴⁵

Bu dönemin özellikle tarihsel ve edebi kaynaklarının varlığı I. Aleksios Komnenos'un akıllı ve aydın kızı Anna Komnena'nın ve ayrıca Ioannes Kinnamos ile Niketas Khoniates gibi dönemin tarih yazarlarının yapıtlarından, ayrıntılı gözlemlerini kaleme almış olmalarından ve bu kaynakların günümüze dek çeşitli dillere çevrilmiş olmasından ileri gelir.

Özellikle Anna Komnena'nın antik geleneklere göre yetiştirilmiş, antik Helen

⁴⁴S. Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor" *DOP* 29 (1975), 41-71

⁴⁵G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. F. Işıltan), 1991, 329 vd.

şiiir ve felsefesini iyi bilen aydın kişiliğinin yanı sıra, babası I. Aleksios Komnenos'un imparatorluk sürecini başından sonuna dek (1069-1118) seçkin bir üslupla kaleme aldığı ve çoğunlukla da babasını fazlasıyla övdüğü *Aleksias* adlı yapıtı, dönemin birinci derecede tarihsel kaynağı sayılır⁴⁶

Anna Komnena'nın ayrıntılı tanımları, şiirsel anlatımı yanı sıra bazen de acımasız yorumları, Bizans'ın bir devlet olarak tekrar yapılanmasını, batının ilk Haçlı seferinde Bizans ile karşılaşmasını, başkente gelen ilk haçlıları, Normanlarla ve kuzey kavimleriyle yapılan savaşları da kapsayan *Komnenos* dönemi hakkında bilgilerimizi oluşturur.

Ayrıca tarih yazarları Kinnamos ve Khoniates de birinci derece görgü tanıkları olarak yazdıkları dönem için ve özellikle *Dorylaion* ve *Myrokefalon* savaşları hakkındaki ayrıntılı bilgileri nedeniyle önemli kaynaklardır⁴⁷. Ortaçağda Bizans devletiyle Türkler arasındaki en önemli stratejik bölge, 1097'de *Dorylaion* ve 1176'da *Myrokefalon* savaşlarının yapıldığı Frigya bölgesidir.

Verimli kıyıları, vadi ve ovaların sundukları mükemmel otlak arazileri göçmen Türk kavimlerinin konaklayabilmesi için çok caziptir. İç ve batı Anadolu'yu da ele geçirerek Bizans'ın başkentine ulaşmak ve tüm bu bölgelerde egemen olabilmek için Frigya'nın bu önemli yollarından geçme zorunluluğu, *Dorylaion* (Eskişehir), *Kotyaion* (Kütahya), *Amorion* (Emirdağ-Hisarköy) ve diğer önemli kentleriyle Frigya'nın Bizans ve Türkler arasındaki askeri kilit noktası oluşumunu daha da kesinleştiriyordu.

Tüm bu nedenlerle Türkler, bu bölgeye geldiklerinde Bizans imparatoru I. *Aleksios Komnenos* da ekonomik ve siyasal anlamda krize giren Bizans'ın egemenliğini, Anadolu'da tekrar oluşturmak, Bizans devletini yeniden güçlendirmek düşüncesiyle hazırlığa başlamıştı.

Böylece Aleksios Komnenos I. Haçlı Seferi ile ordusunu birleştirip güç

⁴⁶E. Dawes, *The Alexias of the Princess Anna Comnena*, London 1928 Oxford 1967; B. Leib, *Alexiad* I-III, Paris, 1937; Ostrogorsky, a.g.e., 325

⁴⁷F. Grabler, *Die Krone der Komnenen*, Wien 1958; Ioannes Kinnamos, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexis Comnenis gestarum...*Bonnae 1836 (Corpus Scriptorum historiae byzantinae, vol. XVI; Niketas Khoniates, *Historia* (Çev. F. Işıltan), Ankara 1995

birliği yaparak İznik'i yeniden Türklerden geri almış ve İznik'ten sonra Eskişehir-şarhöyük'te yani *Dorylaion*'da 1097'de Türklerle karşı I. Haçlı Seferi ile ortak bir zafer kazanmıştı. Bu savaştan sonra gç kazanan Bizans, kısa sürede kuzeyde Pontus'tan güneyde Kilikya'ya kadar olan kıyı bölgelerinde de egemen olmuş; İzmir, Efes, Lidya, Likya bölgelerinde de Türkleri uzaklaştırmıştır. Bu arada Hağlılar da Dorylaion zaferinden sonra Konya, Kayseri ve Maraş zerinden Antakya'ya ulaşmışlardı. Ancak Godefroi de Bouillon'un kardeşi Boudin ve Bohemund'un yeğeni Tankred'in Antakya'ya giderken Kilikya'ya doğru yolu değiştirmesi anlaşma uyarınca Bizans imparatoruna teslim etmeleri gereken Kilikya kentleri üzerinde hak iddia ederek egemenlik savaşına girişmeleri ve sonuçta Boudin'in merkezi Urfa olan bir kontluk kurmasına rağmen Haçlılarla Bizans imparatoru arasındaki ilişkiler devam etmiştir. Ancak 1098 yılında Haçlıların Antakya'yı ele geğirmeleri bu ilişkileri koparmıştır.

Frigya bölgesi ise Dorylaion savaşından sonra 100 yıl kadar Bizans egemenliğinde kalmıştır. 11. yüzyılda Türklerin tekrar bu bölgeye geldiğini ve Dorylaion zerinden Bizans imparatorlarının birkaç kez Türkleri geri çekilmeye zorlamak üzere Selęuklu sultanlarının yeni gelişmekte olan başkenti Konya'ya doğru ilerleyişlerini görüyoruz. Böylece Dorylaion ovası (vallis Dorotillae), önemli bir geçit ve konaklama alanı olarak ortaya çıkıyor ki bu da arkeolojik araştırmalar için önemli bir husustur.

11. yüzyılda Dorylaion kalesinin tahrip edildiği ancak kentin bu tarihten sonra onarılmayıp kaderine terkedildiği; 1175 yılında ise Manuel Komnenos tarafından kentin surlarının bizzat kendisinin de taş taşıyarak onarıldığı Kinnamos ve Khoniates kaynaklarında ayrıntılı olarak verilmiştir.

Khoniates'in kaynağından olay şöyle anlatılıyor: "İmparator Manuel, Dorylaion'u yeniden inşa etmek istiyordu ve bununla da savaşa davet çıkartıyordu. Sultan II. Kılıç Aslan elçiler de gönderip Dorylaion'dan süratle çekilmesin istedi. Manuel hiç oralı olmadı. Tam tersine sırtında taş taşıyarak surları onarıp kenti yeniden kurmayı kararlaştırmıştı. Onun bu cesareti diğerlerine de örnek oldu. Surlar rüzgar hızıyla yükseldi. Ayrıca surların önünde kazıklarla bir engel yapıldı ve kalenin bol suya kavuşması için çok sayıda kuyular kazıldı." Khoniates böylece ayrıntılarıyla anlatmaya devam ediyor: "Türkler, Dorylaion ovasını terketmek istemiyorlardı;

çünkü yaz aylarında koyun ve sığır sürüleri buranın verimli otlaklarında dolaşırdı. Burada bir kent kurulup içine Bizans garnizonu yerleştirilmesine çok kızmışlardı ve büyük gruplar halinde Dorylaion çevresine gelip Bizanslıların yiyecek ve yakacak odun sağlamak için kaleden çıkmalarını beklemişler ve ellerine geçirdiklerini sağ bırakmamışlardı. Her an savaşa hazır olduklarını hissettirmişlerdi. Ancak Manuel, Dorylaion'un inşaatı sırasında her olayın başında bizzat cesaretle öne atıldıkça Türkler geri çekiliyor, kaçar gibi yapıyor; ancak tekrar dönüp Bizans kalesini ok yağmuruna tutuyorlardı Dorylaion yeniden inşa edildikten ve savunmaya elverişli hale getirildikten sonra imparator buradan ayrılıp güneye Sublaion'a gitti"⁴⁸ Sublaion'un bugün tam yeri bilinmemektedir, Dinar yakınındaki Evciler yöresinde olabilir. 7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar olan piskopos listelerinde adı geçer. 11. yüzyıla ait bir mühürde rahip Ioannes Subliu adı okunmuştur.

Manuel, Sublaion kalesini de yeniden onarıp içine bir Bizans garnizonu yerleştirdi (12. yüzyıl). Diğer bütün işleri de kendi düşüncesine göre en mükemmel şekilde tamamlandıktan sonra İstanbul'a döndü. Ancak çok geçmeden II. Sultan Kılıç Aslan ile Manuel Komnenos karşılıklı suçlamalarıyla işler yeniden kızışmıştı. Her iki taraf da savaş hazırlıklarına başlamıştı. Sultan birkaç kez elçi gönderip işi barışçı yönden çözmeyi önermişse de Manuel deneyimli yönetici yardımcılarının ikazına kulak asmamış inatla başkentte, savaştan habersiz genç ve ateşli yeğenlerinin teşvikine inanmayı yeğlemiş ve *Myrakefalon* yenilgisi (bugünkü adı Kırkbaş) adeta vazgeçilmez yazgısı olmuştur. Buradaki dik yamaçlı sarp geçitte (*Tzipritze*), imparatorun hiç bir önlem almadan birliklerini getirmesiyle kanlı bir savaş sonucu 1176'da Bizans'ın büyük ve ağır kayıplarla geri dönmesine ve böylece 11. yüzyılda I. Aleksios Komnenos ile 1097 de *Dorylaion* savaşıyla başlayan ve 12. yüzyılda 1176 *Myrakefalon* yenilgisiyle tamamen yokolan, Anadolu'nun Bizans tarafından yeniden ele geçirilme düşü, ortadan kalkmış ve Türklere ise başkentini yolu açılmıştır.

Savaş sonunda Manuel atı ve kılıcı kabul ederek anlaşmayı imzalamıştır; yazılı belgede Dorylaion ve Sublaion kalelerinin yıkılma şartını da böylece onaylamış olmaktadır. Ancak imparator, önünden geçerken sultanın arzusuna ve imzaladığı belgeye uyarak Sublaion kalesini bizzat yıkmış Dorylaion'a ise

⁴⁸ Khoniates, *Historia*, 122; TIB 7, 382: Sibia-Sublaion maddesi; Ramsay, *Byz VI* (1931), 4: Bishopricks of Phrygia Pakatiana

dokunmamıştır. Khoniates buradan sonra Dorylaion kalesinin akibetinden söz etmemektedir. Ancak yine de kaynaklardan anlaşıldığı gibi, Sultan II. Kılıç Aslan'ın, bu yerine getirilmeyen anlaşma nedeniyle Bizans'ı cezalandırma amacıyla 1180'de Kütahya ve Dorylaion'u ele geçirmiş olduğu ve kalenin zarar gördüğü sonra tekrar onarıldığı ve Türklerin eline geçtiği bilinir. Dorylaion 1188'de Sultan II. Kılıç Aslan'ın, 1189'da Sultan Mesut'un egemenlik sahasında kalmıştır⁴⁹.

Eskişehir ve çevresi Selçuklular döneminden beri Sultanönü olarak bilinmektedir. Osman Turan bu ismin Dorylaion'la bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir; I. Kılıç Aslan, haçlılarla yapmış olduğu Dorylaion savaşını kalenin bulunduğu tepeden yönetmiş ve yöreye Sultanhöyük'ü (Sultanyüği-Sultanüyiği) adının verilmesine neden olmuştur⁵⁰.

Sonuç olarak ortaçağ Bizans ve Türk tarihinde, önemli sonuçlar doğuran İç-Batı Anadolu'nun yani Frigya bölgesinin iki kentinde yapılan bu iki önemli savaşın birincisi yani Dorylaion 1097 savaşı, önce Bizans'ın ve Haçlıların, 79 yıl sonra yapılan ikinci savaşın yanı Myrokefalon -1176 ise Türklerin amacına yaramış; Anadolu doğudan batıya kuzeyden güneye Türklerin egemenliğine girmeye başlamıştır. Böylece 4.-13. yüzyıllar arasında Anadolu'da, 4.-15. yüzyıl ortalarına kadar da başkent Konstantinopolis ve çevresinde yaşayan Bizans İmparatorluğu sona ermiştir.

---

⁴⁹TIB 7, 240; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Türkler, (Çev. Y. Moran) İstanbul 1953, 24

⁵⁰O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye I, İstanbul 1971, 206, 507-508; H. Doğru XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı, Türkiye Üzerine Araştırmalar: 10, İstanbul 1992, 22-23

a. Bölgenin Dinsel Tarihçesi

a.1. Pagan Kültler, Meleklerle Tapınım, Baş Melek Mikhael Kültü

Anadolu'da yoğun olarak pagan tanrı ve tanrıçaların günlük hayata ve insanlara etkileri, ilişkileri, kehanetleri somut olarak yazıtlarda ve diğer buluntularda açıkça ve bol miktarda izlenebilmektedir.⁵¹

Pagan dinlerinin Anadolu'daki çeşitliliği üzerine değişik yorumlar, genel ve ayrıntılı araştırmalar, malzeme ve veriler kadar boldur.

Antik yazar Strabon'a göre: Frigler genel olarak *Tanrıça Rea*'ya taparlardı. Değişik adlar vererek tanrıların anası *Angdissis*, Büyük Frigya tanrıçası *Kybele*, ya da sadece *Ida*, *Dyndyma*, *Spilos* veya *Pessinus* gibi *Kybele* kültünün bulunduğu kutsal mekanlara göre adlandırılırdı.

Strabon, bu şaşırtıcı çeşitlilik ve yoğunluğu mantıklı bir sınıflandırmaya sokar ve sonuçta bunları dört gruba ayırır; böylece Anadolu'nun antik çağdaki atmosferini en iyi biçimde anlama imkanı doğar. Şöyle ki:

-Zeus Kültü

-Ana Tanrıça Kültü

-Men Kültü

-(Hosion kai Dikaion) Kutsal ve Adil olan En Büyük Tanrı Kültü

Bu gruplar Anadolu'da genel benzerlikler gösterir; tüm grupların esas merkezi ise Frigya'dır. Ama aynı zamanda Lydia, Mysia, Bithhynia, Galatia, Lykaonia, ve kuzey Pisidia'da da bu gruplar görülür. Bu inanç gruplarının Anadolu'ya herhangi bir yerden geldiğine dair hiç bir belge yoktur. Bu inanış gelenekleri, çeşitleri Anadolu halkının varoluşundan itibaren yani tarih öncesi dönemlerden itibaren kendi içinden çıkan, gelişen yerli unsurlardır.

⁵¹Mitchel, Anatolia. Land, Men and Gods II, 1993, 11-30

Zeus Kültü

Zeus'un sıfatları ve adları bölgelere göre değişmektedir. Bunun somut örneklerini yazıtlardan ve mezar stellerinden izlemek mümkündür. Kuzey Frigya'da Kybele Kültü, Zeus Bronton Kültü ile birlikte; Dorylaion (Şarhöyük), Nakolea(Seyitgazi) ve kuzeydoğu Galatia ile orta Frigya bölgelerinde görülmektedir.

Zeus Stratitos Pontus bölgesinde, *Zeus Tavianos* Galatia'da, *Zeus Megistos* İkonium'da ve Lyakonia'da, *Zeus Patnios* ve *Zeus Keraunios*, Laodikeia'da, *Zeus Narenos*-batı Galatia'da, *Zeus Sarnendos* doğu Galatia ve Bithynia'da-Nikea'da, *Zeus Helios*, güney-batı İkonium'da Suğla Gölü çevresinde etkindirler. Zeus, sık sık diğer tanrılarla birlikte görülür. Örneğin güney-batı İkonium'da Suğla'da, At Kavak'da, Listra'da Hermes'le birlikte.⁵²

Yukarı Porsuk ovasında Dorylaion'da Hermes ve Zeus'un birlikte betimlendiği 3. yüzyıla ait bir kabartma mevcuttur.⁵³

Dorylaion'da bulunmuş olan bir başka kabartma da Zeus kartalı ile betimlenmiş güneş ve ayı sembolize eden büstlerle çevrelenmiştir.⁵⁴

Ana Tanrıça Kültü

Strabon'un belirttiği gibi Ana Tanrıça Kültü orta Anadolu'da çok yaygındır.⁵⁵ Galatia'da *Plitandene*, *Andeirene*, *Quatidiene*, *Silandene*, *İmruragene*, Lidya'da *Palstene*, *Spulene*, *Ailene*, *Tarsene* adlarını almıştır.⁵⁶

⁵²Mitchell, a.g.e., 24

⁵³Mendel, Catalogue des musées imp. Ottomans, III 48 ff., no. 843; Robert, BCH 107 (1985), 539 not 24

⁵⁴Mitchell, a.g.e., 16, n. 40

⁵⁵MAMA I, 408; MAMA VII, 363

⁵⁶MAMA I, 2b, 2c; Mitchell, a.g.e., 20, fig.8: Meter Tymene

Tanrıça *Angdissis*'in kültü, bütün Frigya ve kuzey Pisidia'da geçerlidir. Angdissis Dağı'nda Dokimion'un (İscehisar) güneyinde, çok renkli mermer üzerine işlenen yazıtta,  Frigya tanrıçası okunur, bunların ikisi "*Meter*" olarak sınıflandırılır.⁵⁷

Edebi kaynaklara ve geleneklere göre Anadolu'nun en nl Ana Tanrıça Kültü *Kybele* veya *Dyndimos Dağı*'nın Ana Tanrıçası, *Pessinus* merkezlidir. Helenistik dönemde Pessinus'taki kutsal mekanın hem dinsel hem de politik etkisi vardır. Kltn kutsal addedilen siyah taşı İ. . 204 yılında Roma'ya götürülmüştür.⁵⁸

4. yüzyılda artık *Kybele Kültü*, bütün nne karşın etkisini yitirmiştir. Sikkelerde çok sıklıkla görülmesine karşın "*Meter Dindymene Pessinuntin*" kültünün yayıldığı söylenemez.⁵⁹

Lidya'da da Ana Tanrıça Kültü önemlidir; 1. yüzyıla ait Sardes'te bulunmuş bir yazıtta Ana Tanrıça'ya ithaf yer alır. Fakat Frigya'nın Ana Tanrıçası, en yaygın ve etkin olanıdır ve bu kült batı Anadolu'dan Karadeniz'e, Anadolu'dan İtalya-Roma'ya kadar geniş bir alana yayılmıştır.⁶⁰

Frigya kültünün önemi, diğer bölgelerden daha çok geleneklerini ve kültürlerini korumasından ileri gelmektedir.⁶¹

Men Kültü

Özellikle orta Anadolu'da yaygın olan Ay Tanrısı yani Men Kültü, sikkelerde veya kabartmalarda genel olarak Frig pelerini ve kapuşonu ile betimlenmiştir; omuzlarının arkasında yarım ay ve elinde am kozalağı, saman veya ot bulunur.⁶²

⁵⁷ MAMA VIII, 297; Mitchell, *a.g.e.*, 20, n. 65

⁵⁸ Maggie II, 1950, 297

⁵⁹ Mitchell, *a.g.e.*, 22

⁶⁰ L. Robert, *Hellenica* 1982, 359-61

⁶¹ Mitchell, *a.g.e.*, 22

⁶² Mitchell, *a.g.e.*, 24 v.d.

Pontus ve Lidya bölgelerinde de bu kült rastlanmaktadır. Orta Anadolu'daki bu kültün en önemli merkezi sayılan Pisidia Antiochia'sında (Yalvaç), *Men Askeanos* Tapınağında tüm tanrıların başkanı olarak tapılırdı. Men Askeanos Kültü, Laodekia II, Apollonia, Anaboura, Sebaste, Eumenia, ve Aphrodisias'ta da yaygındır.⁶³

(Hosios kai Dikaios) Kutsal ve Adil Olan Tanrılar Kültü

Frigya'nın farklı inançları arasında en alışılmamış, farklı, kendine özgü olan "Hosion kai Dikaion" yani kutsal ve adil tanrılar grubu ve kültürüdür.⁶⁴ *Hosia* ve *Dikaia* olarak dişi tanrıçaları da mevcuttur ve Frigya'da, Lidya'nın batısında, Galatia'nın doğusunda daha çok kırsal bölgelerde etkindir. Bir mezar yazıtı da Haymana'da bulunmuştur.⁶⁵ Bu küçük yerleşimlerin hemen hepsinde kutsal ve adil ile birlikte *Helios* görülüyor. Helios herşeyi gören olarak kutsal ve adili tamamlamaktadır.

Dorylaion'da bulunan iki yazıtta da Apollo, Hosia ile birlikte görülüyor.⁶⁶

Yine Dorylaion'da bulunan bir kabartma⁶⁷ Frigya "pantheon" unu üç ayrı konum ve statüdeki tanrıların birlikte kullanımıyla belirtmesi açısından iyi bir örnektir. Burada Zeus ve kartalının, güneş ve ay simgesi büstlerle birlikte kaidede, orta bölümde ise boydan boya bir bant halinde "Hosion ve Dikaion ile dişi karşısı *Hosia*'yı tasvir eden bir kadın figürünün sağda, Apollo'nun da solda betimlenmiş olduğu; en alta ise Heracles ve köylünün hayvanları yanında Hermes'in yer aldığı görülmektedir.

Pagan Anadolu'nun inanılmaz çeşitlilik ve çokluktaki kültürleri ve tanrıları, en baştan beri ve herşeyden evvel insanların günlük ve dünyevi gereksinmelerini ayarlamak üzere onlarla sürekli temas halindeki kutsal figürler olmuşlardır ve pratik yaşamda tüm bereket, bolluk, zenginlik ve iyiliklerin gelmesinde etken

⁶³MAMA VII, 4

⁶⁴Mitchell, a.g.e., 27

⁶⁵Drew-Bear, 1976, 262 ff; L. Robert, BCH 107,(1983), 515

⁶⁶MAMA II, 183

⁶⁷L. Robert Hellenica, X. 104; Mitchell, a.g.e., II, 16 n. 40

görülmüşlerdir Dolayısıyla soyut ve uzak olmaktansa yakın ve somutturlar. Bölgesel, yöresel farklılıklarla da gelişen bu zenginlik içinde birbirine karşı inanılmaz bir hoşgörü hakimdir. Çünkü sonuçta bu çeşitlilik içinde pekçok ortak nokta bulmak da hiç zor değildir. Örneğin tanrılarla ilişki kurmanın belli yolları vardır. Rüyalar ve özellikle “kehanetler” ve bunların iletildiği tapınaklar belirgin bir ortak yöndür.

Geç antik çağa ilişkin en önemli dinsel düşünceleri belirleyen formüller, *Claros* ve *Didyma*’daki Apollo kehanetleridir. 150 ve 250 yılları arasında gelişen bu formüllerle tanrılara ulaşmada yeni bir sistem ve dönemin entellektüel ve dinsel gelişimini özetleyen yeni bir teolojiden söz etmek mümkündür.

Bu kehanetler, paganizmin geleneksel, dağınık ve bölgelere göre çeşitlilik gösteren tanrı, tanrıçalarını ısrarlı bir şekilde en üst düzeyde tek bir gücün olduğu bir düzene yöneltmeye çalışıyor. Böyle bir sistemin kökenleri Socrates öncesi filozoflara ve neredeyse İ. Ö. 5. yüzyıla kadar gidiyor ki onlar Kosmos’u yaratan tek bir el veya sistem olduğunu belirtiyorlardı; pagan düşünürlerse, 1. ve 2. yüzyılda yoğunlukla bu konuları tartışmışlardır.⁶⁸ Bergama’daki Zeus Asklepios tapınağının böyle bir süper tanrı fikriyle yapıldığı ve Asklepios’un tüm güçlerinin evrensel olduğu, varolan ve varolacak olan tüm şeyleri yaratanın Asklepios olduğu belirtilmektedir.⁶⁹

Bergama’daki *Zeus-Asklepios* tapınağı, Roma’daki Pantheon’un tıpa tıp benzer planında ve dairesel biçimi ile tüm dünyayı ve evreni yöneten tek bir gücü sembolize etmektedir.⁷⁰

Pagan Porphyrius, tahminen 270 yılları civarında 2. ve 3. yüzyıla ait tüm kehanetleri, “*Kehanetlerden Öğrenilecek Filozofi*” adı altında biraraya toplamıştı. Bu eser kayıp olsa da daha sonraki eserlerin mutlaka ondan faydalandığını tahmin etmek güç değildir; 5. yüzyıldaki “*Tübingen Theosophie*” si bunların en

⁶⁸Mitchell, *a.g.e.*, 43, n. 249

⁶⁹Mitchell, *a.g.e.*, 43, n. 250

⁷⁰Mitchell, *a.g.e.*, 43, n. 251

önemlisi ve “*Gerçek İnanç Üzerine*” adlı çok kapsamlı bir hıristiyanlık öğretisi çalışmasının sekizinci kitabını oluşturmaktadır.⁷¹

Bu Theosophie (Tanrı Bilgeliği- Tanrı Hikmeti olarak çevrilebilir) kitabının içinde Herakleitos’un kozmolojik geleneğine benzer açıklamalar dikkati çeker. Theosophie n.15: “Elementler arasında ateş en önemlisidir. Göğün üzerinde sönmeyen bir ateş vardır. Bütün herşeyin kaynağı ateştir, herşeye hayat verir ve herşeyi yokedebilir.” Theosophie n.43: “O herşeyin kralıdır. Kendinden doğmuş, kendi kendine oluşmuştur. Herşeye yön verir. Yeteneğiyle yeryüzünü, gökyüzünü ve denizleri kapsar. Ateşi suyla, toprakla, havayla karıştırır ve karşılığında mevsimleri yaratır. Herşeyi ışığa yöneltir ve herşey arasında ölçülü bir uyum sağlar.”⁷²

Kuzey Likya’da Oenoanda kenti duvarındaki yazıtın ilk üç satırı, Theosophie n. 43’deki metinle aynıdır. Aynı dizeler, Claros kehanetlerinin başında da vardır. Yirmibir satırlık Claros metni şöyle:

“Kendinden doğan, isimsiz ama çok bilinen, ateşle yaşayan tanrıdır; bizler ondan daha aşağıda, küçük tanrılarız. Melek tanrıyla ilgili soru soranlara demiştir ki “O herşeyi görür. Ona bakıp, yüzünüzü güneşin doğuşunda güneşe çevirip dua ediniz”.⁷³

Oenoanda yazıtı da güneşin kentin duvarlarında ilk ışığının düştüğü yere yazılmıştır. Yanındaki yazıtta ise bu sözü edilen, herşeyi gören tanrıya insanların anlayabilmesi, somutlaştırabilmesi için bir isim verilmiştir: Theos Hypsistos.

Theos Hypsistos Anadolu’nun en yaygın kültlerinden biridir. Adeta uzak ve soyut bir tanrı fikrine geçişin başlangıcıdır. Bu inancı taşıyanlara da *Hypsisterien* denilmiştir.

Likya’da bir kent olan Oenoanda yazıtında sözü edilen alt statüdeki tanrıları melekler olarak algılasak, bölgenin dinsel sistemindeki hiyerarşi daha açıkça ortaya

⁷¹Mitchell, *a.g.e.*, n. 252

⁷²Mitchell, *a.g.e.*, 43

⁷³Mitchell, *a.g.e.*, 44, n. 255

çıkar. Pagan ve hipsister inançların Hıristiyanlıktan en önemli farkı, meleklerle ve aracı figürlere verdiği önemdir; bunlar ölümlü ve önemli kişiler de olabilir ve peygamber olarak neredeyse tanrıyla eş statüde kabul edilirler ki Paulos'un en çok mücadele verdiği konu da budur.

Öyle anlaşıyor ki Frigya'da kutsal ve adil tanrılar, insanların güncel yaşamlarını doğrudan etkilemiş ve bunlar melek olarak algılanmıştır; bu bağlamda ilginç bir buluntu da Kütahya'da bulunan kutsal ve adil tanrılara ithaf edilmiş bir stel, olup "*Melek Sevenler Derneği*" (Philangelos Symbiosis) tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir.⁷⁴

Efes'te ve Lidya'da bulunan yazıtlarda kutsal tanrı ile insanlar arasında aracılık eden meleklerin varlığı kesinlik kazanmaktadır.⁷⁵ Frigya'da Akoluk'taki bir yazıtta⁷⁶ ise Nanas adlı rahibeyi anlatırken kullanılan "*Episkope Angelikos*" (Başpiskopos Melek) deyiimi de dikkat çekicidir; insanlara mesaj gönderen bir aracı olarak yorumlanmıştır.⁷⁷

Kırsal ve ücra yerlerde yaşayan toplulukların büyük merkezlerdeki tapınaklara olan uzaklığı ve erişebilme güçlüğü, aracılara önem kazandırmıştır. Yerel ve bölgesel kutsal kişi melek ve peygamberlerin varlığı yine de hiyerarşik bir sistemi ve mutlak gücün varlığını reddetmemektedir; adeta bir bütün olarak ve birbirini tamamlayan unsurlar olarak algılanmaktadır.

Meleklerle tapmanın uzun bir geçmişi vardır. Özellikle Güney Frigya'da *Kolossai* antik kentinde güçlüdür. Paulos bu yüzden kenti aforoz etmiştir. Daha sonra da *Baş Melek Mikhael* Kilisesi'nin burada yapılışı bir tesadüf değildir.⁷⁸ 4.-5. yüzyıllarda Baş Melek Mikhael ve onun mucizelerine olan inanç, Doğu ve Batı Hıristiyan dünyasında yaygındır. Başkent Konstantinopolis'te 6. yüzyılda en az 10

⁷⁴ Mitchell, *a.g.e.*, 46, n. 265

⁷⁵ Mitchell, *a.g.e.*, 45, 46

⁷⁶ Haspels, 1971, 338, n. 106: προφητιστα Νανας

⁷⁷ Mitchell *a.g.e.*, 47, n. 274

⁷⁸ Mitchell, *a.g.e.*, 46

adet kilisenin Mikhael'e ithaf edildiği bilinir.⁷⁹ Anadolu'da en yaygın biçimde Frigya'da görülür. Örneğin: Antik Kolossai kenti yakınında *Khonai* (Honaz), *Nakoleia* (Seyitgazi)⁸⁰ gibi önemli Frigya bölgesi kentlerinde *Mikhael* adına anıtsal kiliseler yaptırılmıştır. Yine Frigya-Galatia sınırında Germia'daki⁸¹ anıtsal yapıda Mikhael'e adanmış önemli kiliselerden biri olup bugün harap durumdadır.

Ayrıca pekçok kaynakta Baş Melek Mikhael'e ithaf edilen yazıtların varlığı örneğin Pessinus surlarında Mikhael'e ithaf edilmiş erken dönem Bizans kilisesinin varlığından söz eden bir yazıtın bulunması ve buna benzer pekçok yazıtta da⁸² Mikhael'e ithaf edilen kiliselerin adının geçmesi Frigya bölgesinin bir Mikhael kült merkezi olduğunu kanıtlar.⁸³

Baş Melek Mikhael ve mucizelerine olan inanç Anadolu'da en yaygın biçimde 4.-5. yüzyıllarda Frigya'da görülmektedir.⁸⁴ Eskişehir'in *Mihalgazi* ve *Mihaliççık* ilçelerinin adları da bu bölgedeki Mikhael kültürünün yaygınlığından kaynaklanmıştır. Mikhael'e ithafen yapılan en önemli ve görkemli kilisenin güney Frigya'da Kolossai kenti yakınında Khonai'deki (Honaz) Baş Melek Mikhael kilisesi

⁷⁹O. Feld-W. M. Wiener, "Milet 1973-75" *IstMitt* 27/28 (1977-78), 118, n. 2

⁸⁰J. Kramer, "Architekturteile des Seyitgazi Tekke und Michaels-kirche in Nakolea" *JÖB* 22(1973), 241-250

⁸¹C. Mango, "The Pilgrimage Centre of St. Michael at Germia" *JÖB* 36 (1986), 119-125

⁸²MAMA IV, 1933, n. 225

⁸³W.M. Ramsay, *Cities and Bishoprics* II, Oxford, 1897, 541, 558, 742; 542, nr. 404: Kocagözler'de (Hierapolis civarında) bulunan bir yazıt; 741-72, nr. 678: Afyon Müzesi'nde bulunan Mikhael'e ithaf edilmiş yazıtlar; MAMA IV 1933, nr. 225 lev. 49: erken dönem Hristiyan yazıtı: Uluborlu, Mikhael Kilisesi; Kabalar Mikhael Kilisesi, nr. 325 lev. 65; J. Kramer, *a.g.e.*, *JÖB* 22 1973, 241-250; Afyon Müzesi'ne gelen en son buluntular arasında bir ambon levhası olduğu düşünülen mermer levha üzerindeki Mikhael figürü de ilginçtir; ancak bu parça Amorion kazısından çıkan son buluntulardan olup 1998'de müzeye getirilmiştir. Yayın hakkı kazı ekibinin olduğu için bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

⁸⁴*Theologische Realenzykl*, XXII, W.De Gruyter, 1992, 717-724; Michael'in mucizesine göre, şeytan bir gün çok iyi huylu, dindar bir keşiş olan Archippus'un kulübesinin önüne bir su baskını düzenler, Michael gelir suyun yönünü değiştirip keşişi kurtarır. Ortodoks kilisesi de Khonai'li Baş Melek Michael için 6 Eylül'ü dini bayram ilan etmiştir; Bu konuyu anlatan İkona için bkz: K. Weitzmann, *Die Ikone*, München 1978, 22; Michael kültü için ayrıca bkz. J. P. Rohland, *Die Erzengel Michael*, Leiden 1977; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, 96

olduğu bilinir. Ünlü ortaçağ Bizans tarihçisi Niketas Khoniates'in doğduğu kent olan Khonai'deki yapıyı Khoniates şu cümlelerle anlatır: "İmparator başkentten hareketle Phrygia ve Laodikeia içinden geçip benim doğduğum yer olan müreffeh ve büyük şehir eski Kolossai, şimdiki Khonai'a geldi. Burada fevkalade büyük, şahane güzellikte ve her bakımdan hayranlık uyandıracak bir sanat eseri olan Baş Melek Mikhael kilisesini ziyaret etti."⁸⁵ Ayrıca yine güney Frigya'da Pisidia ile sınır oluşturan Sozopolis (Uluborlu) kentinde bulunan bir yazıtta 585 yılına ait Baş Melek Mikhael kilisesinden sözedilmektedir.⁸⁶

⁸⁵Niketas Khoniates, Historia, (çev. F. Işıltan), 1995, 123

⁸⁶TIB 7, 388 n. 44: C. Foss, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 25 (1977), 285-288

a.2. Yahudi Toplumu

İncil yazarlarından Aziz Lukas, Yahudileri her zaman pagan toplumlarının dışında tanımlamıştır. Yahudiler, Roma İmparatorluğunda azınlıkta olmakla birlikte, Roma'lı valiler ve pagan yöneticiler tarafından hoşgörülle karşılandılar. Paulos'un söylemlerini dinliyorlar ancak Hristiyan öğretisini tam olarak benimsemeyip tepki gösteriyorlardı.

III. Antioches, Lidya ve Frigya'nın önemli noktalarına, İ. S. 3. yüzyıl sonunda 2000 civarında Yahudi din personeli ve din adamlarını göndermiştir. Sardes önemli merkezleri olmuştur, sinagogları bugün halen mevcuttur. Aynı şekilde önemli bir başka merkez de Aphrodisias olmuştur.⁸⁷

Yahudiler 1. yüzyıl ortalarında, Frigya kentlerinde önemli bir nüfusa ulaşmışlar ve *Akmonia*, *Apameia*, *Eumenia*, *Sebaste* gibi belli başlı merkezleri oluşturmuşlardır. Ayrıca *Pergamon*, *Ephesos*, *Laodikeia* (Denizli-Ladik) Roma dönemi Anadolu'sunun önemli yahudi topluluklarının bulunduğu merkezlerdir. Buralardan toplanan altınlar, Kudüs'e yollanıyordu. En yüksek rakam Apameia'dan toplananları oluşturuyordu ki bunu da 2. ve 3. yüzyıla ait yazıtlar kanıtlamaktadır.⁸⁸

Orta Anadolu'da Listra'da bir sinagog olmamakla birlikte yahudilerin burada Paulos'u taşıdıkları, aynı şekilde Ephesos'ta tepki gördüğü ve tüm bunların sonunda Roma'da yargılandığı, yine aynı şekilde Selanik ve Korint'te de tepkiler aldığı bilinmektedir.⁸⁹

---

⁸⁷ Mitchell, *a.g.e.*, 34, fig. 15: İmparator Julia Severa'nın Akmonia'da bir sinagog kurulması için yaptığı bağıştan söz eden yazıt, halen Afyon Müzesi'nde olup env. nr.1619 dur; bu yazıta ilişkin yayın için bkz.: MAMA VI, nr. 264; yine Akmonia'dan 4. yya ait olan bir başkayazıt ise Grekçe-İbranice yazılmıştır; bu yazıta ilişkin yayın ise MAMA VI, nr.334'dedir; Akmonia ve hatipler yakınlarında bulunan sütun başlığı üzerinde de 7 Kollu Şaldan motifi yer alır; bkz. MAMA VI, nr. 347, Pl. 60

⁸⁸ Ramsay, I 1895, 2, no. 399: Apamea'daki yahudi olduğu belirgin olan mezartası sahibinin Musa'nın Kanunları'na bağlı kaldığını gösterir.

⁸⁹ Mitchell, *a.g.e.*, 31

Ençok sözü edilen kaynak ise yerel yahudi topluluklarının önemini yansıtan İ. S. 200-250 yıllarına ait bir sikke olup, üzerinde Nuh'un Gemisi ve Tufan öyküsü işlenmiştir.⁹⁰

Bir başka kaynak ise Apameia'da bulunan, üzerinde Musa'nın kanunlarından söz edilen mezar taşıdır.⁹¹ Yine Ramsay'ın belirttiğine göre yedi kollu şamdandan oluşan bir levha, Afyon-Seydiler'de bulunmuştur. Bugün Afyon, Kütahya, ve Uşak müzelerinde de 7 Kollu Şamdan motifli, nereden geldiği envanter kayıtlarında bilinmeyen ya da envantersiz levhalar mevcuttur.⁹²

Tüm bu kaynaklara göre yahudiler, Apameia'nın dışında ve Akmonia'da Hristiyanlarla karışmış olarak yaşıyorlardı; pagan, yahudi ve Hristiyanların birarada, barış içinde yaşadığı belirtiliyor; çiftçilik yapıyorlar, kentsel yerleşimden çok kırsal alanda yaşıyorlardı.

Didyma'da Apollo Tapınağı'nda yahudilerden ve kanunlarından övgü ile sözedilmektedir ve Musa'nın Hermes ve Apollonus Tyna gibi tanrı statüsünde olduğu belirtilmiştir.⁹³

Frigya'lılar geleneksel köylü-kırsal yaşamlarında sıkı ahlaki kurallara ve yasalara bağlıydılar ve kutsal adalete inanırlardı; Lidya ve Frigya yahudileri de aynı inaçlara sahiptiler.

---

⁹⁰Ramsay, a.g.e., I, 2. no. 668/672

⁹¹Ramsay, a.g.e., I, 399

⁹²Ramsay, II 1895, 745 vd; Kütahya'da Sopuköy'de bulunan mezar stelinde de 7 Kollu Şamdan motifi yer alır. bkz: MAMA IX, 168. nr. 550-b, Pl. XLIV

⁹³Mitchel, a.g.e., 36, n. 21

a.3. Frigya'da Hristiyanlığın Kökeni ve Yayılışı

Belki de pagan ve yahudi unsurların birebir örtüşmesini ve hatta oradan da Hristiyanlığa geçişin bir adım öncesi diye görebilecek en önemli unsur *Theos Hypsistos* kültü ve *Hiypsistarianism*'dir.⁹⁴

Frigya'da pagan, yahudi ve ilk Hristiyanlar aynı toplumda içiçe uyum halinde yaşamışlar; birbirlerinin inançlarını kabul edip birbirlerinden etkilenmişlerdir. Anadolu'daki yerleşik pagan dini uygulamaları gerek Yunan-Roma gerekse Helenistik kültürlerle de içiçe geçip tek bir potada kaynaşıp bir dinsel sistem oluşturmuştu. *Theos Hypsistos* denilen dinsel inanış bu üç inancın ortak birleşme noktasından çıkmıştır. Bu ortak noktada: Tanrı erişilmez, mutlak, güçlü ve soyut bir figürdür, ona ancak, kutsal vasıtalarla erişilebilirdi. Örneğin melekler, peygamberler gibi. Bu üç inancın tanrıyı tanımlayışındaki dil de hemen hemen aynıdır. Frigya'da birbiri ile yanyana ve hatta içiçe geçmiş olarak büyük bir hoşgörü ile yaşayan pagan, yahudi ve hatta Hristiyanların inançlarını ve yazıtlarındaki yorumları, sembolleri, birbirinden kesin olarak ayırarak algılamak mümkün değildir.

Frigya ve Pisidia'da ve aynı şekilde komşu eyaletlerde Lykaonia ve Galatia'da bilinen ilk Hristiyan misyoner hareketleri Aziz Paulos'la başlamıştır. İlk yolculuğunu muhtemelen 45-49 yıllarında yaparak *Pisidia Antiochia*'sında (Yalvaç) ve Orta Anadolu'da *Lykaonia*'da İkoion, Derbe ve Lystra'da vaaz vermiştir.⁹⁵ Bu seyahatlerin sonunda yazılmış olan *Galatia Mektupları*, Anadolu'da Hristiyan kilisesinin ilk yazılı kanıtı olması açısından önem taşımaktadır.⁹⁶

Aziz Paulos'un bu misyoner yolculuklarının tarihleri çok tartışmalıdır. Seyahatlerin ve yazılı belgelerin çokluğuna rağmen tek tek bulunması ve bağlantı kurulmaması birçok tartışmayı yaratmıştır. Aynı şekilde yazdığı mektuplar da tartışmalı ve yoruma açıktır.⁹⁷ Ancak pek çok tartışmadan sonra varılan ortak nokta, Paulos'un üç kez seyahat ettiğiidir. Buna dayanarak birinci yolculuğu, yukarıda da belirtildiği gibi 45-49 yıllarında olmuştur.

⁹⁴ Mitchell, *a.g.e.*, 21 vd.

⁹⁵ TIB 7, 125

⁹⁶ Mitchell, *a.g.e.*, 3, not 1: *Acta Apostolorum*, 13-14

⁹⁷ W.M. Ramsay, *Historical Commentary on the Epistle to the Galatians*, 1899

İkinci yolculuğunu 50-53 yılları arasında, üçüncü yolculuğunu da 55-58 yıllarında tamamlamıştır. İkinci ve özellikle üçüncü yolculuğunu *Efes*'liler için organize etmiştir. Efes'teki topluluğun daha önce vaftizci Yahya ve yahudi topluluğu olarak azınlık oluşturduğunu da düşünerek özellikle Efes'i seçmiştir. Paulos'un üçüncü seyahati ile ilgili kaynaklar Efes'e gitmeden önce *Frigya* ve *Galatia*'ya geldiğini gösteriyorlar.⁹⁸ Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Frigya ve Pisidia'da da yahudi topluluğunun varlığı, Hristiyanlığın yayılması açısından bu misyona yol açmışlardır.⁹⁹

Üç güney-batı Frigya kentinin yani Hierapolis, Laodikeia Timitaria, Kolossai kentlerinin Paulos'un sadık yardımcısı Epaphras tarafından Hristiyan dinini onaylamalarıdır. Pisidia Antiochia'sı Anadolu'da Paulos'un ilk ziyaret ettiği kent olmakla birlikte ne yazık ki *Antiochia*'dan herhangi bir yazıt mevcut değildir.¹⁰⁰ *Akmonia*'ya ait belge önemlidir, çünkü ilk seyahatinin 20 yılını anlatmaktadır.¹⁰¹

Paulos'tan sonra 2. yüzyılda Anadolu'da Hristiyan misyonerler örneğin *Hiearapolis*'li *Aberkius*, hep seyahat ederek bu dini yaymaya çalışmışlardır. Kiliseler arası ilişkilerde Hristiyan mesajını iletmek de yazılan mektuplar kadar önemlidir (Paulos'un, İoannes'in mektupları gibi). Mesajı kimin getirdiği kadar, mesajı algılayan toplumun yapısı da önemli olmuştur.

Misyonerler gittikleri yerlerde iki önemli yerleşik dinsel gelenekle karşılaştılar:

- 1)- Bölgesel/yerel pagan inançlar ve ahlak kuralları
- 2)- Yahudi toplumların sıkı adalet ve ahlak kuralları (Yudaizm)

Bu ikisi yani pagan ve yahudi toplumları birbiriyle içiçe uyum içinde yaşamaktaydılar ve inançları birbirinden keskin çizgilerle ayırmak güçtü. Her iki halde de "tanrı korkusu" olan bir topluluktan söz etmek doğrudu ve Paulos'un başarılı olduğu topluluklar da bunlar oldu. Görülmüştür ki tanrı korkusu olan insanlar Hristiyanlığı kabul etmekte zorlanmamışlardır.

⁹⁸ W.M. Ramsay, Saint Paul the Traveller and Roman Citizen, 1895, *Acta Apostolorum*, 16: 6

⁹⁹ W.M. Ramsay, a.g.e., aynı yer

¹⁰⁰ TIB 7, 1990, 8

¹⁰¹ MAMA VI, 1956, 262

Sonuçta, Paulos'un mektupları yaygın pagan inanç ve kurumları değiştirme açısından önemlidir, kamusal ve dinsel yaşamın dua, kurban v.d. etkinliklerini değiştirme, Hristiyanlaştırma yönünde orta Anadolu'da devrim niteliğinde misyon yapmıştır; ancak sosyal ve güncel yaşamın ayrıntılarını mektuplarından çıkarmak mümkün olamamıştır.

Frigya'da 4. yüzyıla ait, belki de son pagan etkisindeki örneklerden biri olan yazıtta ise: Zeus, Hekate ve Apollo tarafından onurlandırılan Epitinkanos adlı önemli bilge kişi (hatta peygamber olarak da adlandırılabilir) ve ailesi, "*Athantos-Ölümsüz*" olarak nitelendirilmişlerdir. Bu yazıtta ayrıca, "En yüksek rahibe Spatale" ile *Epitinkanos*'un ilişkisinden söz edilmektedir.¹⁰² Ayrıca Didyma ve Claros kehanetlerinde adı geçen bazı kavramlar neredeyse kelime kelime benzerlikle Epitinkanos'u en yüksek tanrı seviyesinde ve tüm Kozmos'un yöneticisi olarak betimlemektedir.

Buradan varılabilecek sonuç şöyle olabilir: ister kehanetler, ister yahudilik, ister Hristiyanlık olsun 5. yüzyıla kadar olan örnekler, hiyerarşik bir sistem içerisinde "en yüksek" soyut bir tanrıdan sözetmekle birlikte; buna verilen adlar, bölgelere, topluluklara, diğer inançlardan etkilenme oranlarına, kırsal ve kentsel alanda yer alışlarına ve tabii ki toplulukların entellektüel seviyelerine göre değişim göstermiştir.

Örneğin *Helios*, herşeyi gören tanrı, pagan dönemde pek çok yerde Apollo ile, birçok yerde de Hosion ve Dikaion kutsal ve adil olan tanrılarla birlikte betimlenmekte iken "*Eumenia Formülü*" olarak erken Hristiyan tanıma giren formülü içeren Sebaste'deki 3. yüzyıla ait bir yazıtta görülmektedir.(Mitchel II, 1993, 47-48, n. 279) Örneğin Aberkcius'un yazıtında belirtilen tanrı, herşeyi gören olarak betimlenmektedir ve 2. yüzyıldan itibaren de bu herşeyi gören tanrı fikri Hristiyanlaşmış olarak devam etmiştir. Güneş tanrısı ile Hristiyan tanrının yakınlığı ve benzerliğinin Konstantin'in bile Hristiyanlığı kabulünde etkisi olduğu bilinmektedir.

¹⁰²Mitchell, a.g.e., n. 274

Die erste Frage, die sich bei der Betrachtung der vorliegenden Ergebnisse stellt, ist die nach der Gültigkeit der Annahme, dass die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind. Diese Annahme ist nur dann gerechtfertigt, wenn die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind.

Die zweite Frage, die sich bei der Betrachtung der vorliegenden Ergebnisse stellt, ist die nach der Gültigkeit der Annahme, dass die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind. Diese Annahme ist nur dann gerechtfertigt, wenn die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind.

Die dritte Frage, die sich bei der Betrachtung der vorliegenden Ergebnisse stellt, ist die nach der Gültigkeit der Annahme, dass die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind. Diese Annahme ist nur dann gerechtfertigt, wenn die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind.

Die vierte Frage, die sich bei der Betrachtung der vorliegenden Ergebnisse stellt, ist die nach der Gültigkeit der Annahme, dass die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind. Diese Annahme ist nur dann gerechtfertigt, wenn die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind.

Die fünfte Frage, die sich bei der Betrachtung der vorliegenden Ergebnisse stellt, ist die nach der Gültigkeit der Annahme, dass die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind. Diese Annahme ist nur dann gerechtfertigt, wenn die beobachteten Unterschiede in der Verteilung der verschiedenen Arten auf Unterschiede in der Lebensweise zurückzuführen sind.

a.4. Frigya'da İlk Hristiyan yazıtları ve Mezhepler

İ. S. 1. yüzyılda kilisenin gelişimi Frigya'dan başlamış ve komşularını belirgin olarak etkilemiştir. Gizli veya açıkça Hristiyan olduğunu belirten mezar taşları, oldukça tartışmalı, spekülasyona açık ve kimlik belirleme açısından pek çok kuşku taşımaktadır.

Mitchell'a göre başka hiç bir yerde görülmeyen bir biçimde, orta Anadolu erken Hristiyanlık epigrafisinde, pagan kültür, aile, vatan ve inanç öğeleri içiçe ve eşitlik içinde kullanılmışlardır.¹⁰³

Frigya'da en erken Hristiyan yazıtı İ. S. 157 tarihli ve yukarı Gediz ovasında *Kadoi*'de bulunmuştur. *Kadoi*'de bulunan taş halen İzmir Müzesi'ndedir ¹⁰⁴ Diğer erken yazıt ise *Çeltikçi*'de bulunan; bir elinde üzüm salkımı diğerinde üzeri haç işaretli madalyon tutan bir figür kabartmasıdır.¹⁰⁵ Bir görüşe göre de madalyon gibi görünen yuvarlak nesne, şükran günü ekmeği (Ökaristi/Euchariste ekmeği) de olabilir¹⁰⁶.

Gerek Ökaristik sembol gerekse haç figürlü pek çok mezar taşı *Kadoi*'den başka *Synaus*, *Ancyra-Sidera*, *Aizanoi*, *Temenuthera*' (Uşak) da bulunmuştur

En son çalışmalarla ortaya çıkarılan altıyüz yazıt, 3. yüzyıl sonunda Frigya'da Hristiyan topluluğun gelişmiş olduğunu gösteriyor. Belli merkezler ise, *Apamea*, *Eumenia*, *Dionysiopolis*, ve *Sebaste*'dir. Yukarıda sözü edilen formülü içeren ve 243-73 yıllarına ait yirmi yazıt *Eumenia*'da bulunduğu için oranın ismi ile anılmaktadır. İngiliz epigraf W. Calder 1954'te yaptığı araştırmada Emircik'de (Afyon yakınında) bulduğu yazıtın *Eumenia* formülü içeren ilk yazıt olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷ *Eumenia* Formülü (Yunanca): εσται αντω προσ τον θεον

¹⁰³ Mitchell, *a.g.e.*, 106

¹⁰⁴ Waelkens, *Türsteine*, 147, n. 3667

¹⁰⁵ Calder, "Early Christian Epitaph from Phrygia". *Anatolian Studies*. V, 1955, 38 pl. II/6

¹⁰⁶ Mitchell, *a.g.e.*, 38-39, n. 228

¹⁰⁷ W. Calder, *AnatSt* V, 1955, 38

Mezar soyguncularını tehdit eden “Tanrıya Hesap Vereceksin” uyarısını içeren yazıtlar için kullanılmıştır; Ramsay, Calder ve Mitchell da yayınlarında bu konuya özellikle değinmişler ve pagan dönemden kalma özellikleri olsa da erken Hristiyan yazıtları olarak kabul etmişlerdir

Tüm karışıklığa karşın Frigya ve yukarı Porsuk bölgesinin, gizli veya açık, 1.-3. yüzyıl arasındaki yazıtların bol miktarda bulunduğu tek bölge olduğu gerçektir.¹⁰⁸ Bu gerçeği Frigya’da ortaya çıkaran radikal ve yerel Ortodoks karşıtı akımlar ve özellikle *Montanistlerin* varlığına bağlamak kaçınılmaz olmaktadır *Montanus*, *Rahibe Nanas*, *Sozimos* gibi montanistlerce önemli kişilerin mezar taşları Yukarı Porsuk bölgesinde bulunmuştur.¹⁰⁹

Erken Hristiyanlığın genelde “gizli” olarak varlığını sürdürdüğü dönemde şaşırtıcı bir açıklık ifade eden “*Hristiyandan Hristiyana*” ibaresinin bu bölgede bol miktarda bulunması; Calder’e göre tümünün, Mitchell’e göre ise bir bölümünün, yine bir başka aykırı mezhep olan *Novatienlere* ve başka gruplara da ait olmakla birlikte büyük bir kısmının Montanistlere ait olduğunun kanıtıdır.

Hristiyanlığın gizli yayılmaya başladığı bu erken dönemde, Frigya’dan ortaya çıkan ve özellikle Ortodoks mezhebine karşı fikirleriyle ilgi çeken ve oldukça yoğun taraftar bulan montanizmin kurucusu, rahip Montanus’tur. Epiphanius’a göre Montanus, 157 yılında ortaya çıkar.¹¹⁰ Katafrigler: yani “kalın kafalı Frigler” olarak da adlandırılan Montanistlerin temelde Ortodoks olan inançlarının belirgin özellikleri: tüm kilise adamlarının aziz olarak kabul edilmesi, kadın peygamberlere (*Priskilla* ve *Maksimilla*) verdikleri önem ve statü, (yani rahibelere peygamber statüsü), evliliğe karşı oluşları, kilise kurumuna ve onun pagan topluma uyguladıkları baskıya karşı çıkışları, asketik felsefeleri -yani azla yetinip keşiş- gibi yaşamalarıdır.¹¹¹

¹⁰⁸ Mitchell, *a.g.e.*, 37-39

¹⁰⁹ Haspels, *a.g.e.*, 338, n 106

¹¹⁰ A. Strobel, *Das Heilige Land der Montanisten*, 1980, 34 vd; Ramsay, II, 1897, 574 vd.

¹¹¹ *Oxford Dictionary of Byzantium*, “Montanism”, 1401

Coşkulu ayinleri ve rahibelere peygamber düzeyinde saygı göstermeleri, montanizmin Frigya'daki kökeninin pagan kültürlere dayandığının kanıtı olarak kabul edilmektedir¹¹² Ancak bunun aksini ileri sürenler de vardır¹¹³

Strobel'in saptaması, yani montanizmin özellikleri açısından Frigya'nın yerli pagan kültlerine, özellikle Ana Tanrıça Kybele kültüne bağlaması mantıklı görünmektedir. Yine pagan kültleri, Hristiyanlıktan ayıran, en belirgin özellik olan peygamber ve melek gibi araçlara verilen konum da bu mezhebin özelliklerinde önemli bir yer tutmaktadır Yukarı Frigya'da Akoluk'ta bulunan yazıtta "*Episkope Angelikos*" yani "Piskopos Melek" deyiimi dikkati çeker.¹¹⁴

Montanistlerin yayıldıkları bölgeler, bulunan yazıtlara göre, başta Frigya olmak üzere, Galatia, Lidya, Kilikya, Hierapolis, başkent Konstantinopolis, Kuzey Afrika ve İspanya olmak üzere geniş bir alandır. Öyle ki kadın peygamberleriyle ilgi çeken ve onlara karşı duyulan saygınlık montanizmin ortaya çıkışından yüz yıl sonra da devam etmiş ve güney Frigya'da *Hierapolis*'te rahip Phillippos'un dört kızı, bu geleneği devam ettirerek inançları ve yorumlarıyla "*Phillippos'un bilge kızları*" ünvanını kazanmışlardır.¹¹⁵

3. yüzyıldan itibaren *Akmonia*, *Eumenia*, *Otrous*, *Dionysopolis*, *Apamea* ve *Sebaste*'de pekçok yazıt bulunmuştur.¹¹⁶ Ramsay tüm bu yerleşimlerin montanistlerin önemli merkezleri olduğunu belirtmiştir.¹¹⁷

¹¹² Strobel, *a.g.e.*, 222-30

¹¹³ W. Scheppelern, *Der Montanismus und die phrygischen Kulte*, 1929

¹¹⁴ Mitchell *a.g.e.*, 47, n. 274

¹¹⁵ Strobel, *a.g.e.*, 274-284

¹¹⁶ Mitchell, *a.g.e.*, 37-399

¹¹⁷ Ramsay, II 1897, 573-76: Montanist rahip Diogas'ın mezar steli Uşak yakınında bulunmuştur; Ayrıca bu gün Uşak Müzesi'nde montanistlere ait olduğu bilinen mezar stelleri mevcuttur; Bunlardan birinin üzerinde "*Deiogas Artemidoro ebiskopo ekk tou Kuriyakou Mhmhs Carin*" yazısı okunmaktadır. Diogas-Diogas, Diogenes'in bir başka okunuş ve yazılış biçimidir. Diogas ve Artemidoros, Montanist rahiplerdir: Bu konuda bkz. M. Waelkens, *Die Kleinasiatische Tüersteine*, 1986, 146-147, nr. 366, 367

4. yüzyılda Dorylaion'da bulunan başka bir yazıtta ise "*Muntane Chreistine Pneumatike*" yani "ruhani montanist Hristiyanlar" tanımı dikkat çekicidir. 1897'de Dorylaion'da bulunan bu yazıt, bu kentin montanist kökeninin kanıtı ve bu kentte bulunan belki de tek erken Hristiyan belge sayılmıştır.¹¹⁸

İmparator I. Konstantinus döneminde Hristiyan dininin resmi imparatorluk dini olarak onaylanmasından sonra ortodoksluğa karşı olan her türlü yerel inanç gruplarıyla bu kez devlet ve kilise birlikte savaşa devam etmişlerdir. Onlara göre "montanism" gibi rahip ve rahibelere, meleklerle inanış ve tapınışlar "sapkınlık"tır ve cezalandırılması gerekmektedir.

Ancak bu yasaklar, başkentin dışında pek fazla geçerli olmamıştır. Frigya bölgesinde örneğin, sayıları çok fazla olan gruplar (montanism, novatianism, hypsiterianism v.b.) kendi yerel inançlarını sürdürmekte ısrarlı görünüyordular.

Novatianism de ortodoksluk karşıtı bir mezhep olarak 325 yılında Nikea Konsil'inde tanımlanmıştır. Novatianistler de özellikle Frigya'da odaklanmıştır. Ayrıca, bu mezhep Paphlagonia, Bithynia ve Galatia'da görülmüştür.¹¹⁹

Kökeninde Ana Tanrıca Kybele kültünün ününe ve yaygınlığına rağmen, *montanism* ve *novatianism* gibi yerel-radikal karşıt mezhepleriyle ve "*Hristiyan*" ifadesini açıkça kullanan yazıtların bolluğuyla ve ayrıca; imparatorlukça da resmi din kabul edilmesiyle birlikte 4. yüzyıldan itibaren Frigya'nın Hristiyanlaşma süreci 6. yüzyıla dek mezhep çatışmalarıyla geçer.

4. yüzyıldan itibaren yazıtlarda giderek uzun metinler dikkati çekmeye başlar. Dünyevi özelliklerin yerini giderek daha çok din almıştır. İnançla ve kiliseyle ilgili metinler mezar taşlarında daha çok yer almaktadır. Eskiden kendisi, çevresi ve ailesi ile ilgili bilgiler varken, artık "*tanrının hizmeti*" öne çıkmaktadır. Mütevazı Anadolu insanı, ölüm uykusunda kendisini ailesinden ve dünyevilikten arııp tanrının merhametine sığınmıştır.

¹¹⁸ Strobel, *a.g.e.*, 93; *Byz* 1 (1924), 708

¹¹⁹ Mitchell *a.g.e.*, 101, fig.22/23/24: Frigya'lı Eugenios'un mezarında "Önce herşeyi gören tanrıya bir dua, sonra onun meleği İsa'ya yöneleceğim" ifadesi dikkati ve tepkileri çekmiştir

5. yüzyılda Theodosius ve oğulları Arkadius ile Honorius'un uyguladıkları katı kurallar, yasaklar (örn.: toplanma yasağı) montanistleri ve novatianistleri toplum dışına itmiştir. *Codex Theodosianus* bunlara karşı devletin koyduğu yasak ve kısıtlamalardan söz etmektedir

6. yüzyılda I. Justinianus döneminde yasaklarla da yetinilmemiş, bu tür ortodoksluğa yani resmi kiliseye karşı olduğu kabul edilen bölgesel inanışların kanlı takipçiliği, işkenceler, öldürmeler, sindirmelerle, tepkiler artarak yoğunlaşmıştır ki bu da inanç gruplarının yavaş yavaş yok olmasına neden olmuştur.

6. yüzyılda mezar taşlarında meslek farklılıklarının belirtildiği gözlenmektedir. Kamu görevlerini gösteren yazılar azdır. Kentler, kamusal aktivite alanı olmaktan çıkmıştır. Eşraf ve aristokrasi kendi bölgelerine dönmüşlerdir ve kentsel katılımları azdır. Mülk sahipleri kendi bölgelerinde güç oluşturup kanunsuz uygulamalara yönelmişler ve bu grup eli silahlı köylüleriyle, toprak ağaları olmuşlardır; çeteleşip herşeyi gaspetmişlerdir. Politik ve ekonomik güç, kent yöneticilerinden bu ağalara ve bölge keşişlerine geçmiştir; çünkü merkezi otorite, artık kırsal ve uzak kesimi etkileyemez hale gelmiştir. Merkezi otoritenin kırsal kesimlere ulaşamaması veya tam etki altına alamaması sonucu oluşan ve adeta bu otorite-yetki boşluğunu doldurmaya kalkışan kırsal bölge hegemonyası geleneği, tarih boyunca hemen her dönemde toplumların huzursuzluğuna, toplumsal barışın bozulmasına neden olmuştur.

Tarihçi *Theophanes*'e göre 722'de imparator *III. Leon*, montanistleri zorla vaftiz ettirmek istemiş, onlar da bunun üzerine kendi kiliselerinde topluca intihar etmişlerdir.¹²⁰ Ayrıca Efesli *monofisist* rahip *İoannes* tarafından merkezleri sayılan *Pepuza*'daki kutsal mekanları ve peygamberlerinin mezar taşları tahrip edilmiştir. Kaynaklar montanistlerin ana merkezini Pepuza yani "*Montanizmin Yeni Kudüs'ü*" (New Jerusalem of montanism) olarak gösterirler.¹²¹

Strobel, montanistlerle ilgili araştırmasında Pepuza'nın yeri hakkında Suriye'li *Patrik Mikael*'den bir alıntı veriyor: "Frigya'da montanist rahiplerin ve

¹²⁰ Strobel, *a.g.e.*, 21 vd.

¹²¹ Calder, "The New Jerusalem of Montanism", *Byz VI* (1931), 421-425

kilise hizmetkarlarının bulunduğu Pepuza denilen bir köy vardı. Bu köye Kudüs adı verilmişti. Buradaki mermer bir taş üzerinde “*Montanus ve kadınları Priskilla ve Maksimilla*” yazısı okunuyordu.¹²²

Frigya bölgesinde yetişen ilk Hristiyan azizleri de güçlerini pagan kültürlerinden almışlardır¹²³. Kaynaklarda bölgenin ilk Hristiyan azizleri olarak en çok *Aberkius ve Trofimos*’un adları geçmektedir.

Sandıklı ovasında bulunan ve beş kentten oluşan (Eukarpia, orta Frigya’daki Hierapolis, Otrus, Stektorion, Bruzos) *Pentapolis*’in başkenti Hierapolis (Koçhisar) halkından gizli bir Hristiyan aziz olan Aberkius, genç yaşta aziz Paulos ile tanışmış ve Hristiyan olmuştur. Bu dönemde Hristiyanlık henüz devletin resmi dini olmadığı için din adamları da inançların gizlemek zorundaydılar. Aberkius da aynı şeyi yapmış, memleketi olan Frigya’da Hristiyanlığı yaymak için uğraşmıştır. Yetmişiki yaşına geldiğinde günün modasına uyarak kendi mezar taşını hazırlatmıştır. Öldüğünde Hierapolis (Koçhisar) kentinin güney kapısı dışında, yolun kenarında herkesin görebileceği biçimde konulan bu taş, uzun zaman gizli Hristiyanların ziyaret yeri olmuş ve kutsal bir belge olarak korunmuştur. Bu mezar taşı W. M. Ramsay tarafından 1883 yılında, Sandıklı-Hüdayi kaplıcası duvarında bulunarak yayınlanmıştır. Bu yayın çok büyük bir ilgi uyandırmış ve pek çok tartışmadan sonra *Markus Aberkius*’un, “*Azizlerin Hayatı*” adlı eserinde adı geçen *Aziz Aberkius* olduğu kanısına varılmıştır. Mezar taşı form ve kaligrafi açısından incelenerek 2. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmiştir. 4. yüzyılda derlenerek birçok kopyası yayınlanan “*Azizlerin Hayatı*” adlı eserle arada iki yüzyıl kadar zaman farkı bulunmaktadır. Eserin yazılmasında 4. yüzyılda Afyon çevresinde Otrous (Yanıkören) piskoposu olan *Zatikos*’un yardımları olmuştur. Bu mezar taşı hakkındaki tartışmalı yayınlar Papalığın da ilgisini çekmiş ve Sultan II. Abdülhamit’ten taşın Vatikan’a verilmesi rica edilmiştir. Böylece mezar taşı İtalya’da Lateran Müzesi’ne kaldırılmıştır.¹²⁴

Afyon’da Hristiyanlığı yaymakla uğraşan azizlerden diğeri de Trophimos’tur. Pisidia Antiochia’sı (Yalvaç) seyahatinde tanışıp Hristiyan olan üç arkadaş

¹²²Strobell, *a.g.e.*, 23; Strobell adı geçen eserinde sayfa 26 da Hierokles’in kent listelerinde Pepuza’yı, Frigya Pakatiana’nın piskoposluk merkezi olarak gösterdiğini belirtmektedir

¹²³Mitchell, *a.g.e.*, 118 n. 70

¹²⁴Calder, *AnatSt.* (1955), 25; Gönçer, *Afyon Tarihi I*, 1976, 208

Trophimos, Sabbasios ve Dorimadon birlikte gezerek dini yaymaya çalışıyorlardı. Gizlice *Synnada*'ya (Şuhut) geldiklerinde yahudiler bu din adamlarını devlet adamlarına haber vermişler üçü de yakalanarak öldürülmüşlerdir. Hristiyanlık yayıldıktan sonra bu üç din adamının öldürülüp yakılması halk arasında hikaye edilir olmuş bir masal niteliğine bürünmüştür. *Trophimos* ve arkadaşları 3. yüzyıl sonlarında martir olmuşlardır

Trophimos'un adına *Synnada*'da (Şuhut) bir kilise yapıldığı anlaşılmıştır. *Synnada*'da 1963 yılında Kamil ve Şükrü Çınar kardeşler eski evlerinin yerine yenisini yapmak için temel açarken bir yapı izine rastlanmış ve bir de tasvirli, yazılı taş bulunmuştur. Bu taşın kabartma aziz tasvirleriyle süslü ve kilisenin templon arşitravı olduğu görülmüş; arşitrav Afyon Müzesi'ne kaldırılmıştır. Kilisenin ana mekanının taban döşemesi *Synnada* mermerinden levhalarla kaplı bulunmuştur. Orta Bizans döneminin tipik süslemeleriyle bezenmiş olan arşitravın üzerinde aziz tasvirleri ve bir de madalyon içinde martir Aziz *Trophimos*'un adı monogram biçiminde verilmiştir.¹²⁵

Uşak iline bağlı Sivaslı ilçesi Payam alanı çiftliğinde, çiftlik sahipleri tarafından gizlice yapılan kazıda da bir kilise yıkıntısı bulunmuştur. Bu kazıda bulunan yazıtta *Trophimos*'un adı geçmektedir ve bu yazıt ta Afyon Müzesi'ne getirilmiştir.

Sonuç olarak Frigya bölgesi orta çağda da karışık ve karmaşık inanç gruplarının her türlü baskıya karşın kısmen de olsa yaşamaya devam ettiği bölgedir. Bu durumu Frigya'nın çok eski ve köklü inançlarına ve geleneklerine bağlamak yanlış sayılmaz. Tüm Anadolu Hristiyanlığını homojen, tek tip görmemek gerekir; çünkü paganizmden gelen etkilerle de bölgesel inançlar ve gelenekler çok çeşitlilik gösterir; birbirleriyle içiçe geçerek, örtüşerek karışmışlardır. Hatta daha sonra Hristiyanlığın bitimiyle yeni yerleşmeye başlayan İslamiyet'in buradaki yayılımında da Bektaşiliğin ve Ahiliğin bu bölgede gelişmesi ve kurumlaşması da bir tesadüf değildir.

¹²⁵Gönçer, *Afyon İli Tarihi I*, 1976, fig. 76; Afyon müzesi Env. Nr. 1501; ayrıca Aziz *Trophimos*'un kemiklerini saklamak üzere yapılan ve 4. yüzyıla ait olduğu sanılan röliker, Şuhut yakınlarında bulunmuştur ve bugün İst. Ark. müzesindedir. (Env. nr. 2811); Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. S. Eyice "Anadolu ve İstanbul'da Lahit Biçimli Rölik Mahfazaları" *İAMY* 15-16 (1969), 99-101, Res. 4, 5

C. ÜRETİM

Tarih boyunca ve günümüzde bölgede ziraat, tarım en önemli ve etkin rolü oynamıştır. Buğday ve yan ürünleri birinci sıradadır. 2.-3. ve 4.-5. yüzyıllarda geç antik çağda (2.-5. yüzyıl) yapılan sayısız Frigya bölgesi mezar taşları üzerinde tarımın önemini çok zengin motiflerle görmek mümkündür.¹²⁶

Bizans İmparatorluğunun ilk yıllarında bu bölgenin, başkent in buğday ihtiyacının bir kısmını karşıladığı da Prokopius kaynaklarından anlaşılmaktadır.¹²⁷ Mezar taşları üzerindeki tarım aletlerinden de özellikle tarım yapılan yukarı Frigya, Porsuk kıyıları *Dorylaion*, *Nakoleia*, *Porsuk* ve *Altıntaş ovaları*, *Kotyaion*' un, güney Frigya'da *Uşak* ve çevresinin de önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bölgelerde bulunan taşlar üzerinde tarım aletleri, Kütahya *Appia* ve *Çömlekçi*' de bulunan mezar taşı örneklerinde de saban yapan öküz arabaları dikkati çekmektedir.¹²⁸

Dorylaion ovasının tahıl üretimi için önemi kaynaklarda da belirtilmektedir.¹²⁹

Geç antik çağda Frigya'da üzüm bağları da bulunduğu yine mezar taşlarında somut olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu kompozisyonlardaki üzüm salkımları, bu çağlar için üzüm bağlarının şarap imalatının bir belgesi olarak görülmektedir. Üzüm-şarap imalatı *Dorylaion* ve çevresinde *Nakoleia* bölgesinde, güneyde *Banaz Çayı* ovası, *Dindymos* (Murat Dağı)' un güney yamacı, *Çatmalı Dağı*, *Akmonia* (Ahat) ve *Sebaste* (Selçikler), *Timenu Therai/Temenu Thyrai* (Uşak)' da bulunuyordu. Üzüm bağları, merkezi *Laodikea*' da, *Philomelion*, *Zizima* gibi yerleşimlerde de bulunmuştur. *Kotyaion* ve *Aizanoi*' de de üzüm-şarap üretimini yine mezar taşları üzerindeki motiflerden anlamak mümkündür. Üzüm bağlarının

¹²⁶Waelkens, *Türsteine*, 1986, 131 vd; aynı yazar, "Phrygian Votive and Tombstones as Sources of the Social and Economic Life in Roman Antiquity" *Ancient Society* 8 (1977), 277-315; *Dorylaion* için bkz. 280, 282, 285, 287

¹²⁷*Procopii Caesariensis opera omnia* III.(ed. J. Haury), Leipzig 1906, (Tıpkı basım Leipzig 1963)

¹²⁸D. French, "Sites and Inscriptions from Phrygia Pisidia and Pamphylia" *Epigraphica Anatolica* 17(1991), 57, pl. 11a-b

¹²⁹TIB 7, 63, not. 2; Waelkens, *Tombstones* 283-86; Vryonis, *Nomadization*, 52f

varlığı da Yukarı Menderes’de, (bugün de halen varolan ve üretimi yapılan) Develiler’de bulunan yazıttan da anlaşıyor. ¹³⁰

13. yüzyıl ortasında Akşehir (Philomelion), kırmızı, lezzetli elması, armut ve ayvası, şeftalisi ile meşhurdur. 1190’da Haçlı Seferleri sırasında Akşehir’de büyük bir meyva bahçesi olduğundan söz edilmektedir. ¹³¹

Antik çağda Frigya’nın atları meşhurdu. ¹³² Bu husus o kadar şaşırtıcı değildir, çünkü yukarı Porsuk vadisinde ve *Sozopolis*’de (Uluborlu) bulunan mezar taşları üzerinde pek çok at tasviriyle karşılaşılmaktadır. Dağlık Frigya’nın at merakını sadece mezar taşlarından değil, Afyon’un kuzeyinde bulunan bir yazıttan da açıkça öğrenebiliyoruz (örn.: $\text{οροι Γυμνασιο ιππιχου}$ -at yetiştirme okulu) Kümbet yakınlarında imparatorluğun haralarının bulunması da bu yazıttan çıkarılabilir. Frig atları çok pahalı ve istenilen atlardı. ¹³³ İmparatorluğun eşek ihtiyacını da Dorylaion ve çevresinden karşıladığı ise Arap kaynaklarından öğrenilmektedir. ¹³⁴

Dikkati çeken konu ise küçük baş hayvanların kullanımı ve gereksinimi hakkında çok az bilgi ve belgenin olmasıdır. Oysa dağlık Frigya, Kütahya, Aizanoi ve çevresindeki mezar taşlarında koyun, kuzu, çoban ve onlara ilişkin alet vs. işlenmiştir. ¹³⁵

Dokuma: Yüksek kalitede dokuma işi Frigya’da ünlüydü. Güney Frigya’da Laodikeia, Hierapolis ve Kolossai dokuma üretim merkezleriydi; özellikle Laodikeia’nın yünlü ve dokuma kumaşları ödüllendirilmişti. 5. yüzyılda Laodikeia’nın ürettiği *Trimitaria* adlı “Tunika” ile ünlendiği bilinmektedir. ¹³⁶

¹³⁰ Develi’lerde bulunan yazıt için bkz: MAMA IV, 111 ve devamı, Nr 297

¹³¹ E. Eickhoff, *Friedrich Barbarossa im Orient. Kreuzzug und Tod Friedrichs I.*, Tübingen 1977, 121

¹³² Haspels, *a.g.e.*, 186; Waelkens, *Tombstones*, 287

¹³³ Haspels, *a.g.e.*, 136

¹³⁴ Ibn Hurdadbih, *Kitâb al-Masâlik wa’l-Mamâlik*, ed. J. De Goeje (BGA 6), 1967, 102

¹³⁵ Waelkens, *Tombstones*, 286

¹³⁶ Honigman, “The Original List of Members of the Council of Nicea, The Robber-Synod and Council of Chalcedon” *Byz* 16(1942-44), 20-80

Laodikeia dokumaları 14. yüzyılda da kaynakların belirttiğine göre ününü korumuştur.¹³⁷ Bugün de Denizli ve çevresinde yaygın bir şekilde pamuklu kumaş ve Buldan bezi denilen dokuma üretimi dikkati çekmektedir.

Bizans İmparatorluğu döneminde, Arap kaynaklarından göl balıkçılığının bolluğu ve bereketi anlaşılmaktadır. Örneğin *Akşehir-Eber Gölü*, söz konusu olan göl balıkçılığı konusunda ünlüdür. Antik çağda ve orta çağda *Porsuk Çayı*'nın ise *balık* bolluğundan, zenginliğinden ve ününden sözeden kaynaklarda, seçilmiş görevlilerin (εχ του χωριου του Τεμβρη (*Tembrion*)) imparator için ağla balık tutmaları gereğine ve görevine, metinler dikkati çeker.¹³⁸ Ioannes Kinnamos ise Dorylaion'da bir ırmağın (ad vermemekle birlikte Porsuk olması olası) balık bolluğu ve çeşidi nedeniyle balık üreticilerinin ödüllendirildiğini belirtmiştir.¹³⁹

Maden ve Mermer Ocakları

14. yüzyılda Kütahya ve çevresinde gümüş kaynaklarının kullanıldığı biliniyor.¹⁴⁰ Frigya'nın esas yeraltı zenginliği mermer ocaklarının yaygın ve yoğun bir biçimde bölgede bulunmasıdır. Bunlardan en ünlüsü Dokimion (İscehisar) ocaklarıdır. *Dokimion*'un ünlü renkli mermerleri, yüzlerce önemli yapının iç dekorasyonunda (örn. İstanbul-Hagia Sophia, Havariler Kilisesi, Büyük Saray, Ravenna-San Vitale gibi) kullanılmıştır. Dokimion mermer, taş işçiliği geleneği 10.-11. yüzyıllarda da süregelmiştir. Ayrıca Hierapolis ve güneyinde Gölemezli'de, Kütahya-Altıntaş, Aizanoi, Göynük Ören, Kurtköy, Soa'da, Uşak ve çevresinde, Akmonia (Ahat), Sebaste(Selçikler), Sivaslı, Eldemir, Hanoğlu, Kavacık, Selvioğlu, Tepetarla'da, Eskişehir (Dorylaion) ve Seyitgazi (Nakoleia) ve çevresinde mermer ve taş ocaklarının bugün halen devam eden varlıkları bilinmektedir.¹⁴¹

¹³⁷İbni Battuta, Voyages d'Ibn Batoutah, II, 271 vd.

¹³⁸W. Ruge, "Tembris" RE (1934)

¹³⁹Vyronis, Nomadization, 50-53, n.51

¹⁴⁰Vryonis, Byzantine Mines, 9

¹⁴¹TIB 7, 65, n. 30; N. Asgari, Archaeologischer Anzeiger 1977, 342; N. Firath, AnatSt, 20 (1970), 29; M. Mellink, American Journal of Archaeology 74, (1970), 175; 80 (1976), 287; M. Waelkens-De Paepe- L. Moens, Survey in the White Quarries of Anatolia, in:4. Araştırma sonuçları toplantısı. Ankara (1986), Ankara 1987 113-126

Bölüm II- Frigya'nın Bizans Dönemi İdari Sınırları, Eyalet ve Themaları

Frigya'nın sınırları hangi zaman dilimi olursa olsun her dönemde çok değişkenlik göstermiştir. Örneğin Megale ve Mikra yani büyük ve küçük Frigya, Frigya Epiktetos, Frigya Pareoreios gibi adlar epigrafik, etnik, politik, kültürel ve idari değişkenliklerin sonucudur. Erken Bizans döneminde Frigya Prima ve Frigya Secunda adı ile ikiye ayrılan bu bölge, 325 İznik konsiline kayıtlı olduğu halde katılmamıştır. 4. yüzyıldan itibaren Frigya I (Prima), Pakatiana ve Frigya II (Secunda) ise Salutaria adıyla anılmaya başlamıştır.(bkz. Şema: 1) 381 yılında yapılan Konstantinopolis Okümenik konsilinde ilk kez kilise kayıtlarında, Frigya Pakatiana ve Frigya Salutaria adları geçmektedir. Kilise, erken Bizans döneminin politik eyalet bölünmelerini de ayrıntılarına kadar izliyor ve genelde bütün değişiklikleri yapıyordu. Pakatiana ve Salutaria adları, Thedoret'in kilise tarihinde¹⁴² 367 ve 375 yıllarında yazılan mektuplarında ilk kez ortaya çıkıyor. Böylece yine (İmparator Valens dönemi (4. yüzyıl)) kilise kaynaklarından Lykaonia eyaletinin kuruluşunu ve dolayısıyla Pisidia eyaletinin küçülüşünü öğrenmek mümkündür. Kilise kurumu *Frigya* ve *Pisidia*'da Bizans egemenliğinin sonuna dek eyalet bölünme sistemlerini ve eyalet adlarını kayıtlarında tutmuştur.¹⁴³ Kilisenin ve devletin eyalet bölünme ve isim değiştirme eylemleri zaman zaman birbirini tutmadığından yıllar içinde eyalet adları da çeşitlilik hatta karışıklık göstermektedir.

Kilise Kayıtlarına Göre Eyalet Bölünmeleri ve Adları

7. yüzyılda Frigya'nın kilise tarafından ayrımı ve kentleri

: I. Frigya Pakatiana

- a) Metropolis: (Başpiskoposluk Merkezi): Laodikeia (Denizli-Ladik)
- b) Başpiskoposluğa bağlı Bölge Ruhani Merkezleri:
  - Akmonia (Ahat-Orta Frigya)
  - Alia (Asar-Kozören-Afyon)

¹⁴²Thedoret, Kirchengeschichte, (ed. L. Parmentier), Berlin 1954, 220-224

¹⁴³TIB. 7, 1990, 49, n. 24

Appia (Abiye-Kütahya)
Aristeia (Sincanlı Ovasında)
Atanassos (Sincanlı Ovasında)
Aizanoi (Çavdarhisar-Kütahya)
Diokleia (Ahırhisar-Orta batı Frigya)
Eumenia (Işıklı-Yukarı Menderes ovasında))
Kadoi (Kütahya'nın güneybatısında)
Khonai (Denizli-Honaz)
Kidyessos (AfyonÇayhisar-Büyük Sincanlı ovası)
Kolossai (Honaz'ın 4 km. kuzeybatısında bugün büyük bir höyük)
Peltai (Karayahşiler-Yukarı Menderes ovasında)
Pepuza (Banaz çayı kıyısında olduğu söylenir; Ancak kesin yeri tam belli değildir. Frigya Pakatiana'nın ve montanistlerin önemli bir merkezi olduğu bilinir)
Sebaste (Selçukler-Uşak)
Synaos (Simav)
Timenu Therai/Temenu Thyrai (Uşak)
Traianupolis (Çarık ve ortaköy arasında Uşak'ın 12 km. doğusunda)
Trapezupolis (Frigya-Karya sınırında Seyne denilen yerde Pamukkale'nin 19 km. güneybatısında)

II. Frigya Salutaria (Salutaris)

a) Metropolis: Synnada (Şuhut)

b) Başpiskoposluğa Bağlı Bölge Ruhani Merkezleri:

Augustopolis (Afyon yakınında olabilir)
Aurokla (Dinar yakınında olabilir)
Bruzos (Karasandıklı ovasında Afyon-Şuhut'un batısında)
Dokimion (Afyon-İşçehisar)
Dorylaion (Eskişehir)
Eukarpia (Afyon'un 50 km. güneybatısında -Emirhisar)
Hierapolis (Koçhisar-Sandıklı ovası)
İpsos (Afyon yakınında)
Kinnaborion (Karamıkovası Afyon-Şuhut yakınında olabilir)
Kotyaion (Kütahya)
Lykaon (Kesin yeri belirsiz, Şuhut yakınında olabilir)

Meros (önce Malatça sonra Demirözü-Yukarı Frigya'da)
Metropolis (Seyitgazi-Kümbet'in 10 km. doğusu)
Midaion (Eskişehir-Karahöyük)
Nakoleia (Seyitgazi)
Otrus (Kılındıras veya Kelenderes -Sandıklı ovası)
Phyteia (Kemer kaya-Afyon'un 50 km. doğusunda)
Polybotos (Afyon-Bolvadin)
Prymnessos (Afyon-Süğlün)
Sibindos (Kesin yeri belli değil, Güney Frigya'da olabilir)
Skordapia (Yukarı Porsuk bölgesinde olabilir)
Soa (Kütahya-Altıntaş)
Stektorion (Menteş-Orta Frigya)
Sublaion (Dinar'ın batısında)

7. yüzyılda Herakleios döneminde Bizans İmparatorluğu Arap ve İran akınlarına karşı Anadolu'yu askeri ve siyasi bakımdan güçlendirip korunma ve savunmayı kolaylaştırmak için ordu ve idare düzeninde temel değişiklikler yapmıştır ve bunun sonucunda **Thema** sistemini kurmuştur. Thema sözcüğü aslında ordu demektir. Anadolu böylece askeri bölgelere Thema'lara bölünür ve ortaçağ Bizans devletinin eyalet idaresine yüzyıllar boyunca damgasını vuracak olan sistemin temeli atılır. Thema'lar düzeni Diokletianus-Konstantinus düzenine son verip **eksark'lıkların** organize edilmesiyle başlayan gelişmenin devamı olmuştur. Eski sivil eyalet sistemi bir süre daha varlığını devam ettirmişse de bunların **Prokonsul** adını taşıyan valileri Thema'ların başında bulunan askeri komutan-valilere yani Strategos'ların yanında ikinci dereceye düşmüşlerdir. Askeri bölge anlamına gelen Thema'lar Anadolu'da bölgeler halinde örgütlenmişlerdir: *Anatolikon, Opsikion, Thrakesion, Armeniakon, Kibyrraioton, Bukaelearion, Kharsianon* v.d. Bu Thema'larda askeri hizmet görmek koşuluyla savaşçılara toprak veriliyordu. Thema örgütü daha sonraki dönemlerde geliştirilmiş ve Bizans İmparatorluğu'nun belkemiğini oluşturmuştur.¹⁴⁴

¹⁴⁴Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi (Çev: F. Işıltan), 89; Bizans Thema örgütlenmesinin ortaya çıkışıyla ilgili yayın için bkz. J. Karayannopulos, "Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung" Byzantinischen Archiv, 10, München 1969

Bu askeri bölgelere yani Thema'lara her birine bir askeri vali (Strategos) gönderilerek adeta bir sıkıyönetim oluşturulmuştur. Böylece Frigya da *Anatolikon* ve *Opsikion* olmak üzere iki askeri bölge - Thema'ya ayrılmıştır. Erken Bizans dönemi eyaletleri olan *Pakatiana* (veya Kapatiana) ve *Pisidia*, Anatolikon Thema'sında kalmışlardır (8. yüzyıl). Sadece batı Frigya'nın dış ucu Gediz'deki Laodikeia, Hierapolis, Kolossai *Thrakession* Themasına; Akmonia, Tiberupolis, Dorylaion, Midaion, Kotyaion, *Opsikion* Themasına dahil edilmişlerdir.

8. yüzyıldaki kaynaklarda Frigya'da bundan başka eyalet, bölünme ve ad değiştirme işlemine rastlanmamaktadır. 10. yüzyıl Bizans tarih yazarlarından İmparator Konstantin Porfirogennetos, Thrakesion Themasına, eski bir tanımla Mikra Frigya demiştir.¹⁴⁵

11. ve 12. yüzyıllarda Komnenoslar döneminde de *Mikra Frigya* tanımı hala kullanılmaktadır, Buna göre Mikra Frigya, Frigya Salutaria'yı, Megale Frigya da Frigya Pakatiana'yı ifade etmektedir (bkz Şema I).

Arap tarihi ve coğrafi kaynaklarında ise Frigya ve Pisidia Thema'ları için yeni adlar verilmemiş; tüm idari bölünmeler, 9. yüzyılda Arap kaynaklarında aynı adlarla kullanılmıştır;

örneğin

Anatolikon → Natulikus

Opsikion → Ubsig

Thrakesion → Tarkasis olarak anılmışlardır.¹⁴⁶

9. yüzyılda Kotyaion. Nakoleia uzun süre özerk piskoposluk merkezleri olarak kayıtlara geçmiştir. 10. yüzyılda Amorion, Frigya Salutaria eyaletine katılmıştır. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu dini merkezlerin yavaş yavaş yok olduğu, pek çok rahip ve din adamlarının güvenlik gerekçesiyle başkente göçettiği bilinmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁵Konsantin Porph. *De Thematibus*, 160, (ed. A. Pertes); Citta del Vaticano, 1952

¹⁴⁶TIB 7, 50, n. 35

¹⁴⁷Vryonis, *DOP* 29 (1975), 41-71

13. yüzyıl sonunda bazı büyük yerleşimlerin piskoposluk merkezleri kısmen ayakta kalabilmiş ki bu da Bizans ve Selçuklular'ın zaman zaman aralarında oluşan barış süreçleri, ticari ve ekonomik ilişkileri nedeniyle örneğin Khonai'deki ticaret merkezinde alış-veriş yaptıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹⁴⁸

14. yüzyılda Frigya'da kilise yaşamına ilişkin az da olsa bazı bilgiler mevcuttur; özellikle bölgenin batısı tamamen Türklerin eline geçmiş bulunmaktadır; ancak bazı Hristiyan toplulukları halen yaşamakta ve pek fazla idari sorunlarının olmadığı belirtilmektedir. 1343'te Laodikeia-Denizli halen bir piskoposluk merkezi olarak yaşamaktadır.¹⁴⁹

1394 yılının sonundaki bir kaynaktan Laodikeia'nın sadece Khonai (Honaz) adı altında yer aldığını öğrenilmektedir. Bizans'ın elinden çıkmış ve hatta uzun yıllardır boşaltılmış merkezlerin piskoposluğunun sadece ünvan olarak verilmesi konusu ilginçtir. Bu konuya A. Goillou'nun Bizans Medeniyeti adlı kitabının eleştirisini yaparken S. Eyice de dikkati çekmekte ve bölgelerin dinsel, tarihsel araştırmalarında yerleşimlerin son tarihi (terminus post quem'i) için çok dikkatli olma gereğini vurgulamaktadır.¹⁵⁰ Bundan sonra artık Frigya'da kilise idaresiyle, yaşamıyla ilgili hiçbir not, kaynak bulunamamıştır; bundan da 14. yüzyıl sonunda Frigya'nın tümünde Türk egemenliği sonucunda Bizans dinsel ve politik yaşamının noktalanmış olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak *sosyal yaşamın*, Türk egemenliği ve idaresi altında ve halkın çoğunun müslüman olmasına rağmen, devam ettiği görülmekte; hatta ilişkilerin karşılıklı hoşgörüyeye dayanmış olduğu da kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹⁵¹

Böylece Bizans İmparatorluğu döneminde Frigya'nın Themaları, eyaletleri, dinsel merkezleri, kent ve köylerini birkaç kaynaktan öğrenmek mümkündür. En erken dönemden itibaren tüm ortaçağ boyunca Bizans yerleşimleri 1) 6. yüzyılda yazılmış *Hierokles Grammatikus'un* (530) listelerinden;¹⁵² 2) Kilise Kayıt

¹⁴⁸Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, 1971, 235

¹⁴⁹Vryonis, *a.g.e.*, 328

¹⁵⁰S. Eyice, "Bibliografya: Andre Goullou, La Civilization Byzantine=Bizans Medeniyeti Paris 1974, *Belleten*, XLII (1978), 311

¹⁵¹Vryonis, *a.g.e.*, *DOP* 29/1975, 66, n.97; Hasluck *Christianity and Islam under the Sultans*, I, II, Oxford 1929, 373-74

¹⁵²A. Bruckhadt (ed), *Hierocles Synecdemos*, Leipzig 1893; E. Honigmann (ed) *Le*

Listelerinden (Notitiae Episcopatum),¹⁵³ 3) Konsillere Katılan Din adamları ve Kentlerinin Listelerinden (katılım tarihleri ile) ve tabii ki Stephanos Byzantios, Niketas Choniates, Ioannes Kinnamos gibi bizans tarih yazarlarından anlaşılabilir. ¹⁵⁴

19. yüzyılda ise W. Ramsay'in Frigya'daki dinsel merkezleri, epigrafik malzeme ışığında açıklayan ve tarihi coğrafya çalışmalarıyla birleştirerek ortaya çıkaran yayını, bu bölgenin bizans dönemi yerleşimleri için önemli bir kaynaktır.¹⁵⁴

1977-79 yıllarında yayınlanan Hans von Aulock'un Frigya'nın, adına para bastıran önemli kentlerini araştıran 2 ciltlik kapsamlı yayını da bu bölgenin kentlerini nümismatik ışığında incelemiştir.¹⁵⁵

Synekdemos d'Hierokles Brüssel 1939

¹⁵³ H.Gelzer "Ungedruckte und unveröffentliche Texte der Notitiae Episcopatum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen und Verwaltungsgeschichte" Abh. der bayerische Akademie der Wiss. I CL. XXI, Bd. III, Mühchen 1901

¹⁵⁴Ramsay, Cities and Bishoprics of Phrygia I-II Oxford, 1895-1897

¹⁵⁵H. von Aulock, Münzen und Staedten Phrygiens I-II, (IstMitt, Beiheft 25/27) Tübingen 1977-1979

II-A Önemli Dinsel Merkezler¹⁵⁶

AIZANOI (Kütahya-Çavdarhisar)
AKMONIA (Uşak-Ahat)
AKRONIOS (Afyon)
AMORION (Afyon-Emirdağ-Hisarköy)
APAMEIA (Dinar)
AYAZİN (Anderson'a göre belki Konna; Afyon-İhsaniye yakınında)
DOKIMION (Afyon-İscehisar)
DORYLAION (Eskişehir-Şarhöyük)
EUKARPIA (Afyon-Uşak arasında Emirhisar)
EUMENIA (Uşak-Denizli arasında Işıklı)
HIERAPOLIS (Denizli-pamukkale)
KHONAI (Denizli-Honaz)
KOTYAION (Kütahya)
LAODIKEIA (Denizli-Ladik-Eskihisar)
MIDAION (Eskişehir-Alpu Karacahöyük)
NAKOLEIA (Eskişehir-Seyitgazi)
POLYBOTOS (Afyon-Bolvadin)
PRYMNESSOS (Afyon-Süğlün/Sülün)
SEBASTE (Uşak-Selçikler)
SYNNADA (Afyon-Şuhut)
TEMENOUTHYRAI (Uşak)

4.-13. Yüzyıl Arası Yerleşimleri (Piskoposluk Merkezleri)

(Surla çevrili, büyük, başrahibi olan kentler)

AMORION (Afyon-Emirdağ-Hisarköy)
HIERAPOLIS (Denizli-Pamukkale)
KHONAI (Denizli-Honaz)
KOTYAION (Kütahya)
LAODIKEIA (Denizli-Ladik-Eskihisar)

¹⁵⁶Yukarıda alfabetik olarak verilen yerleşim adları tarihsel kaynaklardaki önemi ve buluntularına göre seçilmiştir. Frigya'da ortaçağ-bizans yerleşimlerinin tümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. K. Belke- N. Mersich, Phrygien und Pisidien, Tabula Imperii Byzantini 7, Wien 1990, 169-422

NAKOLEIA (Eskişehir-Seyitgazi)

SYNNADA (Afyon-Şuhut)

AIZANOI (Kütahya-Çavdarhisar) Kütahya'nın 40 km. batısında

Helenistik dönemden beri tanınan kent Romalılar tarafından Frigya Epiktetos'a eklenmiştir. 5. yüzyılda Frigya Pakatiana eyaletinin kenti olarak bilinir. Erken hırsyan dönemde Stephanos Byzantios da kentten sözeder.¹⁵⁷

4. yüzyıldan itibaren (325 İznik Konsili) 12. yüzyıla kadar dinsel toplantılara katıldığı kaynaklarda belirtilir.¹⁵⁸ 9. yüzyılda Laodikeia'ya bağlı bir dinsel merkez iken hemen sonra 12. yüzyıla dek Hierapolis'e bağlanmıştır.¹⁵⁹ Anadolu'da pekçok antik kentte olduğu gibi Aizanoi'nin ünlü Zeus tapınağının içi Bizans döneminde kilise haline getirilmiştir. Prostasis'in U sütunu kaldırılıp yerleri apsis için Opistodomos'un arka duvarı da kilisenin girişi olmuştur.¹⁶⁰ 1004/5 yılında kilise yenilenmiştir.¹⁶¹ Aizanoi kazılarında Zeus tapınağında 7. yüzyıla tarihlenen ve üzerinde Orans Meryem (iki ellerini kaldırmış dua eden Meryem) tasviri kazınmış olan bir bronz kadeh, ayrıca tapınağın güneyinde hıristiyan mezarları bulunmuştur.¹⁶² Zeus tapınağının avlusu olasılıkla 11. veya 12. yüzyıl sonunda etrafı çevrilerek bir kale duvarı örülmüş olmalıdır. Yuvarlak ve dört köşe kulelerin izlerine rastlanmıştır.¹⁶³ Zeus tapınağının yakınındaki hamamlarda 1. yüzyıla dek kullanılmış olduğu varsayılan bu hamamlardan orta Bizans döneminde ise mezarlık olarak yararlanılmıştır.¹⁶⁴

Bugün Çavdarhisar'ın kuzeydoğusunda Meydankıran denilen yerde 6. yüzyıla ait bir kilisenin varlığı, altar, kiborium ve bir ambon'un kazılarda bulunmasıyla ilişkilidir. Çavdarhisar'ın çevresinde Hacı Mahmut, Tepecik gibi yerleşimlerde erken Bizans yazıtları, piskopos Epiphantos'un yaptırdığı Stephanos kilisesinden sözötmekteyse de bugüne bir şey kalmamıştır.¹⁶⁵

¹⁵⁷TIB 7, 202, not 6, 7'de: Hierokles, 668, 8; Stephanos Byzantios, 31, 32

¹⁵⁸TIB 7, 202, not 12'de: Darrozes, Notitia episcopatum

¹⁵⁹TIB 7, 202

¹⁶⁰R. Naumann- H. v. Aulock, Der Zeustempel zu Aizanoi, Berlin 1979,10,76-78

¹⁶¹MAMA IX, Nr. 551

¹⁶²R. Naumann, AA 1980, 124, 131; AA 1982 246, 381

¹⁶³TIB 7, 202

¹⁶⁴R. Naumann, a.g.e., 124, 131

AKMONIA (Ahat) Dorylaion'dan Philadelphia'ya giden yol üzerinde, Hierapolis'in 100 km. kuzeydoğusundadır. Roma döneminde Apameia'nın hukuksal bölgesi içindedir. 5. yüzyıldan itibaren Frigya pakatiana'nın dini merkezlerinden biridir. 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar kilise kayıtlarında, konsil kayıtlarında Akmonia'nın adı hep geçer.¹⁶⁶ Erken dönemde Akmonia'dan Hierokles ve Stephanos Byzantios da sözeder.¹⁶⁷

11. yüzyıl İmparator Romanos Argyros (1028-1034) Opsikion Themasının kenti olan Akmonia'da yargıç olarak bir mahkemeye katıldığı kaynaklardan anlaşılır. Örneğin tecavüze uğrayan genç bir kızın davası gibi.¹⁶⁸ 11. yüzyılda Tzurillas'ın ortodoksluğa karşı bir mezhep-tarikat oluşturduğu; Opsikion themasında özellikle de Akmonia'da bu tarikatın yayıldığı yine kaynaklardan öğrenilmektedir.¹⁶⁹

Akmonia (Ahat)'da sur kalıntıları tepe üzerinde görülür. Köyde çok sayıda Roma-Bizans yazıt ve mimari parçaları mevcuttur. Kızılcasöğüt ve Şabanköyü, Ahat yakınındaki köylerde de devşirme malzeme vardır.¹⁷⁰

AKROINOS (AFYON) (Akroinos, Akrun; Karahisar-ı Sahip-Afyon karahisar)

Ortaçağ Frigyasında Kuzeybatı-Güneydoğu yönündeki diagonal yol, Kütahya ve Afyon üzerinden Konya'ya oradan da Kilikya ve Suriye'ye ulaşmaktaydı.

Roma çağından beri iskan edilmiş olan kentin orta Bizans döneminde stratejik önemi artmıştır. Arap akınlarının yolu üzerinde oluşu ve çok kez aralıklarla Arap saldırılarına uğraması, önemli savaşların alanı olması bu stratejik özelliğini açıklar. Amorion (Emirdağ-Hisarköy) ve Akronios (Afyon) 7. ve 9. yüzyıllar arasında bu savaşların ve akınların güzergahında ve hedef-kilit noktalarını oluşturmuşlardır. Bu

¹⁶⁵ R. Naumann, "Aizanoi 1983" VI. KST, İzmir 1984, 380-81, Abb9; Yazıtlar için bkz. MAMA IX, nr. 551, 554, 557-560

¹⁶⁶TIB 7, 176, not 11'de: Darrouzes, Notitiae

¹⁶⁷TIB 7, 176, not. 12, 13'de: Hierokles, Synecdemus, 667, 10; Stephanos Byzantios, 60

¹⁶⁸M. Loos, Dualist Heresy in the Middle Ages, Prag 1974, 67-77

¹⁶⁹TIB 7, 176, not 10'da: G. Ficker, Die Phundagiagiten, Leipzig 1908, 67-69

¹⁷⁰Th.Drew I-W. Eck, "Steinbruchinschriften aus Phrygien", Chiron 6 (1976), 293 vd., Nr 4

savaşlardan en ünlüsü III. Leon döneminde 740 yılında Seyit Battal Gazi'nin şehit düştüğü Akroinos Savaşı'dır.¹⁷¹ Daha sonra Türk döneminde Seyit Battal Gazi adı efsaneleşmiş ve adına bugünkü Eskişehir'in Seyitgazi ilçesinde bir türbe yapılmış ve zaman içinde eklenen yapılarla bugün bir Bektaşî Külliyesi haline gelmiş ve Anadolu'daki önemli Bektaşî Külliyelerinden biri olmuştur.¹⁷²

Akroinos adı ile ilk kez bir piskoposluk olarak 879 yılında Konstantinopolis'te yapılan konsile katıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹⁷³

Anatolikon Themasına ait bir kent olan Akroinos, 10.-12. yüzyıllar arasında piskoposluk listelerinde Synnada'ya bağlı dinsel merkezlerden biriydi. Ortaçağda kent surlarıyla ve yerleşim yerleri açısından da stratejik önemi büyük olan bir bizans kentidir.¹⁷⁴ Ramsay'a göre bir yazıta dayanarak, kent Başmelek Michael'in kutsal kenti olabilir.¹⁷⁵ Afyon kalesinde birbirine kanallar ile bağlanmış sarnıçlar ise Diakon Patrikos tarafından yaptırılmıştır.¹⁷⁶ Bizans dönemine ait sarnıçlarından başka kalede Türk dönemine ait bir yapı kitabesinde, Alaeddin Keykubad'ın (1219-1236) adı da okunmaktadır.

AMORION (Ammuriya, Amurin)

Bugün Afyon'a bağlı Emirdağ ilçesinin Hisarköy'ü ya da Roma çağından itibaren Büyük Frigya (Megale Phrygia) eyaletine bağlı önemli bir kent olan Amorion,¹⁷⁷ 4. yüzyılda Galatia Salutaris (Galatia Secunda) eyaletinde görülmekte (belki bu nedenle de Tabula Imperii Byzantini, 4.cilt: Galatia'da yer almaktadır, 122-123); 10. yüzyıldan itibaren de Frigya Salutaris (Frigya Secunda) eyaletine geçmiş

¹⁷¹Hasluck, *Christianity and Islam*.II, 1929, 510, 705-710

¹⁷²Wulzinger, *Drei Bektaschi-Klöster in Phrygiens*, Berlin 1913, 10-59

¹⁷³TIB7, 1990, s.178, n. 18 den aktararak: J. D. Mansi, *Sacrorum Consiliorum nova et amplissima Collectio*. Firenze 1796, XVII, 376C, (Graz, 1960-1962)

¹⁷⁴E. Kirsten, "Die Byzantinische Stadt" *Berichte zum Internationalen Byzantinisten Kongress* V/3, München 1958, 29

¹⁷⁵Ramsay, "Prymnessos and Metropolis" *Athener Mitteilungen* 7 (1882) 126-145

¹⁷⁶S. Eyice, "Afyon" *DOP* 27 (1973), 303-307

¹⁷⁷Ramsay, *Asia Minor*, 228, 230

olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹⁷⁸ Ancak kent bugünkü araştırmalar çerçevesinde Frigya'nın orta çağ-Bizans kenti olarak ele alınmaktadır; zaten tarihsel olarak da Bizans imparatorluğu içinde Amorion'lu II. Michael'in tahta geçmesiyle Amorion-Frigya sülalesi adıyla da kaynaklara geçmiştir. Bu nedenle kentin, Tabula Imperii Byzantini dizisinin Galatia cildinde değil de Frigya cildinde yer alması gerekirdi kanısındayız.

Tarihsel kaynaklarda ilk kez adı, Strabon'un (Coğrafya-Anadolu) yapıtında geçen Amorion, hellenistik dönemde üç yıl boyunca para bastıran önemli bir kenttir. Geç antik çağda yapıldığı düşünülen, düzgün kesilmiş bloklardan bir kapı girişi ve üçgen bir kuleye sahip olan kent surunun, 5. yüzyılda İmparator Zenon döneminde yeniden inşa edildiğini Bizans ve Arap kaynakları belirtmektedirler.¹⁷⁹ 5. yüzyılın sonunda da kentin iki büyük kiliseden birinin yapılmış olacağı düşünülmekte; 1991 yılındaki kazı sezonunda bulunan yazıtta ise kilisenin Aziz Konon'a adandığı belgelenmektedir.¹⁸⁰

7. yüzyılda başkent Konstantinopolis'ten Suriye'ye giden yolun üzerinde bulunması kentin askeri önemini artırmıştır. 7.-9. yüzyıl arasında Anatolikon Themasi'nda, 10. yüzyıldan itibaren de Opsikion Themasi sınırlarında kalmıştır. Bizans tarihinde Frigya bölgesinin önemi Arap akınlarıyla ortaya çıkar. Hristiyan Bizans devletiyle Müslüman Arap devleti arasında Anadolu'da ilk önemli çatışmalar Frigya Amorion kenti bölgesinde olmuştur. 644 yılından itibaren aralıklarla tekrarlanan Arap akınlarının hedefi haline gelmiştir. Tarihsel kaynaklarda en çok sözü edilen 838 yılındaki kuşatma olup Abbasi halifesi Harun el-Reşid'in oğlu Mu'tasım'ın Amorion kuşatmasıdır. Saldırıda 30 bin Bizanslının öldüğü büyük bir kuşatmadan sonra kent yeniden iskan edilmiştir; ancak 931'de tekrar Arap akınlarına hedef olmuştur.

¹⁷⁸S. Vailhe, "Amorium", Dictionaire d'Histoire et Géographique Ecclesiastiques 2 (1914), 1329-1331

¹⁷⁹R. Harrison, "Amorion 1989", XII. KST II/1990, 261

¹⁸⁰Aulock, a.g.e.

Amorion'un 10.-11. yüzyıllarda biraz canlandığı fakat 11. yüzyılda Selçukluların eline geçtiği belirtilmektedir.¹⁸¹ Selçuklu ve Osmanlı döneminde daha önceki dönemlerin görkemli kenti olma özelliğini yitirmiştir. Bugünkü adı Hisarköy olan yerleşim ise 19. yüzyıl sonunda kurulmuştur.

1836'da İngiliz gezgin W. Hamilton tarafından yeniden adı ortaya çıkarılan Amorion için, Hamilton ilginç bir izlenimi de aktarmıştır: "İssızlık ve yalnızlığın böylesine çarpıcı görünmesine çok ender tanıklık ettim!".¹⁸²

Bugün Afyon Müzesi'ndeki bazı Bizans mimari plastik eserleri, Amorion'dan gelmektedir (örneğin 6. yüzyıla ait bereket boynuzlu sütun başlığı gibi).

1988 yılında R. Harrison yönetiminde "Ortaçağ Amorion" unu ortaya çıkarmak amacıyla başlatılan kazılar, R. Harrison'un vefatı üzerine 1993'ten bu yana C. Lightfoot tarafından sürdürülmektedir. Böylece Frigya bölgesinde Dorylaion ve Amorion kazılarıyla orta çağ Frigya'sının bilinmeyenleri de açığa çıkmış olacaktır.

APAMEIA (Dinar)

Frigya'da Roma ve Bizans çağlarındaki yollarının kavşak noktasında İ. Ö. 5. yüzyıldan itibaren önemli bir kent olan Apameia'nın adını I. Antiochos'un (281-261) annesi Apame'den aldığı söylenir.¹⁸³ Mitolojide Apollon ile Marsyas arasında flüt çalma yarışının yapıldığı yer adı Kelainai da Apameia'nın eski adlarından biridir. Roma imparatorluğu çağında Asia Eyaletinin önemli bir ticaret merkezidir; 3. yüzyılda Pisidia bölgesine ait bir kent iken bizans imparatorluğunun önemli bir dinsel merkezi olarak Hierokles ve Stephanos Byzantios kaynaklarında adı geçer.¹⁸⁴ 7.-12. yüzyıllar arasında dinsel toplantılara katıldığı da yine kaynaklardan

¹⁸¹Aulock, a.g.e.

¹⁸²C. Lightfoot, Orta Anadolu'da Bulunan Bir Geç-Roma ve Bizans Kenti: Amorium (Çev. A. Tolga Tek), Arkeoloji-Sanat Yayınları, İstanbul 1994, 12

¹⁸³C. Lightfoot, a.g.e., 11-12

¹⁸⁴TIB 7, 189, not 33, 34'de: Hiorokles, 672, 4; Stephanos Byzantios, 103

öğrenilmektedir.¹⁸⁵ 12. yüzyılda I. Manuel Komnenos Myriocephalon savaşına giderken Apameia'da konaklamıştır.¹⁸⁶ Kelainai tepesinde kentin Akropolisi olduğu sanılmaktadır ve bu Akropolis üzerinde bizans döneminde üç nefli bir bazilika yapılmıştır.¹⁸⁷ Bugün kilisenin duvar kalıntıları mevcuttur.¹⁸⁸ Ayrıca nekropolü ve küçük bir mağara şapeli ve kentin kuzeyinde, batısında ve Menderes üzerine inşa edilen roma dönemi köprülerinin olduğu 19. yüzyıl seyahatnamelerinde de belirtilmiştir.¹⁸⁹ Ancak bu yapılardan bugüne pek fazla bir iz kalmamıştır. Apameia'da ayrıca çok sayıda roma ve bizans dönemi yazıtları ve mimari parçaları bulunmuştur.¹⁹⁰

AYAZIN (Afyon-İhsaniye yakınında)

Afyon'un 29 km. kuzeyinde İhsaniye ilçesinin Gazlıgöl beldesinde, dağlık Frigya bölgesinin en önemli 7 kaya kiliseleri topluluğunun bulunduğu yerdir.¹⁹¹ Bu yerin adı Türkçe mağara anlamını belirtmek için "In" sözcüğü ile Yunanca Hagios-Ayos-Aya sözcüklerinin bileşiminden ortaya çıkmıştır. 7 tane kaya kilisesi içinde en önemli ve en büyüğü, 4 destekli kapalı Yunan Haçı planında, Frigya bölgesinin en büyük ve tek ayakta kalan günümüze ulaşan en önemli orta bizans dönemi kaya kilisesi yani Ayazin A(veya 1) olarak adlandırılan Türk döneminde ise her ne sebepten ise "Hamam" denilen yapıdır.¹⁹² Kilisenin dışa taşkın ana apsisi ve iki yan apsisinden biri kırılmış giriş haline getirilmiştir. İç mekan isle kaplı olduğundan iç dekorasyonunda fresko veya bezeme olup olmadığı şimdilik bilinmemaktadır. İçte kemerler arasında bozulmuş bir latin haçı izlenebilmekte; ikinci ve üçüncü kemer arasında ise Theotokos-Tanrı anası sözcüğü okunabilmektedir.¹⁹³ Batı galerinin arkasında giriş kapısının ardında, küçük bir şapel eklenmiştir; şapelin apsisi ana

¹⁸⁵TIB 7, 189, n.32

¹⁸⁶TIB 7, 188, n.9

¹⁸⁷Arundell, Discoveries in Asiaminor I-II. London 1884, 190, 217 vd.

¹⁸⁸TIB 7, 188-189

¹⁸⁹Arundell, a.g.e., 217

¹⁹⁰yazıtlar: MAMA IV, 134 vd., nr, 361-365; MAMA VI, 64-68 nr. 173-238

¹⁹¹Haspels, a.g.e., I, 245 vd., fig. 425-431, 554/2, 577-582

¹⁹²Haspels, a.g.e., 245, foto 425 vd., plan: 554, 577-579; Strzygovski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, 145-146, fig. 112; MAMA I, 387; A. Gabriel, Phrygie, Exploration archeologique IV, Paris 1965, pl. 43a

¹⁹³Haspels, a.g.e., fig. 429

kayaya oyulmuş altarı ve templon kalıntısı izlenimi mevcuttur. Kaba ve özensiz bir işçiliğe sahiptir.

B Kilisesi: “A” kilisesi ile Asma Evleri denilen yerin arasındadır; orta kilise olarak da adlandırılan yapı, apsisli, tonozlu ve narteksli küçük bir kilisedir.¹⁹⁴ Apsisi yıkılmıştır. Kuzey yönünde bir kapı bir odaya açılmaktadır. Odanın duvarında kabartma olarak Malta Haçı ve sağında N(ΙΚΑ) Ι (ησους) yazısı okunmaktadır.¹⁹⁵

C Kilisesi: Asma Evleri denilen yerde küçük bir kayaya oyulmuş üçlü yonca planında kilisenin batı ucu parçlanmıştır. Apsisin üzerine kazınmış tek satırlı kitase bugün okunamamaktadır.¹⁹⁶

D Kilisesi: Avdilas Kalesi’ne giden geçitte üç apsisli, basık tonozlu ve alışılmadık narteksli bir kilisedir. Güneybatıdaki giriş kapısı yıkılmıştır. Son zamanlarda ahır olarak kullanılmıştır.¹⁹⁷

E Kilisesi: Roma mezar odasından dönüştürülmüş bir kilisedir. Bugün içi samanla dolu bir depodur. Basık tonoz tavanlı kilisenin sağında bugün yıkılmış olan bir oda belkide şapel olabilecek bir mekan idi ve duvarlarında fresko izleri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁸

F Kilisesi: E Kilisesi’nin doğusunda, vadinin devamında, üç apsisli ve narteksli, alçak tavanlı bir kilisedir.¹⁹⁹

7 kilise ise Dinar korusunda, Bedesten denilen yerin arkasında, dar, derin bir vadide bulunmaktadır. Kilisenin bir apsisi ve narteksi izlenmektedir. Yağmur, kar ve hava etkisiyle bir kısmı yıkılmış sadece kuzeyi korunmuştur.²⁰⁰

⁵³Haspels, a.g.e., fig.554/2, 3; fig. 582/1, 2; fig. 434

⁵⁴Haspels, a.g.e., 246

⁵⁵Haspels, a.g.e. , 246, fig.432, 554/2, 580/1,2,4

¹⁹⁷Haspels, a.g.e., fig. 433, 554/2,6; fig. 580/3,5; fig. 581/1-3

¹⁹⁸Haspels, a.g.e., fig. 294, 296

¹⁹⁹Haspels, a.g.e., fig. 247, fig. 554/2, 14, 584/4, 5

²⁰⁰Haspels, a.g.e., 247, fig. 583/3-5

DOKIMION (Afyon-İscehisar-İşcekarahisar-Eski Karahisar)

Afyon'un 21 km. kuzeydoğusunda yer alan bugünkü adıyla İşcehisar, antik çağın ünlü mermer ocaklarının bulunduğu Dokimion kentidir. Roma ve bizans imparatorluğunun Lüks tüketim malzemesi için yüzyıllarca kullanılan ve çok kaliteli mermeri ile ünlü kent, 3. yüzyılda Synnada (Şuhut) ile mermer üretiminde yarışan ve kaynaklara zaman zaman *Dokimion*, *Synnada* veya *Frigya* mermeri olarak da adı geçen bu değerli ve kaliteli üretimiyle günümüze kadar gelmiştir. Edebi ve arkeolojik veriler bizans imparatorluğunda bu mermer ocaklarında 11. yüzyıla dek mermer üretimi yapıldığını gösterir.²⁰¹ Roma ve erken bizans çağına ait pekçok yazıtta da mermer ustaları ve sanatçıların da adları geçmektedir.²⁰² İstanbul'da *Hagia Sophia*, bugün mevcut olmayan *Havariler Kilisesi*, imparatorluk sarayları, Ravenna'da *San Vitale* gibi Bizans İmparatorluğunun en önemli anıtsal yapılarının sütunlarında, mermer kaplamalarında Dokimion mermeri kullanılmıştır. İmparator lahitleri de örneğin Herakleios'un lahdi beyaz onnix benzeri Dokimion mermerinden; II. Justinianos'un karısı Eudokia'nın lahidi ise renkli Dokimion mermerlerinden yapılmıştır.²⁰³ Dokimion'un adı, Hierokles kent listelerinde Frigya Salutaris'nin bir kenti olarak geçer. Piskoposluk merkezleri ile ilgili listelerde 9. yüzyılda önce Synnada'ya sonra Amorion'a bağlı bölge ruhani merkezlerinden biri olarak anılır.²⁰⁴ Roma ve bizans çağının bu önemli kenti, bugünkü Afyon'un İscehisar ilçesinin tepelerinde yer almaktadır.²⁰⁵ Günümüzdeki yoğun yapılaşma kentin 19. yüzyıla dek mevcut olan kalıntılarını da yoketmiştir.

Dokimion kaynaklı pekçok yazıt ve mimari parça Anadolu'nun hemen her yerinde olduğu gibi çevreye dağılmış veya sorumsuzca yokedilmiştir. Antik mermer ocakları 2. yüzyıldan itibaren günümüze dek işletilmiş ancak bugün yoğun yapılaşma sonucu tahribata uğramış durumdadır ve kullanılmamaktadır.

²⁰¹TIB 7, 237, n. 4; mermer ocakları için bkz.: Waelkens-De Paepe-Moens, *Quarries*, 114; J. Röder, "Bericht über Arbeiten in den Antiken Steinbüchen von İscehisar (Dokimeon)" *TAD* 18/1, (1969), 109-116; Röder, "Die Antiken Marmorbrüche von İscehisar" *JbDAI* 86(1971), 253-312

²⁰²L. Robert, *A Travers l'Asie Mineure, poètes et prosateurs...*, Paris 1980, 221-256

²⁰³G. Downey, "The Tombs of the Byzantine emperors" *JHSt* 79/1959, 27-51

²⁰⁴J. Darrouzes, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane* (Geographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin), Paris, 1981, 41 vd.

²⁰⁵Ch. Texier, *Asie Mineure I*, 146-151

DORYLAION-DORYLAEUM (Eskişehir-Şarhöyük-Darauliya, Adruliya-Sultanönü)

Şarhöyük, Eskişehir'in 3 km. kuzey-doğusunda, Porsuk suyu (Tembros) ve yan kolu Sarısu (Batys) arasında kalan geniş ovanın güney kenarında yer almaktadır.

Antik kaynaklara göre bir Frig kenti olarak adı geçmektedir.²⁰⁶ Kentin efsanevi kurucusu Eretria'lı Dorylaos olarak gösterilmektedir ve Dorylaos'us kenti anlmına gelen *Dorylaion* adını almıştır.²⁰⁷

Kentin adına sikke bastırılmıştır. Antik çağda Dorylaion kenti adına bastırılan sikkeler halen İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde, Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nde, Londra-British Museum'da ve H. von Aulock'un özel koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu sikkeler Roma çağına aittirler. Adına sikke bastırılan kent yerel bir yönetime sahip, Roma imparatorluğunun eyaletlerinin önemli kentlerinden sayılmaktadır. Dorylaion da Roma İmparatorluğunun "*Asia*" eyaletinin önemli kentidir. Strabon'a göre "*Frigya Epiktetos*"un Nakolea, Aizanoi, Kotiaion, Midaion gibi diğer kentleri arasında yer alır.²⁰⁸ Erken Bizans döneminde ise *Frigya Salutaris* eyaletinin başkenti *Synnada*'ya bağlı bir dinsel merkezidir.

Hem antik çağ hem de ortaçağ kaynaklarının tümünde sık sık tekrarlanan husus, Dorylaion'un önemli yolların kavşak noktasında oluşudur. Tarihsel, siyasal ve askeri öneme sahip olan bu yollar Dorylaion'u, İznik (Nikae) üzerinden Marmara'ya başkent Konstantinopolis'e, Kütahya (Kotyaion)-Simav (Sinaos) ve Sardes üzerinden İzmir'e Ege kıyılarına, Afyon (Akronios)-Dinar (Apameia)

²⁰⁶W. Ruge, "Dorylaion", RE V/2, 1905, 1577-1578

²⁰⁷P. Carington, "Founding Hereos of Phrygia" Yayla (Depertment Archeology The University Newcastle up on Tyne 1977, 7-15

²⁰⁸Strabon, Coğrafya, Anadolu: Kitap XII, XIII, XIV (Çev. A. Pekman), İstanbul, 1987, 75

üzerinden Akdeniz'e, Seyitgazi (Nakolea), Emirdağ-Hisarköy (Amorion) üzerinden de Konya'ya (İkonion) oradan da Kilikya ve Suriye'ye bağlıyordu.²⁰⁹

Hemen hemen tüm kaynaklarda Dorylaion'un Hellenistik ve Roma çağlarındaki konumu ve öneminden söz edilmekte ve bu tarihten itibaren tarihsel, siyasal gelişim çerçevesinde adı geçmektedir. Ancak 1989'da Prof. Dr. Muhibbe Darga yönetiminde başladığımız arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlara göre Dorylaion olduğu pekçok tartışma sonucu²¹⁰ kabul edilen *Şarhöyük*'te, ilk tunç çağından itibaren *Hitit, Frig, helenistik dönem* malzemesinin yanısıra kaynaklarda sözü edilen *Manuel Komnenos* surunun da ortaya çıkarılmasıyla günümüzden yaklaşık 4000 yıl öncesinden itibaren iskan edildiği belirlenmiştir.²¹¹ Kazı halen devam etmektedir ve her yıl ortaya çıkan buluntular ışığında bu sorun da çözümlenmiş olacaktır. Tabii ki bu arada Karacaşehir'de de yapılacak olan bir araştırma veya sondajın bugüne kadarki çeşitli görüşlerin geçerliliğini veya geçersizliğini kanıtlaması mümkün olacaktır.

Dorylaion hakkında tüm antik ve günümüz kaynaklarını ayrıntılı olarak Tabula Imperii Byzantini dizisinin 7. cildinde (238-242) bulmak mümkündür. Ayrıca son yıllarda yapılan araştırmalarda da ayrıntılı bilgiler mevcuttur. U. Tanyeli'nin

²⁰⁹TIB 7, 140

²¹⁰Antik Dorylaion'un bugünkü *Şarhöyük* olduğunu ileri sürenlere karşın Eskişehir'in 3 km. güneybatısındaki Karacaşehir'de (Melangeia) olabileceği görüşünü de benimseyenler vardır, bkz (Ramsay, Asia Minor, 86-212). 19. yüzyılda Eskişehir'e gelen araştırmacılardan Radet, Preger, von Diest, Dorylaion'un bugünkü yeri hakkında çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır; bunlardan Preger kentin, ortaçağ kaynaklarında (Örn. Khoniates) belirtildiği gibi sıcak su kaynaklarının olduğu yukarı mahalle denilen semtte pek çok bizans mimari parçasının yer almasına bağlar. Dorylaion'un ne Karacaşehir'de ne de *Şarhöyük*'te olduğunu buna karşın hamamlarıyla ünlü antik ve ortaçağ kaynaklarında adı geçen kentin bugünkü Eskişehir'in Odunpazarı semtinde akropolünün bulunduğunu ve iskanın aşağıdaki semtlere doğru yayıldığını ileri sürer. (Preger, "Dorylaion", *Athenische Mitteilungen* 19/1894, 304 vd). 1989'da başlatılan arkeolojik kazıların ilk ve önemli sonuçlarına göre ortaçağ kaynaklarında sözü edilen Dorylaion surlarının kalıntılarının *Şarhöyük*'te ortaya çıkması ile kentin yerinin burası olduğu kanıtlanmıştır. Bu konuda bkz. M. Darga, "Şarhöyük-Dorylaion " *IstMitt* 43/1993, 313-317 Taf.33

²¹¹M. Darga, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1993, 486-87

1987'de yayımlanmış olan doktora çalışmasında (Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci) ise Sultanyügi/Eskişehir bir uç kent modeli olarak ele alınmakta ve tüm bu tartışmalar konuyla ilgili kaynaklara dayanarak eleştirel açıdan değerlendirilmektedir ve yazar üçüncü görüşü yani Dorylaion'un kaplıcaların olduğu bugünkü kent merkezinde yer almasını mantıklı görmekte; ancak bu çalışmasını hazırladığı ve bitirdiği 1987 yılından iki yıl sonra başlayan kazılarda surun ortaya çıkarılacağını tahmin edemeyeceği için "bugün bir kalıntısı olmadığı halde" ifadesini kullanmaktadır.²¹²

Ortaçağ kaynaklarından Eustathios, Dorylaion surlarının yeniden inşasında mimari olarak tümünden değişikliklerin ve yeni bir tasarımının ele alındığının altını çizmiştir.²¹³ Kinnamos ise Dorylaion surlarının yeniden yapılışı sırasında kentin eski yerinin değiştiğini, eski savunma surlarından farklı yeni bir plan uygulandığını, daire formunda bir plana göre surların yeniden tasarmlandığını belirtmektedir.²¹⁴

Bizans ordularıyla birleşen I. Haçlı seferi ordusunun Türklerle yaptığı 1097 Dorylaion savaşının²¹⁵, sonunda Bizans İmparatorluğunun Anadolu'yu yeniden kazanma idealini güçlendirdiği; ancak 1176 *Myrokefalon*'daki yenilgilerinden sonra burayı Türklere teslim ettikleri bilinmektedir. Bu savaştan sonra kentin 12. yüzyıl sonundan itibaren *Sultanhöyüğü-Sultanyügi* olarak anıldığı da yine son yıllarda yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır.²¹⁶

---

²¹²U.Tanyeli, 1987, 94

²¹³P. Wirth, *BZ* 55/1962, 26; Dorylaion surlarının ilk yapılışının 3. yüzyılda Got akınlarına karşı korunmak üzere tüm tepayı çevreleyen bir duvar olduğu; ikinci inşaatın hemen sonra 3. yüzyıl sonunda yapıldığı; son surun ise ortaçağda 11. yüzyılda inşa edildiği ileri sürülmektedir. Bu konuda bkz.:TIB 7, 241

²¹⁴P. Wirth, *a.g.e.*, *Kinnamos'tan alıntı* :“apo tan Tom Mautoben tom diasthmatoz tou Peribolon stejonsa” (Kinnamos, ed Bonn), 295

²¹⁵St. Runciman, *Haçlı Seferi Tarihi I* (Çev. F. Işıltan) Ankara 1986, 140 vd.

²¹⁶O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, 209 vd.

Özellikle 19. yüzyıl araştırmacılarının belirttiği gibi Dorylaion'da kazı yapılmadan önce yüzeyde çok sayıda antik çağ malzemesi bulunmuştur.²¹⁷ Bu kalıntılar ise 19. yüzyıl sonunda Eskişehir'e demiryolu yapılırken ve daha sonra Kurtuluş Savaşı sırasında yokolmuşlardır. Eskişehir'e demiryolunun gelişi kentin gelişmesini sağlayan bir projedir; bu aynı zamanda çevredeki pekçok antik taşların toplanıp kullanılmasına ve bazılarının da yokolmasına neden olmuştur.²¹⁸

Kaynaklardan öğrenilen bilgilere göre Dorylaion'un Roma ve Bizans dönemindeki yapılarının bugün çoğu bilinmemekte ya da tamamen yıkılmış oldukları varsayılmaktadır. Örneğin Roma dönemine ait kadınlar için bir gymnasium'un olduğu,²¹⁹ erken hristiyan dönemindeki mezheplerden Montanistlerin buradaki varlığını kanıtlayan yazıtın bulunduğunu,²²⁰ bugünkü Eskişehir'in merkezinde bulunan sıcak su hamam-kaplıcaların kentin güneydoğusunda bulunan (halen yok) (*Tembros*) Porsuk köprüsü üzerinden Dorylaion'a bağlantısı olduğunu,²²¹ yine Porsuk'un yan kollarından birinde Roma dönemine ait devşirme malzeme ile yapılmış erken Bizans dönemine ait olduğu sanılan üç gözlü köprü olduğu; 6.-7. yüzyıllarda edebi kaynaklarda *Aziz Georgios* adına bir manastır, *Aziz Sissinios* ve *Meryem*'in adlarının geçtiği ve onlara ithaf edilmiş kilise ve manastırların olduğu anlaşılmaktadır.²²²

Şarhöyüğün bugün Eskişehir Arkeoloji müzesindeki Roma-Bizans dönemine ait buluntuları örneğin büyük panolar halinde bugünkü Yarıaçık Cezaevi'nin inşaat alanında 1975'te bulunup müzeye getirilen döşeme mozaikleri geç antik çağın tipik

²¹⁷G. Radet, *En Phrygie*, Paris, 1985, 77 vd., PL. IV

²¹⁸S. Albek, *a.g.e.*, 64-68

²¹⁹D. Maggie, II, 1950, 652

²²⁰H. Gregorie, *Byz.* I/1924, 708; A. Strobel, *Montanisten*, 1980, 93

²²¹Preger, "Dorylaion", *Ath.Mitt.* 19/1984, 304f; Radet, *a.g.e.*, 496f, 500-502; v. Diest, *Dindymos*, 51-53

²²²TIB 7, 242; C. Armonet, *BCH* 28/1904, 198

kompozisyonlarına sahiptirler. Aynı şekilde Şarhöyüğün çevresinden getirilen lahitler de geç Roma dönemi özelliklerini gösterirler.

1975'te temel kazısı yapılırken bulunan bu mozaikler nedeniyle yarı açık cezaevinin burada yapılamayacağı ve höyüğün çevresiyle birlikte 1. derece sit alanı ilan edilmesine karşın inşaat yapılmış; 1989'da kazının başlamasıyla cezaevi yetkilileriyle görüşülüp bu konular anlatıldığı halde 1990-91 yıllarında binaya ek inşaatın sürdürülmesi ve engellenememesi Türkiye'de benzerleri her anlamda ve alanda çok görülen duyarsızlıkların, yasa dinlememezliklerin, kültürel, arkeolojik, doğal çevreye karşı (herşeye olduğu gibi) hoyratlığın bir başka çarpıcı örneğidir.

EUKARPIA (Emirhisar) Frigya Pentapolis'inin en önemli²²³ kentlerinden biri olan Eukarpia, Afyon'un 50 km. güneybatısında ve eski Roma-Bizans yolunun üzerindedir.²²⁴ Hierokles kent listelerinde adı geçen Eukarpia, Frigya Salutaris eyaletinin sınırları içindedir. 5. yüzyıldan itibaren Ruhani bölge merkezi olarak Eukarpia'nın 12. yüzyıla dek pek çok dinsel toplantıya temsilci din adamı göndererek katıldığı da bu konsillere katılan piskoposlar ve bölge temsilcilikleri listelerinden anlaşılmaktadır (*Notitae Episcopatum*). Bugünkü adıyla Emirhisar'ın kuzeybatısında kentin akropolis'i olduğu sanılan tepe ve etrafındaki platoda 19. yüzyıl ilk yarısına dek tam olarak korunmuş bir sur mevcut iken 19. yüzyıl sonunda tamamen yokolmuştur.²²⁵ Emirhisar'da ve çevresinde Kırka, Baştepe, Sorkun, Yurumca'da bugün Roma ve bizans mimari parçaları görülmektedir.²²⁶

EUMENIA (Işıklı) Yukarı Menderes bölgesinde, Dorylaion ve Nakoleia'dan Peltai'e giden eski Roma-Bizans yolu üzerinde Apameia (Dinar)'nın 42 km. kuzeybatısında yer alır.

Roma çağında Frigya'nın en büyük kentlerinden biri olan Eumenia²²⁷ 2.

²²³W. Ruge, Eukarpia *RE*, 6/1, 1907, 995

²²⁴*Tabula Peutingeriana*, IX/5-Miller, 723

²²⁵Ramsay, *Phrygia* II, 690-693, 706

²²⁶TIB 7, 251, Abb. 61, 130

yüzyıldan itibaren önemli bir erken hristiyan kentidir. Montanist karşıtı din adamları, din adına şehit olan (Martir) azizleri ile ünlüdür. 4. yüzyıldan 12. yüzyıla dek konsillere katıldığını; Hierokles'in kent listelerinde adının geçtiğini, Stephanos Byzantinos'un bu kentten sözettiğini kaynaklar belirtmektedir.²²⁸ Kentin surları bu günkü Işıklı'nın 1,5 km. güneydoğusunda bir tepe üzerinde yer alır. 19. yüzyılda buraya gelen Hamilton, surlardan bazı kalıntıların çok sayıda yazıtın ve çeşitli anıtların izlenebildiğini yazar.²²⁹ Hatta Phillipson'un seyahat anılarında Roma-Bizans taşlarının 19. yüzyıl sonunda bir köprü inşaatında kullanıldığı anlaşılmaktadır.²³⁰

Eumenia'da bulunan bazı erken Hristiyan yazıtları²³¹ ve 563/64 yılına tarihlenen bir templon levhası²³² olduğunu yine araştırma ve yayınlardan öğrenmek mümkündür.

Bu gün Işıklı'da bazı kilise mimari elemanları, sütun, mermer bloklar yüzeyde kırık parçalar halinde bulunmaktadır.

HIERAPOLIS (Denizli-Pamukkale)

İ.Ö. 3. yüzyılda Selevkus'lar döneminde kurulan kent İ. S. 2.-3. yüzyıllarda parlak dönemini yaşamıştır. *Havari Paulos*'un mektuplarından hristiyan topluluğun kentteki varlığı anlaşılmaktadır.

Hierapolis'li din adamı Philippos ile *Havari Philippos* erken hristiyan döneminde isim benzerliğinden dolayı sık sık karıştırılmıştır.²³³ Dört bilge kızı montanist rahibe olan Philippos, Hierapolis'te yaşayıp ölen din adamı, kilise

²²⁷Strabon, XII, 8, 13

²²⁸Honigmann, *Le Synekdemnos d'Hierokles*, 667; Stephanos Byzantios, 286

²²⁹Hamilton, *Researches* II, 166

²³⁰Phillipson, *Reisen* IV, 73

²³¹MAMA IV, Nr. 333

²³²Drew-Bear, *Nouvelles Inscriptions de Phrygie*, 1978, 111, Nr. 50

²³³TIB 7, 208

hizmetkârı (*diakon*) *Philippos*'tur. 5. yüzyılda Hierokles'in kent listelerinde adı geçen Hierapolis Metropolitliğine bağlı 6. yüzyılda küçük bölge ruhani merkezleri olarak sırasıyla Anastasiupolis, Attuda, Dionysupolis, Metellupolis, ve Mosyna kentleri sayılır. 8. yüzyılda bu kentlere Aizaonoi, Synaos, Tiberiupolis de katılmıştır. Piskoposluk merkezi olarak Hierapolis'in adı kesintisiz biçimde 14. yüzyıla dek sürmüştür.²³⁴ 4. yüzyıldan itibaren hemen hemen tüm konsillere temsilci göndererek katılmış olduğu bilinmektedir. Sıcak su kaynaklarıyla da 6. yüzyıldan itibaren ün kazanmıştır. Pekçok depremle kent, yüzyıllar içinde defalarca yıkılmış, zarar görmüştür; kentin yakınındaki 11 km. kuzeybatısında Gölemezli'deki zengin mermer ocakları da yapıların ve mermer heykellerin malzeme kaynağını oluşturmuştur.²³⁵

Hierapolis, 7. yüzyılda Frigya'nın Pakatiana eyaletinin Metropolitliğini Laodikeia'ya (Denizli-Ladik) kaptırmıştır. Ancak 10. yüzyılda Pakatiana eyaletinin kuzeyine kadar olan bölgenin Metropolitliği yine Hierapolis'tedir. Laodikeia ise Pakatiana eyaletinin sadece güneyine egemendir. Friedrich Barbarossa, III. Haçlı Seferi sırasında 1190 yılında kente geldiğinde Hierapolis kısa süreli olarak Türklerin eline geçmiştir. Ancak daha sonra yeniden Bizans İmparatorluğuna dahil olan kent, 12.yüzyıla dek bizans kenti olarak kalmıştır.

Lykos vadisinin Kuzey yamacının terasında ilk yerleşimler başlamıştır. Roma çağının görkemli kentinden tiyatro, gymnasium, hamamlar, nymphaion gibi yapılar günümüze ulaşabilmiştir.

Erken bizans dönemine ait oktogonal planlı Martyrion, ile kentin ana kapısının kuzeyindeki hamamın orta salonu içine 5.yüzyılda bir kilise yapılmış; yine 5.yüzyıla ait küçük tek nefli şapel, 3 nefli sütunlu basilika tiyatronun arkasında

²³⁴Darrrouzes, Notitia Episcopatum ecclesia Constantinopolitanae (Geographie ecclesiastique de l'empire byzantin 1) Paris, 1981, 22

²³⁵Waelkens-De Pape-Moens, Quarries, 117

ikinci bir sütunlu basilika gibi kentin bizans dönemine ait yapılar, yapılan kazılar sonunda ortaya çıkarılmış ve halen çıkarılmaktadır.

12.yüzyıla ait bizans evleri kuzey kent merkezlerindeki hamamların yanında bulunmuş; iki katlı bizans evleri ise kuzey kapısı yanında ortaya çıkarılmıştır.²³⁶

Roma İmparatoru. Severus'dan Bizans İmparatoru Iustinianus dönemine kadar kentte çok büyük değişiklik olamamıştır. Kentin güney yamacında yer alan ortaçağa ait sur 75 m. uzunluğundadır; bir giriş, ve dikdörtgen bir kulesi mevcuttur.²³⁷

KHONAI (Honaz)

Hierapolis'in 23 km. güneydoğusunda yer alır. Kolossai antik kentindeki yerleşimin 8.yüzyıl civarında yolundaki Khonai kentine nakledildiği sanılmaktadır. Bunun nedenleri ise Arap akınları veya deprem sonucu olarak gösterilmektedir.²³⁸ 787 İznik Konsiline katıldığı tarihsel kaynaklardan anlaşılmaktadır. 1394 yılına kadar çeşitli konsillere katılmış olan Khonai, Frigya Pakatiana eyaletinin önemli bir dinsel merkezidir. Ünlü bizans tarih yazarı Niketas Khoniates'in de doğduğu kenttir. Ayrıca Baş Melek Mikhael'in mucizelerinin kaynağı ve ona ithaf edilen görkemli Mikhael kilisesiyle de 14.yüzyıl edebi kaynaklarında da adı geçen ünlü bir ortaçağ bizans kentidir.²³⁹

Baş Melek Kilisesi, 12.yüzyıl ortalarında aynı zamanda çok sık ziyaret edilen çok önemli bir ticaret fuarının (Πανάγυρις-panayır) da yapıldığı yer olarak

²³⁶Verzone, 10. Int.Congress. of Archaeology II., Ankara 1978, 849-855

²³⁷TIB 7, 271; Abb.36,37

²³⁸TIB 7, 223

²³⁹Vryonis, Decline 33f; E. Lucius, Die Anfaenge des Heiligenkults in der Christlichen Kirche, Tübingen, 1904, 266 vd. ;Vryonis, Decline of, 33 vd.

bilinir.²⁴⁰ Orta bizans döneminde Thrakesion Thema'sına dahil edilmiştir. 1176'da İmparator Manuel Komnenos Mryokephalon savaşına giderken Baş Melek kilisesini ziyaret etmiştir. Khoniates bu olaydan şöyle söz eder.

“12. yüzyıl sonunda kilise tamamen yıkılmıştır. III. haçlı Seferi sırasında ise başkentten hareketle Phrygia ve Laodikeia içinden geçip benim doğduğum yer olan müreffeh ve büyük şehir, eski Kolossai, şimdi Khonai'a geldi. Burada fevkalade büyük şahane güzellikte ve her bakımdan hayranlık uyandıracak bir sanat eseri olan Başmelek Mikhail Kilisesini ziyaret etti.”²⁴¹ Yine aynı kitabında Khoniates, daha sonra yine Khonai'dan ve kendisiyle aynı adı taşıyan piskopos Niketas'tan söz eder.²⁴² III. Haçlı Seferi sırasında Khonai artık Bizans'ın egemenliğinde değildir.

Bugünkü Honaz dağının platosunda bizans kale kalıntıları mevcuttur. Kuzey doğuda dörtgen kule, Türk döneminde de kullanılmıştır.²⁴³ Ayrıca platonun güney yanında bugün halen tonozla örtülü bir sarnıç dikkati çeker.²⁴⁴ Aslında Kolossai'de yapıldığı ancak yerleşimin Khonai'e geçmesiyle Khonai'de olduğu ileri sürülen Baş Melek Mikhael Kilisesi'nin orta ve son dönem bizans kaynaklarına göre merkezi planlı bir yapı olduğu, tamburlu bir kubbesinin ve yarım yuvarlak apsisinin olduğu belirtilir.²⁴⁵ Kilise 11.12.yüzyıllarda çok kez tahrip edilmiş 1070'de atların nallarının çakıldığı yer olarak kullanılmış; 1176'da ise tekrar onarılmıştır. 1192'de mozaiklerinin ve altarının tahrip edildiği, 1193'de de Theodoros Mankaphas tarafından yangından kurtarılmayıp kaderine terkedildiği belirtilir.²⁴⁶

²⁴⁰TIB 7, 223

²⁴¹Niketas Khoniates, *Historia* (çev.F.İşiltan), Ankara 1993, 123, böl.:231

²⁴²Khoniates, *a.g.e.*, 152, bölüm:285/7

²⁴³TIB7, 224, Abb.29

²⁴⁴TIB7, Abb.30

²⁴⁵A.Xyngopoulos, “To en cwnaiV qauma tou arcaggelou Micahl” *Deltion tes Khristianikes Arkhaiologikes Etaireias* 1(1959), 26-39

²⁴⁶Niketas Khoniates, *a.g.e.*,178, 191, 196, 219, 400, 422, 638

KOTYAION Kütahya (Kotyaion-Kotyaecum-Cottaium, Qutayya)

Efsanevi kurucusu Kotys'in adına Kotys'in kenti anlamına Kotyaion adını almıştır. Roma çağından beri bilinen kent, Bizans döneminde de Frigya bölgesinin önemli siyasal ve dinsel merkezlerinden biri olmuştur. Önce Frigya Salutaris eyaletinin sonra da 10. yüzyılda Opsikion Themasi'nin kenti olarak kayıtlara geçmiştir. 9. ve 10. yüzyıllarda da Nakolea (Seyitgazi) ve Kotyaion'un uzun süre özerk piskoposluk merkezleri olduğu "*Notitiae Episcopatum*" denilen piskoposluk listelerinden anlaşılmaktadır.²⁴⁷

Kaynaklara göre Kotyaion, 4. yüzyılda ortodoksluk karşıtı mezheplerden Novatianizm'in merkezi sayılır.²⁴⁸ 5. yüzyıldan itibaren (431 Ephesos Konsilinden) yapılmış olan hemen hemen tüm konsillere katıldığı, yine kilise kayıtlarından ve Piskoposluk Listeleri'nden anlaşılmaktadır.²⁴⁹

Antik çağda ve erken Bizans döneminde henüz savunma duvarlarının ve kalesinin olmadığı sanılmaktadır. Orta çağda C. Foss'a göre 9. yüzyılda bugün halen büyük bir kısmı sağlam durumda olan suru inşa edilmiştir. Yine Foss'a ²⁵⁰ göre surda dört yapı dönemi izlenmektedir: a) 9. yüzyıl, b) 11. yüzyıl (Komnenos Dönemi), c) 14. yüzyıl başı ve d) 15. yüzyıl ortası, 3. ve 4. yapı dönemleri Türklere aittir. Bugün Anadolu'da kısmen sağlam durumda ayakta kalabilmiş ve dış görünüş olarak anıtsallığını kaybetmemiş orta çağ kent surlarından biridir.

Yakın zaman kadar kalenin içinde fresko izleri de olan bir kilisenin varolduğu bilinmekteyken bugün bu yapı yokolmuştur. C. Texier'in²⁵¹ gördüğü bu kilisenin

²⁴⁷TIB 7, 134'den aktarılarak kaynak: Darrouzes, *a.g.e.*, 7, 44

²⁴⁸E. Amann *DThC* 11/1/1931, 844 vd.

²⁴⁹TIB 7, 314, n. 54: R. Janin, "Cotyaecum", *DHGE* 13/1956, 938-940

²⁵⁰C. Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya*, Oxford, 1985, 46

²⁵¹C. Texier, *Asie Mineure*, Paris, 1862, 394

aynı zamanda kryptasında orta Bizans dönemine ait yazıtlı ve 1081 tarihli mermer bir lahitin de bugün yokolduğu bilinmektedir.²⁵²

Ayrıca Kütahya çevresinde Roma-Bizans ve Türk dönemlerinde kullanılmış pek çok kale kalıntısı mevcuttur (Kayserkale, Eğrigöz, Hisarcık, Bahtılı, Saruhanlar gibi).²⁵³

11. ve 12. yüzyıllarda Bizanslılar ve Selçuklular arasında el değıştirdiği; 1071 Malazgirt Savaşı'nda yenilen Romanos Diogenes'in gözlerine burada mil çekildiği bilinir.²⁵⁴ 1180 yılında Manuel Komnenos'un ölümünden sonra II. Kılıç Aslan'ın orduları Kotyaion'u ele geçirmişler ve 14. yüzyılda da Germiyanoglu Beyliği'nin merkezi olmuştur.

Türk döneminde iç kalenin yapılarak içine bir cami inşa edildiği ve Germiyanogullarından sur içinde ayakta duran tek cami olduğu belirtilmektedir.²⁵⁵

Bugün Kütahya Müzesi'nde yer alan Bizans Mimari plastiği kentin çevresindeki (Tavşanlı, Domaniç, Çavdarhisar v.d.) yerleşimlerden getirilmiştir. Bizans döneminde Kütahya çevresindeki yerleşimler ve kalıntılar, Kayser Kale, Kadoi (Gediz), Synaos (Simav), Aizanoi (Çavdarhisar), Ancyra-Sidera (Kiliseköy) gibi kentlerde görülür. Bu kentlerinde birer piskoposluk merkezi olduğu yine kaynaklardan anlaşılmaktadır.

LAODIKEIA TRIMITARIA (Denizli-Ladik Eskihsar)

Bugün Eskihsar denilen ören yerindedir. Denizli'nin 6 km.kuzeyinde, Hierapolis'in 11 km.güneyindedir.

²⁵²C. Foss, a.g.e., 80-85, 121-181

²⁵³C. Foss, Byzantine Fortification , Pretoria, 1986, 235, fig. 78-80

²⁵⁴N. Sevgen, Anadolu Kaleleri, Ankara 1959, 227-233

²⁵⁵A. Altun, Kütahya, 1981-82, 193-195

I. Ö. 3. yüzyılda kentin en eski yerleşimi, II. Antiochos tarafından kurulmuştur ve adı karısı Laodike'ye ithaf edilmiştir.²⁵⁶ Havari Paulos'un Kolossai halkına hitaben yazdığı mektupta Laodikeia'daki hıristiyan topluluğundan da sözettiği bilinmektedir.²⁵⁷ 2. yüzyılda Laodikeia'da bir dinsel toplantı yapılmıştır. Yaklaşık 50 kadar martir azizin Laodikeia'lı olduğu yine kaynaklardan öğrenilmektedir.²⁵⁸

I. Konstantinus döneminin sonunda (4.yüzyıl) Frigya'nın iki eyaletle bölünmesiyle Frigya Pakatiana Eyaletinin Metropolis'i olarak Laodikeia seçilmiştir.²⁵⁹

4. yüzyıl ortalarında Laodekia yine lokal bir dinsel toplantıya sahne olmuştur. Din adamları, rahipler, piskoposlar kenti Laodikeia'nın 14. yüzyıla dek tüm dinsel toplantılara (Konsil, synod) katıldığı yine kaynaklardan anlaşılmaktadır.²⁶⁰

Piskoposluk listelerinden üçüncüsünden anlaşıldığı üzere 8. yüzyılda Laodikeia'ya bağlı ruhani bölge merkezlerinde büyük değişiklikler yapılmış; Laodikeia'ya bağlı bu merkezlerden *Ankyra Synaos*, *Aizanoi*, *Kadoi*, *Synaos* ve *Tiberiupolis* daha yeni metropolis olan Hierapolis'e bağlanmıştır. *Laodikeia*'ya ise *Akmonia*, *Ardida*, *Aristeia*, *Chairetopa*, *Diokleia*, *Kolossai*, *Kidyessos* ve *Horaka* bağlı kalmıştır. 14. yüzyıl sonunda ise sadece *Khonai*, *Laodikeia*'ya bağlıdır. *Laodikeia*, Roma çağından beri Frigya'nın en büyük ve önemli kentlerinden biri olup erken Hıristiyan ve Ortaçağ-Bizans döneminde de bu önemini korunmuştur. 5. yüzyılda Hiearapolis, Frigya Pakatiana eyaletinin metropolisi olmuştur. 14.yüzyılda ise kısa bir süre ile Thrakeision eyaletine dahil edilmiştir. *Laodikeia*'nın antik çağda

²⁵⁶Ruge, "Laodikeia ", RE 12/1 (1924), 722-724); Ramsay, Phrygia I, 32-42

²⁵⁷Schultze, Kleinasien I, 404-410, 435-445

²⁵⁸B.Kötting, "Laodikeia" Lex ThK 6 (1961), 763 f.

²⁵⁹Ruge; "Phrygia", RE 20/1 (1941),803-806-836-851

²⁶⁰Darrouzes, a.g.e., 1977, 1979, 2237, 2462

ve geç antik çağda tekstil üretim merkezi olarak da adı geçmektedir. Ekonomik açıdan bu zenginliğini, doğuya, batıya ve güneye giden yolların güzergahında oluşuyla ve ihraç ettiği ürünleriyle sağladığı belirtilir.²⁶¹ Tekstil üretimindeki ünü, Bizans döneminde kentin adına eklenen Trimitaria sözcüğü ile belirginleşir. Trimitos, bir tür üç katlı kullanılan bir tunika olup çok üretilirdi ve kumaşın kalitesi çok yüksekti.²⁶² 1332 yılında İbn-i Battuta da Laodikeia'ya gelmiş ve tekstil üretiminden, kaliteli kumaşlarından, özellikle altın sırma işli pamuklu kumaşlarından övgü ile söz etmiştir.²⁶³

Su kemerleri, su yolları ve kentin tam ortasında Roma çağına ait Nymphaion'u ile dikkati çeken kentin batısında bir kilise, Bizans yapıları, özel evler bulunmuştur.²⁶⁴ 12.yüzyılda olasılıkla iskan bölgesi korunma amaçlı olarak dağın güneyine çekilmiştir.

Laodikeia, Anadolu'nun ve özellikle Frigya bölgesinin hem Roma döneminde en büyük ve en bayındır kentlerinden biridir hem de ortaçağ Bizans döneminin önemli bir dinsel, kültürel, ticari merkezidir. Ayrıca ortaçağda haclı seferlerinin, Bizans ve Selçukluların çok kez karşılaştıkları savaş meydanı olarak tarihe geçmiş önemli bir kenttir.²⁶⁵

MIDAION (Eskişehir-Alpu-Karahöyük)

Dorylaion ve Troknada (Sivrihisar-Kaymaz) arasındaki eski Roma yolunun üzerinde yer alan Roma çağının önemli kentlerinden biridir. Bugün Eskişehir'in 28 km. güneyinde bölgenin en büyük höyüğüdür; hiçbir arkeoloji kazısı veya defineci

²⁶¹TIB 7, 323 vd.

²⁶²Vryonis, *Decline*, 20, 27 ff

²⁶³Vryonis, *Nomadization*, 44f, 48f; Cahen, *Notes*, 336, 340; *İbn Battuta*, II, 271f

²⁶⁴J.des Gagniers, *TAD* 11/2 (1961), 38 vd.

²⁶⁵P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesehe. İst-Mitt* II (1934), 1-14; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 95, 160, 172, vd.

yağması olmamış el değmemiş bu muazzam höyüğün üzerinde bol miktarda Roma seramiği, etrafındaki mezarlıkta da Roma ve erken Bizans dönemine ait yazıt ve mimari parçalar bulunmuştur.

Eski Frig kralı Midas'ın adıyla anılan ve Hellenistik dönemden beri iskan edilmiş olan kent. Strabon'a göre Aizanoi, Nakoleia, Kotyaion, Dorylaion ile Frigya Epiktetos bölgesine aittirler.²⁶⁶

Bizans imparatoru I. Basileios, 9. yüzyılda Kappadokya Suriye seferine çıktığında Kayseri ve sonra Midaion üzerinden başkente döndüğü kaynaklarda belirtilmektedir.²⁶⁷

Hierokles'in listelerinde Frigya Salutaria eyaletinin bir kenti olarak adı geçer.²⁶⁸ Bu eyaletin metropolisi Synnada'ya bağlı bölge ruhani merkezi olarak 5. yüzyıldan 12. yüzyıla dek konsillere din adamlarını temsilci göndermiştir.²⁶⁹

Höyüğün eteklerindeki bugün yıkık olan Tekke'de ve mezarlıkta devşirme Roma mimari parçaları, yazıtlar dikkati çeker.²⁷⁰

NAKOLEIA (Eskişehir-Seyitgazi)

Roma İmparatorluğu çağından itibaren kaynaklarda²⁷¹ Nakoleia adı, Frigya Epiktetos'un kentlerinden biri olarak geçmektedir. Erken Bizans döneminde *Frigya*

²⁶⁶Strabon, a.g.e., XII, 8, 12

²⁶⁷TIB 7, n. 14, 15

²⁶⁸Honigmann, a.g.e., 678, 3

²⁶⁹TIB 7, 342, n. 19

²⁷⁰Ruge, "Midaion" RE 15/2 (1932), 1524-1526; Humann-Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890, 23; P. Frei, "Epigraphisch-Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir" TAD, 25/1 (1980), 2;

²⁷¹Strabon, a.g.e., XIII, XIV, 75

Salutaria eyaletine dahil olduğu Hierokles kaynaklarından bilinmektedir.²⁷² 8. yüzyılda Araplar birara kenti ele geçirmişlerdir.

Kilise kayıtlarından kentin pek çok konsile (dinsel toplantı) katıldığı anlaşılmaktadır. *Synnada*'nın (Şuhut) merkezi olduğu piskoposluğa bağlı bir metropolitliktir. 10. yüzyılda da piskoposluk merkezi olmuştur (*Notitia Episcopatum* 7-8).

11. yüzyılda ortaçağ Frigya sınırın önemli bir dinsel merkezi olarak bilinir. Ancak 1083-84 tarihlerinde Türk akınlarıyla kent, birara Danişmetlilerin eline geçmiş; 1097 Dorylaion Savaşı'ndan sonra kesin olarak Bizans İmparatorluğu sınırından çıkmıştır.

Kentin Bizans döneminde önemli dinsel, askeri yapılara sahip olduğu bilinirse de bugün ayakta kalan mevcut yapı yoktur.²⁷³ Ancak halen Seyitgazi Külliyesi içinde yer alan müzede ve külliyenin kendisinde devşirme malzeme olarak kullanılan sütun başlıkları, vaftiz havuzları Nakoleia'nın Bizans dönemindeki yapılarının varlığını kanıtlayan somut belgelerdir. Seyitgazi Külliyesi yakınındaki Şücaeddin Tekkesi'nde de çok sayıda Bizans mimari plastik parçaları (sütun, sütun başlığı, ambon, taban platformu gibi) çevredeki bugün mevcut olmayan Bizans yapılarının varlığını kanıtlar.²⁷⁴

1997 yılı bahar aylarında Seyitgazi ilçesinin İkizçeşme mahallesinde bir evin temel kazısında ortaya çıkan döşeme mozayisinde "Nakolea" adı yer almaktadır.²⁷⁵

POLYBOTOS (Afyon-Bolvadin)

Frigya *Salutaria*'nın bir kenti olan Polybotos, *Synnada*'ya bağlı bölge ruhani merkezidir; 451 Khalkedon konsilinden itibaren 12. yüzyıla dek pekçok dinsel

²⁷²Honigmann, *a.g.e.*, 678

²⁷³J. Kramer, "Arcitectureile des Seyitgazi Tekke und Michaelkirche von Nakoleia", *JÖB* 22/1973, 241-250; Kalenin 16. yüzyılda da varolduğunu Matrakçı Nasuh'un Minyatüründe açıkça görmek mümkündür: bkz. H. Yurdaydın, *Nasuhü's-Silahi (Matrakçı), Beyân-ı menâzil-i Sefer-i Irakeyn -i Sultan Süleyman Han*, TTK yayınları I/3, Ankara 1976, Lev. 109-a

²⁷⁴Wulzinger, *Drei Bektaschi-Klöster Phrygiens*, Berlin 1913, 66 vd.

²⁷⁵F. Özçatal-B.Y.Olcay, "1997 Yılı Seyitgazi (Nakoleia) Kurtarma Kazısı", *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 7-9 Nisan 1997, Ankara 1998, 529-550

toplantıya din adamlarını göndererek toplantılara katılmıştır. Polybotos Haçlı seferleri sırasında da orduların geçit ve konaklama yeri olmuştur. Osmanlı döneminde ise Bolvadin Hacı yolu üzerinde bir istasyondur.²⁷⁶

Erken ve orta Bizans dönemine ait çok sayıda parça bugünkü kentin çeşitli yerlerinde devşirme malzeme olarak kullanılmış; bazıları da Afyon Müzesi'ne getirilmiştir.²⁷⁷ Bolvadin çevresindeki Dura Yeri, Kurucaova gibi küçük yerleşimlerde de mimari parçalar, heykel parçaları, keramik malzemesi ve pithoslar bulunmuştur.²⁷⁸

PRYMNESSOS (Afyon-Süglün/Sülün)

Roma ve Bizans imparatorluklarında özellikle 4.-5. yüzyıllarda Prymnessos, Akroinos (Afyon) gibi önemli bir kavşak noktası kentiydi.²⁷⁹ Roma imparatorluk çağında Dokimion, Synnada, Prymnessos üzerinden Philemelion (Akşehir) ve Kotyaion (Kütahya)'a doğrudan bağlanan yol mevcuttu.

Prymnessos'lu bir baraj mühendisi Auxanon'un 448 yılında Isauria'da Zenonopolis kentinde martir aziz Sokrates'in martir kilisesi için bir su kemeri inşa ettiği kaynaklarda belirtilir.²⁸⁰

Prymnessos, 536 Konstantinopolis toplantısından itibaren 12. yüzyıla dek konsillere katılmıştır. (Notitiae Episcopatum, 510 vd.) Antik kent, Süglün'ün doğusunda yaklaşık 80 m. yüksekliğinde bir höyük üzerindedir. Burada bir tekke yer alır. Tekkenin üzerinde de devşirme malzeme kullanılmıştır. Höyüğün doğu yamacında ise antik tiyatro kalıntısı dikkati çeker.²⁸¹ Süglün ve çevresinde çok sayıda Roma ve Bizans yazıtları ve mimari parçaları bulunmuştur.²⁸²

²⁷⁶Taeschner, Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen I, Leipzig 1924, 124-126, Taf. 7, 8

²⁷⁷Gönçer, Afyon Tarihi I, 177; MAMA I, 200 vd. nr. 384-86

²⁷⁸TIB 7, 364

²⁷⁹E. Kirsten, "Prymnessos", RE, 23/1, 1957, 1154-56

²⁸⁰F. Halkin, "l'Asie Mineure", AnBoll 71(1953), 88 vd.

²⁸¹MAMA IV, 2-13, nr. 1-48

SEBASTE (Uşak-Selçikler)

Uşak iline bağlı Sivaslı ilçesinin 2 km. batısında yeralan ve Bizans döneminde küçük bir kent olan Sebaste'nin yerleşim tarihi prehistorik çağlara dek

gitmektedir.²⁸³ Roma İmparatoru Augustus döneminde kurulmuş olan kentin, 451 yılında Khalkedon konsiline Frigya'nın piskoposluk merkezlerinden biri olarak ilk kez katıldığı yine kaynaklardan anlaşılmaktadır. 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar piskoposluk listelerinde Frigya Pakatiana eyaletinin bir kenti olarak adı geçer (Notitiae Episcopatum).

1966 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin bir ihbar üzerine kurtarma kazısı yaparak başlattığı ve 4 yıl süren çalışmalar sırasında 6. yüzyılda üç nefli bazilika planında yapılmış ve 10. yüzyılda kubbe ile örtü sistemi değiştirilmiş olan kilise ortaya çıkarılmıştır. Çok zengin mimari plastik malzemesi ile dikkati çeken bir yapı ve bölgedeki diğer araştırmaların sonuçları N. Fıratlı tarafından çeşitli yayınlarla tanıtılmıştır.²⁸⁴

Antik Sebaste'nin Bizans ortaçağında da önemli bir yerleşime sahip olduğu bu çok zengin malzeme ile ortaya çıkarılmıştır. Bizans mimari plastiği açısından önemi ise ortaçağda Frigya bölgesinde çok zengin bir mermer işçiliği ve figürlü kompozisyonlara sahip malzemenin kendine özgü bir üslup oluşturmalarıdır

Bu zengin Bizans mimari parçaları bugün Uşak Müzesi ve Selçikler deposunda bulunmaktadır. Uşak Müzesi'nde Selçikler buluntuları dışında çevreden getirilmiş ilginç Bizans parçaları da dikkat çekicidir.²⁸⁵

²⁸²G. Radet, *a.g.e.*, 468; Ramsay, *Phrygia II*, 736-742

²⁸³N. Fıratlı, *TAD* 1970, 109-160

²⁸⁴N. Fıratlı, *CahArch* 1969; *TAD* 1970; *Yayla* 1979

²⁸⁵Örneğin Banaz-Hasanköy'den getirilen lahit gibi: Fıratlı, *TAD* 1970, 155, res. 77; ayrıca bkz. Bölüm III-Lahitler:Uşak Müzesi Env,nr. 17.1.70

SYNNADA (Afyon-Şuhut)

Hellenistik dönemden itibaren bilinen kent, roma çağından bu mermer ocaklarıyla ünlüdür. Genelde Frig, daha sonra Dokimion (Iscehisar) mermeri olarak kayıtlara geçen mermer cinsi, Roma imparatorluk döneminde Synnada mermeri adıyla da tanımlanmıştır.²⁸⁶ Synnada'nın 20 km. kuzeyindeki Prymnessos (Süglün) üzerinden Dokimion bağlantılı yol, mermer nakliyatı için kullanılmıştır.²⁸⁷ Dokimion'dan sonra Apameia (Dinar) üzerinden İtalya'ya, önemli Ege liman kentlerine (Ephesus, İzmir gibi) mermer nakliyatı gemilerle yapılmıştır.

Frigya eyaletinin 4. yüzyıl ortalarında ikiye ayrılmasıyla Synnada, Frigya Salutaria veya Frigya II denilen yeni eyaletin dünyevi ve dini Metropolisi olmuştur ve kendisine bağlı bölgesel ruhani merkezler de Amadasse, Augustopolis, Aurokla, Bruzos, Dokimion, Dorylaion, Eukarpia, Eulandra, Hierapolis (Sandıklı ovasında Koçhisar), Ipsos, Kinnaborion, Kleroi, Kone, Kotyaion, Lykaon, Lysias, Malos (2), Meros, Metropolis (2), Midaeion, Nakoleia, Otrus, Polybotos, Prymnessos, Prypniasa ve Stektorion olarak belirlenmiştir.²⁸⁸ 9. veya 10. yüzyılda Akroinos (Afyon) da bu listeye eklenmiştir.

Yazıtlara göre 10. yüzyılda Bizans sülalelerinin önemli akraba ve ailelerinden iki tanesi, Synnada ve çevresinden çıkmıştır: Synadenoi ve Botaniatai gibi ²⁸⁹ Synnada'nın 10 km.güneydoğusunda Atlıhisar köyünde bulunan yazıttan anlaşıldığına göre İmparator *Ioannes Dukas da Synadenoi* ailesinden gelmektedir.²⁹⁰

²⁸⁶Th.Drew-Bear-W. Eck, "Kaiser-Militaer und Steinbruchinschriften aus Phrygia", *Chiron* 9 (1979), 309

²⁸⁷*Tabula Peutingeriana*, IX-4 X-1: Miller, *Itineraria*, 721-723

²⁸⁸TIB 7, 393

²⁸⁹TIB 7, 394, n 22'de:Ch. Hannick-G. Schmalzbauer, "Synadenoi", *JÖB* 25(1976), 125-128

²⁹⁰MAMA IV, 14-35; VI, 127-132; H.Gregoire, *Byz* 8 (1933), 58 vd.

Synnada, erken Hristiyan döneminde de martir azizleriyle ünlü bir kenttir; bunlardan en önemlileri aziz Trophimos ve Dorymedon'dur; her ikisi de 3.yüzyılda idam edilmişlerdir. Synnada'da orta Bizans dönemi kayıtlarında martirium kilisesinden söz edilmektedir.²⁹¹ 9. yüzyılda Yahudi cemaatinden ve sinagoglarından sözedilmektedir.²⁹² 11. yüzyılda metropolit Leon'un imparator II. Basileios'a yazdığı ve acil yardım talep ettiği mektubunda, kentte üretimin durduğunu, şarap, zeytinyağı, buğday vb. hiçbir yiyecek içecek malzemesinin kalmadığını, hatta yakacak odun bulamayıp ısınmak için tezek yaktıklarını belirtmiştir. Bu acil durum başkentten ve Antalya'dan gelen yardımlarla engellenmiştir.²⁹³ 14. yüzyılda artık Synnada'nın metropolitliği sona ermiştir. 1370 yılında Khonai ve Hierapolis ile Kotyaion metropolitliğine bağlanmışlardır.

Synnada çevresinde bulunan 4.yüzyıla ait küçük bir lahit biçimindeki rölikerin, aziz Trophimos'un kemiklerini saklamak üzere yapılmış olma olasılığı yazıtından da anlaşılmaktadır.²⁹⁴ Bugün Afyon müzesinde (env.1501) bulunan templon arşitravı, Synnada'da (Şuhut) bir evin temel hafriyatında ortaya çıkmış olan mozaik zeminle kaplı kilisede bulunmuş ve müzeye getirilmiştir. Arşitravın üzerinde Trophimos'un monogramı ve Deesis kompozisyonuna ait olması gereken Ioannes Prodromos (Vaftizci Yahya) ile baş melek Gabriel kabartmaları ilginçtir. (bkz. Bölüm III-Afyon Müzesi, Templon Arşitravları, Env.nr. 1501)

Synnada (Şuhut) ve çevresinden çok sayıda Roma-Bizans dönemi yazıtları ve mimari plastik parçaları Afyon müzesine getirilmiştir. Kent 14. yüzyıl sonuna dek önemli dinsel toplantılara katılmıştır.

²⁹¹TIB 7, 395, n.33

²⁹²TIB 7, 394, n. 38'de: J. Starr, "The Jews in Byz. Empire 641-1204" (BNJ 30), Athen 1939, 30, 45, 50

²⁹³TIB7 , 394, n. 6, 14

²⁹⁴TIB 7, 394 n.34; S.Eyice, İAMY 15-16(1969), 99-101

TIMENU THERAI/TEMENU THYRAI (Uşak)

Antik çağda bazen Lidya bölgesinin bir kenti olarak gösterilen kent, Hierokles'in kent listelerinde yer alır ve 5. yüzyıldan itibaren Laodikeia Trimitaria'nın metropolitliğine bağlı bir dinsel merkezdir. Khalkedon konsiline Matthias Temenuthyron adıyla katılan rahibin adı da yine kaynaklardan ortaya çıkan bir belgedir.²⁹⁵ Uşak ve çevresindeki kaçak kazılardan ve kaçakçıların ellerindeki eserlerin müsadere edilmesiyle müzeye getirilen çok sayıda orta Bizans dönemi mimari plastik örnekleri, ilginç dekorasyonları ve kompozisyonlarıyla dikkati çeker. (bkz. Bölüm III-Uşak Müzesi Malzemesi)

295E. Honigmann, a.g.e., 60-75: TIB 7, n.9; E. Gibson, The "Christians for Christians" Inscriptions of Phrygia, (Harvard Theological Studies 32), Ann Arbor 1978, 1361; Ramsay, Phrygia II, 558; Thomas Drew-Bear'ın araştırmalarında, Uşak'ta bol sayıda yazıt ve antik kalıntıların varlığı belgelenmiştir: Drew-Bear, "The City of Temenouthyrai in Phrygia", Chiron 9(1979), 275-302

II-B Önemli Tarihsel Yollar

Strabon'a göre Antik çağda Batı-Doğu ticaret yolu, Ephesos'dan başlayıp Fırat'a kadar giden ve önemli bir rol oynayan yoldur.²⁹⁶ Doğu Roma İmparatorluğu'nun kuruluşu ve başkentten Konstantinopolis oluşuyla yol sistemlerinin yer yer yeniden düzenlendiği bilinmektedir. En önemli yolların Anadolu'yu başkent ve limana bağlayan ve başkentten Anadolu'ya yayılan yollar olduğu da kaynaklarda belirtilmektedir²⁹⁷

Batı-Doğu yönlerinde uzanan önemli yolların yanı sıra, Anadolu'yu boydan boya kateden kuzeybatı-güneydoğu; kuzeydoğu-güneybatı yönlerinde diagonal bağlantılar da oluşturan diğer yollar ise başkent ile Suriye, Kilikya geçitleri arasında da önemli bağlantıları oluşturmaktadır. Erken Bizans döneminde Suriye-Kilikya bölgesinin önemli üretim merkezlerini başkente bağlayan bu yolların bir kısmı aynı zamanda orta Bizans döneminde, orta ve batı Anadolu'da Arap akınlarının geçtiği yollardı. Geç Roma ve erken Bizans döneminde Hacı yolu denen yol ise Ankara üzerinden Tuz gölünün batı ve güneyinden geçip Kilikya Geçitleri'ne ulaştığından Frigya'dan geçmiyordu.²⁹⁸

1) Kuzeybatı-güneydoğu yönünde diagonal bağlantılar²⁹⁹

Nikaia (İznik)-Dorylaion (Eskişehir), Amorion (Emirdağ-Hisarköy) veya Philomelion (Konya-Akşehir)-İkonion (Konya) (Bkz. Yol Şeması 2).

Dorylaion'dan kuzeybatıya, Nikea, Nikomedia, Bursa üzerinden geçen bu yol başkente ulaşıyordu. Dorylaion'dan güneydoğuya uzanan yol ise *Nakoleia(Seyitgazi), Amorion(Hisarköy), Laodikeia (Denizli-Ladik), İkonion*

²⁹⁶Strabon, *a.g.e.*, XIV, 2, 29

²⁹⁷Ramsay, *Asia Minor*, 74

²⁹⁸D. Frenc, *Roman Road and Milestones of Asia Minor Fasc 1: Pilgrim's Road*, Oxford, 1981; Hild, *Strassensystem*, 34-46, 51-59

²⁹⁹Bu yol şemaları, *Tabula Imperii Byzantini* 7. ciltte sayfa 140'ta verilen tüm şemanın, yönleri göre ayrı ayrı düzenlenmesi ile oluşturulmuştur. Böylece Frigya bölgesinde 3 önemli yön öncelikle ele alınmış olup şematik olarak verilmiştir, örneğin:1- Kuzeybatı-güneydoğu 2- Batı-doğu, 3-Kuzey-güney bağlantıları gibi. Frigya ve Pisidia'nın diğer önemli yol ağları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TIB 7, 139-160 ve 140

(Konya)'dan geçerek Suriye'ye uzanıyordu. Burada Dorylaion'un önemi ortaya açıkça çıkmaktadır. Kuzeybatı ve güneydoğu diagonal ekseninde Dorylaion, hem başkente hem Suriye'ye bağlanan ana ticaret yolunun merkezinde yer alıyordu.

Nikaia-Dorylaion

Bu yolun bir kısmı yani kuzeybatı ucu, Frigya bölgesi dışında kalır. Tabula Peutingeriana'da³⁰⁰ iki kentin arasındaki yerleşim olarak Agrillum (Bilecik) gösterilmiştir. Yeni araştırmalara göre Tabula Peutingeriana'daki gibi Sakarya ve Karasu vadilerinden değil, Pazaryeri (Armenokastron-Ermeni Pazarcık) üzerinden, güneydoğudan İnönü üzerinden Eskişehir'e ulaşmıştır. Bir başka güzergah ise bu yolun Osmanlı döneminde Yenişehir'den, Pazaryeri, Bozüyük, İnönü üzerinden Eskişehir'e uzandığını gösterir.³⁰¹ Bu iki yol güzergahı (Nikea ve Dorylaion arasında) Bizans döneminde önemli rol oynamışlardır. Hem I. Haçlı Seferleri'nin (1097) hem de İmparator Alexios'un 1116'da Nikea'dan Leukai (Lefke) üzerinden Dorylaion (Eskişehir)'a ulaştığı yoldur.

Bilecik'in güneydoğusundan geçen bu yol Eskişehir'e Söğüt, Beşkardeşler, İlkburun ve Keskin üzerinden ulaşır. Bu yol üzerinde Frigya bölgesine dahil olan kısımdaki Roma ve Bizans yerleşimlerinin varlığını özellikle Beşkardeşler kutsal yeri, kuzeye bakan heykel kaideleri ve kilise kalıntısı belirtmektedir.³⁰²

Dorylaion, yine kaynaklardan da anlaşıldığı gibi, geç antik çağ ve erken Bizans döneminde olduğu kadar orta Bizans döneminde de en önemli yolların kavşak noktasını veya bir başka deyişle kuzey Frigya'ya ulaşımı sağlayan en önemli merkezi oluşturunuyordu.

³⁰⁰Tabula Peutingeriana, IX, 2/3: Miller, Itineraria, 687 vd. 16. yüzyılda Avrupa'da özel koleksiyonlarda bulunan antik çağ ve özellikle Roma imparatorluk çağına ait haritaların bir kısmı Peutinger adında Viyana'lı bir araştırmacı tarafından toparlanıp değerlendirilmiş ve onun adına ithafen Tabula Peutingeriana denilmiştir.1916'da ise Konrad Miller bu haritaları tekrar ele alıp düzenlemiş ve Itneraria Romana adıyla yayınlamıştır. Bu konuda ayrıca bkz. Tabula Peutingeriana,Codex Vindo bonensis 324 (Kommentar: E. Weber), Graz 1976

³⁰¹S. Şahin, İznik Müzesi Antik Yazıtları Kataloğu II, 1987,17; Maggie, a.g.e., II, 800

³⁰²P. Frei, "Epigraphisch-Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", TAD 25/1 (1980), 71-85; Bugün ise bu heykel kaideleri, 5 Kardeşler Kutsal Yeri ve diğer kalıntılar burada yapılan doğulgaz çalışmaları sırasında tahrib olmuştur.

Dorylaion'dan çıkan ve yayılan Yollar:

1. Kuzey yönüne Üskübü (*Prusias ad Hypos*) ve Bolu (*Klaudiopolis*) üzerinden büyük olasılıkla Muttalip, Taşköprü (Hekimdağ), Sündiken Dağları (Bozdağlar) ve Sarıcakaya'ya ulaşıyor.³⁰³ (Bu yolun güney bölümü için en önemli kanıt, Sarıcakaya-Bunaklar mevkiinde Roma köprüsü kalıntılarıdır)

2. yönden ise Pessinus ve Ankara'ya Porsuk nehri vadilerinden Midaion, Uyuztepe (Acrilaio)'yi geçtikten sonra ulaşıyordu. Tabula Peutingeriana'da ise sadece Dorylaion-Pessinus arası çizilmiştir. Ayrıca Pessinus'tan Amorion'a giden yol da mevcuttur.³⁰⁴

Dorylaion (Eskişehir)-Amorion (Emirdağ-Hisarköy)- Philomelion (Akşehir-Göller bölgesi)- Ikonion (Konya)

Dorylaion'dan Ikonion'a giden yolun, tarihsel önemi, geç antik çağdan Arap akınlarına kadar sürer. Bu yol üzerinde Amorion, yol sistemlerindeki tarihsel öneminin yanı sıra, 7.-9. yüzyıllar arasında Anatolikon Thema'sının da başkenti olarak kaynaklarda belirtilmiştir. Dorylaion-Amorion arasındaki yol Tabula Peutingeriana'da ve 9. yüzyıl Arap kaynaklarında mevcuttur.³⁰⁵

Tabula, Nakolea'dan Amorion'a kadar olan yolu göstermemiş; ama Amorion Laodikeia II (Kekaumene) yolunu çizmiştir. Nakoleia çevresinde bulunan bir miltaşı üzerinde kentin ismi geçer.³⁰⁶ Anna Komnena'nın yazılarında ise (III, 18) I. Haçlı Seferi'nin geçtiği yollar belirtilmiştir.³⁰⁷ Erken Osmanlı konaklama yerleri listesinde de ana yol olarak Nakoelea, Santabaris (muhtemelen Bardakçı) ve Hisn al Yahud (Yahudi Kalesi Hebraike), Han-Hüsrevpaşa hanı belirtilir. Bu yol Osmanlı ordularının ve *Hac Yolu'nun ilk istasyonlarıdır*.³⁰⁸

³⁰³S. Şahin, a.g.e., 18, 32

³⁰⁴TIB 4, 105 vd.

³⁰⁵Tabula Peutingeriana IX/3, (Miller, 688)

³⁰⁶MAMA V, 93, Nr. 98; D. French, Roman Roads and Milestones of Asia Minor. (Catalogue of Milestones) I, Oxford 1988, 143, nr. 376

³⁰⁷TIB 7, 143, n. 7

³⁰⁸TIB 7 , 144. n.27 ve28

En geç tarih olarak 10. yüzyılda Dorylaion-Amorion-Laodikeia ve Ikonion yolu olarak kullanılmaz olmuştur. Dorylaion'un Bizans dönemi içinde yüzyıllar boyu önemini korumasına karşın Amorion'un yerini zaman zaman Philomelion'un aldığı ve imparatorluk ordularının konaklama, menzil istasyonu olarak kullanıldığı görülür. 10.-11. ve 12. yüzyıllarda (977, 1072, 1078, 1159) Bizans ordularının Kütahya üzerinden Afyon'a geçtikleri daha sonra da Osmanlı ordularının bu yolu menzil ve hac yolu olarak da kullandığını anlaşılmaktadır. Bu yolun Santabaris ve Hanköy'e oradan da Amorion'a, Kedrea (Bayat), Polybotos (Bolvadin), Iulia (Çay) ve Philomelion'a (Akşehir) ulaştığı bilinmektedir. I. Aleksios'un 1116'da bu yoldan ordusuyla geçip Konya'ya giderken Afyon'dan başkente geri döndüğü kaynaklarda belirtilmiştir.³⁰⁹

Kotyaion (Kütahya)-Akroinos (Afyon)-Philomelion (Akşehir)

Kütahya ile Akroinos arasında iki bağlantı yolu bilinir; biri doğudan Meros üzerinden Altntaş ovasına ulaşan yoldan ki bunun da 3. yüzyıla ait yazıtlarından anlamak mümkündür.³¹⁰ Roma-Bizans döneminden sonra Osmanlı döneminde de bu yolun kullanıldığını, bu yol üzerindeki Döğer'deki Osmanlı Hanı da kanıtlar. Yol, Yukarı-Dağlık Frigya'yı katederek Seyitgazi'ye ulaşır. Roma-Bizans döneminde kullanılan ikinci yol ise Kotyaion (Kütahya) ile Akroinos (Afyon) ve Prymnessos (Süglün) arasındadır. Osmanlı döneminde de kullanılmış olup bu günkü Kütahya-Afyon karayoludur.

Batı-Doğu Yönündeki yollar (Şema 3)

Batıda en uç nokta olan Ephesos'tan başlayıp Menderes Ovası'nı izleyerek doğuya ulaşır.³¹¹ Bu yolun Ephesos'tan sonra ilk durağı Denizli-Ladik (Laodikeia) kentidir. Daha sonra Apameia (Dinar), Polybotos (Bolvadin) ve Iulia'ya (bugünkü adıyla Çay) ulaşır; Iulia'nın bugünkü Çay yakınında olduğu sanılmaktadır.³¹²

³⁰⁹TIB 7, 144, n.34; Taeschner, a.g.e., 124-126, taf 7-8

³¹⁰W. C. Frend, "A Third Century Inscription in Phrygia", JHSt 46,(1956), 46 vd.

³¹¹Ramsay, Phrygia I, 208 vd.; II, 747 vd.; Maggie, a.g.e., II, 790-792; Strabon, a.g.e., XIV, 2, 29

³¹²TIB 7, 145, 148

Apameia (Dinar) ve Çay arasındaki yol erken Bizans döneminde tercih edilen bir yoldur ki bu hususu da miltaşlarından kanıtlamak mümkündür.³¹³ Kotyaion (Kütahya), Aizanoi (Çavdarhisar), Kadoi (Gediz), Synaos (Simav) üzerinden Propontis'e (Marmara)'ya ulaşan yol ise Aslanapa'da bulunmuş olan ve Diokletianus dönemine ait bir miltaşı ile kanıtlanabilir.³¹⁴ Bu yol bugünkü yol ile benzer güzergahı kullanmış Kütahya'nın güneyinde Aizanoi (Çavdarhisar), güneybatısında Synaos (Simav)' ı takiben Frigya'nın kuzeybatısına Marmara kıyısına ulaşmasını sağlamıştır. Bu yolun tam batıya giden diğer ucu Ege denizine, İzmir limanına ulaşan yol olup Şemada (c) harfiyle gösterilmiştir; Dorylaion'da Kotyaion'a bağlanarak bu yol üzerinden Ege'ye bağlantıyı sağlamıştır.

Kuzey-Güney Yönündeki yollar (Şema 4)

Bu yöndeki yollar batı Anadolu'da hiçbir zaman batı-doğu yönündeki ve kuzeybatı güneydoğu yönündeki yollar kadar ekonomik ve askeri önem kazanamamışlardır. Frigya için sadece güneye Akdeniz'e ulaşan yol iki önemli kentten Laodikeia (Denizli-Ladik), Apameia (Dinar)'a gelen ticaret yollarıyla da birleşerek Akdeniz limanlarına ulaşır.

³¹³French, Catalogue I, 16, nr. 38; 18, nr 43-45

³¹⁴French, a.g.e., 242, nr. 674

BÖLÜM III- Frigya Bölgesinin Müzelerindeki (Afyon, Eskişehir, Hierapolis, Kütahya, Seyitgazi, Uşakve Selçukler Deposu) Bizans Taş Eserleri: Mimari Plastik, Lahitler, Korkuluk Levhaları, Kabartma Figürlü Levhalar, Lahitler

Araştırma yapılan müzelerde yoğunluk mimari plastik örneklerindedir. Diğer eserler örneğin lahitler (2 adet Afyon Müzesinde, 2 Adet Uşak Müzesinde); Kabartma figürlü levhalar (Afyon ve Kütahya Müzesinde) mimari plastiği kıyasla daha azdır. Dolayısıyla mimari plastik grubunda toplanan litürjik ve statik işlevli örnekler hemen tüm müzelerde mevcuttur. Bu nedenle mimari plastiğe giriş ve terminoloji verme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra her bölümün başına da kısa açıklayıcı ve genel bilgi içeriğinde girişler yapılmıştır.

A. Mimari Plastiğe Giriş (Terminoloji)

Günümüzde yoğun olarak kullanılan plastik sanatlar terminolojisinden farklı olarak Arkeoloji ve Sanat Tarihi'nin Mısır-Hitit-Girit-Yunan-Roma-Erken Bizans ve Ortaçağ Roman-Gotik, Rönesans-Barok dönemlerinin yontu sanatı, özellikle almanca kaynaklarda "plastik" terimiyle belirtilmektedir. *griechische, oströmische plastik, byzantinische bauplastik und gotische plastik, romanische plastik* gibi. Günümüzde kullanılan "plastik sanatlar", terimi ise sadece yontuyla sınırlı olmayıp daha geniş kapsamlı anlam içerir; örn. resim sanatını da kapsar.

Terminolojide anıtsal plastik olarak değerlendirilen heykel, büst ve kabartmaların yanısıra mimari plastik denilen diğer önemli bir grup da bizans plastik sanatları içinde incelenir.

Mimaride yapıyı statik ve estetik açıdan tamamlayan elemanlar örneğin sütun başlığı, kemer, arşitrav, friz, söve, korkuluk levha ve sütunları, litürjik işlevi olan altar, kiborium-baldaken, ambon, templon veya ikonostasis gibi bölümlerin hepsi mimari plastik çerçevesine girer. Tüm bu elemanların üzerinde yer alan kabartma

(relief), kakma (inkrustation), oyma (champ-leve) tekniklerinde yapılan bezemeler, yapıya plastik bir özellik yani bir plastisite/oylum/hacim katarak iç mimaride mozaik ve freskonun yanısıra yapının içte ve dışta süsleme programını tamamlayan ve ona statik olduğu kadar estetik bir anlam da kazandıran öğelerdir. Kısaca bir örnek vererek konuyu açarsak; bir sütun başlığı, bir kemer, bir arşitrav yapının öncelikle statik unsurlarıdır; aynı öğelerin üzerinde yeralan kabartma veya kazıma tekniğinde bezemeler ise dönemlerine göre üslupları yansıtan estetik özellikleridir.

Türkiye’de Müzelerin Dışındaki Bizans Mimari Plastik Eserleri:

- a) Devşirilmiş olarak Türk dönemi yapılarında
- b) Serpiştirilmiş olarak evlerin duvarlarında, kaldırımlarda eşik taşlarında, sokak çeşmelerinde, yol üstü benzinci, lokanta ve evlerin bahçelerinde çiçek saksısı, masa vb. süs eşyası, dekorasyon unsuru olarak,
- c) Özel koleksiyonlarda,
- d) Antika pazarlarında, antika tüccarlarında ticari meta olarak kullanılmaktadır. Bu dağınıklık, bolluktan gelen bir müsriflik ve hovardalık, cehaletten gelen vurdumduymazlık ve hoyratlık örnekleri olarak değerlendirilmelidir; hangi döneme ait olursa olsun sağa sola hallaç pamuğu gibi hoyratça atılmış bu malzemeler toparlanıp envanterlenmeli, değerlendirilip yayınlanmalıdır. Günümüzde Arkeolog ve Sanat Tarihçilerin bir kısmı bu işi özveriyle ve binbir engele rağmen yapmaya devam etmektedirler, Genç öğrencilere ve araştırmacılara da Türkiye’nin tüm bölgelerinden her dönemin malzemesi tez olarak verilmektedir.

İnceleme alanımız olan Frigya bölgesindeki 6 müzenin bizans mimari plastiğini aşağıda belirtilen ana başlıklar altında toplamak mümkündür:

B. Litürjik (Dinsel Ayin ile İlgili) Elemanlar

1) Templon ve ona ait parçalar

Templon Arşitravları:

Templon monolit sütunları (başlıklarıyla birlikte işlenen sütunlar)

Templon sütun başlıkları

Templon Levhaları

Templon Levha payeleri

2) Ambon (vaaz kürsüsü) ve ona ait parçalar:

Ambon merdiven yanı levhaları

Ambon merdivenleri

Ambon balkonları

Ambon platformları

3) Altar ve ona ait parçalar:

Altar tablaları

4) Kiborion (Dört sütun ve paye üzerinde kubbe veya konik bir örtü sisteminden oluşan ve altar (sunak masasını) adeta koruyucu bir mimari öge) ve ona ait parçalar:(bkz. Çizim: 23/24a-b)

Kiborion-kubbesi

Kiborion kemerleri

5) Vaftiz Havuzları

C. Lahitler

D.Korkuluk Levhaları

E.Kabartma Figürlü Levhalar

F. Statik İşlevi olan Elemanlar

Sütun-paye başlıkları

Sütunlar

Arşitravlar

Lentolar

G. Diğerleri

Çörtenler

Pencere Şebekesi, pencere kapağı

Kitabın üçüncü bölümü olan mimari plastik; Afyon, Eskişehir, Hierapolis, Kütahya, Seyitgazi, Uşak müzelerinde yer alan templona ait parçaları yani litürjik malzeme ile başlamaktadır. Her öge örneğin templon arşitravları, alfabetik olarak Afyon müzesindeki örneklerle başlayıp Eskişehir, Hierapolis, Kütahya, Seyitgazi, Uşak müzelerindeki diğer templon arşitravlarıyla devam etmektedir. her müzenin ilk harfi ve ilk eseri örneğin Afyon müzesi **A1**, Eskişehir müzesi **E1**... gibi numaralandırılmışlardır. Katalog biçiminde yazılan bu bölüme her bir eserin tanımı ve kısa üslup değerlendirmesi de eklenmiştir. Yayınlanmış olanların kaynakları verilmiş; yayınlanmamış olanlar, bu çalışmamız bittiği sırada yayınlanmış olması ihtimali gözönünde tutularak “yayınlanmamış” sözcüğü yazılmayıp boş bırakılmıştır. Ölçülerde, arşitravlarda U=uzunluk, Y=yükseklik, D=derinlik (a.D=alt derinlik-ü.D=üst derinlik), E=en, Ç=çap olarak kısaltma yapılmıştır; levhalarda E=en, U=uzunluk, K= kalınlık; Sütun başlıklarında Y=yükseklik, Abakusun üstten bakıldığında eni,boyu= abakus boyutları olarak, altta sütüne oturduğu yeri alt çap olarak kısaltılmıştır.

B-Litürjik (Dinsel Ayin İle İlgili) Elemanlar

1)-**Templon**:(Çizim 1-3) dinsel yapıların kutsal mekanı bema ile halkın ibadet mekânı naos kısmını ayıran, ayrıca bir mimari öge olarak da tanımlanan Templon bölümü, en erken örneklerinden itibaren 4 sütun ve üzerinde sütun başlıklarıyla ve onları üst kısımda birleştiren arşitravlarıyla sütunların arasını alt bölümde kapatan levhalarıyla genellikle mermer veya taş, daha geç dönemlerde ahşap malzemeye yapılmıştır. 11. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıldan itibaren ise bu ayırıcı öge üzerinde ikonaların da yer aldığı görülür; dolayısıyla ikonaların bulunduğu yer anlamına gelen ikonostasis (Çizim 4) adını alır.³¹⁵ İnceleme alanına giren müzelerdeki buluntuların hepsi 10.-11. yüzyıllara tarihlenen mermer arşitravlar olup templon'a aittirler; İkonostasis denebilmesi için ikonaların mevcudiyetinden söz eden hiçbir bilgi ve belge yoktur.

Günümüz Ortodoks kiliselerinin iç mekanında ikonalarla zenginleştirilmiş ayırıcı duvar yani ikonostasis, hem görsel hem de fiziksel olarak bema yani kutsal mekanla naosu ayırır. Bu arkası görünmeyen, ikonalarla kaplı bölüm, doğu hristiyan kilisesinde her zaman litürjik bir biçimde döşenmiş ve dekore edilmiş değildir. Aslında geç dönemde ahşap ve kapalı olan ikonostasisin, açık görünümlü yani sütunlarla bölünmüş ve aralarında sadece korkuluk levhaları bulunan ve üst kısmından da arşitravlarla sütun ve başlıklarının bağlanmasıyla oluşan templon şemasından, ikonalarla kaplanmış ve arkası görünmeyen ahşap ikonostasisine doğru gelişimi özellikle son araştırmalarda önemle dikkati çekmektedir. Ne zaman ve nasıl bu gelişim oldu? sorusu sürekli tartışma konusu olmuştur. Chatzidakis ve Weitzmann bu gelişimin 10. ve 11. yüzyıllarda olduğunu önerirler.³¹⁶ Ouspensky,

³¹⁵bkz.bu konuda ayrıntılı bilgi için Chatzidakis, "İkonostas"RbK 3 (1973), 326-353; A.W.Epstein, "The Middle Byzantine Sanctuary Barrier: Templon Or Iconostasis?" JBAA, 134, (1981), 1-28

³¹⁶Chatzidakis, "L'evolution de l'icone aux 11^e 13^e siecles et la transformation du templon" XVe Congres International d'etudes byzantines, III, Art et Archaeologie, (Athens 1976), 169; Weitzmann, The Monastery of St Katherine at Mt Sinai: The Icons. Vol. I, Princeton 1976, 102

Lazarev ve Walter ise geç bizans (14.-15. yüzyıl) veya post-bizans dönemini ileri sürerler.³¹⁷

Kutsal mekanın yani bemanın açık formla yanı templonla naostan ayrımının Konstantinopolis'in erken kiliselerinden itibaren Iustinianus dönemine kadar kullanıldığı arkeolojik verilerle de kanıtlanmıştır.³¹⁸ 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar olan dönem ise kritik ve tam net değildir.³¹⁹ Templon bölümü, her zaman sütunlu ve arşitravlı olmayabilir. Bu tür erken örneklerle Yunanistan'da rastlanmıştır ve sadece Templon levhaları ve payeleriyle tamamen açık görünümüne bir uygulamadır. Orlandos bu tür uygulamanın bir örneğini Paris, Gr. 510 sayılı Bizans minyatürlü elyazmasından alıntı yaparak kanıtlamıştır.³²⁰

Templon arşitravlarında konumu açısından kilisede en önemli dinsel mekanın girişin üstünde olması ve izleyiciyi görsel olarak etkileme ve bilgilendirme misyonunu da yüklenmesi nedeniyle, Orta Bizans döneminde, 10.-11. yüzyıllarda en çok tercih edilen ve yaygın olarak kullanılan kompozisyon Deesis'tir (yakarış). Bilindiği gibi hristiyan ikonografisinde Son Mahkeme (veya Son Yargı) sahnesinin odak noktasını oluşturur; ortada İsa (Pantokrator) ve iki yanında vaftizci Yahya (Prodromos) ile Meryem (Theothokos) yer alır. Deesis sahnesinin görüldüğü en erken örneğin, 6. yüzyıla ait bir ikona olduğu bazı araştırmalarda ileri

³¹⁷T. Ouspensky, "The Problem of the Iconostasis" (trans. A. E. Moorhouse) St. Vladimir's Seminar Quarterly, VIII (1964), 186; Lazarev, "Trois fragments d'epistyles peintes it le templon byzantin" Deltion IV (1966), 117; C. Walter, "The Origin of Iconostasis", Eastern Churches Review, III (1971), 251

³¹⁸T. Mathews, The Early Churches of Constantinople, Pennsylvania, 1971, 162 ff: Mathews'a göre apsis ve bema mekanının sütunlu, arşitravlı templon ile ayrımı en sevilen ve yaygın biçim olarak kullanılmıştır. Bu kısımda kumaş perde olduğuna ilişkin çok kesin bilgiler olmadığı da yine Mathews tarafından belirtilmiştir. Ancak C. Mango figürlü dekorasyona sahip perdelerin templonda kullanılmadığını öne sürmüştür. bkz. Epstein. a. g. m., 5'te: C. Mango, "Liturgy and People" DOP 1979

³¹⁹A. W. Epstein, JBBA 134/135 (1981-81), 1

³²⁰Bkz. Orlandos, Basilika 1952, 525, 525, eix. 489-491

sürülmüştür.³²¹ Bu ikonada üstte İsa, Yahya, altta da havariler, peygamberler ve azizlerin yer aldığı belirtilmiştir. ikonoklasma (726-843: Resim Yasağı) döneminde çeşitli bitkisel motifler ve hayvan figürlerinden oluşan kompozisyonlar diğer figürlü plastik eserlerde ve resim sanatı örneklerinde olduğu gibi uygulanmıştır. İkonoklasma dönemi bittikten sonra templon arşitravlarında Deesis kompozisyonu yoğun olarak kullanılmıştır. orta dönem kiliselerinin bazılarında kompozisyon sadece Meryem, İsa ve Yahya üçlüsünden ibarettir. Paulos Sillentiarios'un kaynağında belirttiği gibi Ayasofya'nın ünlü templonunda İsa, Meryem, Melekler, peygamberler ve azizlerle süslü bir kompozisyon yer almakta imiş. Ancak bu düzenleme S. Xydis'e göre biraz karışık olup tam bir "Deesis" değildir. (bkz. Xydis, ArtBull 29, 1974, 1, 8-11)

Altın, gümüş, altın-mine, fildişi, mermer-kakma (intarsia) mermer üzerine renkli cam hamuru yerleştirilmiş (cloisonne-email) hatta renkli sırlı keramik malzemeye yapılmış 10. yüzyıl templon arşitravlarının zengin örnekleri mevcuttur. (bkz. Chatzidakis, RbK III 1973, 331-336: Altın, gümüş, mine İstanbul-Ayasofya'da, mermer kakma Lips manastırında (Fenari İsa), mermer+renkli cam Frigya'da Sebaste Kilisesi'nde, renkli sırlı keramik İstanbul ve Bulgaristan'da Preslav'da kullanılmıştır) Mermer kabartmalarla figüratif ve dekoratif olarak zengin biçimde bezenmiş örnekler çoğunluktadır; 9.-10. yüzyılda Frigya bölgesinde de (Afyon, Uşak, Sebaste) görülmektedir. Sebaste Kilisesi'nin 10. yüzyıla ait arşitravı ise tam ikonografisi ile Deesis kompozisyonunun uygulandığı nadir örneklerden biridir. 1204-1261 yıllarında Konstantinopolis'in Latin işgalinde oluşu nedeniyle herhangi bir üretim görülmemiştir. 14. yüzyıldan itibaren başkentte son bir gelişim dönemi izlenir. Özellikle Khora Manastırı Kilisesi'nin mimari plastiği bu dönemin somut kanıtlarıdır. (bkz. Peschlow Reliefskulptur, 1994, 280; O. Hjort, DOP 33/1979, 201-289)

³²¹C. Walter, REB 26/1968, 311, 316; Hahnloser, Festschrift für H. v. Einem, 1965, 81-

Templon Arşitravları

Afyon müzesi

A1 Çizim:8

Levha.1/Foto. 1a, b

Env. nr. 1394

Afyon'da 1928'de kaldırılan büyük mezarlıktan müzeye getirilen kırık-noksan arşitrav parçası

Mevcut U. 118 cm.; Y. 25 cm.; D. 31 cm.

Mermer

Önyüzde son derece ilginç, yerel üslûpta iki tavus kuşu ruhun ölümsüzlüğü kompozisyonunu oluşturmaktadırlar. Bu kompozisyonun beki de en sade ve yerelleştirilmiş bir örneği diyebiliriz. Erken örneklerdeki ikonografiye uygun olarak³²² ortadaki su kaynağını oluşturan kap veya olması gereken yerde erken 6. yüzyıl örneklerindeki zarif, estetik kıvrımlar yerine son derece basit çizgilerle verilmiş ayaklı bir havuz (?) ve iki yanında sert zig-ziglarla bükülmüş yapraklar ve tüyleri adeta geometrik bir şema gibi belirtilmiş garip tavus kuşları, erken dönem tavus kuşu -ruhun ölümsüzlüğü- kompozisyonlarının doğal ve estetik çizgilerinin tam aksine ilginç, sert, keskin ve yalın bir çizgisellikle şematize edilmiş ve bölgenin yerel bir ustasının, bilinen şablon olan bu konuyu kendi yorumuyla canlandığı bir örnek olarak algılayabiliriz. Bu tür yerel-kişisel-yalın düzenlemelere Frigya bölgesinin ortaçağ örneklerinde sıklıkla rastlayabiliyoruz.

Parçanın alta gelen kısmında ise yine orta Bizans dönemi dekoratif kompozisyonlarının yaygın bir örneği olan, birbirine geçen eşkenar dörtgenler, aralarında oluşturulan bağlantı, düğüm ve geçme motifleri yer alır. Ayrıca düğümlerin ortası da yine pekçok örnekte görüldüğü gibi deliktir. Üslup olarak Şuhut'ta bulunan ve üzerinde martir Ioannes'e ithaf edildiği yazılı olan 1064-1065 tarihli arşitrav parçasına³²³ benzer.

³²²P. Underwood, "The Fountain of Life" *DOP* 5, 1950, 88, not. 186; E. Parman, "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi", *Güner İnal'a Armağan*, Ankara 1993, 387, 412.

³²³MAMA IV (1933), Pl. 27, nr. 95; J. P. Sodini, "Une Iconostase byzantine a Xantos" *Actes du Colloque Sur lu Lycie antique*, 1980, 135 pl XXXVII,e

A2 Çizim: 5, 8

Levha. 2, 3/Foto. 2a, c, d

Env. nr. 1396

Afyon' Kayahan köyünden Hüseyin Öztürk'ten satın alınıp 1967 tarihinde müzeye getirilmiş olan arşitrav

Mevcut U. 152 cm.; Y. 24cm.; D. 20 cm.

Mermer

İşlenmemiş arka kısmındaki hafif dışa taşkın bombe, arşitravın bir sütundan devşirme yani eski bir sütunun yontularak yapılmış olduğunu gösterir. Üst ve ön yüzü orta bizans dekorasyonu şemalarına uygun olarak işlenmiştir. Üst yüz gevşek sepet örgüsü motifi ile başlar, kabartma olarak yapılmış mitolojik bir hayvan figürüyle devam eder; bu figürden sonra bitkisel ve geometrik bezeme dizisinde yine tipik orta bizans dönemi üslubunda birbirine geçmiş dörtgenler, dörtlü yapraklar, düğümlü daireler ve içlerinde çarkifelek, rozet gibi motifler yer alır. Üst yüzün 4 cm. yüksekliğindeki alt şeridinde yazıt dikkati çeker. Ön yüzde ise birbirine geçmiş dörtgen ve dairelerin oluşturduğu dekoratif kuşak görülür.

A3 Çizim:

8 Levha:3/Foto:3

Env. nr. 1398

Afyon'da 1928'de kaldırılan Büyük Mezarlık'tan müzeye getirilmiş olan arşitrav

Mevcut U. 137 cm.; Y. 28 cm.; D. 20 cm.

Mermer

Mevcut arşitravın üst ve ön yüzü orta bizans dekorasyon şemalarının tipik düğümlü madalyonlarından ve içlerinde çarkifelek, rozet gibi hafif dışa taşkın motiflerinden oluşan bezemelerle kaplıdır. Üst yüzeyde en başta dekoratif bezemenin sınırı dışında kabartma olarak küçük bir aslan figürü yer alır. Üst yüzeydeki düğümlü madalyonların işçiliği ön yüzden biraz farklı e daha zengindir. Her bir madalyonun içinde kabartma olarak bezemeler yer alır ki bunların bir kısmı aşınmış ve kırılmıştır.

A4 Çizim:5

Levha: 2, 4/Foto:2b, 2e, 2f

Env.nr.1404

Afyon Kayahan köyünden 1967'de müzeye getirilmiş olan arşitrav

Mevcut U. 220 cm.; Y. 22 cm.; D. 26 cm.

Mermer

1398 no'lu arşitrav parçası ile aynı malzeme aynı işçiliğe sahip olan bu parçanın tek

bir arşitrava ait olduğu (aradaki kırık ve noksan bir parçanın dışında) gözlemlenmiştir. Tümlenince 4.50 metreye varan uzunluğu ile templona ait bir arşitrav olduğu açıkça görülmektedir. Orta bizanz döneminin dekorasyon şemalarına, üslubuna uygun örgü, geçme, rozet vb. motifler ve hayvan figürlü arşitrav 11. yüzyıl özelliklerini yansıtır. Envanter numarası 1396 olan arşitravla aynı yerden getirilmiş olup aynı arşitrava aittirler. Bu gün müzede iki ayrı kırık parça olarak sergilenmelerine rağmen geliş yerleri, ölçüleri, malzemesi ve işçiliği açısından aynı templon arşitravının iki ayrı parçası olduğu anlaşılmıştır.

A5 Çizim:8

Levha: 6, 7, 8/Foto: 4a, b, c, d, e, f

Env. nr. 1405

Afyon'un Dağlat köyü, Bahçe içi mevkiinden satın alınıp 1959'da müzeye getirilmiş olan arşitrav

Mevcut U. 244 cm.; Y. 23.5 cm.; D. 27 cm.

Mermer

Üzeri yazıtlı bir sütundan devşirme arşitravın ön yüzü ve alt yüzü son derece kaliteli bir işçilikle bezenmiştir. Ön yüzde kemerli bölmeler ve aralarında bitkisel motifler kabara biçiminde kabartma olarak dışa taşkın rozetler, çarkıfelek motifleri; alt yüzde de birbirine geçme motifleriyle bağlanmış tipik orta bizans dönemi madalyonları ve içlerinde yine altılı, sekizli rozetler, çarkıfelek motifleri çok temiz bir işçilikle yapılmıştır. Afyon müzesinin orta bizans mimari plastiğinin en kaliteli ve en temiz işçiliğe sahip sağlam durumdadır.

A6 Çizim: 6, 8

Levha: 9, 10/Foto: 5a, b, c

Env.nr. 1501

Afyon-Şuhut (Synnada)'dan Kamil Çakır'ın evinin temel kazısında bulunup müzeye getirilmiştir. Kırık ve noksan bir templon arşitravıdır.

Mevcut U. 248 cm.; Y. 23 cm.; D. 62 cm.

Deesis kompozisyonunun yer aldığı ileri sürülen;³²⁴ templon arşitravında Deesis kompozisyonu tam olarak izlenememektedir; sadece Baş Melek Gabriel ve Ioannes Prodromos figürleri görülmektedir. Dolayısıyla bu kompozisyonda İsa figürü var olduğu düşünülerek Deesis olduğu ileri sürülmüştür. Şuhut'ta bir kilise kalıntısında

³²⁴TIB 7, 1990, 395

Kamil ve Şükrü Çınar kardeşler, eski evlerinin yerine yeni bir ev yapmak için temel kazısı yaparken eski kilisenin mozaik tabanını ve arşitravı bulmuşlardır. Mozaik taban aynı zamanda Synnada mermeriyle kaplanarak bezenmiştir.

Frigya'nın martir azizlerinden Trophimos'a (bkz. Bölüm II. B. a.) ithaf edilen bir kilisenin templon arşitravı olmalıdır. Aziz Trophimos'un bir madalyon içinde monogramının da yer aldığı arşitravda Melek ve Ioannes figürü kabartma olarak verilmiştir. Aralarda yine orta bizans döneminin süsleme programında yer alan kemerli şerit³²⁵ ve içlerinde bitkisel motifler dikkati çekmektedir. Ayrıca arşitravın ön yüzünün üstünde yazıt yer alır; Ancak çok kırık ve noksan olduğu için tam okunamamıştır: "Birçok şeyi usulünce bilerek ..." yazısı çözülebilmıştır. Yazıtları okuyan S. Şahin'e göre Kutsal Kitap'tan (İncil) alıntılar olabilir.

A7 Levha:11/Foto: 6

Env.nr. 1528

Afyon'da 1928'de kaldırılan Büyük Mezarlık'tan müzeye getirilmiş olan templon arşitrav parçası

Mevcut U. 63 cm.; Y. 21 cm.; D. 27 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumundaki templon arşitravının süsleme programı orta bizans dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. 1404 no'lu arşitravla aynı işçilik ve üslupta örgü, geçme vb. motiflerle bezenmiştir.

A8 Levha:12/Foto: 8a, b

Env.nr 1529

Geliş yeri belli olmayan , kırık ve noksan templon arşitravı parçası

Mevcut U. 96 cm.; Y. 20 cm.; D. 33 cm.

Mermer

Arşitravın ön yüzünde yüzeyden oldukça derin oyulmuş kemerli şerit içinde palmet çeşitlemeleri; madalyonlar içinde ise haç, 16 dilimli roçet, birbirne geçmeli karelerden oluşan motifler 11.-12. yüzyıldaki orta bizans dönemi süsleme programını yansıtmaktadır. Aynı işçilikte arşitravın alt-derin kısmında da geometrik ve bitkisel

³²⁵H. Buchwald, "Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades", JÖB 45, (1995), 255, fig. 4, 5

dekorasyon görülür. Alt kısmında madalyonların içi kırık ve boştur.

Yayın: MAMA IV (1933), 13, Pl. 18, nr. 48

A9 Levha:11/Foto: 7

Env. nr. 1530

Afyon'da 1928'de kaldırılan büyük mezarlıktan müzeye getirilen templon arşitrav parçası

Mevcut U. 62.5 cm.; Y. 28 cm.; D. 34 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumundaki templon arşitravının ön ve alt yüzü çok zengin bir çeşitleme ile yapılmıştır; orta bizans dönemi dekorasyonunu kaliteli bir işçilikle yansıtmaktadır. Örgü, geçme, mahlesi düğümlü madalyonlar, rozetler, bitkisel motifler diğer örneklerde görüldüğü gibi ancak daha da zengin çeşitlemelerle verilmiştir.

A10 Levha:13, 14/Foto: 9a, b, c, d

Env. nr. 1531

Sandıklı-Banaz arasında Hocalar'da bulunup 1934'te Afyon müzesine getirilmiş olan kırık ve noksan durumda templon arşitravı

Mevcut U. 88 cm.; Y. 22 cm.; D. 28 cm.

Mermer

Afyon müzesinin en çok yayınlanmış olan bu templon arşitravının ön yüzü üzerinde, kazıma tekniğiyle yapılmış olan birbirine düğümlle bağlanmış madalyonlar içinde Ioannes Prodromos ve iki madalyon arasında melek figürlerinin tam olarak verildiği İsa figürünün ise yazısının izlenebildiği geri kalan kısmın kırık olduğu görülmektedir. Arşitravın ortasında yer alması gereken Deesis sahnesi, böylece noksan kalmıştır. Figürlü kompozisyonun dışında yine orta bizans döneminin kemerli şeritler içinde çeşitli bitkisel ve geometrik motifleri, palmetler, düğümlü madalyonlar, rozetler ve çarkifelek motifleri dikkati çeker. Figürler kazıma tekniğinde, dekoratif motifler ise kabartma ve oyma tekniklerinde yapılmışlardır. Arşitravın ön yüzünün üst kısmında boydan boya harf uzunluğu 7.5 cm. olan yazıt yer alır: (...)η σηνπυθηζ Τον Δεσπτην μπερ Μοναχομ“İsa’yı ben keşişin iyiliği için ikna et” Madalyonlar içinde Ioannes Prodromos’ tam adı (Ιομαηης Ο Προδρομος) ve İsa’nın kısaltılmış adları (XC) okunabilmektedir.

Yayınlar: MAMA VI (1939), 122, nr. 359, pl. 62; Bu yayında 9. veya 10. yüzyıla tarihleniyor. 9 yüzyıl biraz erken bir tarih ama 10. yüzyıl olabilir; Xydis, Art Bull 29 (1947), 11, fig. 18; Grabar, II, 1976, 44, pl. XI a,b; Sodini, Actes du colloqui, 1980, 132; Ötüken-Ousterhout, Anatst XXXIX(1989), 123; Buchwald, JÖB 45, 1995, 255, fig. 6

A11 Levha:15/Foto: 10

Env. nr. 1532

Afyon'da 1928'de kaldırılan büyük mezarlıktan müzeye getirilen kırık ve noksan templon arşitravı

Mevcut U. 104 cm.; Y. 23 cm.; D. 24 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumda olan arşitravın sadece ön yüzü bezenmiştir. Dekoratif bezemebirbirine düğümlerli bağlanmış madlyon dizisi e eçlerinde yine orta bizans döneminin çok kullanılan sevilen rozet, haç ve çarkıfelek motifleri temiz bir işçilikle zemin hafifçe oyularak yapılmıştır.

A12 Çizim: 7,8 Levha: 16/Foto: 11a, b

Env. nr. 1533

U. Üstte: 106, altta: 75 cm.; Y. 20; D. 27 cm.; naosa giriş kapısının lentosu olabilir

Mermer

Müzedeki figürlü lentoların bir başka ilginç örneği de bu parçadır. Templon arşitravı olmayıp büyük bir kapı lentosu olması daha mantıklı görünmektedir; çünkü işleniş açısından kapının üst kısmına yerleşecek biçimde yapıldığı ve işlendiği açıktır. Üstelik kırık ve noksan da değildir; kapı ölçülerine uygun olarak yapıldığından kanımca lento olması gerekir. Belki templona girişte Yunanistan örneklerinde olduğu gibi girişin belirginleştirilmesi için yapılmış bir kapı üzerinde olabilir. (bkz. Çizim 2.) Templon arşitravlarının işlevine göre işlenişleri daha farklı, alt kısımların daha geniş ve üstüne yerleşeceği sütun başlıkları için ayrılmış alanlar ve sütun başlıklarıyla bağlantıyı sağlayabilmeleri için çoğunlukla kenet delikleri mevcuttur.

Malzemesi mermer olup işçiliği çok zengindir. Dekoratif ögeler, yine orta Bizans üslûbunda yapılmış; sövenin alt kısmı düzgün bir örgü motifiyle süslenmiştir. Ana şeritte düğümlü madalyonlarca herbiri karşılıklı motif simetrisiyle yapılmış ortadaki üç madalyonda ise graffiti tekniğiyle yani kazınarak iki baş melek Mikhael ve Gabriel'in arasında İsa figürü yer almaktadır. Bu üç figürlü merkezin iki yanında yer alan üçer grup madalyon ise rozet ve yıldız motifleri tekrarlanarak kazıma ve oyma teknikleriyle oluşturulmuşlardır. Böylece Afyon Müzesi'ndeki üç adet figürlü kompozisyona sahip mimari parça (iki arşitrav bir lento) üzerindeki graffiti, kabarma, oyma, ve kakma teknikleri ve zengin dekoratif ögeler (kemer, bitki, yıldız, rozet, düğüm, örgü v.b.) son derece titiz işçilikle işlenmişlerdir.

Figürlü kompozisyonlara sahip olan bu arşitrav grubunun içinde hayvan figürlü düzenlemelere de rastlanmaktadır. Afyon, Uşak, Eskişehir, Kütahya, Seyitgazi müzelerinde bu tip örnekler çok fazladır. Hepsi hemen hemen birbirine benzer düzenlemelerle ve işçilikle yapılmışlardır. Süsleme unsurları dekoratif ögeler yer değiştirir, çeşitlilik gösterir; ancak hepsi aynı ögeleri kullanır. Örneğin: iç içe geçen daireler, zig-zag motifleri, palmiye, lotus yaprak, rozet, yıldız düğümlü geçme, örgü motifleri, efsanevi hayvanlar (grifon v.b.), dinsel sembolizmi yansıtan (tavuskuşu, güvercin,-ruhun ölümsüzlüğü-kutsal ruh gibi) hayvanlar, orta Bizans döneminin alçak kabartma olarak yapılmış tipik ortak mimari plastik süsleme unsurlarıdır.

A 13 Env. nr. 1534

Afyon'da 1928'de kaldırılan büyük mezarlıktan müzeye getirilen kırık ve noksan templon arşitravı

Mevcut U. 103 cm.; Y. 21.5 cm.; D. üstte 34 cm., altta 26 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumda olan arşitravın ön ve alt yüzeylerinde dekoratif bezeme, orta bizans döneminin bilinen şemaların tekrarıdır.

A 14 Levha:17/Foto: 12a, b

Env. nr. 1559

Afyon-Büyük Mezarlıktan 1928'de müzeye getirilmiş olan templon arşitravı

Mevcut U. 110 cm.; Y. 20 cm.; D. 33 cm.

Mermer

Ön ve alt yüzü bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiş olan arşitravın ön yüzünde orta bizans dönemi özelliklerini yansıtan palmet çeşitlemelerinden biri olan bitkisel motif, düğümlü madalyonlardan oluşan dizinin en belirgin bezemesidir. Bu dizinin ortasındaki madalyonun içinde ise dışa taşkın bir rozet dikkati çeker. Alt yüzeyde ise, aralıklı kare çerçeveler içinde korkuluk levhalarında çok yaygın olan eşkenar dörtgen ve ona düğümlü madalyonlarla bağlanmış olan bezeme kompozisyonu görülür. Madalyonların içi çarkıfelek, rozet motifleriyle süslenmiştir. İki büyük kare çerçeveyi birbirine bağlayan sepet örgü şeridi ile tüm kompozisyon düzgün ve temiz bir işçilikle verilmiştir.

A15

Env. nr. 1561

Bolvadin ilçesinin İshaklı bucağı mezarlığından 1931'de müzeye getirilmiş kırık ve noksan templon arşitravı

Mevcut U. 120 cm.; Y. 25 cm.; D. 35 cm.

Mermer

Sağ yan tarafı yani başlangıç kısmı tamdır. Ön yüzde kemerli dekorasyon içinde kabaralar iki adet dışa taşkın bombeler oluşturur. Bitkisel motifler aralara dönüşümlü olarak yerleştirilmiştir. Alt kısımda ise iki ayrı dikdörtgen çerçeve içinde birbirine düğümlü madalyonlar ve eşkenar dörtgen kompozisyonu orta bizans işçiliğinin zengin ve titiz bir örneğidirler.

A16 Levha:18/Foto: 13a, b

Env. nr. 1562

Geliş yeri bilinmiyor. Templon arşitravı olabilir.

mevcut U. 127 cm.; Y. 15 cm.; a D. 30 cm; ü. D. 40 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumda olan arşitravın ön yüzünde her iki başta birer hayvan figürüyle başlayan dekorasyan lotus, palmet, düğümlü karelerle dönüşümlü bir şema içerirler. Mevcut arşitravın ön yüzünün ortasındaki madalyon kazınmış olduğundan motif veya figür yoktur. En sağdaki mitolojik hayvan grifon olabilir. Bu ön yüzün alt şeridi burma motifiyle bezenmiş ve alt derin yüzde ise en ortada kazınmış bir haç motifi; onun her iki yanında simetrik olarak örfü motifinden oluşan bölümler yer almaktadır. Sağ ve sol en dış kare bölümlerde ise iki delik oyulmuştur. İşçilik

kabartma tekniğinde yapılmış ve kalitelidir. Benzer örneği Sivrihisar-Hoca Yunus Türbesi'nin giriş kapısında söve olarak kullanılan devşirme templon arşitravında görülür. Bu devşirme arşitrav parçalar ise C. Mango'ya göre Germia'dan getirilmiş olmalıdır ve orta bizans dönemi templon arşitravlarının bu bölgede bilinen en uzun örneklerindendir.³²⁶

A17 Çizim: 8

Levha:19/Foto:14a, b

Env. nr. 1563

Afyon'da ortaokuldan müzeye getirilmiş olan emplon arşitravı, sağlam durumda.

U. 127.5 cm.; Y. 20 cm.; D. Üstte: 40 cm., altta: 31 cm. harf Y. 1.2 cm.; figürlü madalyonların çapı: 16. cm.

Mermer

Arşitravın ön yüzünde birbirine düğümlü motiflerle bağlanmış beş madalyondan ortadaki tahrib olmuş, diğer dört madalyonun içinde hafif yüzeyden taşkın dairelere dört azizin büstleri, oyma (champ-leve) ve inkustasyon yanı oyuk kısımların içine renkli taşların konulduğu teknikle (aynı Uşak-Selçikler'de bulunan arşitravda olduğu gibi) yapılmıştır. Azizlerin yüzleri kazıma, büstleri oyma ve kakma teknikleri ile bezenmiştir. Bu azizler soldan sağa sırasıyla: Philipos Oa (gioV) FilhpoV, Makarios Oa (gioV) MakareoV, Lukas Oa (gioV) LoukaV, Panteleimon Oa (gioV) Panteleimon hepsinin adı büstlerinin iki yanına kazınmıştır. Lentonun alt yüzünde ise ortada dikdörtgen çerçeve içinde yine köşesi madalyonlu eşkenar dörtgen şeması ve eşkenar dörtgenin içinde içe doğru oyuk dilimli madalyon yer alır. Alt yüzün sağ ve sol köşelerinde ise sepet örgü motifleri ile son bulur. Lentonun tüm dekorasyonu, süsleme programı 10. yüzyılda Selçikler'de bulunan arşitrav üzerindeki ile benzerlik gösterir. Afyon Müzesi'nin de figürlü mimari plestiğinin en zengin örneklerinden biridir.

Yayınlar: MAMA IV (1933), 13, Pl. 17, nr. 40; Xydis, Art Bulletin, 29(1947), 11, fig. 17; Grabar, Sculptures Byzantines, II, 1976, 44, Pl. VII, nr. 16; Sodini, Xantos, 1980, 132, Buchwald, JÖB 45, 1995, 255

³²⁶bkz. C. Mango, "The Pilgrimage Center of St. Michael at Germia" JÖB 36 (1986), 122, fig. d, 131

A18 Levha:20/Foto:15, 16

Env. nr. 1565

Afyon'un Salar köyünde yıkılan camiden 1934 yılında müzeye getirilmiş olan kırık ve noksan durumda templon arşitravı

Mevcut U. 128 cm.; Y. 30 cm.; D. 37 cm.

Kırık ve noksan durumdaki templon arşitravının mevcut ön yüzünde kemerli kompozisyon içinde bitkisel motifler simetrik olarak düzenlenmiştir. Sağ ve sol yanlardan kırık olan arşitravın ortasındaki moti (veya igür) kazınmıştır. Kemerleri birbirine sağlayan sütuncuklar ise burma motifiyle bezenmiştir. Alt yüzeyde ise ortada köşeleri düğümlü eşkenar dörtgenin içinde ortada çarkıfelek motifli düğümlü madalyon ve yatay uçlarında ise yürek biçimli motifler yer alır. Her iki yanda boşluk bırakılmış ve sağ uçta düğümlü madalyon içinde 16 yapraklı rozet, sol uçta 8 yapraklı rozet motifi ile bezenmiştir. Süsleme programı orta bizans döneminin sade bir örneğini oluşturur. Müzede aynı yerde sergilenen ve bu parçaya çok benzeyen, aynı işçilik, malzeme ve boyutları sahip bir başka arşitrav parçası daha vardır; ancak envanter numarası çok silik olduğundan okunamamıştır.

A19 Levha:21/Foto: 17

Envantersiz

Templon arşitravı olabilir.

Mevcut U. 148 cm.; Y. 19.5 cm.; alt D. 43 cm.

Gri mermer

Ön yüzde ortada kare çerçeve içinde haç motifi kazınmıştır. Her iki yanında ise düğümlü madalyonlarla oluşan kompozisyon şeması müzedeki benzer örneklerde de olduğu gibi Malta Haçı, 16 yapraklı rozet, 8 dilimli rozet, çarkıfelek motifleriyle bezenmiştir. Kompozisyon her iki yönde noksan ve kırıktır. Alt yüzde ise dikdörtgen çerçeve içinde uzun eşkenar dörtgen büyük düğümlerle yatay ekseninde çerçeveye bağlanmış; rada da küçük düğümlerle eşkenarın içindeki madalyonlarla bağlantı sağlanmıştır. Tam ortada madalyon içinde Malta Haç, rozet motifleri ve yürek biçimi (yüzeye uydurulmak için uzatılmış) motifler dikkati çeker. Alt yüzdeki işçilikle üst yüzey işçiliği farklı gibidir.; üstte daha titiz, altta daha gelişigüzel çalışılmış izlenimi vermektedir. Alt ve üst kısmın ortasında kırık-oyuk mevcuttur.

A20 Çizim:8**Levha: 21/Foto:18**Envantersiz templon arşitravı

Mevcut U. 86-90 cm.; Y. 30 cm.; D. 34 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumda olan arşitravın üst derin kısmında delikler ve içinde kurşun izleri görülür. Ön yüzde mevcut kompozisyonun ortasında haç motifinin alt uç üst uçlarında kalan gevşek sepet motifi izleri örgülü haç motifi olduğunu kanıtlar. Haçın sol yanında üç kemerli, sütunlu bölme içinde işçilikleri ve biçimleri farklı palmet benzeri bitkisel bezeme yer alır. Haçın diğer yanında ise düğümlü madalyon içinde dışa taşkın kabara biçiminde rozet motifi vardır. Kompozisyonun devamı kırık ve noksandır.³²⁷

A21 Çizim:8**Levha:22/Foto:19**

Envantersiz

Templon arşitravı

Mevcut U. 91 cm.; Y. 20 cm. a.D. 22 cm. ; ü. D. 30 cm.

Mermer

Önyüzde iki kuş figürü arasında yer alan kompozisyonun ortasında gevşek örgü motifli haç, her iki yanında simetrik olarak düzenlenmiş dar kemerli çerçeve içinde bitkisel motifler dikkati çeker. Alt yüzde köşeleri düğümlü eşkenar dörtgen motifi ve içinde, ortada madalyon yer alır. Madalyonun içi ise stilize ve basit biçimde oyulmuş dört yaprak motifinden oluşur. Ön yüz daha özenli bir işçiliğe sahiptir.

A22 Levha:22, 23/Foto: 20a,b

Envantersiz

Templon arşitravı

Mevcut U. 112 cm.; Y. 27 cm. ; D. 29 cm.

Mermer

Afyon Müzesi'nin bu üç envantersiz arşitravı hem malzeme (beyaz mermer) hem de işçilik açısından ilginç örneklerdir. Matkap işçiliği motiflerin hemen hepsinde görülür. Bu işçilik uzaktan bakıldığında mermer üzerinde adeta dantela-oyma gibi görsel bir zenginlik katmıştır. Süsleme programı yine orta bizans döneminin bilinen-sevilen yaygın motiflerinden oluşur. (Örgülü haç, rozet çeşitlemeleri,

³²⁷ Benzerleri için bkz. MAMA VI (1939), 102, nr. 283: Banaz

çarkıfelek, düğümlü dörtgen ve daireler vb.) Ön yüz gibi alt yüz de aynı özellikli ve zengin işçiliğe sahiptir. Çünkü bazı arşitravlarda alt yüz nasıl olsa altta kalıyor düşüncesiyle pek fazla özen gösterilmeden çok yaygın motiflerle bezenmiştir. Bu üç örnekte ise her iki yöne de özen gösterildiği açıkça bellidir. Önemli bir kilisenin mimari plastik malzemesi olmalıdır; ancak ne yazık ki orijinal geliş yeri bilinmemmektedir.

A23 Levha:23, 24/Foto: 21a, b, c

Envantersiz templon arşitravı, kırık ve noksan

Mevcut U. 140 cm.; Y. 27 cm.; D.(alt) 20.5 cm.

Kaliteli beyaz mermer

Mevcut ön yüzde ortada örfü motifli kabartma bir haç; her iki yanında düğümlü madalyonlardan ve içlerinde kabartma rozetler, çarkıfelek motifleri bilinen şemalaran zengin ve temiz bir işçilikle tekrarıdır. Alt yüzde ise oyma ve kabartma tekniğiyle yine bilinen bitkisel dekorasyon yapılmıştır. Alt yüzeyin ortasında yer alan dikdörtgen çerçeve içindeki bu kompozisyonun iki boş yanlarında delikler mevcuttur. Ondan sonraki alanlarda bu kompozisyon şemasının tekrarı söz konusu olabilir; ancak kırık ve noksan kısımlarda sadece bitkisel motiflerin yaprak uçları izlenebilmektedir.

A24 Levha:25, 26/Foto: 22a, b, c, d

Envantersiz templon arşitravı, kırık ve noksan

Mevcut u. 147 cm.; Y. 19 cm.; a. D. 22 cm., ü. D. 25 cm.

Mermer

Kırık ve noksan arşitravın ön yüzü bezemelidir. Üst şeritte yazıt yer alır. Yazıtta: “Romalıların imparatoru tanrının en sevgilisi K(onstantin) Porphyrogennetos..Niketas’ın hükümdarlığında..Sozopolis’li Akro..nus’un piskoposluğu sırasında..” (Çev. S. Şahin). Kompozisyon şeması orta bizans’ın bilinen şablonlarının tekrarıdır; düğümlü madalyonlar dizise ve her bir madalyon içinde çarkıfelek, rozet, Malta Haçı motifleri ve ortada dışa taşkın bir rozet kabartması görülür.

A25 Levha:27/Foto: 23a, b

Envantersiz templon arşitravı, kırık ve noksan

Mevcut U. 101 cm.; Y. 17 cm.; a. D. 20 cm., ü.D. 27.5 cm.

Mermer (kaliteli beyaz mermer)

Yazıtta harf yüksekliği 2.5 cm.

Kırık ve noksan durumdaki arşitravın mevcut önyüzünde orta bizans döneminin süsleme programı (Malta haçı, düğümlü madalyonlar dizisi ve içlerinde rozetler v.b.) tekrarlanmıştır. Ön yüzün üst şeridinde harf yüksekliği 2.5 cm. olan bir yazıt yeralır:. Bu yazıttan “Başmelek Michael’in tamamen harap olmuş kilisesi .... imparator Konstantin zamanında onarıldı” satırları okunabilmektedir. Orta bizans döneminde 7. Konstantinos Porphyrogenetos (913-959) ve 8. Konstantinos (1025-1028) olmak üzere iki imparator Konstantinos vardır. Burada sözü edilen, kanımızca 7. Konstantinos olmalıdır. Dolayısıyla arşitrav da üzerindeki dekorasyon üslubu açısından da 10. yüzyıla tarihlenebilir.

Eskişehir Müzesi

Bu müzede bizans mimari plastiği Frigya bölgesinin diğer dört müzesine, özellikle Afyon ve Uşak müzelerinin zengin malzemesine kıyasla hem sayıca hemde çeşit açısından az; ayrıca işçilik ve malzeme de diğerlerine kıyasla daha sıradan ve özensiz tekniklerle yapılmıştır. Bizans malzemesinin çoğu satın alınma olup geliş yerleri kesin değildir. Müzenin bizans mimari plastiği açısından en önemli ve dikkati çeken örneği, Odunpazarı’ndan getirilmiş olan Ambon yan levhası ve üzeri Melek kabartmalı işlevi çözülemeyen (belki küçük bir altar ?) parçasıdır.

Templon arşitravı olarak iki kırık parçadan biri müzenin bahçesinde diğeri de depodadır.

E 1

Env. nr. A, 105, 70 (Müzenin deposunda)

1970’de Nuri Üstünel’den satın alınmıştır. Kırık ve noksan durumda olan arşitrav parçası

Mevcut U. 52 cm.; Y. 25. cm. D. 15 cm.

Mermer

Üzerindeki yazıt okunamamıştır. Mevcut kırık arşitravın ön yüzünde 2 adet düğümlü madalyon ve köşede bir kuş figürü kabartma olarak yapılmıştır.

E 2

Env. nr. yok (Müzenin bahçesinde)

Kırık ve noksan durumundaki arşitrav parçası

Mevcut U. 55 cm.; Y. 22 cm.; D. 22 cm.

Kırık ve noksan parçanın sadece ön yüzü bezemelidir. Birbirine geçen dairelerden oluşan sade bir dekorasyon dikkati çeker. Ayrıca üst yüzeyde kenet deliği vardır.

Hierapolis Müzesi'nde templon arşitravı bulunmamıştır. Müzenin bizans dönemi mimari plastiği, bölgedeki diğer müzelere kıyasla azdır.

Kütahya Müzesi

Kütahya ve çevresindeki kazılardan (Aizanoi, Seyitömer, Tavşantepe Güzel Yakup) ve diğer yerleşimlerden getirilen malzemeye Frigya bölgesinin diğer önemli bir müzesidir.

Antik çağda ve Bizans döneminde önemli bir yerleşim yeri olan Kotyaion (Kütahya) orta çağda görkemli kalesiyle ünlüdür.³²⁸ Bizans dönemi kentinin büyük bir olasılıkla kale içinde yer aldığı düşünülmektedir. Ancak pek çok yazıt ve mimari parça bugün mevcut değildir. Kale içinde Bizans dönemine ait bir kilise, son yıllarda kriptasındaki yazıtlı lahit gibi freskolarıyla birlikte yok olmuştur.³²⁹

Kütahya çevresindeki antik çağda ve orta çağda en önemli merkez, Aizanoi (Çavdarhisar)'dır. Antik çağın önemli kenti, Bizans döneminde de piskoposluk merkezi olmuştur. Kütahya çevresindeki küçük yerleşimler (Bizans mimari plastiği bulunan) Appia (Pınarcık), Sinaos (Simav), Allı Ören (Alınviran), Altıntaş, Akçamescit, Akçaşehir, Akoluk, Eğrigöz, Alianon (Emet yakınında), Aslanlı, Avdan, Bayat, Belkavak, Çal, Çalca, Çalköy, Çarşamba'dır.³³⁰

³²⁸C. Foss, Survey of Medieval Castles of Anatolia, I: Kütahya Oxford 1985, 12-85, 128-181

³²⁹TIB 7, 314-315; Kriptadaki yazıtlı lahit için bkz. C. FOSS, a. g.e., 60, fig. 1

³³⁰Çarşamba'da bulunan bir ambon parçasında Michael Kilisesi'ne ait olduğuna dair bir yazıt için bkz. MAMA IX, 168f. nr. 552

Son yıllarda Kütahya Müzesi onarım çalışmaları nedeniyle kapalı olduğundan bahçesindeki mimari plastik eserleri son kez inceleme olanağı maalesef gerçekleşmemiştir. İleride Kütahya Müzesi'nin hakettiği geniş mekanlara sahip olması ve taş eserlerin tasnifinin yapılabilmesini umud ediyoruz.

K1 Levha:28/Foto: 24

Env. Nr. 49 Templon arşitravı

Bulunuş Yeri: Bilinmiyor

Mevcut U. 115 cm.; Y. 24 cm.; a. D. 36 cm.

Mermerden yapılmış arşitravın işçiliği, dekorasyonu, Afyon, Uşak müzelerindeki orta dönem bizans templon arşitravlarıyla aynıdır.

Seyitgazi Müzesi

10. yüzyılda piskoposluk merkezi olan Nakoleia, 11. yüzyılda da ortaçağ Frigya'sının önemli bir kentidir. Bizans döneminin önemli dinsel askeri yapılarına sahip olduğu bilinirse de bu gün ayakta kalan mevcut yapı yoktur. Ancak halen Seyitgazi külliyesinde yer alan müzede ve külliyenin içindeki yapıların bizzat duvarlarında devşirme malzeme olarak kullanılan vaftiz havuzları, sütun başlıkları ve diğer mimari plastik malzeme Nakoleia'nın Bizans dönemi yapılarını kanıtlar. Kaynaklara göre bu kentte Başmelek Michael Kilisesi'nin olduğu da bilinir. (bkz. Bölüm II not 132) Seyitgazi müzesinde bugün sergilenen bizans mimari plastik malzemesi arasında templon arşitravı olabilecek tek bir parça mevcuttur.

S 1 Levha: 28, 29/Foto: 25a, b, c

Templon arşitravı

Env. Nr. A. 856/85

Mevcut U. 110 cm.; Y. 30 cm. ; ü. D. 10 cm.

Gemiç Köyü'nde bulunmuş olan arşitrav parçası kırık ve noksandır.

Mermer

Orta dönem Bizans arşitravlarında görülen kemerli bölümler ve aralarında çarkıfelek, haç, rozet, palmet motifleri, hayvan figürleri burada da tekrarlanmış; ancak çok kendine özgü adeta karikatür gibi naiv çizgilerle, özellikle hayvan figürlerinde bu çocukça, yerel üslûbu izlemek mümkündür.

Uşak Müzesi

Uşak (Timenu Therai) ve çevresi Frigya'nın güneybatısında ortaçağda önemli merkezlerdir. Bunlar sırasıyla Sebaste (Sivaslı-Selçikler), Alauda (Hacım), Panasion (Banaz), Ahatköy (Akmonia), Doğla-Dolay (Diokleia), Ariston (Banaz yakınında), Çayırhisar (Kidyessus)'dır. Müzedeki malzeme de bu yerleşim bölgelerinden getirilmiştir. 1969-70 yıllarında Sebaste (Selçikler)' de yapılan kazılar sonucu hem Bizans mimarisi hem de mimari plastiğinin, bölgesel ve teknik özellikleri açısından çok önemli buluntular ortaya çıkarılmıştır.³³¹

Ortaya çıkarılan malzemenin yapım teknikleri Frigya'nın ortaçağda bizans taş işçiliğinin bölgeye özgü ve orijinal olduğunu ortaya koymaktadır. Mermer üzerine oyulan figürlerin giysilerinin kumaş kıvrımları arasındaki oyuk kısımlara renkli cam veya mermer kakma (inkrustasyon) tekniği ve ayrıca mermer üzerine oyma (champleve) tekniği ile yapılmış ve kendine özgü stilizasyon ve yerel üslûbu olan mimari plastik örnekler (arşitrav, kemer, levha payeleri vb.) kısmen Uşak Müzesi'nde kısmen de Selçikler'deki depodadır.

U 1

Envanter numarası yok

(3 parçadan oluşan templon arşitravı, 1. parça: Selçikler deposunda; 2. ve 3. parçalar ise Uşak Müzesi'ndedir; Bu üç parça tek bir arşitrava ait olduğu için hepsine birden U1 denilmiştir) Bu arşitravın ve ait olduğu templonun Mimar Ü. İzmirligil tarafından restitüsyonu yapılmıştır.³³²

Selçikler deposundaki 1. parça

Mevcut U. 120 cm.; Y. 20 cm.; a. D. 50 cm.

Mermer

a) **Levha: 30/Foto: 26a, b**

Bu parça arşitravın birinci parçasıdır, üzerinde madalyonlar içinde 5 figür yer alır , soldan sağa; kiliseyi 10. yüzyılda onartıp yeniden yaptıran piskopos Eustathius, Thomas, Simon, Lukas, Markos. Markos'un yer aldığı madalyondan sonra yarısı kırık ve noksan olan bölümde bitki motifi görülür. Arşitravın bu parçası üzerinde kırmızı boya izleri, figürlerin ve madalyonların içinde de harç izleri dikkati çeker.

³³¹Fıratlı, TAD 19/2 (1970), 109-160

³³²Fıratlı, a.g.m., 137, Res. 31

b) Levha:31, 33/Foto: 26 c, f, g, h,

Arşitravın 2. orta parçası

Uşak Müzesi'nde

Env. nr.

Mevcut U. 174 cm.; Y. 22 cm.; a.D. 66 cm.

Mermer

Arşitravın ön yüzünde düğümlü madalyonlar içinde soldan sağa sırasıyla havarilerden Andreas, petros, Melek Uriel, Baş Melek Michael, Meryem, İsa, Vaftizci Yahya (Ioannes Prodromos), Baş Melek Gabriel figürleri yer alır. Her bir figürün adları figürlerin iki yan sırasında yazılıdır. Meryem ve İsa'nın adları kısaltılmış şekilleriyle diğerlerinininki açık olarak yazılmıştır. Bu orta parça arşitravın en önemli sahnesini Deesis (yakarış)'i içerir. Orta bizans döneminin tam kapsamlı Deesis sahnesini içeren nadir örneklerden biridir; Türkiye'deki tek örnektir. Figürlerin yüzlerinde ve büstlerinde hiçbir bozulma, tahribat yoktur. Bu da kazıdan, orijinal buluntu yerinden çıkarılıp hemen müzeye taşınmasıyla sağlanmış; çok şükür ki definecilerin kazma darbelerine uğramadan, yağmalanmadan bu sayede kurtulabilmiş tek örnektir.

c) Levha:31, 32, 33/Foto: 26 c, d, e, f, g, h

Arşitravın 3. ve son parçası

Mevcut U. 127 cm. ; Y. 22 cm.; a. D. 66 cm.

Mermer

Böylece üç parçanın bur araya gelmesi ile 4.21 m. uzunluğunda bir irşitrav ortaya çıkmış olmaktadır, Bu da 10. yüzyıl bizans templon arşitravlarının önemli piskoposluk merkezi kiliselerindeki ölçüsünü orijinal buluntu olması nedeniyle tartışmasız vermesi açısından önemlidir. Bu üçüncü ve son parça üzerinde ön yüzde, düğümlü madalyonlar içinde soldan sağa sırasıyla Melek Rafael, Havari Paulos. Ionnes Theologos (İncil yazarı), Matteos, Bartheolomeos, İakobus yer alır.; en sonda yer alması gereken Phillippos madalyonu kırık ve noksandır. Bu parçada da tüm ayrıntılar özellikle figürlerin yüz çizgileri, adları tamdır.

Özellikle, 6. yüzyılda yapılp 10, yüzyılda onarım gördüğü anlaşılan Sebaste Kilisesi'nin templon arşitravı, halen Türkiye müzelerindeki hem teknik, hem zengin figürlü ve dekoratif işçiliği ve kalitesi açısından tek örnek sayılır. Templon arşitravının üç parçası biraraya getirilince kompozisyon, ortada Meryem, İsa ve

vaftizci Yahya'dan oluşan Deesis üçlüsü³³³ ve iki yanlarında ikişer melek (solda Uriel, Mikael, sağda Gabriel, Rafael) ve meleklerin sol ve sağında altışar figür: solda Thomas, Simon, Lukas, Markos, Andreas, Petros; sağda: Paulos, Ioannes Theologos, Matteos, Bartheolomeos, Jakobos, Phillippos olmak üzere toplam oniki havari ve en solda da 10. yüzyılda kiliseyi yeniden onartıp bu templonu yaptıran piskopos Euthychios'un madalyon içinde figürü yer almaktadır. Templon arşitravının üst-ince şerit kısmında yeralan yazıtta da "Mermerden ve parlak maddelerle süslü" yazısı okunabilmektedir.

Yayın: Fıratlı, TAD 19/2 (1970), 114-116; Ayn. yaz., CahArch, 19 (1969), p.160, fig. 19-20

U2,3   Levha:34/Foto: 27a, b

(Env.nr. 21. 17. 82 ve 21.18. 82)

Fıratlı'nın Sebaste kazıları sırasında yaptıkları çevre araştırmalarında Sivaslı-Banaz yolu üzerinde Susuz köyün (Keramon Agora)³³⁴ güney-doğusunda küçük bir kilise kalıntısından taş çıkartılırken bulunan arşitrav iki blok halindedir. Bu iki arşitrav parçası, aynı yapıda bulunmuş olup birbirine çok benzer, ancak ölçülerde biraz yükseklik, 1 cm. kadar farklılık vardır. Bu iki parça Uşak müzesine getirilmiş ve iki ayrı envanter numarası verilerek yan yana arka bahçede sergilenmiştir. Her ikisi de 10. yüzyıla tarihlenmiştir.³³⁵

U2   Levha:34/Foto: 27a, b

Env. nr. 21. 17. 82

mevcut U. 116 cm.; Y. 23 cm.; a. D.38 cm

Mermer

Ön yüzde kemerli-sütunlu bölünme ikili gruplar halinde verilmiş, aralarda geometrik motifler ("elmas kesimi" de denilen) ışık-gölge yansıması için seçilmiş uygun bir yöntemdir. Kemer aralarındaki motifler orta bizans döneminin programındaki palmet,

³³³Peschlow, Reliefskulptur in Kirchenraum 1994, 279

³³⁴Susuz köyü, ünlü Kral yolu üzerindeki Keramon Agora kentinin harabeleri üzerindedir: (Ramsay 1895, 595

³³⁵Fıratlı, TAD, 1970, 120, Res. 75

rozet motifleridir. Ortadaki dışa taşkın, yüzeyi yassı bir madalyon ve üzerinde çok silik olarak yapılmış insan figürü (büst) görülür. Meryem figürü olduğu düşünülür. (Foto) Arşitravın alt derin yüzeyinde ise birbirine geçme ve düğümlerle bağlanan geometrik hatlardan oluşan bezeme alçak kabartma olarak yapılmıştır. (Foto)

U3 Levha:35, 36/Foto: 28a, b, c, d

Env. nr. 21. 18. 82

Mevcut U. 174 cm.; Y. 24 cm. a. D. 38 cm.

Mermer

Susuköy'den getirilen, aynı kilisede bulunan diğer arşitravda benzer bir süsleme programı görülür; bazı motif ayrıntıları mevcuttur.(bkz. Foto). Ön yüzde aynı kemerli sütunlu şerit içinde palmet, rozet motifleri ve aralarda iki madalyon içinde İsa ve Mi(khael)'in adları okunan büstler vardır. Yüzler çok aşınmıştır. Sebaste'de kilisesinin arşitravıyla karşılaştırılınca çok daha sade bir işçilik bu iki arşitravda söz konusudur. Arşitravın alt derin yüzeyinde de dikdörtgen çerçeveler içinde düğümlerle çerçeveye bağlanan eşkenar dörtgenler ve ortalarında yine orta bizans döneminin yaygın bitki-yaprak motifleri alçak kabartma olarak yapılmıştır. Her iki arşitravın figürlü madalyonları Sebaste arşitravına göre çok sade olup, kazıma tekniğiyle yapılmıştır. Ancak motif düzenlemeleri, işçilikleri diğer örneklerde de görüldüğü gibi temiz ve düzgün alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır. Bu arşitrava benzer örnek Xanthos'ta bulunmuştur. (bkz. Sodini, Xanthos, 144 v.d., Pl. XXXIIa, d) Ayrıca İzmir'de bulunan ve Orlandos'un 1921 yılında Alsancak limanında bırakılmış olarak bulunduğu arşitrav parçalarının nereden geldiğini bilmediğini belirttiği, Fıratlı'nın orta bizans dönemi Frigya eserleri olacağını öne sürdüğü arşitravlarla da benzerliği görülür. (bkz. Fıratlı, 1970, 116, not: 19'dan; A. Orlandos, ABME III, 1937, 128-152)

U4 Levha:37/Foto: 29

Env. nr. 32. 1. 97

Banaz, Şabanköy'den getirilmiştir, sağ ucu ve alt kısmı kırık ve noksandır.

Mevcut U. 158 cm.; Y. 24 cm.; üst.D. 43 cm.; alt D. (kırık) 9.5 cm., mevcut kısım 20 cm.

Mermer

Önyüzde, düğümlü madalyonlardan oluşan şerit boydan boya kaplar. Ortadaki madalyon içinde Malta haçı, diğerlerinde çeşitli dilimlerde rozetler yer alır ve

madalyonların arası üçgen biçiminde dolgu motifleri görülür. Alt derin yüzeyin mevcut görülen kısmında ise gayet düzgün işlenmiş sepet örgüsü motifi dikkati çeker. Benzer sepet örgü motifli bir başka arşitrav da Selçukler kazı evi deposundadır. Alçak kabartma tekniğinde yapılmış olan Uşak Müzesi'ndeki bu arşitrav orta bizans dönemine tarihlendirilir (10. yüzyıl)

U5 Levha:37/Foto: 30

Envantersiz

kırık ve noksan arşitrav parçası

Mevcut U. 57 cm.; Y. 20 cm. alt D. 360 cm.

Mermer

Arşitravın mevcut kalan ön yüzünde kademeler üzerinde yer alan sütun ve kemerlerle bölünme ve içlerinde palmet, palmiye yaprağı motifi görülür.

Başlıklarıyla Birlikte İşlenen Templon Sütunları

Afyon Müzesi

A26 Levha:38/Foto: 31a, b

Env. nr. 1543

Gözü köyünde bulunup Afyon müzesine getirilmiştir. Tüm Y. 2 m.; (Sütun çapı: 22 cm.-Abaküs: 23X20 cm.); Alt sekizgen kaide ç.: 20 cm.; alt sekizgen kaide y. 63 cm.

Mermer.

Sütunun alt kısmı sekizgen, gövdesi silindiriktir. Silindirik gövde üzerinde hafif kabartma haç motifi yer alır. Sütunun başlığı orta bizans döneminin stilize akantus yapraklarıyla ve dört kabarık yapraklı rozet içinde eşit kollu haç, beşgen motifiyle bezenmiştir. Abaküs kısmında yazıt yer alır: "Tanrım Kulun Musa'ya yardım et!" Ayrıca başlık üzerinde matkap delikleri dikkati çeker, abaküs'un üstünde kenet deliği yer alır. Sekizgen gövdeli templon sütunları, ilk kez orta bizans döneminde ortaya çıkmaktadır.³³⁶

Benzerleri için bakınız: Ötüken, IstMitt (Beiheft 41), 1996, taf.6/40 sekizgen gövdeli bir örnek İznik Ark. Mz. envantersiz, gövde kırık ve noksan; Megaw, "Skripou Screen" BSA 61(1966), 1-32; Sivrihisar-Eskişehir arasında, Çifteler yol ayrımında

³³⁶Peschlow, Ist Mitt 27/28 (1977/78), 357

(BP benzinci de) yakın köylerden getirilen mimari parçalar arasında korkuluk levhası ve başlığı ile birlikte işlenmiş (monolit) templon sütunu bulunmaktadır; araştırma yapılan Afyon ve Uşak müzelerindeki örneklere benzemektedir. (bkz. Foto 34/levha 40)

Eskişehir Müzesi

E3 Levha:39/Foto: 32

Env. nr. A. 7. 72

Gökçekaya Baraj inşaatı sırasında bulunup 1972'de müzeye getirilmiştir. Kırık ve noksan templon sütunu ve başlığı

Mevcut Sütun+sütun başlığı Y. 61 cm.; Süt.y. 15.5 cm.; Abakus y. 3 cm. ve üstü 15X15

Mermer

Sütun başlığının, sütunla birleştiği yerdeki bilezik çapı:16.5 cm., bileziğin alt ve üst kısmında 2'şer cm. lik profilli kısım mevcut, sütunun mevcut y. 35 cm.

Kırık ve noksan durumundaki sütunun başlığı ile arasında burma motifiyle bezeli bilezik kısmı ve onun üstünde dilimli motiflerle kaplanmış başlık kısmı yer alır. Sütun başlığının 2 cm. yüksekliğindeki abakus kısmı ise 15X15 cm. boyutlarındadır.

Benzerleri için bakınız: G. Öney, Anadolu (Anatolia) XII, (1968), Lev. XVIII- Fig. 11: Isparta Atabey Ertokuş ,Medresesi mihrabında devşirme Bizans sütunu ve başlığı

Uşak Müzesi

U6 Levha: 39/Foto: 33a, b, c

Env.nr. 32. 1. 73

Mermer

Banaz'da bulunup Uşak Müzesine getirilmiş olan templon sütunu ve başlığı tüm durumda, sağlamdır.(Monolit) Tüm Yükseklik (başlıkla birlikte) Y. 156 cm.; alt dörtgen kaide y. 44 cm.; Sütun ve başlık arasındaki bilezik kısmı y. 11 cm.; başlık y. 25 cm.; başlığın abakus y. 5 cm.; abakus boyutları 19X21 cm.

Sütunun dörtgen kaidesinin ön yüzünün dekorasyon şeması, Sebaste'de bulunan templon payelerinin benzeridir. Üstte ortada madalyon içinde Malta haçı ve altında dikdörtgen çerçeveyi kaplayan birbirine diagonal bağlanan beş yapraklı motiflerin oluşturduğu kompozisyon yer alır. Sütun üzerinde kazıma, basit bir haç motifi

vardır. Sütun başlığının bilezik kısmı spiral kıvrımlardan oluşur, köşeleri pahlı başlık kısmında ise yine stilize palmet m motifi dikkati çeker. Başlığın arkası bezemesizdir.

Yayın: Dennert, 1997, 214, nr. 297, Taf. 53

Benzerleri için bakınız: A.g.e., 214, nr. 296: Ephesos-Ioannes Bazilikası; nr.300: Bergama, Paşaköy; nr. 302: Konya Arkeoloji Müzesi

U7 Levha :41/Foto 35

Env.nr. 13.1. 97

Uşak'ın Banaz ilçesine bağlı Şabanköy'den satın alınarak müzeye getirilmiş, yarısı kırık ve noksan templon sütunu ve başlığı

Mevcut sekizgen sütunun Y. 68 cm.; sütunun çupı: 19 cm.; başlık y. 20 cm.; başlık abakus'u: 19x19 cm.; başlık bileziği Y.:5 cm.; başlık üstünde 4X4X4.5 cm. boyutlarında kenet deliği mevcuttur.

Mermer

Sekizgen sütun gövdesi, çift sıra burma motifli bilezik kısmıyla sütun başlığına bağlanır. Başlık impost blok üzerinde alçak kabartma tekniğinde yapılmış daire, düğüm ve eşkenar dörtgen motifleri yer alır. Sütunun üzerinde kenet deliği mevcuttur. Sekizgen gövdeli templon sütunları ve payeleri ilk kez orta bizans döneminde (9-12. yüzyıl) kullanılmıştır. (bkz. A. Peschlow-Bindokat-U. Peschlow, "Die Sammlung Turan Beler in Kumbaba bei Şile" IstMitt 27/28 (1977-78), 357, Taf. 124, 2-3 Ayrıca Peschlow bu makalesinde s. 357, dipnot 88'de bazı benzer örneklerin İstanbul'da da bulunduğunu belirtiyor: R. Demanuel-E. Mamboury, Le Quartier des Manges, 1939 abb. 137, 138, 140-142

Templon Başlıkları

Afyon Müzesi

Bu müzede halen templon başlığı sergilenmemektedir. Ancak yayınlardan 1987'de iki tane templon başlığı olduğu anlaşılmaktadır.³³⁷

³³⁷ M. Dennert, a.g.e., 25, 1997, 145, Taf. 56 nr. 315-316

Eskişehir Müzesi

E4 Levha: 42/Foto: 37

Env. nr. Et. 196

Geliş yeri bilinmiyor.

Y. 38 cm.; Abakus boyutları: 33X33 cm.; Bilezik y. 11.5 cm.

Geliş yeri bilinmeyen bu başlığın templon sütunlarından birine ait olması mümkündür. Orta bizans dönemi sütun başlıklarının dekorasyon özelliklerini yansıtır. Kalın bir abakus kısmı ve üzerinde 10. yüzyılda çok yaygın ve sevilen³³⁸ bir motif düzenlemesi olan lotus-palmet dizisi yer alır. Sütun başlığının gövde kısmında ise geometrik düzenlemeler köşelerde burma motifi sütuncuklar, en ortada ise matkap deliğiyle oluşturulmuş haç motifi dikkati çeker.

E5 Levha: 42/Foto: 38

Env. nr. A. 304. 68

Satın alınma (Şaban Özyanık'tan)

Mevcut Y. 18.5 cm.; alt çap: 12.5 cm. üst boyutları 24.5X24.5 cm.; abakus y, 5 cm.

Eskişehir müzesi'ndeki üç küçük templon başlığından birincisi, erken dönem akanthuslu başlıklardandır.

E6 Levha: 43/Foto: 39

Env. nr. A. 137. 68

Satın alınma (Kuyumcu Burhan Mazman)

Mevcut Y. 18 cm.; alt çap: 14.5 cm.; üst boyutları: 24X24 cm.; üstte 4.5X4.5 cm. boyutlarında delik mevcuttur.

Yine aynı (A. 304. 607 nolu başlık gibi) üslupta erken dönem sütuncuklarındandır.

E7 Levha: 43/Foto: 40

Env. nr. 884

Eskişehir/Muttalıp'te İsmail Hakkı Şentorun'dan satın alınmıştır.

mevcut Y. 20 cm.; Alt çap: 13.5 cm; üst boyutları 24X24 cm.

Sepet örgü içinden akan kuş figürlerinin başlığın dört köşesine yerleştirildiği erken dönem bizans başlıkları çok yaygın ve sevilen bir tip olarak sayısız örnekte her yerde karşımıza çıkmaktadır. (bkz. Kautzsch Kapitellstudien 1936.)

³³⁸H. Belting, Euphemia, IstForsch Band 25 (1966), 70

Hierapolis Müzesi

H1

Env. nr. K. 569

Mevcut Y. 31 cm.

Kemer içinde palmet motifli küçük templon başlıklarının orta bizans döneminde (10.-11. yüzyıl) çok kullanılan, yaygın örneklerinden biridir.

H2 Levha: 44/Foto: 42

Env.nr. K.360/E. 230

Mevcut y. 15 cm.; alt çap: 12 cm.; Abakus 19X19 cm.

Orta dönem stilize akanthuslu başlık tiplerine bir örnektir.

H3, 4 Levha: 44/Foto: 41

a) Env. nr. K.570/E349 ; b) Envantersiz.

Y. 31.5 cm.; Abakus y. 5 cm.

Çivril, Işıklı'dan (Eumenia çevresi) getirilmiştir. Müzenin deposunda yer alan iki templon başlığının ikisi de aynı boyutlarda, aynı malzemeden ve aynı işçilikle bezenmiştir. Orta döneme tarihlenir. Benzerleri Bergama, Milet, Eskişehir ve Afyon'da görülür.(bkz. Dennert, 1997, Taf. 28, nr. 156-158)

Uşak Müzesi

U8 Levha: 45/Foto: 43 (sol)

Env. nr. 32. 18. 70 (depoda)

Banaz'dan Satın alınarak müzeye getirilmiştir

Mevcut Y. 17 cm.; alt çap: 11.5 cm; üst byutlar: 21X20 cm.

Delikli akanthus yapraklarının hafif stilize edilmiş biçimiyle yapılmış başlıklara örnektir.

U9 Levha: 45/Foto: 43 (sağ)

Env. nr. yok (Depoda)

Banaz'ın Dümenler köyünden getirilmiştir.

Mevcut Y. 17.8 cm.; alt çap: 12 cm.; üst boyutları: 21.5X21.5 cm.

Eskişehir Müzesi'ndeki (Env. nr. 884) sepet başlık tipinde ve boyutlarındadır.

U10 Levha: 45/Foto: 44 (sol)

Env. nr. 23. 10. 71 (Depoda)

Banaz'ın Dümenler köyünden müzeye getirilmiştir.

Mevcut Y. 23 cm.; alt çap: 14 cm.; ist boyutlar: 23X23.5 cm.

Orta bizans döneminin keskin stilizasyonuna sahip akantus yaprağı motifli küçük bir başlıktır.

U11 Levha: 45/Foto: 44 (orta)

Env. nr. 23. 11. 71 (Depoda)

Banaz'ın Dümenler köyünden satın alınarak müzeye getirilmiştir.

Mevcut Y. 21 cm.; alt çap: 14 cm.; üst boyutlar: 23X23 cm.

Üst kısımda 4X4 cm. boyutlarında ve 3 cm derinliğinde kenet deliği mevcuttur.

U12 Levha: 45/Foto: 44 (sağ)

Env. nr. 42. 8. 75 (Depoda)

Satın alınma

Mevcut Y. 17 cm.; alt çap: 14.5 cm.; üst boyutları: 23X23 cm. matkap delikli akantus yapraklarının gövdede ana eksenlerde dışa doğru bükülmeli olduğu örneklerdendir.

U13 Levha: 46/Foto: 45 (sol)

Env. nr. 21. 9. 81 (Depoda)

Satın alınma

Mevcut Y. 15.5 cm.; alt çap: 13 cm.; abakus: 18.5X18.5cm

Son derece yalın stilize akantuslu küçük başlık örneğidir.

U14 Levha: 45/Foto: 44 (sağ)

Env. nr. yok (Depoda)

Satın alınma

Mevcut Y. 24.5 cm; alt çap: 13.5 cm; abakus: 17.8X17.8 cm. abakus Y. 4 cm.; bilezik kısmının y. 5.1 cm en üstte 3.3 cm çapında 4 cm derinliğinde kenet deliği mevcuttur.

Orta bizans dönemi templon başlıklarının tipik örneklerindendir, Matkap demliği ile dekorasyon zenginleştirilmiştir. Bilezik kısmında da ortası delikle spirallerden oluşan bezeme dikkati çeker.

U15 Levha: 46/Foto: 46

Env.nr Sl. 76. 2 (242)

Sebaste (Selçukler) kazı buluntusu (1969) Alt kısmı kırık ve noksan

Mecut Y. 28 cm.; abakus: 23X23 cm.

Orta bizans dönemi templon başlıklarına Sebaste'den ilginç bir örnektir. Kemer içinde stilize tek yaprak ve matkap işçiliği dikkati çeker.

Templon Levhaları

Afyon Müzesi

A27 Levha: 47/Foto: 47

Env.nr. 1401

Emirdağ ilçesinin Gömü köyünden Celal Doğan'dan satın alınarak 1967'de müzeye getirilmiştir.

Mecut E. 50-60 cm.; Y. 110 cm.; K. 21-16-14 cm.

Mermer

Dörtte bir kısmı kırık ve noksan olan levhanın üst kısmı hafif öne doğru eğimli ve en üst şeridi de yazıtlıdır. Levhaların bu üst kısımlarındaki ek friz, onların templon levhaları olabileceğini düşündürür. (Bkz. Orlandos, II, (1952), 532, eix 498) Levhanın ana gövdesi ve üst frizinde orta bizansın süsleme programını yansıtan motifler yer alır. Dügümlü bağlantılarla dış dörtgen çerçeveye bağlanan eşkenar dörtgen ve onun etrafında simetrik yaprak motifleriyle (bir içte bir dışta), bezenen kıvrımlar, en ortada da çarkıfelek motifi içeren madalyonla bu bilinen yaygın orta bizans kompozisyonunun bu levhada da tekrarlandığı görülmektedir. Bezemeler yüzeye yakın alçak kabartma tekniğiyle yapılmıştır.

A28 Çizim: 9

Levha: 47/Foto: 48

Env.nr. 1642

Afyon'un Salar köyünde zelzeleden yıkılan camiden 1934'de müzeye getirilmiştir. Levhanın alt kısmı kırık ve noksandır.

Mecut U. 130 cm.; mevcut Y. 34 cm.; alt D. 9 cm. üst D. 25 cm. az kaba yontulmuş üst kısmında kenet delikleri mevcuttur.

mermer

Levhanın üst kısmında yazıt yer alır. Öne eğik ön yüzünde birbirine geçmiş halkalardan ve alt gövde kısmında da birbirine eklenen işkenar dörtgenciklerden oluşan sade geometrik bir bezeme düzenlemesi görülür. Alçak kabartma tekniğiyle yapılmıştır.

A29 Levha: 48/Foto: 49

Env. nr. 2009

Müzenin envanter kayıtlarına göre 1928'de Büyük Mezarlık'tan müzeye getirilmiş olduğu belirtilmiş; ancak 1933'te basılan MAMA IV (1933) cildinde , sayfa 13, nr. 46'da bu levhanın Afyon'da ortaokul avlusunda bulunduğu yazılmıştır. Her iki durumda da orijinal buluntu yeri hemen tüm eserlerde olduğu gibi belirsizdir.

Mevcut E. 63 cm.; Y. 95 cm.;K. üst 16cm.; alt 13 cm.

Levhanın hafif öne eğimli üst kısmında üç kemerli dizi içinde matkap delikli sitilize palmet motifi ve ortada kazınmış bir haçın izleri görülür. Ana gövde süsleme programı da düğümlerle dikdörtgen bir çerçeveye bağlanan eşkenar dörtgen ve 4 köşesinde de içlerinde rozet (16, 8 yapraklı) ve çarkıfelek motiflerinden oluşmaktadır. Eşkenar dörtgenin ortasında ise madalyon içinde sivri ve yuvarlak yapraklarının dönüşümlü yerleştiği rozet yer alır. Orta bizans döneminin tipik levha kompozisyonlarına bir örnektir.

Yayın: MAMA IV (1933), 13, Pl, 18, nr. 46

Eskişehir Müzesi**E8 Levha: 48 /Foto: 50**

Env. nr. A. 148. 68

Seyitgazi, Büyükyayla'dan satın alınıp müzeye (1968) getirilmiş olan templon. levhası.

Mevcut E. 72 cm.; Y. 99.5 cm.; K. üst 13 cm.; alt. 10 cm.

Levhanın üst, öne eğik kısmında ortadaki basit yaprak motifinin iki yanında simetrik olarak tavus kuşları (?) ve onların arkalarında merkeze doru eğilmiş, basit çizgilerle verilmiş palmetimsi bitki motifleri yer alır. Ana gövdede yine düğümlü madalyonlarla bağlantılı eşkenar dörtgen şeması ve ortasında dekoratif madalyonlu orta bizans süsleme şemalarının örneği tekrarlanmıştır.

Hierapolis Müzesi**H5**

Envanter numarası yok

Geliş yeri belirsiz kırık ve noksan templon levhası olabilir.

Mevcut E. 80 cm.; Y. 72 cm.; K. gövde: 10 cm.; taban 15 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumdaki levhanın profilli tabanı üzerinde gövde kısmında yüksek kabartma tekniğiyle yapılmış dairelerin iç içe geçmesinden oluşan geometrik kompozisyon, erken dönem döşeme mozaiklerinde de kullanılan bir bezeme kompozisyonu olup burada levha üzerinde kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Dolayısıyla bu levhayı erken döneme tarihlemek olasıdır. (5.-6. yüzyıl)

Uşak Müzesi

U16 Çizim: 9b

Envanter numarası yok.

Geliş yeri belirsiz. kırık ve noksan templon levhası

Mevcut E. 82 cm.; Y. 114 cm.; üst K. 21 cm.; alt K. 9 cm.; öne eğik üst kısmın Y. 15 cm., eğim açısı 45° (bkz. Kesit Çizimi 9b)

Mermer

Öne 45° eğik üst kısmında ortada uçları damla motifli malta haçı yanlarda ise dört yapraklı bitki motiflerinden oluşan bir süsleme kompozisyon yer alır. Levhanın ana gövde kısmında da kenarları yüksek profilli çerçeve içinde düğümlü büyük bir madalyon , dört köşede küçük madalyonlar içinde rozetler ve çarkıfelek motifleri ortada büyük madalyon içinde uçları damla motifli malta haçı motifi görülür. Orta bizans döneminin 9.-10. yüzyıllarda başlangıç dönemi süsleme programlarına benzemektedir.

U17 Levha: 49 /Foto: 51

Env. nr. 32. 6. 73

Banaz'dan müzeye 1973 yılında satın alınarak getirilmiştir. Uzun yan kenarı kırık ve noksan templon levhasıdır.

Mermer

Mevcut E. 73 cm.; Y. 87 cm.; K. üst. 18 cm.; alt. 11 cm.

üst kısmında 3.5X3.5 cm boyutlarında kenet delikleri mevcuttur (Bkz. Çizim).

Kompozisyon şeması yine ortada malta haçı ve onu çevreleyen eşkenar dörtgenin düğümlerle dış dörtgen çerçeveye bağlanması ve dört köşe boşluğunu dört madalyonun doldurulmasıyla oluşur. Madalyonların içine çeşitli rozetler ve çarkıfelek motifi yer alır.**Templon payeleri**

Afyon Müzesi

A30 Levha: 50 /Foto: 52

Envanter numarası yok.

Mevcut Y. 114 cm.; E. 28 cm.; K. 23 cm.; üstte kırık topuz kısmının çapı: 19-20.5 cm.; Levhanın girişi için oyuk kısmının derinliği yan mermer yan ve ön yüzü soffit motifli payenin ön yüzünde sonradan açılmış olacağı düşünülen kenet deliği mevcuttur. Soffit motifi ön yüzde yüksek kabartma tekniğiyle yapılmıştır.

Eskişehir Müzesi

E9 Levha: 50 /Foto: 53

Env. nr. A. 70. 67

Eskişehir Merkez, Cevdet Bey Çiftliğinden 1967'de müzeye getirilmiş templon payesi

Mevcut Y. 124 cm.; 23X30 cm.; üst topuz kısmının çapı: 21.5 cm.

Mermer

Ön yüzünde soffit motifi kazıma tekniğiyle yapılmıştır. Yanda levhanın girişi için oyuk kısmı mevcuttur (4X4 cm.).

E10 Levha: 50 /Foto: 54

Env. nr. A. 119. 82

Eskişehir'in Güreş köyünden müzeye hibe edilmiş olan templon payesi.

Mevcut Y. 101 cm.; E. 24 cm.; K. yan kısım: 8 cm.; dışa taşkın ön kısım 15.5 cm.

Mermer

Kıvrım dal ve yarım palmet dizisi, spiraller, yürek yapraklı kıvrımlardan oluşan süsleme spiral dizisi dışında yüksek kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Müzenin deposunda aynı işçilikte ve bezemede yapılmış benzer iki templon payesi daha mevcuttur. (A. 155. 67 ve A. 130. 67) her iki parça da kırık ve noksan olup orijinal geliş yerleri belli değildir. 1967'de Yunus Emre ilkokulundan müzeye getirildikleri envanter kayıtlarında belirtilmiştir.

Hierapolis Müzesi

H6 Çizim:10 Levha:51/Foto: 55

Env. nr. K339/E212

Gazi İlkokulundan getirilmiş olan templon payesi. Özgün geliş yeri belli değildir.

Y. 103 cm.; Boyutları: 17.5X16 cm.Üst ortasında 4X4 cm. boyutlarında kenet deliği mevcut. Levhaya giriş dilimi yüzeyden 7 cm. dışa taşkındır.(bkz. Çizim)

Mermer

Ön yüzende düzgün ve temiz bir işçilikle örgü motifi boydan boya uzanır. Orta döneme tarihlenebilir.

Seyitgazi Müzesi

Bu müzede templon payesi olarak sayılan yedi adet parça mevcuttur. Bunlardan iki tanesi müzenin avlusunda devşirme çeşmede (levha:51/Foto: 56); üç tanesi medresenin içinde Ümmühan Hatun'un türbesine girerken merdivenin iki yanında duvarlara taş olarak yatay biçimde işlenmiş durumdadır. Bu üç parça gri mermerden yapılmıştır ve 6. yüzyıl özellikleri gösterir. Serbest olarak müzenin bahçesinde sergilenen diğer iki templon payesi ise Seyitgazi Turizm Derneği'nden müzeye getirilmiştir.

S 2   Levha: 52 /Foto: 57

Env. nr. A. 133.68

Seyitgazi Turizm Derneği'nden getirilmiştir. Sağlam durumdadır, üstteki topuz kısmı kırık olan templon payesi

Y. 104 cm.; E. 22 cm. ; K. 28 cm.; kenet deliği 14X6 cm. boyutlarındadır.

Mermer

Soffit motifli levha payesinin üstündeki topuz kısmı kırıktır. Erken dönem (6. yüzyıla ait olabilir)

S 3   Levha: 52/Foto: 58

Env. nr. A.180. 68

Seyitgazi Turizm Derneğinden getirilmiştir. Levha payesi olabilir.

y. 100 cm.; E. 20 cm. ; K. 10 cm.

Mermer

Boyutları nedeniyle levha payesi olarak düşünülen parçanınherhangi bir yerinde kenet deliği veya kabara yoktur. Seyitgazi müzesi'nde A. 177. 68; 178. 68 nolu levhalarda görülen işçilik, bezeme ve aynı kaliteli beyaz mermer malzemesiyle aynı gruptan olduğu düşünülebilir. Dikdörtgen zerçeve içinde üstta uçları damlalı tören haçına benzeyen malta haçı ve alk kısmındaki bölümde ise eşkenar dörtgen ve

köşelerde madalyon şeması alçak kabartma olarak yapılmıştır. Malta haçının enine kolu kazınmıştır.

S 4

Envanter numarası yoktur.

Y. 120 cm.; E. 23 cm.; K. 20 cm. Turuncu damarlı Şuhut mermerinden yapılmış sade bir templon payesidir.

Uşak Müzesi

U18 Levha: 53 /Foto: 59

Env. nr. 13. 2. 97

Banaz Şabanköy'den müzeye getirilmiştir.

Mevcut Y. 83 cm.; 18X19 cm.; alt kısmında kenet deliği 5 cm. Levhanın girişi için oyuk, 4 cm. derinliğindedir.

Mermer

Ön yüzde soffit motifi içinde ayrıca örgü motifi görülür. Örgülerin arası matkapla delinmiştir. Yarısı kırktır Arka tarafı kaba yontulmuştur. Üstte kenet deliği mevcuttur.

U19 Levha: 53 /Foto: 60a, b, c

Env. nr. 7. 2. 94

1966'da yapılan Sebaste(Selçikler) kazısında bulunmuş ve 1994'te müzeye getirilmiştir. Payenin üst ve alt kısımları kırık ve noksandır.

Mevcut Y. 59 cm.; içten içe boyutları: 23.2X23 cm.

Mermer

Dört yüzü de dekoratif bezemeli payenin ön yüzünde adı çözilemeyen bir azizden N. Fıratlı'nın yayınında da söz edilmemekte; çok benzeyen ve adı Gregorios olarak okunabilen bir başka paye tanımlanmaktadır. (bkz. Fıratlı, TAD 1970, 113, Res. 20a) Ancak Uşak Müzesi'nde 7.2.94 envanter no.lu payenin ön yüzündeki düğümlü madalyonlar ve eşkenar dörtgenli geçmelerden oluşan geometrik kompozisyan ve aziz figürünün işleniş, ilk bakışta aynı parça olduğu kanısına vardiyyorsa da Uşak Müzesi'ndeki payesindeki azizin adı ΓRACI (M)HϞ(C)? olarak yazılmış olduğundan Gregorios ile ilişkisi yoktur. Ayrıca payenin üzerinde düğümlü bir sütunun var olduğunu kanıtlayan dört sütuncuğun izleri mevcuttur. (bkz.Foto.60c.) Selçikler deposunda da birbirine düğümlenmiş dört tane sütun parçası (Levha:

55/Foto 63a, b) templona ait olmalıdır. Depodaki bu verilere dayanarak Ü. İzmirli'gil'in 1970'de yapmış olduğu restitüsyon çizimine, ikonostasisin düğümlü sütunları olabileceği düşünülerek ekleme yapılmıştır. (bkz. Restitüsyon çizim 11). Bu tür düğümlenmiş dört sütun için bkz. Z. Mercangöz, "Akhisar Ulu Camii İçindeki Düğümlü Bizans Sütunları" Ege Ün. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi VII (1994), 145-162 lev. L-LV; Orlandos, ABME I (1935), eix. 14: Porta Panagia (Teselya)

U20(Uşak-Selçikler deposu)Levha: 54/Foto: 61, 61a

Env. nr. yok.

Selçikler kazı evi deposunda bulunan aziz Thedoros figürlü templon payesi

Y. 110 cm; E. 25 cm.; K. 24 cm.

Mermer

Selçikler kazı evi deposunda bulunan templon payesi, sol altı kısmındaki kırık dışında sağlam durumdadır. Üç yüzü de işlenmiş olup dördüncü yüzü kaba yontulmuştur. Payenin ön kısmında üstte madalyon içinde aziz Thedoros'un büstü ve başının ikik yanında adının iki harfleri kazınmıştır. Büstün altında payeyi boydan boya kaplayan dekoratif bezeme geometrik biçimlerden oluşmakta ve en alta da beşgen bir rozetle sonuçlanmaktadır. Payenin üstünde 4 sütuncenin izleri görülür. (Foto 61a)

Yayın: N. Fıratlı, TAD 1970, 115, Res. 27

U21 Çizim: 13a Levha:54/Foto: 62, 62a

Envanter numarası yoktur.

Uşak-Selçikler kazısında bulunmuş ve Uşak Müzesi'ne getirilmiş olan templon payesi

Y. 100 cm.; E. 25 cm.; K. 24 cm. Payenin sol yan kısmında levhanın gireceği 3 cm. kalınlığında girinti vardır. Üst kısımda ise dört sütunun izleri mevcuttur; Her bir sütuncuğun çapı 8.3 cm.dir.

Mermer

Selçikler kazısında bulunan payenin dört yüzü de işlenmiştir. Ön üzde aziz Stephanos'un madalyon içinde büstü yer alır. Aziz'in adı başının iki yanına yazılmıştır. Büstün altında payeyi boydan boya kaplayan geometrik bezeme ve en alta da madalyon içinde beş yapraklı rozet bulunur. Bir önceki aziz Thedoros

payesine benzer. N. Fıratlı'nın yayınında mimar-arkeolog Ü. İzmirligil'in yapmış olduğu templon restitüsyonunda aziz Thedoros ve Aziz Stephanos'un büstlerinin olduğu payeler de görülür.

Yayın: N. Fıratlı, TAD 1970, 116, Res. 28, 137: restitüsyon çizimi

U22 Levha:56/Foto: 64

Envanter numarası yoktur.

Bekir Metin'den satın alınarak müzeye getirilen, alt kısımları kırık ve noksan iki adet templon payesi

Y. 55-62 cm.; E. 16-17 cm.; K. 15.5 cm.

Payelerin ikisini de ön yüzü geometrik bezemeli orta bizans üslubunu yansıtır. İkinci payenin levhaya girişi sağlayan dışa taşkın kısmı 3.8 cm. derinliğinde, 6.7 cm. enindedir. Ön yüzde üst kısmında daire içinde malta haçı hafif kabartma olarak yapılmıştır. Ön yüzdeki bezeme Selçukler kazısında bulunan payelerde de görülen geometrik şemada düğümlü madalyonlar ve iç içe geçmiş eşkenar dörtgenlerden oluşur. Birinci payede de çok benzer bir kompozisyonun çeşitlemesi dikkati çeker.

U23 Çizim: 13b Levha: 56/Foto:65a, b

Env. nr. 13

Selçukler köyünde bir şahsın evinde bulunmuştur. Selçukler kazıevi deposundadır. Alt kısmı ve üstteki sütun kaidesi kırık durumdadır.

Mevcut Y. 78 cm.; E. 20.5 cm.; K. 20.5 cm.

Mermer

Arka yüzde grafiti tekniğinde kuş figürü (belki keklik) ve çiçek motifleri, kısmen oyma tekniğinde iki garip hayvan figürü görülür ki N. Fıratlı bunları deniz ejderi olarak tanımlamıştır. Yan kısmında levhanın girebileceği oyuk mevcuttur. Ön kısmında ise oyma tekniğinde (Champ-leve) birbirine düğümlü kare çerçeveler içinde kuş ve eşek figürleri, çiçek, bitki motifleri arasına serpiştirilmiştir.

Yayın: N. Fıratlı, TAD 1970, 118, Res. 45a, b

U24 Çizim: 14a   Levha:57/Foto: 66

Env. nr. 3. 87. 93

Uşak'a bağlı Sivaslı ilçesinden satın alınarak müzeye getirilmiştir. Alt ve üst kısmında kırıklar vardır. Üstteki sütunun kırık olduğu görülmektedir.

Y. kırık kısım 80 cm.; sağlam kısım 106 cm.; E. 26-27 cm.; K. 24-25 cm.

Mermer

Kareye yakın ve yan yüzeylerde levhanın gireceği herhangi oyuk mevcut değildir. Üstünde ise sütunun kaidesi kırık olarak görülür. Dolayısı ile templon payesi ve levha payesi olabileceği düşünülmemekte; üzerinde sütunu taşıyan bir postament olabileceği sanılmaktadır. Ön yüzde ise kazıma tekniğinde kuş figürleri dikkati çeker.

U25 Çizim: 14b   Levha:57/Foto: 67

Env. nr. 21.3.82

Banaz'dan satın alınmıştır. Sağlam durumda sütun kaidesi (postament)

Y. 98.5 cm.; E. 23 cm.; K. 25 cm.

1 cm. derinliğindeki 4 cm. enindeki oyuk yan yüzeyindedir.

Ön yüzü, "RHO" harfli haç motifi boydan boya kapsar. Haç motifi, yüzeye oyulmuştur. Üst kısmında ise sütunun kaide kısmı kırık olarak mevcuttur. Sütunun ortasında 2 cm. çapında kenet deliği görülür.

U26 Çizim: 14c   Levha:41/Foto:36

Env. nr. 32. 2. 97

Uşak'ın Banaz ilçesine bağlı Şabanköy'den satın alınarak müzeye getirilmiştir. Kırık ve noksan durumdadır. Templona ait sekizgen sütun ve birlikte işlenmiş payesi

Mevcut Y. 66 cm.; sekizgen sütunun kenarları 6.5-8 cm. genişliğinde; payenin kırık dip kısmı 16X18.5 cm. boyutlarında ve ortasında 5 cm. çapında kenet deliği mevcut.

Mermer

Hem sekizgen sütunun hemde birlikte işlenmiş (monolit) payesinin yarısı kırık ve noksandır. payenin ön kısmında sade bir soffit motifi görülür. Bu parçanın da sekizgen gövdesiyle orta bizans dönemine (9.-10. yüzyıl) ait olması düşünülebilir.

2.Ambon (Vaaz Kürsüsü) ve ona ait parçalar Çizim: 15-20

Litürjik malzemenin Templon'dan sonra önemli bir diğer bölümü de ambon yani dinsel söylev (vaaz) kürsüsüdür. Dinsel ve sosyal işlevleri vardır. Dinsel işlevi,

din görevlilerinin bu kürsüden halka vaaz vermeleridir. 371 yılında toplanan Laodikeia (Denizli-Ladik) konsilinde sadece piskopos ve rahiplere ambona çıkarak hitap etme yetkisi verildiği biliniyor.³³⁹ Ayrıca halka dinsel söylevin dışında bayram günlerinin tarihi ve içeriği ve imparatorluğun önemli olaylarının ve siyasal, askeri zaferlerinin ambondan bildirilmesi yine yayınlarda geçer.³⁴⁰ Ayrıca imparatora ambon üzerinde haç giydirilirdi. Taç giyme törenleri sırasında patrik ve imparator kutsal kapıda dua ettikten sonra tören için ambondaki yerlerini alırlar daha sonra imparatora taç giydirilirdi.³⁴¹ Ambonlar genellikle kilisenin orta nefinde, ana eksen üzerinde bazen eksenin kuzeyinde bazen de eksenin güneyinde yer alır. Solea denilen bir yol, bir koridor ile bemaya bağlantısı sağlanır. Ambonun orta nefde ana ekseninde yer aldığı 5.-6. yüzyıl kiliseleri içinde Yunanistan'da Philippi B bazilikası, İstanbul'da Hagia Sophia, Euphemia, polyeuktos, Beyazıt A bazilikası, Efes'te Ioannes bazilikası, Uşak Selçuklerde bulunan kilisenin 6. yüzyıl ilk yapısı sayılabilir.³⁴² Anadolu ve İstanbul'da bulunan kiliselerde ambonun yerini arkeolojik çalışmalar ve yayınlardan öğrenmek mümkündür. İstanbul, Hagia Sophia ambonu hakkındaki bilgiler ise Paulos Silentiaros'un kaynaklarından öğrenilmektedir. Ambonlar genel olarak üç tipte yapılmışlardır. 1. Tek merdivenli ambonlar, 2. Çift merdivenli ambonlar, 3. Yarım yuvarlak veya U biçiminde ya da yelpaze biçimindeki ambonlar. Birinci grup 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülür.³⁴³ Üç yada dört basamaklı merdivenleri olan bu ambonların dışa taşkın kısımları bazen yarım daire (Selanik Akheiropoietos), bazen altıgen (Hagios Menas) bazen de Selanik Hagia Sophia'sında olduğu gibi at nalı biçimindedir. Selanik Hagia Sophia'sından İstanbul arkeoloji müzesine getirilen monolit ambonda olduğu gibi kemerlerle ayrılmış

³³⁹H. Leclercq, "Ambo" Dictionnaire d'archeologie Chretienne et le Liturgie I, Paris 1924 1331

³⁴⁰Delvoye, "Ambo" RBK I, 1966, 127 vd.

³⁴¹Jacobs, Die Frühchristliche Ambone Griechenlands,1987, 33

³⁴²İstanbul'daki yapılar için bkz. Mathews, The Early Churches of Constantinople, 1971, 19, 37, 53, 61, 66, 73, 110; Efes Ioannes için bkz. Hörmann, ForschEph V/3, 1951, 177, 178; Uşak Selçukler için bkz. Fıratlı, 1970, 170; Philippi B bazilikası için Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia,1963, res. 97

³⁴³H. Leclercq, 1924, 1330-147

nişlerin içinde istiridye motifinin görüldüğü örneklerde vardır.³⁴⁴ İkinci grup çift merdivenli ambonlar 5. yüzyıldan itibaren kullanılmışlardır. Üç grup ambon tipi içinde en yaygın olarak kullanılan ambon tipidir. Biri batıda diğeri doğuda olmak üzere iki merdivenden balkon kısmına çıkılırdı. Balkonların tabanları nadiren kapalı olur. Balkon tabanına alttan bakıldığında ortada hafif içbükey bir kısım vardır. Bu kısımda bazen haç bazen da monogramların yer aldığı görülür. Uşak Selçukler'de bulunan ambon tabanında bu tür monogram görülür.³⁴⁵ Anadolu'da en fazla bu tipte ambonlar görülmektedir. İstanbul Hagia Sophia ambonunun da bu tipte olduğu araştırmacılarca belirtilmektedir.³⁴⁶ Çift merdivenli ambonlara Tasos Alikı bazilikisinden da bir örnek vermek mümkündür.³⁴⁷ Bu tip ambonların balkonlarının üzeri bazen piramit şeklinde, bazen İstanbul Hagia Sophia'sında olduğu gibi kubbe ile örtülüdür. Ancak bu örnekler çok fazla değildir.³⁴⁸ Ravenna'da 6. yüzyıla tarihlenen bu tip ambonların balkonları tabana kadar inmektedir.³⁴⁹ Üçüncü grup yarım yuvarlak, U biçiminde veya yelpaze biçiminde olan ambonlar ise 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başında görülürler. Bunlardan en ünlüsü halen İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Selanik ambonu olarak bilinen Hagios Georgiös kilisesinden getirilmiş olan ambondur.³⁵⁰ Bu çift merdivenli ambonlar hakkında Bizans minyatürlerinden de fikir almak mümkündür. Vatikan'da bulunan Basileos Menologion'da ambon üzerinde din adamlarını gösteren minyatür ilginçtir.³⁵¹

³⁴⁴Jacobs, 1987 Pl. 116; Orlandos,II, 1954, 546, 547

³⁴⁵Uşak Selçukler için bkz.Fıratlı, 1970, 127; ayrıca monogramlı ambon tabanları için bkz. Orlandos II, 1954 ,557

³⁴⁶Xydis, 1947, 11, 12

³⁴⁷Sodini -Kolokotsas, Alikı II, 94, fig. 107

³⁴⁸Orlandos, a.g.e., 561

³⁴⁹Orlandos, a.g.e., 556

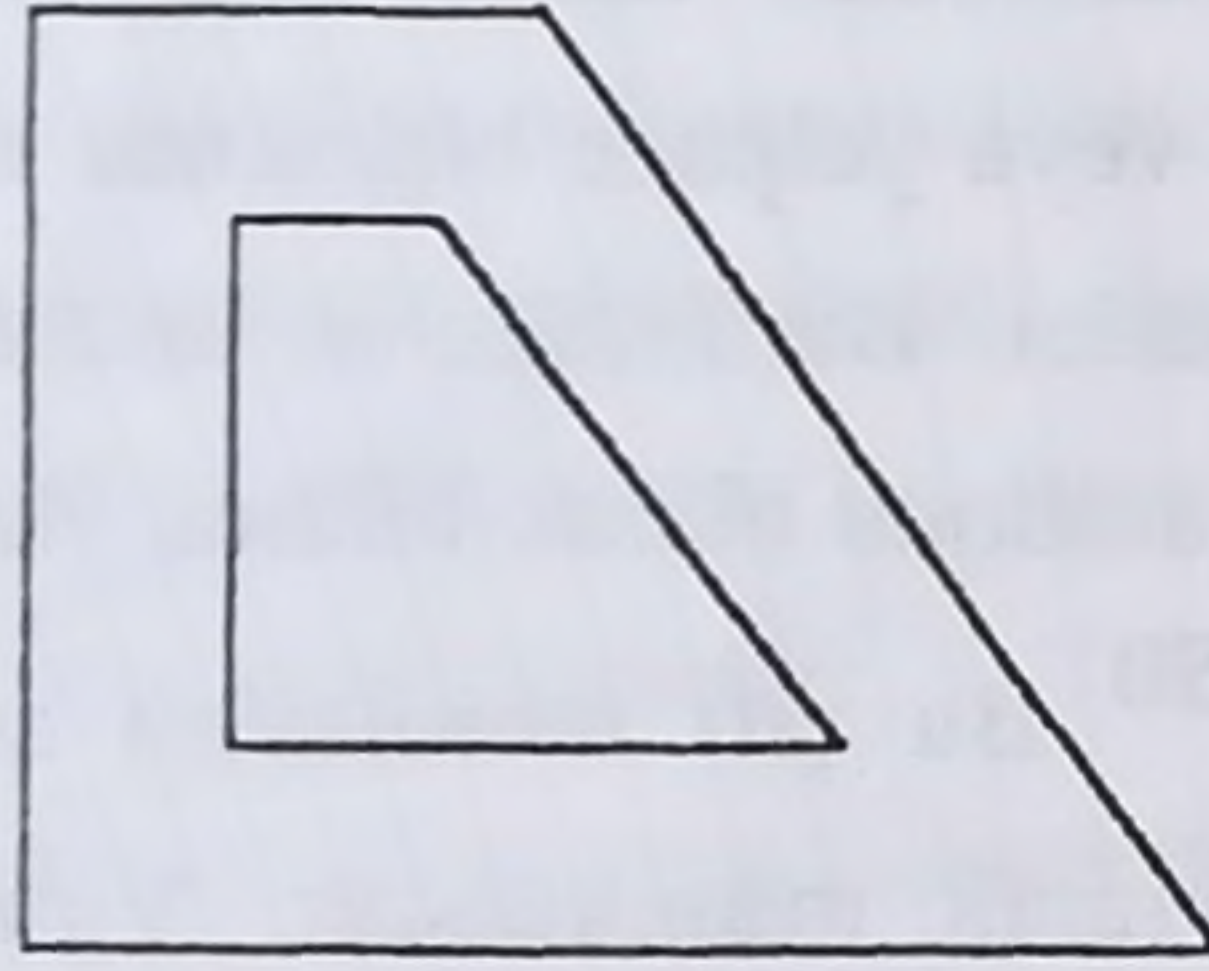
³⁵⁰Orlandos, a.g.e., 553

³⁵¹Orlandos, a.g.e., 561; C. Walter, Art and Ritual of the Byzantine Church Birmingham Byzantine Series, London, 1982 lev. XX, res. 46: Proclamation of Orthodoxy, Dionysiou, 587

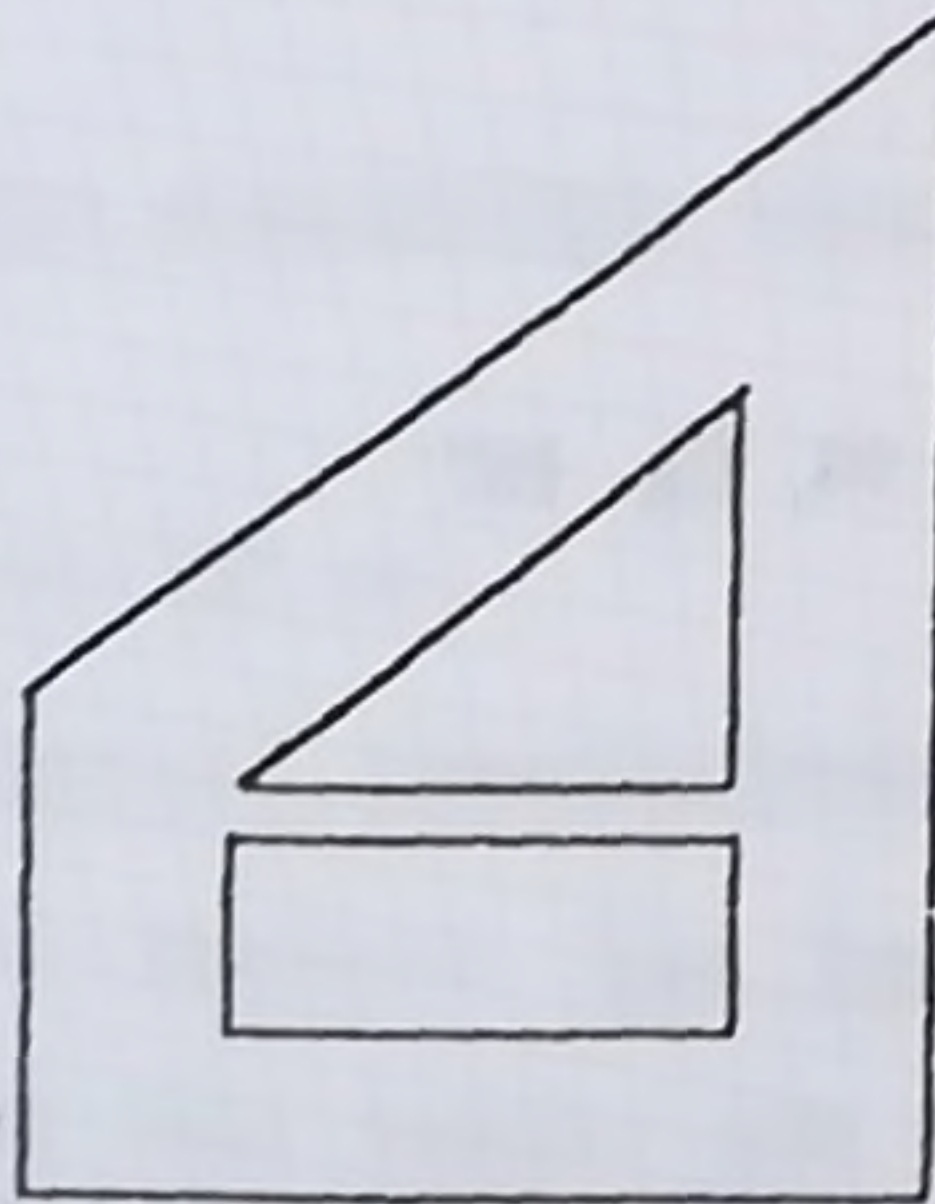

Peschlow'un 1994 yılındaki araştırmasında, (Peschlow, MittByz Ambo, 1994) orta Bizans döneminde ambon yapılmadığına dair genel görüşün Kazhdan'ın makalesinden alıntı yaparak doğru olmadığını, Kazhdan'ın litürjik ve edebi kaynaklarda verdiği somut örneklerle 9.-10. yüzyıllarda da ambonların yapımının devam ettiğini belirtmektedir. Peschlow, Anadolu'da bulunan kırık ambon yan parçalarını üç grupta toplamıştır. böylece müzelerdeki parçaların daha iyi değerlendirilebilmesine olanak sağlamıştır:

1.Grup: Yan levhanın yüzeyinin tamamen tek bir kompozisyon şeması ile doldurulması örnek: Afyon Mz., env.nr, 1395,1644; Kütahya Mz. envantersiz; Uşak Mz.env. nr. 33.1.73

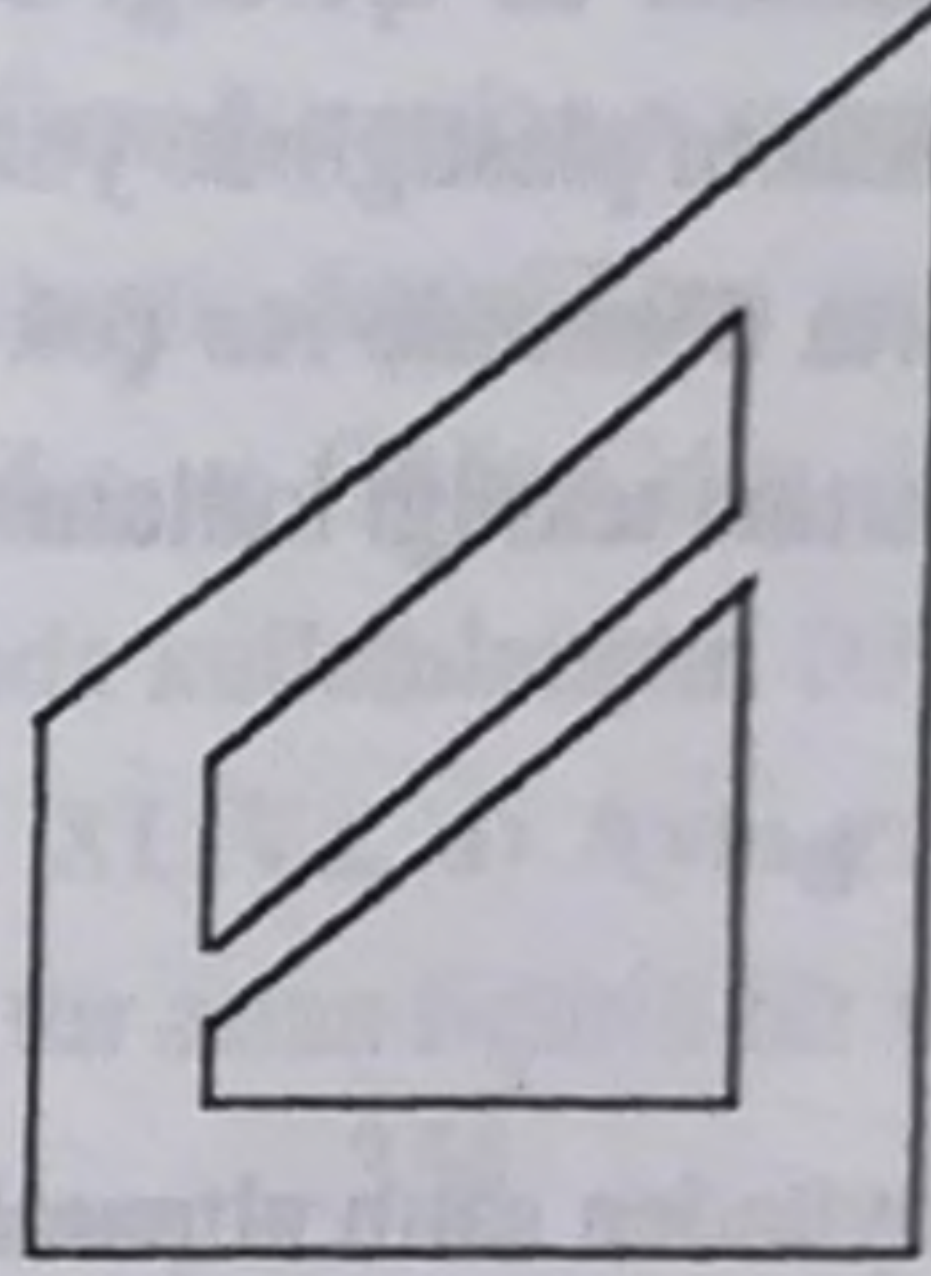

2.Grup: Yan levhanın enine olarak ikiye ayrılıp iki ayrı kompozisyonu içermesi: Afyon Mz., env.nr. 7487; Eskişehir Mz. env.nr. A.101.68

3.Grup: Yan levhanın diagonal olarak ikiye ayrılması örnek: Afyon Mz. env.nr. 1394, 6545-46; Uşak Mz. env.nr. 21.26.45

Araştırma yapılan müzelerde görülen malzeme çoğunlukla ambonların yanmerdiven korkuluklarına ait levhalardır (Afyon, Eskişehir, Hierapolis, Uşak-Selçikler). Ayrıca balkon levhalarında (Afyon, Hierapolis, Uşak) içbükey yontuluşlarından anlamak mümkündür. Bir de ambon platformu olarak Uşak Selçikler ve Seyitgazi’de örnekler mevcuttur. Bunun dışında Kütahya müzesinde ise iki adet merdivenleriyle birlikte ambon yan kanatları mevcuttur.

Afyon Müzesi

A31 Levha:58/Foto: 68a, b

Env. nr. 6545, 6546

Bolvadin’in Özbek köyünden 1973’te müzeye getirilmiş olan iki ambon parçasından biridir. Diğerinin env. nr. 6546’dır. Her ikisi de kırık ve noksan durumdadır.

Mevcut Y. 72 cm.; E. 87 cm.; K. 7 cm. (Env.nr. 6545)

Mevcut Y. 70 cm.; E. 70 cm.; K. 7 cm. (Env.nr. 6546)

Mermer

Her iki ambon parçası çift merdivenli olduğu sanılan bir ambonun merdiven yanı levhalarıdır. (bkz. Çizim) Malzemeleri, geliş yeri, kalınlıkları, işçilikleri aynı ambona ait olduklarını düşündürür. Peschlow’un 3 grup ambon tipine girmektedir. (bkz. sayfa 123 Çizim 3) Ambon levhalarında, korkuluk levhalarında, templon arşitravlarında Tavus kuşu figürü içerdiği anlam açısından doğal olarak seilen ve yaygın kullanımı olan bir figürdür. Bizans sanatı ikonografisinde ruhun

ölümsüzlüğünü simgeleyen Tavus kuşu figürü, tek tek veya karşılıklı simetrik yerleşimiyle kilisenin litürjik eşyası üzerinde kullanılacak en uygun süsleme kompozisyonunu oluşturur. Hem erken dönemde hem de orta bizans plastiğinde bu kadar yaygın kullanılmasının nedeni de içerdiği bu sembolik anlamdır. Dönem üsluplarına göre örneğin erken dönem plastiğinde yüksek kabartma ve gerçeğe yakın biçimler (Berlin'deki örnek), orta dönemde ise çok daha sitle edilmiş (İstanbul Arkeoloji Müzesi) ve alçak kabartma tekniği kullanılmıştır.

A32 Levha:59/Foto: 69a, b

Env.nr. 1395

Sincanlı'nın Yıldırım Kemal köyünden satın alınarak müzeye getirilmiştir. Kırık ve noksan durumda ambon yan levhasıdır.

Mevcut Y. 90 cm.; E. 65 cm.; K. 11 cm.

Mermer

Ambon yan levhası kırık ve noksandır. Oldukça kaliteli işçilik ve doğal gerçeğe yakın bir üslupta çalışılmış olduğu diğer örneklerle kıyaslandığında ortaya açıkça çıkmaktadır. Benzer bir işçiliğe Kütahya Müzesi (env.nr. 53) ambon yan levhasında da rastlanır. Her ikisinde geyik figürü dikkati çeker. Geyik de İsa'nın sembolü olarak bizans plastik sanatlarında kullanılmıştır. Yan diagonal pervazdaki bördür, çok zarif ve ince bir kazıma tekniğiyle bezenmiştir. Kütahya örneğinde de aynı titiz işçilikte bordür bezemesi yer alır; ancak motif değişiktir, hafifçe oyularak meander motifleriyle bezenmiştir. Bu tür (grafiti) kazıma tekniğiyle yapılmış çerçeve süslemelerinin Frigya bölgesine özgü yerel bir üslup olacağı ve 6. yüzyıla tarihlendirilebileceği ileri sürülmüştür³⁵²

A33 Levha:60/Foto:70

Env. nr. 7660

Geliş yeri belli değil. Kırık ve noksan durumda ambon yan levhası.

Mevcut Y. 70 cm.; E. 99 cm.; K. 10 cm.

Mermer

³⁵²bkz. Ulbert, IstMitt (1969/70), 343; "Diese Art von Randverzierung es scheint sich ebenfalls eine lokale Eigenheit zu handeln": Afyon, Env. nr. 4215 (Şu anda teşhirde değil); Ulbert, taf. 65/2: Afyon, Env. nr. 1935: Ulbert, Taf. 68, 2); Benzer örnek için bkz. MAMA IV (1933), pl. 30, nr. 112:

Peschlow'a göre iki alana bölünmüş 3. grup ambon levhalarındandır. Mevcut parça üzerinde alçak kabartma tekniğiyle yapılmış aslan figürünün başı ve gövdesi görülür. Alçak kabartma tekniğiyle aslan figürünün işleniş biçimi Atina bizans müzesinde 10. yüzyıla ait arşitravlarda da görüldüğü gibi³⁵³ stilize edilmiş ve doğallıktan uzak dekoratif özelliklere sahiptir. Örneğin aslanın sırtında yer alan geometrik biçimler, yelesinin tamamen çizgisel olarak derinlikten uzak işleniş gibi. Bizans plastik sanatlarında aslan figürü, Diriliş ve Göğe Çıkış ikonografilerinin sembolü olarak orta bizans süsleme programında kullanılmıştır. (Ulbert, Reliefplastik 1969, nr. 25, 29, 35; Grabar II, /1976, Taf. XLIVa, d) Aynı zamanda aslan, imparatorluğunu gücünü, asaletini simgeler. Bu tür aslan figürlü bir başka ambon levhası da Afyon'a bağlı Şuhut (Synnada)'da bulunmuştur.³⁵⁴

Yayın: Peschlow, a.g.m. 260, Abb. 19

A34 Levha:60/Foto:71

Env.nr. 7487

Afyon'un Aşağı Dandırı köyünde İhsan Çarkacı'dan satın alınarak müzeye getirilmiştir. Kırık ve noksan durumda bir ambona ait yan merdiven levhasıdır.

Mevcut Y. 81 cm.; E. 62 cm.; K. 6 cm.

Mermer

Mevcut levhanın Peschlow'a göre alt bölümü kare veya dikdörtgen bir alanı, üst bölümü de üçgen bir alanı kapsayan iki bölümlü, 2. grup olarak adlandırdığı ambon levhalarına bir örnektir. Ambon levhalarına bir örnektir. Ambon levhasının süsleme kompozisyonu, orta bizans dönemi levhalarıyla aynı üsluptadır. Eşkenar dörtgen ve içinde damlalı Malta haçı, eşkenar dörtgenin köşelerini dolduran ve içlerinde çarkıfelek, rozet motifli düğümlü madalyonlarla bağlantı şeması orta bizans korkuluk levhalarının şablonunun tekrarıdır. Üst üçgen ve kırık bölümde ise tavus kuşunun kuyruğu ve gövdesi mevcuttur. Tüm kompozisyonu çerçeveleyen bordürler de yine orta bizans süsleme programlarının vazgeçilmez kıvrım dal ve spirallerinden oluşur. İşçilik alçak kabartmadır. Matkap delikleri işçiliğe yine görsel bir zenginlik katmıştır.

³⁵³ M. S. Mavroeidis "Un groupe de linteaux au Musee Byzantin" Deltion tis Khristianikes Arkaiologikes, Atina 1983 90-108, Eix. 6, 9

³⁵⁴ MAMA IV (1933), nr. 192, Pl. 30; Peschlow, a.g.m. 260, Abb. 20

Yayınlar: C. Barsanti, "Sculptura Anatolica di Epoca Mediobizantina" Milion Roma, 1988, 284-290, Pl. VI, 2; Peschlow, a.g.m., 258, 259, Abb. 10

A35 Levha: 61 /Foto:72

Env.nr. 1644

Afyon'un Gömü köyünden müzeye getirilmiş kırık ve noksan durumda ambon yan merdiven levhası

Mevcut Y. 103 cm.; E. 72 cm.; K. 9 cm.

Mermer

Tipik orta bizans dönemi dekorasyonu ile kaplı yan yüzeyin tümü tek bir kompozisyondan oluşmaktadır. Böylece Peschlow'un 1. grubuna girer. Ortada İsa'nın haça gerildiği Golgota tepesini simgeleyen kademeler ve üzerinde uçları yaprak biçiminde kıvrımlı bir haç motifi yer alır. Basamaklı kaide üzerindeki haç motifi imparator Heraklios dönemi (610-641) sikkelerinde görülmektedir. Önce dört basamak sonra üç basamak yapılmıştır. Ulbert'e göre bu tür basamaklı haç motifleri için sikkeler önemli bir tarihlendirme aracı olabilir.³⁵⁵ Bu levhanın kademeli haç motifli benzer örneği Yalvaç Müzesi'ndeki 1720 env. nr. 11 levhadır. Afyon müzesindeki levhanın Haç motifi, üç yapraklı palmetimsi motiflerle zenginleştirilmiştir. Ayrıca palmetin üst kolundan bir başka palmet kolu uzanmaktadır. Levhanın kenarlarında ise düğümlü geçmeli madalyonlardan oluşan çerçeve dekorasyonu yer almaktadır. Matkap delikleriyle de tüm levhanın işçiliği görsel olarak zenginleştirilmiştir.

Yayın: Peschlow, 1994, 258, Abb. 3

A36 Levha: 62 /Foto:73

Env. nr. 1645

1928'de Afyon'daki Büyük Mezarlıktan müzeye getirilmiş kırık ve noksan ambon parçası

Mevcut Y. 85 cm.; E. 53 cm.; K. 12 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumdaki parçanın üzerinde orta bizans döneminin payelerei üzerinde görülen geometrik şemaları, soffit motifinin iki yanında düğümlü

³⁵⁵Ulbert, IstMitt, 19/20 (1969/70), 344, n.23

madalyonlar ve geçmelerden oluşan dikey bordürlerde yer alır. Alçak kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Afyon Müzesi'nde benzer bir parça daha mevcut olup envantersizdir (bkz.levha:62 Foto: 74a, b) .

Eskişehir Müzesi

E11 Levha: 63 /Foto:75

Env. Nr. A.101. 68

Eskişehir'de Ağa Çeşmesi diye bilinen bir çeşmede devşirme malzeme olarak bulunmuştur. Üzerinde iki delik, çeşme işlevinden (!) kalmadır. Ambon yan levhasının üst ucu ve eğik yan kenarı kırık ve noksandır.

Mevcut Y. 150 cm.; E. 119 cm.; K. 11 cm.

Mermer

Peschlow sınıflandırmasında ikinci gruba girer. Yani yan yüzey üstte üçgen altta dörtgen olmak üzere iki bölüme ayrılmış ve bu örnekte kompozisyonlar iki ayrı bölüm olarak üstte figüratif, altta dekoratif düzenlenmiştir. Altta yine orta Bizans döneminin şablon düzenlemesi, yani eşkenar dörtgen ve köşelerde madalyonlar ve içlerinde çeşitli biçimlerde bezenmiş rozet motifleri görülür. Üstte ise bir orta merkez motif (belki bir hayat ağacı) etrafında karşılıklı aslan benzeri hayvan figürleri yer alır. Hayat ağacı motifi, kökeni çok eskilere Mezopotamya'ya kadar giden bir motiftir. Orta çağ Bizans mimari plastiğinde de zaman zaman kullanılmıştır. Benzer kompozisyonlar Yunanistan'da orta dönem (11.-12. yüzyıl) bizans taş işçiliğinde görülür.³⁵⁶

Yayın:

- MAMA V (1937), 46, nr. 18, Pl. 24
- J. P. Sodini-K. Kolokotsas, Alikı II (1984), 106 not: 430
- U. Peschlow, 1994, 259 , Abb. 11

E12 Çizim: 21b Levha: 63 /Foto: 76

Envanter numarası yoktur.

³⁵⁶ A. K. Orlandos "Arkhaiologikon Deltion 7 (1921/22), 3, Fig. 2, adı.geç. der. 9 (1922/25), 188 vd, fig. 2; Bu tür benzer kompozisyon Çanakkale Müzesi'nde de mevcuttur (env.nr. 2); D. Uysal, Türkiye Müzelerindeki Bizans Ambonları (Hacettepe Ün. Basılmamış -Master Tezi, Ankara 1990, 63, Kat. 16, Res. 32-34

Müzenin arka bahçesinde kırık ve noksan durumda ambon yan levhası ve payesi

Mevcut Y. 53 cm.; E. 67-60 cm.; K. 7 cm.

Ambonun yan kenarında merdiven levhasının başlangıcı olan payesiyle birlikte yontulmuştur. Üzerinde herhangi bir süsleme kompozisyonu yoktur. Ancak paye üzerinde soffit motifi ve levhada da yüksek kabartma tekniğinde profiller dikkati çeker ki bu özellikleriyle erken döneme tarihlenebilir (6. yüzyıl).

Hierapolis Müzesi

H7 Levha: 64 /Foto:77

Env.nr. 3441

Cemay Yay'dan satın alınarak müzeye getirilmiş olan ambon balkonu levhası ve payesi

Mevcut Y. 71 cm.; E. 56 cm.; K. 8 cm. (bkz. Çizim)

Mermer

Ambonun balkon kısmına ait levhalardan bir olup yan payesiyle birlikte yontulmuştur. İç bükey kısmı kaba yontulmuştur. Ön yüzde malta haçı ve haçın iki yanından çıkan basit bitki dalları ve dalların ortasında kare çerçeve içinde eşkenar dörtgen, onun da içinde kare biçiminde ne olduğu tam çözölemeyen bir motif yer alır. Haç kabartma olarak, dallar oyularak yapılmıştır. Haçın altında da içiçe iki daire motifi kasartma olarak verilmiştir. Haçın kollarında da daire motifleri yer alır. İşçilik yalın ve kabadır. levhaya bitişik paye üzerinde ise diagonal, geometrik çizgiler oyulmuştur.

H8 Levha: 64 /Foto:78

Env. nr. 3686

Servet Acar'dan satın alınarak müzeye getirilmiş olan ambon balkonu levhası içbükey kısmı kaba yontulmuştur.

Mevcut Y. 90 cm.; E. 61 cm.; K. Levhada 8.5 cm., levha payesinde K. 11 cm.

Mermer

Ambon balkonuna ait bir levha ve ona bitişik payesi, yüksek kabartma profil işçiliği, ve levha ortasında yer alan bezeme kompozisyonu ile erken dönem özelliklerine sahiptir. 6. yüzyıl korkuluk levhalarında çok yaygın olan eşkenar

dörtgen ve içinde konsantrik dairelerden oluşan madalyon motifi yer alır.³⁵⁷

Kütahya Müzesi

K2 Levha: 65 /Foto: 79

Env.nr. 7103-7104

Domaniç Çarşamba köyünden müzeye getirilmiştir. Müzenin bahçesinde karşılıklı durumda sergilenmekte olan ambon yan merdivenlerinin mevcut ölçüleri Y. 75 cm.; E. 70-75 cm.; K. 55 cm.

Mermer

Üç basamaklı merdivenlerin ön yan korkulukları kırık ve noksandır. Olasılıkla mevcut üçgen alanın üstünde Peschlow'un 3. grubuna giren paralel bir yüzey daha yapılmıştır diye düşünülmektedir (bkz. Çizim). Mevcut parçalar üzerinde yüksek kabartma tekniğiyle yapılmış iki tavus kuşu karşılıklı durmaktadır. Yalnız tavus kuşlarından bir tanesi diğerinden biraz farklı işlenmiştir (bkz. Foto). M. Anadolu Türk Arkeoloji Dergisi'ndeki makalesinde bu parçaları yanlışlıkla "İkonostas" olarak değerlendirmiştir ³⁵⁸ Bilindiği gibi ikonostasis arşitravı ile ambon çok farklı işlevleri olan mimari parçalardır. Anadolu, aynı makalede aynı sayfada Kütahya, Çavdarhisar yakınında bulunan ambon levhası için de "İkonostas" terimini yanlış olarak kullanmıştır. Çavdarhisar yakınında Meydan Kıran'da bulunan ambon levhası³⁵⁹ fotoğrafının altında da (baskı hatası olduğu düşünülen) yanlışlıkla ambon yerine altar terimi yazılmıştır. Ancak metinle karşılaştırıldığında "Altar ekseninde yer alan Ambon" denildiği ve yanlışlığın sadece fotoğraf altı yazısından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kısaca görüldüğü gibi ikonostasis, ambon, altar gibi bizans dinsel mimarisinin litürjik işlevli malzemesi bazı yayınlarda tamamen birbirine karıştırılmıştır.

³⁵⁷ Benzer örnekler için bkz. Y. Ötüken, Forschungen im nordwestlichen Kleinasien, IstMitt. Beiheft 41, 1996, 112, Abb. 21, Taf. 16, 2. ve korkuluk levhalarından örnekler için aynı es. Taf. 14, 15

³⁵⁸ M. Anadolu, "Batı Anadolu'da bulunmuş olan Yayınlanmamış Tavus Kuşu Motifli Mimarlık Elemanları" Türk Arkeoloji Dergisi XXVIII (1988), 104, Res. 14

³⁵⁹ R. Nauman, "Ausgrabungen in Aizanoi, 1983" VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir 1984, 380, 381, Abb. 9

K3 Levha: 65 /Foto:80

Env. nr. 53

Geliş yeri belirsiz

Kırık ve noksan durumda ambon yan levhası

Mevcut Y. 66 cm.; E. 128 cm.; K. 5 cm.

Mermer

Kırık ve noksan olan levhanın Peschlow sınıflandırmasında üçüncü gruba girer. Kaliteli işçiliği ve kompozisyon şemasıyla Afyon Müzesi'ndeki geyik kabartmalı (Env. Nr. 1395) ambon levhasına benzer. Kütahya örneğinde ayrıca çerçeve daha zengin bir motifle (meander) çevrelenmiş; geyik figürü daha canlı ve hareketli biçimde işlenmiştir; hatta bir asma dalından üzüm salkımlarını yemek için başını uzatan geyik, oldukça doğal ve canlı bir anlatıma sahiptir. Geyik, daha önce de belirtildiği gibi İsa'nın sembolüdür. Çerçevede ve geyiğin ağzındaki salkımda görülen çok ince kazıma tekniğindeki bu zarif süslemeleri Uşak Müzesi'nde de görmek mümkündür (bkz. Uşak Müzesi).

Seyitgazi Müzesi

S 5

Env. nr. A. 117. 68

Seyitgazi Turizm Derneği'nden müzeye devredilmiş olan kırık ambon yan levhası

Mevcut Y. 36 cm.; E. 15.5 cm; K. 4.5 cm.

Kaliteli beyaz mermer

Seyitgazi Müzesi'nde çok küçük bir parça olduğundan camekan içinde korunmaktadır. Ambon merdiven yan korkuluğuna ait olan bu parça çok kaliteli beyaz mermerden yapılmıştır. Üzerinde yine yüksek kabartma tekniğinde bir tavus kuşunun kuyruk ve ayak kısmı görülmektedir. Yan profillerinin yüksekliği , tavus kuşunun işleniş biçiminden erken dönem (6. yüzyıl) örneklerinden sayılabilir.

S6 (Ambon Platformu)Levha: 66 /Foto: 81a, b

Env. nr. yoktur.

Y. 25 cm.; Boyutları : 112X87 cm. ; ortadaki çukur kısmın ç. 70 cm.

Müze olarak kullanılan külliye'nin iç avlusunda bulunan ve boydan boya kırığı olan ambon platformu 6. yüzyıl ambonlarında görülen örneklerle benzer (örn. Efes-İoannes

Basilikası ambon platformu, Uşak-Sebaste'de bulunan ambon platformu gibi) Kademeli taban profilleri, sekizgen biçimi ve yan kenarlarda oyukları mevcuttur. hemen yanında daha küçük boyutlarda altıgen biçimli bir ambon platformu avlunun döşemesi için kullanılmış olduğundan kalınlığı ve profilleri görülmez. 6. yüzyıla tarihlenebilir.

Yayın- J. Kramer, "Architekturteile des Seyitgazi Tekke und Michaelskirche von Nakolea" JÖB 22 (1973), 241

Uşak Müzesi

U27 Levha: 67 /Foto:82

Env. nr. 33. 2. 73

Satın alınarak müzeye getirilmiş olan ambon yan levhası. Diagonal kısımda kırıkları mevcuttur.

Kısa yan kenar Y. 85 cm.; uzun yan kenar y. 105 cm.; E. 65 cm.; K. 8 cm.; diagonal merdiven yanı: 75 cm.

Mermer

Peschlow'un ambon gruplandırmasına göre 1. tip yani yan yüzeyin tümünü kaplayan kompozisyon şemasına sahip (bkz. Çizim) levhanın alçak kabartma bezemeleri sade bir üslup gösterir. Örgü motifinden oluşan bordür çerçeveyi oluşturur. Ortada ise içinde haç izleri çok silik bir madalyon, madalyonun sağ üst köşesinde birkaç figür, en altta da çok yalın üç adet dört yapraklı bitki motifi yer alır. Yüzeye çok yakın alçak kabartma işçiliği ve bezeme motifleri ile orta bizans dönemine tarihlenebilir.

Yayın: Peschlow, a.g.m., 258, Abb. 5

U28 Levha: 67 /Foto: 83

Env. nr. 33. 1. 73

Satın alınarak müzeye getirilmiş olan ambon yan levhası Uzun kenar Y. 127 cm.; kısa kenar Y. 87 cm.; diagonal kenar Y. 85 cm.; E. 65 cm.; K. 8 cm.

Mermer

Sağlam durumdaki levhanın diagonal kenarıyla uzun kenarının birleşme noktasında küçük bir kırık kısım mevcuttur. Her ne kadar Peschlow'un yayınında ambon yan levhası denilmiş ve 1. gruba dahil edilmişse de eninin 65 cm. gibi ambon yan levhası için çok dar olabileceği düşünülerek belki de bir katedra yan levhası olması

ihtimali akla gelebilir. Orijinal yeri bilinmediği için herhangi bir başka kanıt bulmak ve bu savı şimdilik kesinleştirmek mümkün değildir; ancak bir yorum olarak düşünülebilir. Alçak kabartma tekniğiyle yapılmış işçiliği e bir önceki örneğe kıyasla daha zengin bezeme unsurları dekoratif çerçeve motifi ve içinde Latin haçı motifi, haçın üstünde kuş figürü ve her iki yanında üstte iki madalyon , altta selvi ağaç motifleriyle orta bizans dönemine tarihlenebilir.

Benzerleri: Grabar, 1963, 86, pl. XXXVI, 3

U29 Levha: 67/Foto: 84

Env. nr. 21. 26. 82

Sebaste (Selçikler)'de yapılan kazılarda bulunup müzeye getirilmiştir. Ölçüler bk. Fıratlı, 109-160

Mermer

Sağlam durumdaki ambon yan levhasının diagonal kenarının sadece ucu kırıktır. Peschlow'un tipolojisinde 3. gruba girer (bkz. sayfa 123 Çizim 3). Levha yüzeyi sade bir haç kompozisyonuyla bezenmiştir. Profiller ve madalyon yüksek kabartma tekniğiyle yapılmıştır. 6. yüzyıla tarihlenir.

Yayın: N. Fıratlı, TAD 19/2 (1970), 109-1600; Benzerleri için bkz.:Peschlow-Bindokat-U. Peschlow, "Die Sammlung Turan Beler in Kumbaba/Şile" IstMitt 27/28.

U30 Çizim:21a Levha: 68/Foto: 85a, b

Envantersiz; müzenin yan bahçesinde en arkada bulunmaktadır. Banaz'dan getirilmiştir. (Ölçüler için bkz. Çizim).

Mermer

Kırık ve noksan durumda ambonun yan levhası, payesiyle birlikte yontulmuştur (bkz. Foto). Mevcut parçanın üzerinde iki bölümlü bir yüzey şeması kullanılmıştır; yani Peschlow tipolojisine göre 3. gruba girer (bkz. sayfa 123 Çizim 3) Önde üçgen bölümde latin haçı motifi, üçgenin diagonal uzun kenarına paralel duran yüzeyde ise champ leve (oyma) tekniğinde yapılmış yürek biçimli yaprak bitki motifleri arasında tavşan, köpek,ve toynaklı bir hayvan figürü yer almıştır. Bu tür bitkisel dekorasyon içinde dağılmış hayvan figürlü kompozisyonlar erken dönem mozaiklerinde orta dönem el sanatlarında yaygındır. levhanın yüksek profilli çerçeve işçiliği erken döneme tarihlendirilebilir. Champ-leve (oyma) tekniği ise orta döneme tarihlenebilir. Olasılıkla 6. yüzyılda yapılan bu levha 10. veya 11. yüzyılda ikinci kez kullanılmış ve dönemin bezeme üslubu uygulanmış olabilir.

U31 Levha: 69 /Foto:86

Env. nr. 8. 2. 92

Banaz ilçesi Eski Banaz köyünden getirilmiştir.

y. 123 cm.; E. 61 cm.; K. 15.5 cm; üst kırık kısım U. 36 cm.

Mermer

Üst kısım kırık ve noksan olan parça bir ambona ait olabilir³⁶⁰

Buna benzer ambon parçaları Selçukler kazısında bulunmuştur; halen Selçuklerde kazı evi deposundadır. Benzer bir başka parça da Eskişehir'in Seyitgazi ilçesine bağlı Kümbet köyündeki Himmet Dede Türbesi'nde devşirme malzeme olarak kullanılmıştır.³⁶¹ Ancak kümbetteki parçada niş içindeki istiridye motifi burada yoktur. Bu parçanın nişi içinde bazı delikler belki metal bir haçın kakılmış olduğu izlenimini verir. Daha sonra bir camide mihrap nişi olarak kullanılmış olabileceği niş içinde ki "Allah, Muhammed" yazılarından dolayı düşünülebilir. Nişin iki yanındaki bitişik sütunlar üzerinde sepet örgü motifli başlıkları ilginçtir. Bunlardan sadece bir tanesi sağlam durumdadır. Sadece sepet örgü motifi ile yapılmış başlıkların işçiliğine bakılarak belki 10. yüzyılda yapılmış olabilir. Arkası kaba yontudur.

U32 Levha: 69 /Foto: 87

Env. nr. 14. 1. 89

Ambon balkonuna ait levha parçası Yoncalı Köy'den müzeye getirilmiştir

Mevcut Y. 94 cm.; kırık kısım Y. 50 cm.; E. 72 cm.; K. 9 cm.

Mermer

Üst sağ kenarı kırık ve noksan durumdaki levhanın iç bükey kısmı kaba yontudur. Alt tarafında ve sol kenarında ortasında kenet delikleri mevcuttur. Ambonun vaaz verilen balkın denilen kısmına ait bir parça olup en üstte kırık olan kısmında noksan kalmış yazıt yer alır. Levhanın ana kompozisyonunu dikdörtgen çerçeve içinde alçak kabartma tekniğiyle yapılmış bir latin haçı, haçın uzun alt kısmından iki yana simetrik dağılan bitki motifleri ve haçın kısa yan kollarının üstünde aynı yöne doğru arka arkaya duran iki kuş (Tavus kuşu ?) figürü oluşturur. Kuşların işlenişi

³⁶⁰ Bu tip parçaların ambonda kullanılış yeri için bkz. U. Peschlow, "Byzantinische Plastik in Didyma" IstMitt 25(1975), 248, Abb. 5

³⁶¹ E. Parman-E. Altınsapan, "Eskişehir-Seyitgazi- Kümbet Köyünde Himmet Dede Türbesi ve Devşirme Malzemesi" Y. Demiriz'e Armağan, İstanbul, 2001, 115-127

özellikle gövde ve kuyrukta çok stilize edilmiştir. İşçiliğe bakarak orta döneme (10. yüzyıl ?) tarihlenebilir.

U33 Levha: 70 /Foto: 88

Env. nr. 36. 2. 94

Kalfa köyünden satın alınarak müzeye getirilmiştir. Kırık ve noksan durumda bir ambona ait balkon levhası

Y. 84.5 cm.; altta E. 42 cm. mevcut üst kenar E . 19.5 cm. K. 7 cm.

Mermer

Bir ambonun balkon levhası olabilir. İç bükey kısım kaba yontudur. Kenet delikleri mevcuttur (bkz. Çizim-kesit). Levhanın ön yüzünde mevcut kompozisyon orta bizans döneminin arşitrav ve levhalarında da çok yaygın ve sevilen düğümlü madalyonlar ve içlerinde çok dilimli, iç bükey rozetlerden oluşur ve alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır.

Uşak-Selçikler Deposu

U34 Levha: 70 /Foto:89

Env. nr. 26

Kazı buluntusu, kırık ve noksan durumda ambon yan levhası

Mevcut Y. 92 cm.; E. 43cm.; K. 9 cm.

Mermer

Kırık ve noksan durumdaki levhanın üzerinde çok zengin bir süsleme kompozisyonu dikkati çeker. Tavus kuşu tüm görkemiyle çok ayrıntılı işlenmiş ve hafif kabartma olarak yapılmıştır. Bordürlerde kıvrım dallar, üzüm salkımları, palmetimsi motifler ise (champ leve) oyma tekniğiyle verilmişlerdir. Tavus kuşunun etrafında da kazıma tekniğiyle bir takım bitkisel motifler yer alır.

Yayın: N. Fıratlı, İlgi dergisi, sayı 28, 1979, 9

U35 Çizim: 22 Levha: 71/Foto: 90a, b

Env. nr. yoktur. Selçikler kazı buluntusu ambon platformu

Sekizgen biçimli sağlam durumdaki platformun ortasında yer alan dairenin çapı 73 cm.; iç derinliği 8 cm.

Mermer

Ambonların vaaz verilirken üzerinde durulduğu balkonun platformudur (bkz.

Orlandos 1952, 538-557, eix 523). Benzer ambon platformu, ancak ortası Kristogramlı olarak Selçukler'de bulunmuştur. bkz. Fıratlı, 1970, 112, Res. 6-8; buna benzer örnek: MAMA II (1930), 76

3. Altar (Τραπεζα) ve Ona Ait Parçalar

Kilisede dinsel ayinin yapıldığı bema kısmında apsisin önünde yer alan masa, aynı zamanda Trapeza (trapeza) (Gr) ve mensa (lat.) adlarıyla da anılır.³⁶² En erken altarların ahşaptan daha sonra çeşitli mermerlerden, taşlardan hatta tuğlalardan (Kopt kiliselerinde) yapıldığı; Hagia Sophia (İstanbul) altarlarının ise altından yapıldığı ve üzerinin çok kıymetli mücevherlerle süslü olduğu Paulos Silentiarios'un kaynaklarından öğrenilmektedir. Ancak bu kıymetli altar 1204 latin işgali sırasında yağmalanmıştır.

Gümüş altarın ise Roma Lateran Basilikasında olduğu yine kaynaklardan öğrenilmektedir (Liber Pontificalis-Papa Tarihleri). Büyük ve önemli kiliselerin altarlarının ön kısmı kıymetli kumaş veya altın üzerine mine işçiliği ile çok zengin bir biçimde kaplanmıştır. Bu tür kaplama dekorasyonunu içeren kısma Antependium denilmektedir. Bizans sanatının en ünlü antependium'u Pala d'Oro adıyla bilinen ve başkent Konstantinopolis'in Komnenoslar döneminde en zengin süslemeye sahip manastırı Pantokrator'dan 1204'de Venedikliler tarafından alınıp San Marco kilisesine götürülen ve orada Apsis önüne monte edilen, bugün de orada bulunan altar kaplamasıdır.³⁶³

³⁶² Altarlar hakkında ayrıntılı bilgi bkz. Orlandos, II, 1954, 480-488; K. Wessel, "Altar" R b K I, 1966, 111-120; Türkiye müzelerindeki en ilginç altar örneği Kayseri Müzesi'ndedir. Üzerinde Elias'ın göğe çıkış sahnesi yer alır. bkz. J. Kollwitz "Ein Altar in museum von Kayseri Ein Beitrag zur frühmittelalterlichen byzantinischen Kunst", Festgabe A. Fuchs, 1950, 15-21

³⁶³ Der Schatz von San Marco in Venedig-Ausstellung Katalog, (ed. H. Hellenkemper), Milano 1984, 33-62; M. E. Frazer, "The Pala d'Oro and the Cult of Saint Mark in Venice" Akten zum XVI. Int.Byz.Kongr.II/V, JÖB 32/5 (1981), 273-279

Altar tablası olarak araştırma yapılan müzelerden sadece Hierapolis'te (2) ve Seyitgazi'de (1) adet olmak üzere toplam 3 örnek bulunabilmektedir.

Hierapolis Müzesi

H9 Levha: 72/Foto: 91

Envantersiz. Müzenin bahçesinde altar tablası

Y. 122 cm.; E. 121.5 cm.; K. 4 cm.

Gri damarlı mermer

Üst kısmı onarılmıştır. Sigma biçimi veya "atnalı" biçimi olarak da adlandırılan bu tür altarlara genellikle erken Hristiyan dönemi yapılarında kullanılmıştır (bkz. RbK I, 116, Abb. 3).

H10

Env. nr. 599. Müzenin deposunda Mehmet Taygurt'tan satın alınmıştır. Çap: 91 cm. K. 9.5 cm.

Altar üzerinde kenet delikleri mevcuttur.

Beyaz mermer

Seyitgazi Müzesi

S 7

Env. nr. A. 357. 73 Geliş yeri belirsiz.

Y. 58 cm. ; E. 80 cm.; K. 8 cm.

Alt ve üst köşelerinde kırıklar mevcuttur.

Beyaz mermer

Yan bordürde ΕΠ Ι.... yazısı okunabilmektedir. Episkopos sözcüğünün baş harfleri olabilir. Yazının devamında bir piskoposun adı olması düşünülebilir.

Kiborion (Κιβώριον,, Ciborium, Ziborion) Çizim: 23, 24

Altarın üzerini kaplayan adeta onu koruyan, 4 sütuna dayanan üzeri konik bir çatı veya bir kubbeyle örtülü mimari eleman, aynı zamanda kilisenin litürjik eşyası olarak da değerlendirilir.³⁶⁴ Baldachin adıyla da anılır. Altar gibi kutsal bir mezarın

³⁶⁴Kiborion için bkz.: Orlandos II, 1952, 471-480; K. Wessel, "Ciborium" RbK I (1966), 1055-1065; Orlandos, a.g.e. 481: Vatikan'da Bulunan Basileios Menologion'undan Kiborion Örnekleri

veya heykel/kabartmanın üzerine de kapladığı koruduğu örnekler vardır. Bu tür örneklerle daha çok baldachin denilir ve genellikle yan duvarlara bitişik olarak yapılır. Kiborion ise bema bölümünde ortada yer alır. Bizans minyatürlerinde (bkz. Çizim: 23) kiboriona çok sık rastlanır.³⁶⁵ Araştırma yapılan müzeler içinde Afyon müzesinde ilginç bir kubbe örtüsü-elemanı mevcuttur. Uşak Müzesi'nde ve Selçukler kazısında bulunan kemer parçaları da büyük bir olasılıkla kiboriona ait olmalıdır. Diğer müzelerinde kiborion veya ona ait herhangi bir eleman görülememiştir. Afyon müzesindeki gibi küçük boyutlu ilginç bir kiborion örneği ise Venedik San Marco hazinesinde bulunmakta olup başkent Konstantinopolis'den götürülmüş olan 6. yüzyıla ait bir örnektir.³⁶⁶

Afyon Müzesi (Kiborion Kubbesi)

A37 Levha: 73/Foto: 92a, b

Env. nr. 1436 1969'da Afyon Bozdoğan köyünde Necati Zengin'den satın alınarak müzeye getirilmiştir.

Y. 64 cm.; Alt çap (dıştan dışa) 110 cm.; iç çap (içten içe) 71 cm.; K. 8.5 cm.

Sütun yükseklikleri 20 cm.

Kaliteli beyaz mermer

Kubbe dış yüzeyinde tepe noktasında 21 cm. çapında kaba yontu izleri görülür ve tam tepesinde de demir izi bulunmaktadır. Kubbeyi taşıyan 20 cm. yüksekliğinde 16 adet sütuncuk kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Sütun başlıkları ve kubbenin alt bordürü basit bitki motifleriyle bezenmiştir.

Uşak Müzesi Kemer Parçası (Kiborion kemeri olabilir)

U36 Levha: 74/Foto: 93

Envantersiz

Beyaz kaliteli mermer

Uşak'ın Dümenli köyünde inşaat kazısında paramparça olan kilisenin müze müdürlüğü türüfından müdahalesiyle ele geçirilebilen kırık parçalar arasında bir kiboriona ait olacağı düşünülen kırık bir kemer, kırık ve noksan levha parçaları müzeye getirilmiştir. Bu kırık parçaların hepsi aynı kaliteli beyaz mermerden

³⁶⁵Th. Klauser, Christlichen Buchmalerei, Bonn 1960; E. Carol-H. Leclercq, Dictionnaire d'archeologie chretienne et de liturgie, Supplement bd., Paris 1958, 1593, Abb. 2918

³⁶⁶Der Schatz von San Marco, (ed. H. Hellenkemper), Milano 1984, 104

yapılmıştır. İşçilikleri de çok ince-zarif çizgilerden oluşan (graffiti) kazıma tekniğinde yapılmıştır. Bordürlerde kıvrım dallardan oluşan bezeme yer alır. Ayrıca kemerin iç, at nalımsı kenarında YΠEP EYKHC...ΓA (duası için ...) yazısı okunabilmektedir. Kemerin kenarında, kemere bitişik işlenmiş çift profilli kaideye oturmuş bir sütun da mevcuttur.

U37

Env. nr. 22. 4. 74 Banaz'dan getirilmiş.

Y. 80 cm.; E. 41 cm.; K. 7 cm.

Mermer

Uşak müzesinin bahçesinde kırık bir kemer parçası, Dümenli köyünden getirilen kırık kemer ile malzeme ve işçilik açısından yakın benzerlik gösterir. Aynı graffiti tekniğiyle kazınmış aynı üslupta bordür motifleri ve keklik türünde bir kuş kemerin ön yüzünde yer alır. Arka yüzünde de bir latin haçı motifi görülür. Aynı kemer ait olmayabilirler, ancak aynı bölgenin işçiliği olarak dikkati çeken iki örnektir.

U38 Çizim: 25

Levha: 75/Foto: 94a, b, c

Uşak-Selçukler Deposunda Kazı Buluntusu Kemer Parçaları

a. Birinci kemer Y. 71 cm.; E. 46cm.; K. 7 cm.

b. ikinci kemer de aynı ölçülere sahip iki kemer parçasının toplam eni 165 cm.; Restitüsyonunu yapmayı denediğimiz kemer üzerinde karşılıklı iki madalyon içinde iki din adamı (kıyafetlerinden de anlaşıldığı gibi) Nikolaos ve Theodosios figürleri tüm ayrıntıları hatta birbirinden farklı yüzleriyle (örneğin; Nikolaos'un fresko ve ikonlardaki belli şablon-portresine uygun bir yüz) dikkat çekicidir. Figürlerin büst kısımları yine bu kazıda ortaya çıkarılan templon arşitravındaki figürlerde olduğu gibi oyulmuş ve oyulan yerlere renkli cam kakma tekniğiyle (cloisonne) yapılmıştır. Cam kırıntıları, dikkatle bakılırsa izlenebilir; çoğu dökülmüştür, ancak renkli cam parçaları da kazıda bu mimari elemanlarla birlikte bulunmuştur.³⁶⁷

İkinci ve üçüncü kemer parçaları ise çok kırık ve noksan oldukları için tümleme denemesi yapılamamıştır. Bunlardan bir tanesinin üzerinde "en büyük din adamı Gregorius" yazısı okunmaktadır³⁶⁸. [ΓΡΙΓΟΡΙΟC TIC ΜΕΤΡΟΠΟΛΙC]. (levha 76/Foto:95)

Diğer kıvrık kemer parçasında ise yine din adamı Theodoros'un madalyon içinde figürü tanımlanmış ve adı yazılmıştır. Her üç kemerin de çerçeve motifleri örge ve yıldız-rozetlerden oluşmaktadır. İşçilik kaliteli ve temizdir.

³⁶⁷Fıratlı, İlgi (1979), 10

³⁶⁸Fıratlı, TAD (1970), 109-160

Bu kemer parçaları için Sodini de kiborion kemeri veya ikona çerçevesi olabileceğini belirtmektedir.³⁶⁹

5.Vaftiz Havuzları (Kolymbethra) (Tekne veya kurna da denilmektedir)

Vaftiz, hristiyanlığın en önemli işlevlerinden biridir. İlk vaftiz isa'nın Şeria nehrinde Vaftizci Yahya (Ioannes Prodromos) tarafından yapılan vaftizdir. Önceleri akan sularda yapılan vaftiz olayı, hristiyanlığın yayılmasıyla kapalı mekanlara geçmiş; 4. yüzyılda kiliselerin yanına vaftiz binaları da eklenmiştir.³⁷⁰ Vaftizhanelerin planları Roma hamam, nympheum, mousoleum binalarının plan şemalarının devamı yani merkezi plandır. (Sekizgen, dört yapraklı yonca-tetrakonchos gibi)³⁷¹

Hristiyanlığın ilk yıllarında toplu biçimde yapılan vaftiz törenleri için büyük havuzlar, binanın içinde yer almaktadır. 5.-6. yüzyılda yapılan vaftiz binalarının içine daha küçülmüş ve zemine oyulmuş, haç biçimli ya da oval ve yuvarlak havuzcuklar (Kolymbethra), her iki yönde basamaklı olarak yapılmıştır. Ortaçağ ve daha sonra ise vaftiz binaları yerine vaftiz merasimi kilisenin esas mekanına alınmış; küçük bir mermer kap ve "birkaç damla" ile bu dinsel tören günümüze dek sürmüştür; halen de din adamlarının dinsel törenle bir kaç damla bebeğin alına sürmesi eylemine dönüşmüştür. Vaftiz havuzcukları bugün müzelerde veya devşirme malzeme olarak çeşme işlevlerinde ya da dağınık biçimde (kırık-noksan) ören yerlerinde ve çevrelerinde bulunmaktadır.

³⁶⁹J. P. Sodini, Une iconostase byzantine a Xantos in: Actes du colloque Sur la Lycie antique Paris 1980, 132, Pl. XXVII; Grabar, II, 1976, Pl. VIIa

³⁷⁰RE 2 (1932), 2501-2508; A. Khatchatrian, Les Baptisteres paleochretiennes, Paris 1962; Marina F. Castelfranchi, Baptisteria. Intorno ai piu noti Battisteri dell'oriente, Roma, 1980, 10 vd.

³⁷¹Vaftizhanelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz.: J. Ebersolt, Monuments d'architecture byzantine, Paris 1934, 128; M. F. Castelfranchi, Baptisteria, 1980, Pl. I-II, 21, 22, 25 , 32, 102; H Tezcan, Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi, 1989, 103 vd, lev. 115-129

Araştırma yapılan müzelerden Hierapolis ve Seyitgazi müzelerinde örneklerine rastlanmıştır. Hierapolis müzesindeki havuzcuk yuvarlaktır. Seyitgazi Müzesi'ndeki örnekler ise dıştan haç içten dört yonca yaprağı planında oyulmuş havuzlardır. Dıştan kare, içten haç planlı bir örnek ise Doğu Frigya bölgesinde Amorion'un güneyinde Türkmen köyde bulunan vaftiz havuzudur.³⁷² Dış yüzeyinde madalyon iç yüzeyinde haç motifi yer alır. 3 yüzü de bezemeli olan havuzun haç motifli madalyonlu yüzlerinde karşılıklı tavus kuşları, kuzu ve koç figürleri, palmiye ağacı motifi ve köşelerde kabartma sütunları ile erken dönem vaftiz havuzlarının Frigya'daki en ilginç örneğidir. Latin haçı biçiminde zemine oyulmuş ilginç vaftiz havuzu, Alahan vaftizhanesinde bulunmaktadır.³⁷³ 4.-6. yüzyıl arasında yoğun olarak yapılan vaftiz binaları ve dolayısıyla vaftiz havuzlarının incelenen müzelerdeki örnekleri ve benzerleri bu erken döneme terihlenirler. Yayınlarda çeşitli terimler kullanılmıştır: Vaftiz havuzu, vaftiz teknesi, vaftiz kurnası gibi.

Hierapolis Müzesi

H11

Envantersiz.

Beyaz Mermer

Yuvarlak büyük bir kap biçiminde, iki dış kenarında çörten gibi insan başı figürü kabartma olarak yapılmıştır. Vaftiz işlevinde kullanılmış olabilir. Değişik ve ilginç bir örnektir.

Seyitgazi Müzesi

S 8 Çizim:26 Levha: 76/Foto: 96

Envantersiz. E. (dıştan):140 cm.; B. (dıştan) 122 cm.; D. (içten) 75 cm.

Müzeye girişte duvar nişine yerleştirilmiş çeşme yalağı işlevinde kullanılmaktadır. 3 basamaklıdır. Dış yüzeyinde iki sra profilli band, vaftiz havuzunun tüm dış ağız kenarını ve alt taban kısmını çerçeveler.

Yayın: K. Wulzinger 1913, 25, Abb. 19/b; MAMA V, 139, 140, nr. 316, Pl. 62

S 9 Levha: 77/Foto: 97a, b

Envantersiz. Müzenin iç avlusunda içi toprakla dolu. Y. 69.5 cm.; Kenar U. 70-71 cm.

³⁷²MAMA VII, 1956, 66,Pl. 18, nr. 300 a, b, c; Ayrıca haç motifli vaftiz havuzları için bkz. R. M. Dawkins, "Cruciform Fonts" BSA 19 (1912/13), 122-132

³⁷³M. Gaugh, (ed.) Alahan 1985, fig. 65, 71

Mermer

Dıştan haç, içten dörtlü yonca biçimli vaftiz havuzunun içi toprakla dolu olup, çiçek saksısı işlevinde (!) kullanılmaktadır. Yoncanın kenarları aşınmıştır.

S10 Çizim:26 Levha: 78/Foto: 98a, b

Envantersiz. Müzenin iç avlusunda devşirme malzemelerden oluşmuş ilginç çeşmenin yanında bulunmaktadır. Y. 60 cm.; Haç kolları enleri: 77-79 cm.; boyları: 70-72 cm.; Dıştan dışa haç U. 120 cm.; D. 65 cm. (bkz. Çizim..)

Gri mermer

Dıştan haç, içten dörtlü yonca biçimli basamaksız vaftiz havuzu sağlam durumdadır.

Yayın: Wulzinger, 1913, 25, Abb. 19a; MAMA V, 139, 140, nr. 316. Pl. 62

Seyitgazi Müzesi'nde medrese içinde kar suyu toplama haznesi olarak kullanılan bir vaftiz havuzu daha vardır. Önündeki büyük kar suyu havuzuna eklenmiş ve zemine kısmen gömülmüş, ayrıca üzeri de kapakla kapatılmış olduğundan tam ölçüleri alınamamıştır. Ancak diğerleriyle yaklaşık ölçülere sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Seyitgazi Külliyesi dışında, Kırka yoluna giderken osmanlı dönemi hamam binası içinde de bir vaftiz havuzu daha mevcuttur. (bkz. MAMA V, 141, nr. 318, Fig. 75 a. b) Seyitgazi yakınında Hanköy ve Bardakçı'da (Santabaris) camide ve yol kenarlarında benzer vaftiz havuzları görülmüştür. Seyitgazi ve çevresinde bu kadar çok vaftiz havuzu bulunması ve haman hepsinin 5.-6. yüzyıl özellikleri göstermesi bu bölgede vaftizhanelerin yoğunluğunu göstermesi açısından ilginçtir.

C. LAHİTLER

Araştırma yapılan müzelerden Afyon ve Uşak dışında örnek bulunmamaktadır. Afyon müzesinde 1 adet lahit, 1 adet lahit kapağı, Uşak Müzesi'nde 1 adet lahit 1 adet de lahit kapağı mevcuttur.

Monolit-antropoid denilen, yekpare taştan oyulup lahitin iç derinliğinde baş oyuğu ve vücudun yatırılacağı kısmın belirtildiği lahit tipi olarak Türkçeleştirilebilecek lahit tipi, Anadolu, Balkanlar ve Kafkasya (Gürcüstan) bölgelerinde de yaygın olarak kullanılmıştır.³⁷⁴ Çeşitli yayınlarda bu tipin kaynağı Mısır'a kadar indirilmiştir.³⁷⁵ Bu tip lahitle 5.-6. yüzyıldan itibaren özellikle başkent Konstantinopolis'te yaygın olarak kullanılmışlar; daha sonraki dönemlerde de bu tipin yapımı devam etmiştir. Uşak müzesinde (env.nr. 17.1.70) Banaz'dan getirilen lahitde bu tipte yapılmıştır.

Lahitlerin dış ön yüzeylerinde yer alan süsleme programları, erken dönemden itibaren diğer mimari plastik öğelerde de örneğin; korkuluk levhalarında görülen motif ve figürlerin devamı sayılır. 6. yüzyıl levhalarında sık görülen bu dekoratif bezeme şemaları eşkenar dörtgenler ve içlerinde çeşitli biçimde haç, rozet motifleri ve benzerleridir.

Anadolu'nun Roma çağı lahitlelerinde sık görülen bir kompozisyon, karşılıklı duran erosların taşıdığı çelenk veya Antalya Müzesi örneğinde olduğu gibi Medusa başı düzenlemesi, Hristiyan döneminde İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki "Prens Lahdi" (bkz. Fıratlı 1990, Pl. 30, nr. 81 a, b, nr. 82, 83) olarak bilinen 5. yüzyıl lahdinde, hristiyanlaştırılmış bir kompozisyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde Roma çağının "Frigya Tipi" ³⁷⁶ denilen sütunlu saçaklı lahit formu,

³⁷⁴Y. Ötüken, "Ein monolit-antropoider Sarkophage in Karasu" QYMIAMA (Laskarina Boruas Anısına), Atina 1994, 241-244, Abb. 1-4, n. 12: Balkanlar ve Kafkasya örnekleri için bibliyografya

³⁷⁵Ötüken, a. g. m., 242, not 13

³⁷⁶M. Waelkens, Dokimeion, die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage, Berlin 1982

Sidemara tipi denilen yine sütunlar arasında figürlü kabartmalı lahit tipleri, erken hristiyan döneminin lahitlerinde tekrarlanmıştır. Konular ve figürler ise Hristiyan içeriğine dönüşmüş olarak kullanılmışlardır.

Orta Bizans döneminde ise, geç antik çağın sütunlu kemerli mimari dekorasyonu, sadece lahitlerde değil, templon arşitravlarında, korkuluk levhalarında hatta sütun başlıklarında da orta dönem bezeme stillerine uygun olarak statik mimari dekorasyon özelliklerini yitirerek daha stilize , daha dekoratif örnekler biçiminde tekrarlanmıştır (bkz. Katalog: Sütunlu-kemerli lahit:U39, sütunlu-kemerli arşitrav: A4, A5, A6; S1; U2, U3, U5, sütunlu-kemerli levha: E16; H12, sütunlu kemerli başlık: H3, H4; U15).

Böylece lahitlerde, geç antik çağdan erken hristiyan ve sonra orta bizans dönemine (3.-11. yüzyıl) dek ulaşan uzun bir süreçte motif, kompozisyon ve ikonografi, dönemlerinin inanç ve estetik anlayışlarına göre etkileşim gösterirler.³⁷⁷

Afyon Müzesi

A38 Levha: 79-80/Foto: 99a, b, c, d, e

Env.nr. yok

Yazıtlı Lahit Kapağı kırık ve noksan durumdadır.

U. 208 cm.; Y. 47 cm. ; E. 75 cm.

Mermer

Lahitin sadece kapağı mevcuttur. Üzerindeki yazıtta sol yan

ikinci satır: “Thomas, senin sadık kulun yakarıyor.

üçüncü satır Ey tek vücut içinde birleşen

üç kez en yüce amir

Günahlarımın bağlarından çözen

.....

Ve yaşamın ölümcül anası Zale (deniz dalgası)

.....

³⁷⁷ O. Feld, Römische Oartalschrift 65 (1970), 167-176, Fig. 4, 5, Taf. 8; 179-183, Taf.

Sağ yan yüz: “Ey üç kez bahtiyar...

...Alemin hakimi .

Sabırlı Thomas günahlarından

...

Ve uzaklarda terk-i diyar eden...

Kutsal nefes...

haberci ışık ...

yazıtı içeriği dinsel ve ahirete ilişkin olup topografik ya da mimari herhangi bir bilgiyi içermemektedir (Çev. S. Şahin)

Beşik tonoz biçimindeki lahit kapağının üzerinde boydan boya bir Latin haçı yer almaktadır. Kapak akroterlidir, ön ve arka yüzdeki latin haçı motifi kazınmıştır. Akroterlerin üzerlerinde ise kabartma olarak bitki motifleri dikkati çeker. Frigya bölgesinde araştırma yapılan müzelerde orta bizans dönemine ait ilginç lahitlerden bir örnektir. En uzun yazıt bu lahit kapağı üzerinde görülmüştür.

A39 Levha: 81, 82/Foto: 100a, b, c, d

Env. nr. 1440

Amorion'dan getirilmiş olan lahit

U. 212 cm.; Y. 38. cm.; D. (içte) 25 cm.; mevcut kapak U. 70 cm.; y. 30 cm.; E. 61 cm.

Gri kaba mermer

Amorion'da kazı başlamadan çok önceki yıllarda (1939) kalenin güney yönünden (olasılıkla kaçak kazı sonucu) bulunmuş olduğu yayınlarda belirtilmiştir.³⁷⁸ Daha sonra müzeye getirilmiş olmalıdır. Üzerindeki yazıttan tarihi belirlenmiştir. (Noenbrion-591/2). Lahidin ön uzun yüzünde palmetlerle çerçevelenmiş latin haçı kompozisyonu yanyana iki kez tüm yüzeyi kapsayacak biçimde yinelenmiştir. Kısa yan yüzlerde ise sadece latin haçı motifi yer alır. Üst kapak beşik tonoz biçimindedir.³⁷⁹

³⁷⁸MAMA VI (1939), 134

³⁷⁹O. Feld, "Orta Bizans Dönemi Sarkofagları başlıklı makalesinde lahit kapaklarından söz ederken bu lahdi örnek vermiş; ancak fazla bir açıklama yapmamıştır: bkz. O. Feld "Mittelbyzantinische sarkophage" RQ. 65 (1970), 182

Yazıtta “Gömülü olan Epiminos...

Roma imparatorlarının kararıyla

6090 yılının (M.S. 591-592)

Kasım ayında...” okunmaktadır.

Hıristiyan inancına göre tarih, yaradılıştan itibaren başlar, onun için yaradılışın 6090’ıncı yılı denmiştir. ki bu da M. S. 591-592 yılına karşılıktır.

Yayın: MAMA VI (1939), 134, Pl. 68, nr. 386

Uşak Müzesi

U39 Levha: 83/Foto: 101a, b

Env.nr. 17. 1. 70

Banaz Hasanköy’den getirilmiştir.

Yerel bir kırmızı taş, mikalı taş çok aşınmış durumdadır. 1970 yılında çekilmiş olan fotorafı 1998 deki fotoğraf arasında malzemedeki bu aşınma net olarak görülmektedir.

Y. 69 cm.; U (dıştan). 94 cm. ; E. Dıştan) 78 cm.; (içten) 55 cm. D. 50 cm.

N. Fıratlı’nın belirttiğine göre 1969 yılında: “Banaz Ortaokulu öğretmeni Rıza Gencel okulda Banaz höyüğünden ve çevreden topladığı eserler ile küçük bir koleksiyon oluşturmuştur. Okulun önünde ise Hasanköy’den bulunmuş olan yerel bir kırmızı taştan yapılmış bir lahit yer almaktadır”³⁸⁰ Selçukler’deki kazı çalışmaları sırasında bu lahitte Uşak Müzesi’ne getirilmiştir. Monolit-antropoid denilen türde yapılmış olan lahit 10. yüzyıla tarihlenir. 3 kemerli bölünmeli sütunlardan oluşan ön yüzde haç, palmet, kıvrım dallar ve bitki motifleri orta bizans döneminin mitolojik hayvan figürü ve bir aslan alçak kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Sütunlarla bağlanan kemerli bölünme şeması da orta bizans döneminin (10.-11. yüzyıllar) çok yaygın bir programıdır.³⁸¹ Bu lahtin benzerlerinin Balkanlar ve Gürcüstan’da olduğu son yayınlarda belirtilmiştir.³⁸²

³⁸⁰N. Fıratlı, 1970, 120-121 not. 26, Res. 77

³⁸¹Lahitlerdeki bu süsleme programı için bkz. O. Feld, a.g.m., 162, 163-165, fig. 2, Taf 5b:Trakya-Saray’da bulunan lahit, Taf 6b: 10678 tarihli yazıtı olan Sofya Arkeoloji Müzesi’nde bulunan lahit, Taf. 7a: Antalya Müzesi’nde bulunan lahit levhası

U40 Levha: 84, 84a/Foto: 102a, b,c,d

Env.nr. 13. 1. 94

Banaz'dan satın alınmıştır. Lahit kapağı, kırık ve noksandır.

Y. 33 cm.; E. 86 cm.; K. 41 cm.

Beyaz mermer

Beşik tonoz biçimli lahit kapağının ön alınlık kısmının yarısı kırıktır. Mevcut yüzeyde ortada bir haç ve iki yanında karşılıklı tavuskuşları kompozisyonu olmalıdır. Tavus kuşlarından soldaki tüm görkemiyle kabrtma olarak verilmiştir. Sağdaki tavus kuşunun sadece başı görülebilmektedir. Kapağın yan bombesinde ise kazıma tekniğiyle yapılmış bir mimari dekor (ev) elinde haç tutan, başı haleli bir aziz figürü ve onun üstünde gövdesi, kuyruğu ve ayakları görülebilen tavus kuşu yer alır. En üstte sağda "ΘOITIA" yazısı (belki bir yer anlamında) okunmaktadır. Araştırma yapılan tüm müzeler içinde en ilginç örnektir.

---

³⁸²Y. Ötüken, İstMitt, Beiheft 41 1996, 128, not 152

D. KORKULUK LEVHALARI

Korkuluk levhalarının³⁸³ ne biçimde, nerelerde kullanıldıklarını, işlevlerini tam olarak anlayabilmek için özgün buluntu yerlerini bilmek gerekir. Bu levhaların dinsel olamayan yapılarda örneğin konut, saray, kamu yapılarında da kullanılıp kullanılmadığını bilecek verilere sahip değiliz. Bugüne dek yapılan araştırmalar sonucu, genel görüş bu gibi levhaların dinsel yapılarda daha çok kullanıldığıdır. Ama bizans mimari plastiğinin çoğu kez ya devşirme malzeme olarak Türk dönemi yapılarında veya müzelerde veya dağınık biçimde rastlantısal olarak ele geçmesi sonucu kesin bir işlevsel değerlendirme yapmak henüz mümkün değildir. Eldeki somut malzemeye göre bugün yayınlarda ve müzelerde sergilenen örnekler, erken dönemden orta döneme dek çok zengin figüratif ve dekoratif bir süsleme programına sahiptirler. Üslup özellikleri erken dönemlerde yüksek kabartma tekniğiyle yapılmış zengin profilli çerçeveler içinde figüratif ve dekoratif unsurların işleniş biçimlerinde görülür. İkonoklasma dönemi, figürlü kompozisyonların yasaklanması sonucu dekoratif motiflerin yaygınlaştığı bir dönemdir. İkonoklasma sonrası, erken dönemin motif ve figürlerinin, orta dönem üslubunda yer yer tekrarlandığı, daha alçak kabartma tekniklerinin uygulandığı örneklerle rastlanır.

Başlıca kullanım yerleri, adını aldıkları korkuluklardır. Örneğin üst kat galerilerin sütunları arasına yerleştirilmişlerdir. Diğer alanlar ise templon, sütunları arasında ve nefleri ayıran sütunlar arasındadır. Bunun dışında ambon, katedra, altar gibi litürjik kilise eşyasının malzemesi olarak kullanılmışlardır. Yine eldeki malzemeye göre bazı levhalar tamamen kabartma figürlerle işlenerek adeta “kabartma ikona” gibi de düşünülebilir, bu tür levhaların templon veya ambon , altar, katedra veya galeri nef levhası olacağı düşünülemez.

---

³⁸³Korkuluk levhaları hakkında genel bilgi için bkz.: Ch. Delvoye, “Cancelli”, RbKI (1966), 900-930; Th. Ulbert, Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeerraumes, München, 1969,16-22; erken dönemin korkuluk levhalarının süsleme programı için bkz. :Orlandos, II, 1954, 514-517, 519, 521, 522, 523); İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde bulunan korkuluk levhaları ve bibliyografya için bkz.: N. Fıratlı, 1990, 242-244

Bu levhaların bir kısmı dinsel içerikli değildir; bu nedenle hepsine de “kabartma ikona” demek doğru sayılmaz. Bu çalışma çerçevesinde templon levhası olacağı düşünülen levhalar, “templon Levhaları” bölümünde, diğerleri de “Korkuluk Levhaları” ve “Kabartma Figürlü Levhalar” başlıkları altında verilmiştir. (İncelenen müzelerdeki Korkuluk levhalarında görülen erken dönemden (5.-6. yüzyıl) itibaren orta dönemde (9.-12. yüzyıl) kullanılan ana motiflerin şeması için bkz. Çizim: Korkuluk Levhaları)

Afyon Müzesi

A40 Levha: 85/Foto: 103

Env. nr. 1397

Emirdağ, Hisarköy (Amorion)’den 1957’de müzeye getirilmiştir. Y. 90 cm.; E. 94 cm.; K. 21-23 cm.

Mermer

Sol yan köşesi kırık, sağa doğru hafif yükselen bir eğime sahiptir (bkz Foto) Levhanın ön yüzünde alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır. Orta bizans döneminin dekoratif özellikleri doğal çizgilerinden daha ön planda işlenen figür stili dikkati çeker. Aslan figürü orta bizans dönemi levhalarında, el sanatlarında özellikle seramikte³⁸⁴ benzerleri görülen kıvrık dal gibi kıvrılmış ucu çiçekli, kuyruğu küçücük karikatürümsü kulakları ile betimlenmiştir.

A41 Levha: 85/Foto: 104a, b

Env. nr. 1402

Afyon’un Şuhut ilçesi, Karadilli köyünden 1936’da müzeye getirilmiştir. Kırık ve noksan bir levhadır.

mevcut Y. 68-70 cm.; E. 65-74 cm.; K. 8-5 cm.

³⁸⁴Korkuluk levhalarında bu tür aslan figürlerine örnek: Efes, Ioannes Bazilikasında 1974 yılındaki çalışmalarım sırasında apsis yan mekanında Osmanlı dönemi mezarlardan birinin kapağı olarak tarafımdan bulunmuştur. (Env. nr. St. J. 27/74) 5-6 Mayıs 1980’de İst. Üniv. Ed. Fk. Sanat Tarihi Enstitüsünün “Sanat Tarihi Semineri” ‘ne bildiri olarak sunulmuştur; Ayrıca bkz: E. Parman-S. Atasoy, Anadolu Medeniyetleri, C II, 1983, 164, C 30; Seramiklere örnek olarak da İstanbul, Antalya, Bodrum ve İzmir müzelerinde su altı buluntusu orta bizans (12. yüzyıl) seramikleri verilebilir0 Bu seramik buluntuları da tarafımdan yayına hazırlanmaktadır

Mermer

Mevcut levhanın ön yüzeyinde iç çerçevede kaba toynaklı (boğa ?) bir hayvanın arka gövdesi ve kuyruğu alçak kabartma olarak yapılmıştır. Levhanın sol yan dikey kenarında ise kazıma ve oyma (Champ-leve) tekniğinde bir kantarostan çıkıp yukarı yükselen birbirini izleyen kıvrımları içinde oluşmuş hayvan ve bitki dekorasyonu dikkati çeker. Bu tür bordür şeklindeki düzenleme (özellikle Uşak/Sebaste'de) daha çok levha payelerinde görülür; erken dönemde ise burada olduğu gibi kazıma ve oyma tekniğiyle yapılmışlardır; bu iki farklı dönem üslubu düşünülebilir, levhanın ana yüzeyi daha erken (6. yüzyıl) yan şerit ise daha geç (10. yüzyıl) ikinci kez kullanım olabilir.

Yayın: T. Ulbert, IstMitt 1969/70, 343. Taf. 68, 1, nr. 22

A42 Levha: 86/Foto: 105a, b

Env. nr. 1555

1928'de kaldırılar Büyük mezarlıktan müzeye getirilmiştir.

Y. 90 cm.; E. 55 cm.; K. 15 cm.

Mermer

Templona ait bir levha da olabilir. Levhanın her iki yanında birbirinden farklı bezemelere sahip levhayla birlikte oyulmuş levha payeleri ilginçtir. Soldaki payenin üzeri Uşak-Sebaste'de bulunan payelerin kompozisyonunda dekoratif geçmelerle bezenmiştir ve oyma tekniğinde yapılmıştır. sağdaki paye ise payelerin çok yaygın 5.-6. yüzyıldan itibaren kullanılan soffit motifiyle yine oyma tekniğinde bezenmiştir. Levhanın bu iki farklı kompozisyonu ikinci kez kullanıldığını düşündürür. Levhanın üst kısmında da yine orta bizans dönemi alçak kabartma tekniğinde yapılmış birbiriyle savaşı 3 hayvan figürü dikkati çeker. Çok aşınmış olduğundan açıkça konturları izlemek zordur. İzlenebilen sağdaki hayvan figürü orta bizans dönemi mitolojik yaratıklar veya karikatürize edilmiş bir üslupta verilen aslan figürü olabilir. Levhanın ana kompozisyonu düğümlü madalyonların birbirine ve dış çerçeveye bağlanış biçimi içlerindeki rozet motifleri bilinen orta dönem üslup özelliklerinin tekrarıdır. Arkası kabaca yontulmuştur. Üste sağda 3 cm. derinliğinde 5X5 cm. boyutlarında bir kenet deliği mevcuttur.

Yayın: MAMAIIV (1933), 13,Pl. 18, nr. 985:Müzenin envanter kayıtları "1928'de

kaldırılan Büyük Mezarlıktan getirilmiştir” demesine karşın MAMA IV, s 13’de “Afyon Ortaokulu’nun avlusunda bulunmaktadır” ifadesi yaralmıştır. Her iki durumda da levhanın bizim için önemli olan orijinal yeri hakkında bir fikir edinilmez, sonuçta sadece Afyon çevresinden müzeye getirilmiş olduğu bilinmektedir.

A43 Levha: 87/Foto: 106a, b, c

Envantersiz 3 Levha Parçası (kırık ve noksan)

- a) Mevcut Y. 73 cm.; E. 72 cm (eşkenar üçgen içinde latin haçı bkz. Çizim) Gri mermer
- b) Mevcut Y. 23 cm.; E. 65 cm.; K. 8 cm (Latin haçı) beyaz mermer
- c) Mevcut Y. 80 cm.; E. 70 cm.; K. 10 cm (Yedi kollu şamdan) Beyaz mermer. Bu parça, Afyon ve çevresinde tarihsel kaynaklarda Yahudi topluluğunun bulunduğu somut kanıtlarından biridir. Aynı şekilde Uşak Müzesi’nde de yedi kollu şamdan motifli bir levha mevcuttur

A44 Levha: 88/Foto: 107 a, b, c

Envantersiz Büyük Levha (3 bloktan oluşur)

- 1.Blok: U. 161 cm.; Y. 99 cm.; K. 29 cm.
- 2. Blok: U. 180 cm.; Y. 99 cm.; K. 29 cm.
- 3. blok: U. 90 cm.; Y. 99 cm.; K. 29 cm.

Yükseklik ve kalınlıkları, malzemesi ve dekorasyonu orta bizans dönemi dekorasyon özelliklerini yansıtan bu büyük levha toplam 436 cm. uzunluğundadır. Kilisedeki tam yeri neresi olabilir sorusuna bema-presbiterium kısmının yan ayırıcı levhaları (bkz. Orlandos, Basilike II, 1954, Çizim 493, Res. 502: Santa Clmente (Roma)-Solea, Ambon, Sanctorum) olabilir yanıtı gelmektedir. Ancak büyük ölçülerde bir yapıya ait olmalıdır.

A45 Levha: 89/Foto: 108

Env.nr. 1399

Levha

Uşak iline bağlı Sivaslı ilçesi Payamalanı mevkiinde bulunup 1963’te Afyon Müzesi’ne getirilmiştir. Sağlam durumdadır.

Y. 90 cm.; E. 76 cm.; K. 18 cm.

Mermer

A46 Levha: 89/Foto: 109

Env. nr, 1646 (Afyon, ambon levhası, 1644 ile benzer kompozisyonda bir başka levhadır.

A47

Env. nr. 1643

Eskişehir, Çifteler, Çatmapınar köyünden Afyon Müzesi'ne getirilmiştir. Kırık ve noksan durumda bir korkuluk levhasıdır.

Mevcut Y. 66 cm.; E. 73-80 cm.; K 14-15 cm.

A48 Levha: 90/Foto: 110

Env. nr. 1391

Geliş yeri bilinmiyor.

İki ucu kırık ve noksan korkuluk levhası

mevcut Y. 78 cm.; E. 66 cm.; K. 12 cm.

Mermer

Kareye yakın levhanın süsleme kompozisyonu korkuluk levhalarında 6. yüzyıldan beri çok yaygın olarak kullanılan şemadır. Dikdörtgen çerçevede içinde eşkenar dörtgen ve ortada madalyon içinde rozet motifi yer alır. Kabartma tekniğinde yapılmıştır. Arkası kaba yontudur.

Eskişehir Müzesi

E13 Levha: 90/Foto: 111

Env. nr. 104. 80

Yan kısa kenarı kırık ve noksan korkuluk levhası

Eskişehir'in güneyinde Kırka yakınında Süpü Ören'de Salih Çağatay'dan satın alınmıştır.

Mevcut Y. 52 cm.; E. 112 cm.; K. 22 cm.

Gri Mermer

Süpü Ören, Eskişehir'in güneyinde Kırka ilçesine bağlı bir köy olup yayınlara göre Oueza adlı bir yerleşim olabilir ve burada haç motifli bir lento ile tavus kuşlarının yer aldığı bir kemer parçası daha bulunmuştur. (MAMA V, 63, nr. 127,165, 167, Taf. 42; TIB 7, 392). Eskişehir Müzesi'nde diğer üç levhanın geliş yeri olarak yine Süpü Ören gösterilmiştir. Bu üç levhanın ortak özellikleri; aynı gri mermer malzeme

ve aynı kalınlıklar ve boyutlarda büyük levhalar oluşları ve işçiliklerinin yalınlığıdır. Her üçü de bu özelliklerinin yardımıyla erken döneme tarihlenebilirler. Bu levhanın ön yüzünde madalyon içinde malta haçı ve madalyonlardan çıkan kıvrımların uçlarında ayrıca haç motiflerinin oluşturduğu 5.-6. yüzyılın tipik levha bezemelerinde görülen şema yer alır. Haçlar kazınmış olmakla birlikte izleri görülebilir.

E14 Levha: 91/Foto: 112

Envantersiz. Süpü Ören'de bulunmuştur.

Y. 84.5 cm.; E. 173 cm.; K. 25 cm.

yan kenarında 22 cm. uzunluğunda 6 cm yüksekliğinde kabara mevcuttur.

Gri Mermer

Ön yüzünde madalyon içinde çok hafif kabartma olarak Christogram motifi yer alır.

Ayrıca bir iç çerçeve de bu madalyon çevreler.

E15 Levha: 91/Foto: 113

Env. nr. A. 102. 80 Süpü Ören'den Salih Çağatay'dan satın alınmıştır. Sağ yan kenarı kırık ve noksandır.

Mevcut Y. 78 cm.; E. 200 cm.; K. 27 cm.

Yan kenarı kırık ve noksan kısmında başka bir çerçevenin izleri görülür; bu da levhanın daha da uzun olduğunu gösterir. levhanın ön yüzünde alçak kabartma olarak yapılmış profilli bir dikdörtgen çerçeve içinde ortada (tam biçimi belirlenemeyen) merkezi motifin iki yanında yer alan tavus kuşları yer alır; yalın ve temiz işçilikleriyle dikkati çeker.

E16 Levha: 92/Foto: 114a, b

Envantersiz

Müzenin arka bahçesinde iki yüzü de bezemeli korkuluk levhası, sol alt köşesi kırık ve noksandır; ayrıca kırıkları mevcuttur.

Y. 88 cm.; E. 135 cm.; K. 7 cm (bkz. Çizim)

Mermer

Levhanın ön yüzünde iki kemerli, üç sütunlu bir çerçeve içinde iki haç motifi yer alır. Haçlar uçları damla motifli Latin haçı biçiminde ve uçlarındaki sivri aksamıyla

litürjide Tören haçı olarnak bilinen tiptedir. bu tür tören haçları el sanatlarında madeni haçlarda görülür.³⁸⁵ Levhanın arka yüzünde ise tam işlenmemiş eşkenar dörtgen ve köşelerinde düğümlü madalyon şeması yer alır. Şablon olarak hazırlanmış kompozisyonun esas olarak karakteristiğini ve tarihlendirmesini sağlayacak üslup-bezeme ayrıntıları yapılmamıştır.

E17 Levha: 93/Foto: 115

Env. nr. A. 134. 67

Yunus Emre İlkokulundan 1967'de müzeye getirilmiş olup orijinal geliş yeri belirsizdir.

Y. 71 cm.; B. 61 cm. K. 15 cm. (Kareye yakın)

Beyaz Mermer

Levhanın bezemesi, orta dönem üslubunda alçak kabartma olarak işlenmiş olan düğümlü madalyonlarda dış çerçeveye ve içteki eşkenar dörtgene bağlanan tipik şemadır. Eşkenar dörtgenin içinde madalyon ve 16 sivri yapraklı rozet motifi, köşelerdeki madalyon içinde de çeşitli rozetler yer alır.

Hierapolis Müzesi

H12 Levha: 93/Foto: 116

Env. nr. 755 satın alınma

Y. 71.5 cm.; E. 122 cm.; K. 16.5 cm (bkz. Çizim)

Beyaz Mermer

Levhanın ön yüzünde iç içe profilli çerçevenin de içinde templon arşitravlarında 10. yüzyıldan itibaren yaygın olarak görülen kemerli sütunlu bölünme ve içlerinde alçak kabartma tekniğinde yapılmış sade kıvrımlı bitki motifleri görülür. En ortadaki

³⁸⁵İstanbul Arkeoloji Müzesi 6. yüzyıl Tören Haçı: Parman-Atasoy, 1983, C. II, 171, Kat. nr. C. 48; M Acara, Bizans Maden Sanatında Dini Törenler Sırasında Kullanılan (Liturjik)Eserler Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, 1997, 269, Kat. nr. 95, Res. 145-151; M. Ross, Dumbarton Oaks Collection, 1962, no 4; Bu tür tören haçlarının ikonografik sahneler açısından en ilginç, bugün Paris Cluny müzesinde olup 9 Nisan 1987'de kaynağı Anadolu (Eskişehir) olan eserlerin Londra'da ünlü Christie's müzayedesinde satıldığı ve Fransa'nın aldığı New York Metropolitan Sergi Kataloğu'nda belirtilmiştir: bkz. The Glory of Byzantium, Metropolitan Mus., New York 1997, 64, Ph. 26

kemerin içinde ise 4 kademe üzerine oturan latin haçının uçları abartılı çizgilerle çıkıntılar oluşturur. Bu tür kademeli haçların Heraklios dönemi sikkeler aracılığıyla 7. yüzyıla tarihlenebileceği ileri sürülmüştür. (Ulbert, IstMitt, 1969, 344) Bu levhanın da 6. yüzyıldan sonraki döneme 7. veya 8. yüzyıla ait olabileceği söylenebilir. Üzerindeki yazıt silik olduğundan okunamamıştır. Arkası kaba yontulmuştur.

Seyitgazi Müzesi

S11 Levha: 94/Foto: 117

Env. Nr. A. 177. 68

Seyitgazi Turizm Derneğinden müzeye getirilmiştir.

Mevcut Y. 63 cm.; E. 41 cm.; K. 6 cm.

Beyaz kaliteli mermer

Kırık ve noksan levhanın işçiliği de malzemesi kadar kaliteli. Orta Bizans mimari plastiğinin tüm motiflerine sahiptir. Düğümlü bağlantılar, rozetler ve ortada merkez motif yerine eşkenar dörtgen ve aralarındaki madalyonlarda delgilerle oluşturulan matkap işi,levhaya görsel zenginlik kazandırır. Kıvrımlar, düğümler sanki çok doğal bir biçimde birbirini izliyormuş gibi izleyiciye gelebilir, ancak böyle bir dekorasyonu çizmeye kalkışınca işin geometrisi ve özeni daha iyi anlaşılmaktadır.

S12 Levha: 94/Foto: 118

Env. Nr. A. 178. 68

Seyitgazi Turizm Derneğinden müzeye getirilmiştir.

Y. 94 cm.; E. 33 cm.; K. 10 cm.

Çok kaliteli beyaz mermer (Synnada Mermeri)

Ortadaki diagonal kırık levhayı iki parçaya dağıtmış. Dar ve uzun bir levha üzerinde orta Bizans döneminin rozet, yaprak, selvi, palmet motifleri ve ortada üst kısımları kazınmış, kademeli kaideye oturan, uçları damla motifli Malta haçı yer almaktadır. Alçak kabartma tekniğinde yapılmış çok kaliteli ve temiz bir işçilik dikkati çeker. Bir önceki levha gibi (Env. nr. 177. 68) hem malzeme hem işçilik açısından zengin ve kaliteli örneklerdir. Özgün geliş yerleri bilinmemekle birlikte ikisinden de aynı yerden, aynı işçilikten çıktığı düşünülebilir.

S 13

Env. Nr.

Boyutları:

Geliş Yeri:

Oyma tekniği ile Malta ve Latin haçı karışımı bir haç motifi ve alt kısımda da en yaygın eşkenar dörtgen dekoru yer alıyor.

S 14 Levha: 95/Foto: 119

Env. Nr. A. 323. 72

Aslanbeyli köyünden Seyit Ahmet Yavuz'dan hibe yoluyla alınmıştır.

Mevcut Y. 56-66 cm.; E. 65 cm.; K. 16 cm.

Beyaz mermer

Yine orta dönem kompozisyonu eşkenar dörtgen ve içinde 8 dilimli rozet, etrafında düğümlü madalyonlar, hepsini çevreleyen bordürde ise kıvrım dallardan oluşan bezeme yer alır. Alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır.

S 15 Levha: 95/Foto: 120

Env. Nr. A. 306. 72

Bardakçı (Santabaris)'ten getirilmiştir.

Y. 82 cm.; E. 35 cm. K. 10 cm.

Gri mermer

Ortasından kırık ve noksan olan levhanın her iki yüzü de bezemelidir; Ön yüzde madalyon içinde sade işçilikle yapılmış latin haçı, alçak kabartma olarak işlenmiştir. Levhanın arka yüzünde ise yüksek profilli hatlardan oluşan eşkenar dörtgen şeması görülür. Motiflerin işlenisi açısından 6. yüzyıla tarihlenebilir.

Uşak Müzesi

U 41 Levha: 96/Foto: 121

Env. nr. yoktur.

Sağlam durumdadır. Arkası kaba yontulmuştur.

Y. 103 cm.; E. 121 cm. ;K. 7.5 cm.

Beyaz kaliteli mermer

Levhanın ön yüzünde kartal, grifon, köpek figürleri ortadaki merkezi motifin (ne olduğu tam belli değildir. Belki çeşme veya fıskiye) etrafına yayılmışlardır. Yüksek kabartma olarak yapılan figürlerin işçilikleri doğal olmasına çalışılmış; ancak yerel, naiv üslupla verilmiştir. Bu tür kompozisyonlara İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden benzer örnekler verilebilir.³⁸⁶

U42 Levha: 96/Foto: 122

Env. nr. yoktur.

1977'de Banaz'ın Dümenli köyünden getirilmiş olan levha

Y. 70 cm.; E. 140; K. 7 cm.

Mermer (beyaz kaliteli)

Dikdörtgen beyaz mermer levhanın malzemesi gibi işçiliği de çok özenli ve kalitelidir. Oyma (Champ-leve) tekniğinde yapılmış kıvrım dal şeridi levhayı çerçeveler. İçte kalan dikdörtgen alan ise küçük kıvrımlarla çevrelenmiştir. Ortada yedi kollu şamdan motifinin ayak kısmı graffiti, şamdan kısmı oyma tekniğinde işlenmiştir. Şamdanın iki yanındaki motifler tam belirgin değildir. Her türlü yoruma ve benzetmeye açık olduğu için ve yanlış bir yorum yapmamak nedeniyle fotoğrafına bakılması önerilebilir. Ayrıca çok ince, zarif hatlarla (graffiti) kazıma tekniğiyle yapılmış bitki dalları dikkati çeker. Levhanın alt kısmındaki yazıt yer yer noksandır.

Yazıt:

ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ...ΣΑΜΟΥΗΛΚΑΙ...ΧΟΥΑΓΕΛΙΣΔΟΚΙΜΕΥΣΕΠΙΟΗΣΑ

“Tanrının en sevgilisi...Samuel ve L (ou)khous zamanında (ben) Dokimeon’lu Agelis (Agelios) yaptım” (Çev. S. Şahin) Uşak ve çevresinin hristiyanlığın yayılmasından önce yahudi toplumlarının varlığının somut kanıtı olarak ilginç bir eserdir. Yedi kollu şamdanın(menorah) bir başka örneği de halen Kütahya Müzesi’nde olduğu belirtilen ama tarafımızdan görülmeyen mermer stel de (MAMA IX, 168, nr. 550, b, Söpu köy), Frigya’daki yahudi toplumunun bir belgesidir. Kesin olmamakla birlikte Roma İmparatorluğu çağına tarihlenmiştir.

³⁸⁶N. Fıratlı, 1990, 163, pl. 99, nr. 323, 324: 9. 10. yüzyıla tarihlenen bu İstanbul Müzesi levhalarından biri (324 nolu) Konya’da bulunmuş ve 1870’de İstanbul Müzesi’ne getirilmiştir; Ayrıca Bulgaristanda Sofya Ulusal müzesinde 10. yüzyıla ait bir levha üzerinde de bu tür bir fıskiye motifi yer alır: A. Tschilingirov, Christliche Kunst in Bulgarien, 1978, nr. 68

U43 Levha: 97/Foto: 123a, b

Envantersiz.

Banaz'ın Dümenli köyünden getirilmiş çok kırık halde levha parçaları. Çok kırık parçaları olduğu için ölçüleri alınmamıştır. Dümenli köyünde yapılan bir inşaat sırasında ayakta sağlam olan kilise yıkılmış, malzeme paramparça olduğu sırada ihbar üzerine müze müdürünün olaya müdahalesiyle bazı parçalar kurtarılıp müzeye getirilmiştir. Yüksek kabartma olarak iç içe profillerden oluşan çerçeve, ortada bir eşkenar dörtgen meydana getirmektedir. Çerçevenin kenarlarında balık, kuş, tavus kuşları ince kazıma tekniğinde yapılmıştır. Sağ kenarında leyleğe benzeyen bir kuş figürünün altında oyma tekniğinde yapılmış bir balık figürü de yer alır. Ayrıca levhanın kenarlarında birer sıra yazıt okunabilmektedir. Birbirine malzeme ve işçilik açısından çok benzeyen kırık parçaların aslında tek bir levhaya değil de iki ayrı levhaya ait olması düşünülmektedir. Birinci levhanın sol üst kenarı mevcuttur ve üzerinde: "EYBIOYA...:mutlu (sağlıklı) yaşamın.." okunmaktadır; alt köşesinde bir balık figürü yer almaktadır. İkinci levhanın yazıtında ise: TOYYIEIOCEYCTAΘIO... "Eustatios'un oğlu..." okunabilmektedir. (Çev. S. Şahin)

U44 Levha: 98/Foto: 124

Envantersiz. Uşak'a bağlı Ahatköy (Akmonia)'den satın alınarak müzeye getirilmiştir. Kırık ve noksan durumda bir levha parçası

Mevcut en yüksek kısmı: 43 cm.; en geniş kısmı: 63.5 cm.; K. 7.5 cm. Mevcut parçanın üzerinde yar alan bezeme kompozisyonunda görülebilenler: tavus kuşları ve aslan-panter(?) cinsi bir hayvan figürü, haç motifi ve zemine kazıma tekniğiyle (graffiti) yapılmış ince-zarif kıvrım dallardır. Ortada bir eşkenar dörtgen içinde üstte hafif kabartma bir haç ve altında benekli (panter ?) bir hayvan figürünün başı hariç vücut kısmı görülebilmektedir. Selçukler kazısında bulunan tavus kuşlu ambon levhasındaki işçiliği andırır. Hayvan figürleri alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır.

U45 Levha: 98/Foto: 125

Env. nr. 32. 6. 73

Banaz'dan satın alınarak müzeye getirilmiştir.

y. 100 cm.; E. 77 cm. K. 7 cm.

Mermer

Kareye yakın tipik orta bizans dönemi (10.-11. yüzyıl) korkuluk levhasının arka

yüzü kaba yontulmuş; eşkenar dörtgenin düğüm motifleriyle dış çerçeveye bağlanması köşelerde kalan üçgen boşlukların madalyonlarla doldurulması ve bu madalyonların içlerinde diagonal yönde sol üst ve sağ altta çarkifelek, sağ üst ve sol altta da altı yapraklı rozet motiflerinin yer alması, en ortada ise eşkenar dörtgenin ortasında madalyon içinde Malta haçı motifinin işlenişiyle verilmiştir.

U46 Levha: 99/Foto: 126

Env.nr. 32. 5. 73

Banaz'dan satın alınarak müzeye getirilmiştir.

Y. 86. cm.; E. 142 cm.; K. 9-12 cm.

mermer

Ortasında kırığı olan levhanın ön yüzünde orta bizans döneminin eşkenar dörtgenli süsleme kompozisyonu yanyana iki kez tekrarlanmıştır. Eşkenar dörtgenlerin içinde de Malta haçı motifleri yer alır. Eşkenar dörtgenlerin köşelerindeki madalyonların içinde ise çarkifelek ve çeşitli rozet biçimleriyle işlenmiştir. Arka yüzü kaba yontulmuştur.

U47 Levha: 99/Foto: 127

Env. nr. 34. 31. 72

Özgün geliş yeri belli değildir.

Yarısı kırık ve noksan levha parçası.

Y. 58.5 cm.; Mevcut E. 33.5 cm.; K. 5.2 cm.

Beyaz mermer

Ajur tekniğinde yapılmış levhanın kırık bir yarısıdır. Mevcut parçanın kenarları yüksek profilli olarak çerçevelenmiştir. Ortadaki dikdörtgen içinde ajur tekniğinde yapılmış yaprak motiflerinin ortasında bir latin haçı yer alır. Bu teknikte yapılmış levhalar erken dönem (6. yüzyıl) İtalya-Ravenna'da da görülür. Levhanın arkası kaba yontulmuştur.

E. KABARTMA FİGÜRLÜ LEVHALAR

Afyon ve Kütahya müzelerinde üzerinde ilginç kompozisyonları olan insan figürlü iki levha dikkati çeker. Bu tip levhaların yapıların neresinde nasıl bir işlevle kullanıldığı kesin değildir. Dikkati çeken bu iki levhanın, ayrı bir başlık altında toplanması bu nedenle uygun görülmüştür.

Ayrıca bu grubun alt bölümüne veya bu gruba ek olarak yine işlevi tam saptanamayan Eskişehir Müzesi'nde bulunan kare bir blok da alınmıştır. Bu mermer bloğun ön yüzünde ise bir melek kabartması, içerdiği farklı ayrıntılar nedeniyle ilginçtir.

Afyon Müzesi

A49 Levha: 100/Foto: 128a, b

“Yılanlı Kadın” Kabartması

Env.nr. 3849 Emirdağ ilçesinin Derbent köyünden getirilmiştir.

Y. 91 cm.; E. 44 cm.; K. 7 cm.

Mermer

Derbent köyü yakınında ortaya çıkarılan kilisenin mermer levhalarında biri olduğu belirtilmiştir.³⁸⁷ Afyon Müzesi'nin, hatta daha doğrusu Bizans dönemi eserlerinin belki de en ilginç olanıdır. Orans duruşuyla (iki elini havaya kaldırıp dua duruşunda) çıplak bir kadın figürü ve göğüslerine uzanmış iki yılan figürü, kabartmanın esas bölümünü oluşturuyor. Üst kısımda ise genellikle arşitravlarda yer alan dekorasyon, yani kemerli-sütunlu bölünme ve içlerinde Latin haçı motifi görülmektedir. Levhanın alt bölümüyle bağlantı yine orta bizans döneminin yaygın olduğu motif ile sağlanmıştır. Arka kısmı kaba yontulmuştur. Ancak bu arka yüz daha önce niş içinde istiridye motifi olan belki bir lahit parçasıdır. Grabar, bu kabartmayı mimari bir eleman, bir taşıyıcı gibi yorumlamıştır; ancak neyi taşıdığını somut olarak belirtmemiştir.³⁸⁸

³⁸⁷ Gönçer, Afyon I, 190

³⁸⁸ A. Grabar, Essai sur l'art des lombards en Italie, Atti del Convegno Internazionale sul Tema: La Civiltà dei Langobardi in Europa, 1971, (1974), 30, Pl. II/2

İşlevi konusunda bir yorum yapmak için somut bir veri olmadığına göre şimdilik sadece kabartma levha demek daha nesnel olabilir. M. Anabolu ise VIII. Tarih Kongresi'nde sunduğu bildirisinde³⁸⁹ yılanlı çıplak kadın figürünün kökenini araştırmış; Frigya'daki Ana Tanrıça kültüyle ilişkisi üzerinde durmuştur. Paganizimden hristiyanlığı geçiş sürecinde yapılmış olabileceği ve eserin 4. yüzyıldan önce yapılmış olamayacağını belirtmiştir. Ancak bütün bunların yanı sıra Bizans döneminde Kapadokya bölgesinde görülen resim ikonografisinden hiç söz etmemiştir. İhlara'da "Yılanlı Kilise"³⁹⁰ olarak adlandırılan şapelin freskolarında, göğüslerinden süt emen yılanların saldırısına uğratılmış çıplak kadın figürlerini düşündüğümüz zaman, hristiyan söylencelerine göre çocuğuna süt vermeyen kadınların cezalandırılışı öyküsüyle de bağlantı kurmak daha somut ve akla yakın bir yorum sayılabilir.

Kütahya Müzesi

K4 Levha: 101/Foto: 129

I. Konstantin ve Helena Kabartması

Env.nr. 9511 Kırık ve noksan kabartma levha

Mevcut Y. 67 cm.; E. 70-46 cm.; K 7-9 cm.

Mermer

Kırık ve noksan kabartma levha üzerinde yer alan kompozisyon, ortada büyük bir haçı tutan imparator ve imparatoriçe kıyafetli iki figürden oluşur. Bu şema: "Kutsal-Gerçek Haç"ı tutan I. Konstantin ve annesi Helena'dır. Konstantin annesi Helena'ya 293 yılında imparatoriçe ünvanını vermiş; 313 yılında da Helena hristiyanlığı kabul etmiştir. İsa'nın gerildiği haçın bulunması söylencesinde Helena'yla ilişkili bölümlerin de mevcut olması onu bir azize mertebesine yükseltmiş "Azize Helena" olarak da 4. yüzyıldan itibaren hristiyanlık dünyasında anılmaya başlanmıştır.³⁹¹

³⁸⁹ VIII. Tarih Kongresi Bildirileri, 11-15 Ekim 1976, Ankara, 1979, I, 411-414

³⁹⁰ L. Giovannini (ed.) , Arte della Cappadocia, Ginevra (Cenevre), 1971, 171-172, fig. 107, 108

³⁹¹ H. Sachs-E. Badstübner-H. Neumann, Wörterbuch der Christlichen Kults, Oldenburg 1984, 172; "Helena (Heilige)"

“Gerçek Haç” denilen bu kutsal haçı, I. Konstantin ve annesi Helena’nın taşıması hristiyan ikonografisine böylece girmiş; resim sanatında, el sanatlarında (stauroteklerde), sikkeler üzerinde pek çok örneklerine rastlanmıştır.³⁹² Örneğin Kapadokya’da, İhlara bölgesinde ve Göreme’de “Yılanlı Kilise” olarak adlandırılan iki kilisede bu ikonografi görülür.(bkz. Dipnot:76)

Batı hristiyan sanatında ise 13. yüzyıldan itibaren sıklıkla rastlanır ve Kutsal-Gerçek Haç’ın dolayısıyla hristiyanlığın yüceltilmesini simgeler. İran kralı II. Hüsrev’in 614’de Kudüs’ten bu haçı kaçırdığı; bizans imparatoru Heraklios’un da geri aldığı bilinir. Bu olay da 15. yüzyılda Almanya ‘da Erfurt Katedralinin koro kısmı penceresinde tüm ayrıntılarıyla betimlenmiştir.³⁹³

Eskişehir Müzesi

E18 Levha: 101/Foto: 130a,b

Kabartma figürlü Blok

Env. nr. A. 38. 77

Sivrihisar’da Osman Arın’dan satın alınıp 1977’de müzeye getirilmiştir. Üst kısmı kırık ve noksandır.

Mevcut Y. 81 cm. ; E. 38 cm.; B. 34.5 cm. Yaklaşık kare bir blok

Mermer

Önyüzde sütunlu kemerli , hafif oyulmuş bir niş içinde kabartma olarak bir melek figürü dikkati çeker. Altta yarım daire ve üzerinde bir hilal kabartması görülür. Hilalin üstünde ise melek figürü durmaktadır. Bir elinde bir bitki (?) izlenebilmekte, diğer elini ise havaya kaldırmıştır. Doğu hristiyan ikonografisinde en çok betimlenen baş meleklerden Gabriel çoğunlukla elinde zambak dalı; Mikhael ise bir elinde asa, bir elinde küre tutarken gösterilmişlerdir. Bu kabartmada hangi melek olduğu kesin olarak belirlenemez . Gabriel (Cebrail) ise elinde bir bitki dalıyla bu figür uygun düşebilir. Alttaki yarım daire ve hilal motiflerinin de tam olarak neyi simgeledikleri

³⁹²12. yüzyıla ait Leningrad’da ve 15. yüzyıla ait Venedik’te bulunan stauroteklerin iç yüzeylerinde Konstantin ve Helena “Gerçek Haç”ı yüceltirken betimlenmişlerdir; bkz. W. F. Volbach-J. L., Dosogne, Byzanz,PKG, 3, 1968, 31, 126, 182, 197

³⁹³Bu konda bkz. H. H. Lauer, Kaiserin Helena, Leben und Legende, München 1967

açık ve net değildir. Bloğun sağ yan yüzeyinde küçük bir niş içinde, iki kademeli kaide üzerinde bir latin haçı izleri görülür. Bu eser tam işlevi ve açıklaması yapılamamakla birlikte ilginç ve tüm Frigya müzelerinde ünik bir parça olması açısından dikkati çeker.

F. STATİK ELEMANLAR

Sütun/Paye Başlıkları

Mimari plastik eserlerin en önemli ve statik işlevi olan bölümü, yapının statik dengesini kubbe veya çatı ağırlığını, kemerlere ve sütun başlığı aracılığıyla sütunlar oradan da kaideye ve zemine indirerek sıfırlayan bu sistemin önemli bir parçası da sütun (veya paye) başlıklarıdır. Bizans mimarisinin, tüm Akdeniz çevresinde 4.-6. yüzyıllarda yoğun biçimde anıtsal planlarda uygulanan büyük yapılar (bazilikalar) olduğu düşünüldüğünde; örneğin uzunlukları 110-120 m. enleri 90-95 m. yi bulunan büyük çift katlı bazilikaların sütun-paye dizilerin üstlerinde yer alan başlıkların sayısının da çok olması, hatta çifte başlık kullanılması doğal bir sonuçtur. Dolayısıyla sadece bazilikal plan değil merkezi planlı yapılar, sivil amaçlı kamu yapıları da dikkate alınırsa sütun başlığı üretiminin önemi açıkça ortaya çıkar. Marmara Adası (Prokonnessos) ve Anadolu'nun zengin mermer cakları (Dokimion, Altıntaş, Aphrodisias, Hierapolis, Gölemezli, Laodikea, Ephesos, Kuşini, Hasançavuşlar vd. gibi),³⁹⁴ bu üretimin rahatlıkla yapılabildiğini ve hatta Akdeniz'e diğer bölgelere ihrac edildiğini, nakliye gemi batıklarında³⁹⁵ bulunan yarı işlenmiş şablon mermerlerin varlığından anlamak mümkündür. Erken dönemde, böylece antik çağın bilinen dor, iyon, korint, kompozit stildeki başlıklarının özellikle korint, kompozit tipinin, 5. yüzyılda çok zengin çeşitlemeleri yapılmıştır.³⁹⁶ 6. yüzyılda ilk kez kullanılan Bizans+İyon veya İmpost+İyon denilen, altta iyon volüdleri üstte impost denilen bloktan oluşan tipik erken bizans (Iustinianus Dönemi) başlıkları, İstanbul Hagia Sophia ve Sergios-Backhos (Küçük Ayasofya), Balkanlar (Philippi), İtalya (Ravenna) ve tüm Akdeniz çevresine dağılmış sütun başlıklarıdır. Anadolu'da müzelerde, yapılarda, ören yerlerinde ve çevrelerinde serbest olarak veya devşirme malzeme halinde karşımıza çıkmaktadırlar.

³⁹⁴Waelkens,- De Pape-Moens "Survey in the White Quarries of Anatolia" IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1986, 113-126, 119; Harita

³⁹⁵G. Kapitaen, "The Church Wreck of Marzamemi" Archaeology, 22/2 (1969), 122-133

³⁹⁶R. Kautzch, Kapitellstudien Spaetantiken Kapitells in Osten von 4. bis 7. jhr., Berlin 1936

Son yıllarda artan tarihi eser yağmacılığının ve sınır tanımaz “sahip olma” hırsının sonucu olarak pek çok varlıklı iç ve dış mekanların, antika pazarlarının da bir varlık simgesi olarak kullanıldıkları “meta” haline gelmiştir. Böylece tüm bu taşınır kültür varlıkları, özgün yerlerinden sökülüp alınmış, darma dağın olmuş ve konteksini kaybetmiş; arkeolojik ve kültürel, mimari değerlendirmeyi imkansızlaştırmıştır. Bu vesileyle açılan bu paragraf, araştırmamızın pek çok yerinde zaman zaman yer almıştır. Bir araştırmacı olarak vazgeçemediğimiz, bu ülkenin yağma gerçeğini önleyemediğimiz için bir isyan olarak kabul edilmeli kanısındayız.

Orta bizans döneminde ise başlık üretiminin, dönemin yaygın plan tipi olan kapalı yunan haçı olması ve daha küçük boyutlarda yapılması dolayısıyla çok daha az sayıda ve aynı dekorasyonların tekrarı olduğu görüşü ileri sürülmüştür.³⁹⁷ Ancak en son araştırmalarda³⁹⁸ biraraya getirilen orta bizans dönemi başlıklarının yoğunluğu, bu görüşü tam olarak kabul etmemizi engellemektedir. Belki sayıca erken döneme kıyasla göreceli olarak daha az denilebilir. Ancak çeşitleme zenginliği yadsınamaz ki bu da ortaya çıkarılan başlık örnekleriyle kanıtlanmaktadır.

Araştırma yapılan müzelerde hem erken dönemin hem de orta dönemin özelliklerini yansıtan başlık tiplerine rastlanmıştır. Sepet başlık veya impost blok da denilebilecek olan erken dönem başlıklarının sepet biçimine benzeyen dış örgüleri olursa bu ad daha uygun düşmekte ve okuyucuyu yanıltmamaktadır. Ancak pek çok yayında sepet tipi denilip üzerinde sadece bir haç motifi olan bir impost- (taşıyıcı) blokla karşılaşınca tipoloji karmaşası ortaya çıkmaktadır. Aslında en son araştırmada da orta dönem sütun başlıkları gruplandırılırken biçimlerinden çok üzerlerindeki dekor zenginliği ve çeşitlemesi dikkati çektiğinden yalın bir adlandırma ya da grup adı verme konusunda zorlanma olduğu görülmüştür. Örneğin: 4 Köşelerde Çiçek-Bitki ile Sınırlandırılan Başlıklar” ve alt başlığı: “Köşeleri Palmet veya Palmet ağaççıkları ile Bezenmiş Başlıklar” gibi çok uzun ve göreceli tipolojiler yaratılmıştır. Bundan çıkan sonuç, impost veya sepet tipi başlıkları üzerlerinde çok zengin çeşitleme görülür; bu nedenle her bir başlık için adeta bir grup oluşturacağından, bu gruplandırma değil tanımlamadır denilirse daha nesnel olur kanısındayız.

³⁹⁷Volbac-Dosogne, 1968, 209 (von Th. Ulbert)

³⁹⁸M. Dennert, Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie. Asia Minor Studien Wilhelm Univ. Münster Band 25, Bonn 1997

Sepet başlığının tanımı ise Fıratlı (1990) s. 236'da şöyle yapılmıştır: "Başlığın yuvarlak kesitli tabanından kare şeklindeki üst kesidine doğru gerçekleşen hacim değişikliğini yalın kitlesinde açık seçik biçimde yansıtan başlık tipine sepet başlık denir. Bunlar 6. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır ve özellikleri de bir başlığın taşıyıcı işlevini olanca açıklığı ile sergilemeleridir."

Bu nedenle Afyon Müzesi'ndeki başlıklar aşağıdaki biçimde tanımlanmıştır:

- a) Bereket Boynuzlu, erken dönem (5. yüzyıl) başlıkları
- b) Sepet veya impost-blok tipi Başlıkları (6. yüzyıl)
- c) İmpost+iyon Başlıklar (6. yüzyıl)
- d) "Yivli Çanak" Biçimli Başlık (veya "oluklu yivli Çanak Biçimli")
("Kelchkapitelle mit Pfeifendekor")
- e) Paye Başlıkları
- f) Herhangi bir gruba girmeyen 1 başlık

Ayrıca müzenin taş eserlerinin envanter numaralarını okumak oldukça zordur. Pek çoğu okunamamıştır. Ölçülerde abakus kısmının boyutları Genişlik ve Derinlik verilerek belirtilmiştir. Ayrıca tüm başlığın yüksekliği, alt çapı da verilmiştir.

A50 Levha: 102/Foto: 131a, b, c

Sütun Başlığı

Env. nr. 1433-1434

Amorion (Hisarköy)'dan 1932'de getirilmiştir. İki aynı tip başlık 5. yüzyılın bereket boynuzlu başlıklarına çok kaliteli iki örnek sayılırlar.

Her iki başlığın Y. 50 cm.; Abakus boyutları: 64X64 cm.; Abakus Y. 10 cm.; Alt çap. 44 cm.

Beyaz Dokimion Mermeri

Her iki başlık da bereket boynuzlarının ortasındaki kantorostan su içen kuş figürleri ve aralarda bitki figürleriyle doldurulmuş yüzeyde yüksek kabartma olarak yapılmıştır. Hem malzemesi hem de işçiliği açısından 5. yüzyılın çok zengin birer örneğidirler. Benzerleri: İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde Heraklios Başlığı (Env. nr. 942), Eskişehir Müzesi (Env. nr. A.77. 68), Yozgat Ören'de Tekkede devşirme Başlık (bkz. MAMA I nr. 230, MAMA VI. nr. 416)

Yayın: MAMA VII. nr. 294, S. Gönçer, Afyon Tarihi I, 1971, 222, Res. 81; R. Harrison, "Amorium 1987" AnatSt 38(1988), 182, Pl. XXIVb

A51 Levha: 103/Foto: 132a, b

Sütun Başlığı

Env. nr. 1432

Bolvadin, Durak yeri Ören'de 1935'te müzeye getirilmiştir.

Y. 50 cm; Abakus boyutları: 64X54 cm.; Alt çap: 44 cm.

Beyaz Dokimion Mermeri

Sepet biçimi denilen 6. yüzyılın başlık tiplerine örnek olan başlığın ön yüzünde madalyon içindeki monogramı kırık olduğundan okunamamaktadır. Yan yüzlerdeki madalyonlar ise işlenmemiştir. Akantus yaprakları yüzeyi zarif bir kılıf gibi kaplamıştır. Ajur tekniği çok kaliteli ve temiz olarak uygulanmıştır. Benzerleri tüm Akdenis çevresinde görülür.

A52 Levha: 104/Foto: 133

Sütun Başlığı

Env. nr. 1510

Geliş yeri belirsizdir.

Y, 21 cm.; abakus boyutları: (üstte) 58X34 cm., (altta) 40X22 cm.

İmpost (paye başlığı) monogramlı

Beyaz mermer.

A53 Levha: 104/Foto: 134

Env.nr. 7173

Afyon Ulu Camii'nden müzeye getirilmiştir.

Y. 30 cm. Abakus boyutları: 44X44 cm.; alt çap: 54 cm.

İmpost (sütun) başlığı

Beyaz mermer

Orta bizans dönemi başlık tiplerindendir. İmpost bloğun tüm yüzeyi palmet yapraklarının birbirlerine dekoratif kıvrım ve düğümlerle bağlanmasından oluşan bir kompozisyonla kaplanmıştır. Benzerleri: Dennert, Mittelbyz. Kapitelle, 1997, 214.

A54 Levha: 105/Foto: 135

Envanter numarası yoktur. kırık ve noksan durumda çok büyük impost blok.

Monogramında "Phokas" adı okunur.

Mevcut Y. 90 cm.

Mermer

A55 Levha: 106/Foto: 136a, b

Env. nr. 1508

Yıkılan Paşa Camii'nden müzeye getirilmiştir.

İmpost+iyon (Sütun) başlığı

Y. 30 cm.; Abakus boyutları 82X48 cm.; alt çap: 46 cm

Mermer

Volüdlerde ve impost bloğun ön yüzünde akantus yapraklarından oluşan bezeme görülür. 6. yüzyıl sonuna tarihlenebilir.

A56 Levha: 107/Foto: 137

Envanter numarası okunamamıştır.

İmpost paye başlığı

Y. 24.5 cm.; Abakus boyutları: 57X34 cm. Abakus Y. 5 cm.; Abakusun uzun yan kenarlarında 7 cm eninde 6 cm. derinliğinde oyuklar mevcut. Abakusun üst yüzeyi yazıtlı. Mezar Stelinden devşirme bir başlık olabilir. Başlığın ön yüzünde monogram vardır.

Mermer

A57 Levha: 107/Foto: 138

Envanter numarası okunamamıştır.

İmpost+iyon(paye) başlığı

Y. 25 cm.; Abakus boyutları: 50X43 cm.; Abakus y. 9 cm.

Mermer

Önyüzünde hafif kabartma haç motifi vardır. Abakus kısmının üst yüzeyi mezar steli olduğunu gösteren yazıtlarla kaplıdır. Bu başlık da bir önceki gibi ikinci kez kullanılmıştır.

A58 Levha: 109/Foto: 140

Envanter numarası okunamamıştır.

“Oluklu/Yivli, Çanak biçimli” Sütun başlığı

Y. 33 cm.; Abakus boyutları: 49X49 cm; abakus y. 9 cm., alt çap 55 cm.

Mermer

Bu tip başlıkların antik çağdan (Trayanus dönemi) beri Anadolu'da çok kullanıldığı bilinir. Bu motifin arşitravlarda da kullanıldığını, Milet'de bulunan Michael

kilisesindeki örnekte görmek mümkündür.³⁹⁹ Kautzch, Feld ve Peschlow bu tip başlıkları birbirine yakın çeşitlemelerle tanımlamışlar, 5. yüzyıl sonu ve 6. yüzyıl başına tarihlendirmişlerdir.⁴⁰⁰ Bu tip başlıklardan Frigya bölgesinde az olduğu belirtilmiştir⁴⁰¹ ancak bu bölgenin müzelerinde ve çevrelerinde pekçok örnek mevcuttur.

A59 Levha: 108/Foto: 139a, b

Envanter numarası okunamamıştır.

İmpost (paye) başlığı

y. 34 cm; Abakus boyutları: üstte 74.5X65 cm.; altta: 45X44 cm.; Abakus y. 6 cm.

Mermer

Paye başlığının tüm yüzeyi akantus yapraklarıyla kaplanmıştır. Ön yüzde yüksek kabartma olarak yapılmış yunan haçı motifi yer alır. Başlığın abakus kısımlarında uçlarında kırık aşınmalar mevcuttur.

A60 Levha: 109/Foto: 141

Envanter numarası okunamamıştır.

İmpost blok (sütun başlığı)

Kademeli, porfilli ilginç bir tip (bkz. Çizim)

Y. 27 cm.; Abakus boyutları: (üstte) 44X40 cm.; Alt çap 49 cm.

Mermer

Dört kademeli profilli başlığın üstte abakus kısmında 5 cm. derinliğinde 10 cm. eninde oyuklar mevcuttur, ortada ise 5 cm. çapında kenet deliği yer alır.

A61 Levha: 110/Foto: 142a, b, c

Env.nr. 1499

Emirdağ'dan getirilmiş paye başlığı-İmpost blok

Y. 50 cm.; Abakus boyutları (üstte): 79X60 cm.; (Altta) 65X65 cm.

³⁹⁹O. Feld, "Milet 1973-75" IstMitt 27/28(1977/78), (Sonderdruck).119, Taf. 31, 1 (Sütun başlığı); Taf. 31/2 (Arşitrav)

⁴⁰⁰Kautzch, Kapitellstudien, 1936, 83; Feld, y.a.g.m., 119, Taf. 31/1; Peschlow, IstMitt 1977/78, 343

⁴⁰¹Ötüken, IstMitt: Beiheft 41 (1996), 176, 177

Abakus kenarlarında kırık ve noksan kısımları mevcuttur.

Beyaz mermer

Başlığın dört yüzü de zengin bezemelidir. Uzun yüzlerde (a-b) akantus yaprakları ile tüm yüzey kaplanmıştır. 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başındaki başlıklarda görülen akantus işçiliğine benzer. (bkz. Fıratlı, 1990) Dennert ise Orta Bizans Başlıkları adlı çalışmasında bu tip başlıkları 11. yüzyıla tarihlendirmektedir.⁴⁰² Yan yüzeylerde (c-d) iki farklı dekorasyon dikkati çeker. "C" yüzünde köşelerde akanthus yaprakları, ortada birbirine bağlanmış madalyonlar ve içlerinde bitki motifleri, kuş figürleri yer alır. Matkap delikleriyle düğümlerin içleri ve yaprakların kenarları oyulmuştur. Bu tür düğümlü madalyonlu başlık dekorasyonları orta bizans döneminde de kullanılmıştır.⁴⁰³

"D" yüzünde ise akantus parakları arasında istiridya motifi ilginçtir. (Fıratlı, 1990, ...) Her yüzü ayrı bir süsleme programın sahip olan b.u ilginç başlığın işçiliği ve motif zenginliği ile Afyon Müzesi'nin olduğu kadar Frigya bölgesinin de ilginç bir malzemesi olduğu kuşkusuzdur.

A, B ve D yüzlerindeki işçilik, kompozisyon 6. yüzyılın özelliklerin C yüzü ise 10.-11. yüzyıl özelliklerini yansıtır. Ancak başlığın ikinci kez kullanımı olmadığı işçilik tekniğinden anlaşılmaktadır. C yüzündeki düğümlü madalyon işçiliğinin bizans reism sanatında 5. yüzyıla kadar indiği; mimari plastikte ise 10.-11. yüzyılların yaygın motifi olduğu düşünülürse bu başlıkta ağırlık 6. yüzyıl sonu özelliklerin yansıtır diyebiliriz.

Bu başlıkta olduğu gibi üç veya dört yüzü de değişik kompozisyonlarla bezenmiş büyük başlıklara 6. yüzyıla ait, İstanbul Saraçhane'de bulunmuş olan örnek verilebilir (İstanbul Arkeoloji müzesi Env. nr. 2655) Yalnız İstanbul örneği impost+iyon tipindedir. Ölçüler bu başlı ta da büyüktür Örn.: Y. 55 cm. Abakus boyutları: 107X103 cm. dir.

⁴⁰² Dennert, 1997, 112, 113, Kat. nr. 230, 231, 232, 233

⁴⁰³ Dennert, 1997, 206, Taf. 30, nr. 170: Tirilye-Fatih C.; nr. 230, İst, Sarnıç-İpek Bodrumu: bugün yok

A62 Levha: 111/Foto: 143a, b

Env.nr. 1500

Yıkılan Paşa Camii'nden müzeye getirilmiştir. paye Başlığı.

Y. 50 cm.; Abakus boyutları: (üstte) 80X55 cm.; (altta) 70X40 cm.; Abakus y. 7 cm.

Mermer

Dört yüzü de bezemeli büyük bir paye başlığının ön ve arka yüzünde (A, B) bir kantarostan çıkan bitki dalları tü yüzeyi kaplar; her iki yüzde de kantarosun üstünde haç izi mevcuttur, haç kazınmıştır. Dar yan yüzlerde ise (C, D), karşılıklı duran tavus kuşları ve onların arkasından yükselen yürek biçimli ve üç yapraklı bitki motifleri tüm yüzeyi kapsar. (C) yüzünde Latin haçının enine kolu silinmiştir. İşçilik alçak kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Çok benzer bir örnek, Şuhut yakınında Efeköy'de ve Medet'te bulunmuştur.⁴⁰⁴ Aynı atölyeden çıkmış gibi ölçüleri de, biçimleri de bezemeleri de aynıdır. Belli bir bezeme kompozisyonu şablonu akla gelmektedir. 6. yüzyıl sonu olabilir.

Eskişehir Müzesi

E19 Levha: 112/Foto: 144

Sütun Başlığı

Env. nr. A. 73. 94

Özgün geliş yeri belli değildir.

Sepet başlık tipi,. Monogramlı

Y. 42 cm.; Abakus boyutları: 47X45 cm.; abakus y. 12 cm.; monogram çerçevesi 16X12 cm.; Abakus üzerinde ortada 5X5 cm boyutlarında kenet deliği mevcuttur.

Mermer

Sepet biçimi denilen ve 5. yüzyıl sonunda yaygın olarak görülen bu tip başlıkların yüzeyi de adeta dantela gibi ince matkap işçiliğiyle ajur tekniğinde oyulmuştur. Akanthus yapraklarının ortasında, başlığın dört yüzünde kare bir çerçeve dikkati çeker. Ön yüzdeki çerçevede aşındığı için okunamayan bir monogram yer alır. Abakus kısmı da profilli olarak işlenmiştir. Benzer işçilik İstanbul Topkapı Sarayı 2. avlusunda 1962 yılı kazısında bulunan 5. yüzyıla tarihlenen paye başlığında da görülür.

⁴⁰⁴MAMA V, nr. 160, Pl. 28: Medet (Afyon yakınlarında), Bu parça duvara gömülü devşirme olup kırıktır.; MAMA IV, nr. 109, Pl. 29: Efeköy (Afyon yakınlarında)

E20 Levha: 112/Foto: 145

Env. nr. A. 77. 68

Çifteler'den getirilmiştir.

Y. 42 cm.; Abakus boyutları: 78X76 cm.; abakus y. 8 cm. (bkz. Çizim)

İmpost sütun başlığı

Beyaz mermer

Bereket boynuzlu ve ortasında kantoros tipi bir kap ile boynuzlardan tüm yüzeye dağılan yürek yapraklı bitki dalları kompozisyonu ile Afyon (Amorion) ve İstanbul (Heraklios başlığı) örneklerinin devamıdır. Alt kısmı ve üstte abakus kısmının kenarları kırık ve noksandır.

Benzerleri: Afyon Müzesi, Env. nr. 1433, 1434; İstanbul Arkeoloji Müzesi, env.nr. 942

E21 Levha: 113/Foto: 146

Env. nr. A. 175. 67

Yunus Emre İlkokulu'ndan getirilmiş; özgün yeri bilinmemektedir.

İmpost sütun başlığı

Y. 34 cm.; Abakus boyutları: 62X58 cm; alt çap: 49 cm. (bkz. Çizim)

Beyaz mermer

Orta bizans dönemi başlıklarında özellikle batı Anadolu'da Bergama, İzmir, Manise ve çevrelerinde bulunan örneklerde görülen ve "Beş Topuzlu/ Kabaralı Başlık" tipi olarak Dennert'in araştırmasında değerlendirilen 10-11. yüzyıla tarihlenebilen başlık tipi⁴⁰⁵ ile "Pentaomphalon-Beş göbek/ çıkıntılı" adını verdiği grup arasında Eskişehir örneği bir çeşitleme olabilir. Eskişehir örneğinde her yüzde sadece ikişer topuz/kabara yer alır; yine de işçilik ve şema yönünden benzer örneklerden biridir.

Eskişehir örneğinde ön yüzde ortada kazınmış haç motifinin etrafında düğümlerle birbirine bağlanmış kıvrımlar ve karşılıklı iki topuz/kabara başlığın her yüzünde yer almıştır. Ayrıca tüm motiflerin ortalarının matkap deliğiyle süsleme tekniğinin özelliği olarak yine işçiliğe görsel bir zenginlik katmıştır

⁴⁰⁵ Dennert, a.g.e., 53-59, Taf. 21-24, nr. 119-132; 56-63, Taf. 133, 138, 140, 141 "Beş topuzlu başlık" tipinde görülen şema Manisa Ulu Camii'de devşirme olarak kullanılan ve 967 tarihli olan arşitravda da yer alır.; 10. yüzyıl sonundan itibaren bir tarihleme yapmak belki bu nedenle düşünülmüştür. (bkz. Dennert, a.g.e., 58)

E22 Levha: 113 /Foto: 147

a.b,c Eskişehir'in Muttalip mahallesinden getirilen 3 impost+iyon başlık:

- 1) A. 98. 69
- 2) A. 99. 69
- 3) A. 100. 69

- a) A. 98. 69, Y. 32 cm.; abakus boyutları: 75X62 cm.; abakus y. 8 cm.
Volüd çapı: 14 cm Mermer, ön yüzde çok alçak kabartma olarak yapılmış olan, ortada haç ve iki yanında akantus yaprakları şeması yer alır.
- b) A. 99. 69, Y. 33 cm.; abakus boyutları: 76X59 cm; Abakus y. 7.5 cm,
volüd çapı: 15 cm. Mermer, Ön yüzde ortadaki haç motifi kazınmıştır; her iki yanında akantus yaprakları alçak kabartma olarak yapılmıştır.
- c) A. 100. 69, Y. 24 cm.; Abakus boyutları: 67X54 cm.; Abakus y. 6 cm.;
volüd çapı: 11 cm., Mermer Bir önceki başlıkla aynı kompozisyon kabaca işlenmiştir. Ön yüz oldukça aşınmıştır.

E23 Levha: 114 /Foto: 148

Env. nr. A. 123. 77

İmpost+iyon başlık

İnönü, Oklubal köyünden Recep Elden'den satın alınmıştır.

Y. 33.5cm.; abakus boyutları: 68X53.5 cm.; abakus y. 10 cm. (bkz. Çizim)

Arka kısmı kırık ve noksan

Mermer

Muttalip'ten getirilen 3 impost+iyon başlığın ölçülerine yakın ve aynı tipte aynı dekonasyonda yapılmış bir örnektir. Ön yüzde artada haç ve iki yanında basit bitki motifleri alçak kabartma olarak işlenmiştir. Bu dört başlık 6. yüzyıl sonuna tarihlenebilir.

E24

Env. nr. A. 168. 67

Dumlupınar İlkokulu'ndan getirilmiştir. Özgün geliş yeri belli değildir. İmpost+iyon başlık

Y. 29 cm.; abakus boyutları: 79X56 cm.; abakus y. 11 cm.; volüd çapı: 12.5 cm.

Mermer

Diğer dört başlığın tipinde impost+iyon başlığın kaba yontulmuş ve özensiz işçiliği vardır. Ön yüzde kabara biçiminde dışa taşkın kısım ve üzerinde basit hatlar yer alır.

E25 Levha: 114 /Foto: 149

Env. nr. A. 75. 68

İnönü'den getirilmiştir.

İmpost başlık

Y. 30 cm. Abakus boyutları: 64X58 cm.; Abakus y. 13.5 cm.; kabara ların çapı: 12 cm.

Beyaz mermer

Eskişehir Müzesi'ndeki bereket boynuzlu başlıktan sonra kaliteli beyaz mermerden yapılmış ikinci başlıktır. İmpost blok üzerinde dört yüzde ortada sadece birer kabara yer alır. Bu kabara ların üzerinde ise çarkıfelek ve rozet motifleri işlenmiştir. Ön yüzde abakus kısmında, ortada daire biçimi oluşturan delikler ve izler mevcuttur. Belki madeni bir haç kakma vardı ve yok oldu. Abakus üzerinde sonradan açılmış iki delik görülür.

Yayın: Dennert, a.g.e., 38, 187, Taf. 12, nr. 65: envanter numarası yanlışlıkla 532 olarak verilmiştir. Bu tip yalın-çıplak başlık yüzeyinde ortada tek bir kabara (veya kabartma madalyon) motifli başlıklar için Dennert, 11.-12. yüzyıla tarihleme önerisi yapılmıştır. Benzerleri Venedik San Marco'da bulunan başlıklar için bkz. Dennert, a.g.e., Taf. 13, nr. 69; F. Deichmann, Corpus der Kapitelle von S. Marco- Venedig, 1981, 49-50, nr. 121, 128, Taf. 8

E26

Envantersiz. Yunus Emre ilkokulundan getirilmiştir.

İmpost başlık (Çifte sütun başlığı)

Y. 30 cm. ; Abakus boyutları: 100X40 cm.; abakus y. 8.5 cm.; abakus üstünde derinlikleri 7 cm. olan oyuklar mevcuttur.

Gri mermer

Çifte sütun başlığının ön yüzünde sade bir haç motifi kazıma tekniğinde yapılmıştır.

E27 Levha: 115 /Foto: 150, 151

Env. nr. 18. 80

Adil Közmez'den satın alınmıştır. İmpost+iyon başlık

Y. 37 cm.; Abakus boyutları: 100X74.5 cm.; abakus y. 10 cm.; volüd çapı: 15 cm. Abakusun kenarları ve volüdülerin uzun yan kısmı kırık ve noksandır.

Mermer

Ön yüzde A. 98.69/99.69/100.69 ve 123.77 nr. lı başlıklarda görülen ortada haç ve etrafında akantus yapraklı şemanın daha iyi bir işçilikle tekrarı yer alır. Ancak başlığın uzun yan yüzeyinde daha farklı bir işçilikte yapılmış olan bir kompozisyon dikkati çeker. Hatta işçilikleri birbirinden ayıran derin bir çizgi de mevcuttur (bkz. Foto). Yan yüzde ortada dilimli bir kantaros ve ondan çıkan iki yanında kıvrılarak yüzeyi dolduran yürek yapraklı kıvrımlar ve üzerlerinde karşılıklı duran ve kantarostan su içen 2 kuş figürü ve ayrıca kenarda da kuş figürleri kompozisyonu alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır. Bizans plastik sanatlarının, resim sanatı örneklerinin (mozaik, fresko, minyatür) erken dönemde 4.-6. yüzyıl çok kullandığı bu ikonografinin devamıdır. 6. yüzyıl sonuna tarihlenebilir.

Hierapolis Müzesi

H13 Sütun Başlığı   **Levha: 116 /Foto: 152**

Env. nr K967-E574

Laodikeia'da bulunup müzeye getirilmiştir.

Y. 43 cm.; Abakus boyutları: 66X51 cm.; abakus y. 6.5 cm. (bkz. Çizim)

Beyaz mermer

Üstten bakıldığında Korint tipinde biçimlendirilmiş başlığın (bkz. Çizim) orta bizans dönemindeki uzantısı ve orta dönemin motif işçiliğinde, alçak kabartma olarak yapıldığı görülür. Hierapolis Müzesi'nde Laodikeia'dan gelen iki başlık ilginç biçimleriyle dikkati çekerler. Abakus kısmında insan başı figürünün kabartma olarak dışa taşkın biçimlendirilişi roma çağında da korint başlıklarında kullanılmıştır.⁴⁰⁶ Erken bizans döneminin Anıtsal-Anı Sütunlarından İstanbul Topkapı Sarayı 2. avlusunda 1959'da yapılan kazıda bulunan 5. yüzyıla ait örnekte de bu tür insan başı (ya da maske) biçiminde abakus yan çıkıntısı yapılmıştır.⁴⁰⁷ Hierapolis Müzesi'nden başka orta döneme ait (10.-11. yüzyıl) bu türde insan figürlü başlıklar İstanbul, Tire. Konya müzelerinde de mevcuttur.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶Bu konuda ayrıntılı bibliyografya için bkz. Dennert, a.g.e., 150, 1060

⁴⁰⁷Peschlow, Studien zur Spätantiken und byzantinischen und byzantinischen Kunst. F. W. Deichmann gewidmet I, 1986, 21, Taf. 3/12; 4/1-3

H14 Sütun Başlığı Levha: 116/Foto: 153

Envantersiz. (K 967 no.lu başlığın aynısı)

Laodikeia'da bulunmuştur. K 967 no.lu başlıkla aynı ölçülere , aynı malzeme ve işçiliğe. aynı kompozisyona sahiptir.

H15 İmpost Sütun başlığı Levha: 117/Foto: 154

Envntersiz.

y. 43 cm. ; Abakus boyutları: 66X66 cm. Abakus y. 7 cm. bilezik kısmı kalınlığı 3 cm.

Beyaz mermer

İçi sonradan oyulmuş olan başlığın üst kısmı kırıktır. Tüm yüzeyi alçak kabartma tekniğiyle yapılmış haç motifi ve etrafında akanthus yapraklarından oluşan dekorasyona sahiptir. Yayınlarda 10.-11. yüzyıla tarihlendirilmiştir.⁴⁰⁹

H16 impost+iyon sütun başlığı Levha: 117/Foto: 155, 156

Envantersiz. Madalyon İçinde Haç motifi ve Köşelerde akantus Şemalı 2

Y. 30 cm.; Abakus boyutları: 73X49.5 cm; Abakus y. 7 cm.

Beyaz mermer

a) Madalyon içinde eşit kollu yunan haçı ve başlığın köşelerinde daha stilize akantus yaprakları yer alır. Volütlerin arası, antik çağın yumurta dizisi motifi ile bezenmiştir.

b) Aynı bezeme kompozisyonu ayrıntılarda ve işçilikte biraz farklıdır. Ortada madalyon içinde Malta haçı, köşelerde akantus yaprakları volüdlerin arasında da çizgisel olarak verilmiş antik çağın yumurta dizisi motifi benzeri bezeme görülür.

H17 Levha: 118/Foto:157, 158

“Oluklu/Yivli, Çanak Biçimli Başlıklar”

a) Envantersiz

Çubuk oluklu gövdenin ortasında Latin haçı yer alır. Abakus kısmında ortada basit bir kabartma (oval çizgilerle verilmiş bir motif) görülür.

⁴⁰⁸Dennert, a.g.e., 150. Kat. 323, 324, 325, Taf. 56

⁴⁰⁹Ötüken-Ousterhaut, AnatSt, 39 1989, 128, Taf. 286 (Edirne Metropolis Kilisesinden);

Dennert, a.g.e., 184, Taf. 8, nr. 38a

b) Aynı tip başlık. Envantersiz. Kırık ve kenet deliği mevcut. 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başı başlık tiplerine girerler.

H18 İmpost Sütun Başlığı Levha: 119/Foto: 159a, b

Env. nr. K. 349/E. 219

Gazi İlkokulu'ndan getirilmiş, özgün geliş yeri belli değil.

Y. 33 cm.; Abakus boyutları: 73X30 cm.; Abakus y. 5 cm.; Alt çap: 26 cm., ortasında kenet deliği mevcut

Mermer

Ön ve arka yüzde büyük madalyonlar içinde düğümlü bağlantılarla geometrik düzenlemeler iki farklı motifli verilmiştir. (bkz. Foto) Başlığın uzun yan yüzeylerinde ise ilginç, sade, ucu kıvrık çift hatlı kazıma tekniğinde yapılmış biçimler görülür. Orta döneme tarihlenir.

H19 İmpost Sütun Başlığı Levha: 120/Foto: 160

Envantersiz.

Y. 34 cm.; Abakus boyutları: 53X53 cm.; abakus y. 10 cm.; alt çap 42 cm.; içi sonradan oyulmuş ve yarısı kırık-noksan durumda

Mermer

Orta bizans döneminin kartal figürlü başlık tiplerine ilginç bir örnek sayılır. Kartallar dört köşeye dışa taşkın kabartma olarak yerleştirilmiştir. Ayrıca açılan kanatları ortada bir motifle (çam kozalağı ?) birleşir. Aralarda ise simetrik düzenleme ile düzgün ve temiz bir işçilikte merkezi bir kıvrım dal, yürek yaprak kompozisyonu dikkati çeker. 11. yüzyılın yüksek kabartma kartal figürlü başlıkları ile benzer özellikler gösterir.⁴¹⁰

Kütahya Müzesi

K5

İmpost+iyon sütun başlığı

Env. nr. 1083

Beyaz mermer

Akantus yaprakları ve kıvrım dal motifleriyle bezenmiş başlığın ön yüzünde madalyonlar içinde bitki motifleri ve kuş figürleri alçak kabartma.

⁴¹⁰ Dennert, 1997, Taf. 57, 320 (Kalamata 11. yüzyıl), 321 (Eğridir, Dünder Bey Medresesi)

K 6

İmpost+iyon sütunbaşı

Env.nr. 8245

Çalca köyünden getirilmiştir.

Y. 25 cm.; Abakus boyutları: 70X55 cm.

Mermer

bezemesiz

K7 İmpost sütun başlığı

Env. nr. 400

Özgün geliş yeri belli değildir. (Ölçüleri alınamadı)

Mermer

Ön yüzde Latin haçı ve etrafında son derece sade bir stilde alçak kabartma tekniğinde akantus yapraklarıyla bezenmiştir. Orta bizans dönemine (10.-11. yüzyıl) tarihlenebilir.

Seyitgazi Müzesi

S 16 Levha: 122/Foto: 162

Env. nr. A. 147. 68

Korint tipi başlık (veya kompozit) tam ortasından kırık ve noksandır. Ortasında sonradan bir delik açılmıştır. Seyitgazi Turizm Derneğinden getirilmiş, özgün yeri belli değildir.

Y. 29 cm.; çap: 47 cm.

Beyaz mermer

Yarısı kırık ve noksan durumda olan bütün başlığı, 5. yüzyılın inve matkap işçiliğiyle yapılmış akantuslu tiplerine bir örnektir.⁴¹¹ Kırık kısmından tahmin edilebilen husus, başlığın çift katlı akantuslu ve üstte belki hayvan figürlü olması ihtimalidir

Yayın: J. Kramer, JÖB 22 (1973), 248, Abb. 10; Kramer s. 242'de nedense üst kısmı kırık ve mevcut olmayan bir başlığın kompozit olmayacağına karar vermiştir.

⁴¹¹ Bu tip başlıklar için bkz. Kautzsch, Kapitellstudien, 1939, 115-117, 126-139

S17 Levha: 122/Foto:163

Env. nr. 159.68

İmpost+iyon sütun başlığı

Seyitgazi Turizm Derneğinden getirilmiş, özgün yeri belirsizdir. halen müzenin içindedir.

Y. 21 cm.; Abakus boyutları: 71X54 cm.; Abakus y. 5 cm., volüdün çapı: 7.5 cm.

Mermer

Başlığın impost kısmının ön yüzünde çok ince (graffit) kazımı tekniğinde çizilmiş bir kompozisyon görülür: Ortada bir latin haçı ve etrafında iki tavus kuşu yer alır. Diğer yüzler bezemesizdir. Başlığın yüzeyi çok kirli (doğal aşınma) ve bakımsızdır. Fotoğraf çekebilmek ve netice alabilmek çok zordur. 6. yüzyıla tarihlenebilir.

Yayın: J. Kramer, JÖB 22 (1973), 248, Abb. 11

S18

Env. nr. 850 (?)

İmpost+iyon sütun başlığı

Geliş yeri belirsizdir.

Müzenin içinde üstünde Herakles heykeli durmaktadır; heykel kaidesi olarak kullanılmaktadır (çok bozulmuş yüzey). Volüdlerin üzerinde sade bir işçilikle kıvrım dallar yapılmıştır, Başka bir bezeme yoktur.

S19 Levha: 123/Foto: 164

İmpost+iyon başlık

Env. nr. A. 407. 75

Özgün geliş yeri belli değildir.

Yb. 38 cm.; Abakus boyutları: 94X67 cm.; abakus y. 6 cm.; Volüd çapı: 15 cm.

Gri mermer

6. yüzyılın tipik, sade, çok yaygın olarak kullanılan her bölgede görülebilen, impost+iyon başlık tiplerinden bir örnektir. Ön yüzde bir haç motifi kazıma tekniğiyle yapılmıştır.

S 20 Levha: 123/Foto:165

İmpost+iyon Başlık

Env.nr. A. 327. 72

Satın alınma yoluyla müzeye getirilmiştir.

Y. 40 cm.; Abakus boyutları: 71X48 cm. Abakus y. 7 cm.; Volüd çapı: 15 cm.

Yarısı kırık ve noksandır.

Beyaz kaliteli mermer (belki Dokimion veya Synnada mermeri)

Ön yüzünde, üstte, abakus kenarında inci dizisi motifine benzeyen yürek biçimi yaprak dizisi yer alır.İmpost yüzeyinde ortada hafif kabartma olarak işlenmiş eşit kollu yunan haçı ve etrafında akantus yaprakları oldukça kaliteli ve temiz işçilikle yapılmıştır. 6. yüzyıl ikinci yarısına tarihlenebilir. İyon volüdlerin olduğu alt kısımda ise volüdlerin arası antik çağın yumurta dizisini anımsatan bezemeye kaplıdır.

S 21 Levha: 124/Foto: 166

İmpost+iyon başlık

Env. nr. A. 515. 77

Özgün geliş yeri belli değil.

Y. 31 cm.; Abakus boyutları: 81X56 cm.; Abakus y. 9 cm.; volüd çapı: 12 cm.

S 22 Levha: 124/Foto: 167, 168

“Oluklu/Yivli, Çanak Biçimli” Başlık Tipinde 2 Sütun Başlığı

a) Env. nr. A. 154. 68

Seyitgazi Turizm Derneği’nden, özgün yeri belirsiz.

Y. 30 cm.; Abakus boyutları: 65X65 cm.; Abakus y. 9 cm.; çap: 45 cm., ortasında kenet deliği mevcut.

Gri mermer

b) Env. nr. A. 173. 68

Seyitgazi Turizm Derneği’nden, özgün yeri belirsiz.

Y. 38 cm.; Abakus boyutları: 55X55 cm.; Abakus y. 7 cm.; çap: 40 cm., ortasında kenet deliği mevcut.

Beyaz mermer

S23 Levha: 125/Foto: 169

Çift Katlı (Çift İmpostlu) Başlık

Env. nr. A. 150. 68

Seyitgazi Turizm Derneği'nden, özgün yeri belirsiz.

Abakus boyutları: 44X40 cm.; Abakus y. 4 cm.; birinci impost yük. 40 cm.; ikinci impost (başlık kısmı) y. 38 cm.

Gri mermer

Yan kısmı kırık ve noksandır. Bitki (belki akantus) yapraklarından oluşan sade, stilize bir bezem alçak kabartma olarak yapılmıştır. Bu başlığa benzer bir başlık daha mevcuttur (A. 852. 84).

Yayın: J. Kramer, JÖB 22 1973, 248, Abb. 12

S24 Levha: 125/Foto: 170

Sütun Başlığı

Env. nr. A. 852. 84

Seyitgazi ilçe merkezinde su kanalı kazısında bulunmuştur.

Y. 24; çap: 30 cm.

Gri mermer

Üst kısmı kırık ve noksan olan başlığın malzemesi, işçiliği, boyutları bir önceki başlığa (A. 150. 68) çok benzemektedir. Belki bu başlık da diğeri gibi çift başlık grubuna girmektedir; üstünde bir impost blok daha varolduğu düşünülebilir. Bu başlığın ortasında haç, palmet motifleri dikkati çeker. Seyitgazi Müzesi'nde ayrıca çok sayıda Roma-Bizans devşirme malzemesi, duvarlara işlenmiş, çeşmede, türbe önündeki revak sütunları üzerinde, başlıklarda, medrese içinde kullanılmıştır.⁴¹² Bunlar sütun başlıkları, arşitrav parçaları, levha ve levha payeleri, çifte sütunlar gibi mimari plastik örnekleridir. Türbe önündeki devşirme sütun başlıkları, korint, impost+iyon vd. tiplerde örneklerdir. (bkz. levha: 121/Foto: 161a, b, c)

⁴¹²Seyyit Battal Gazi'deki devşirme malzemeye ilgili olarak bkz. J. Kramer JÖB 22 (1973), 241-250

Uşak Müzesi

U48 Levha: 126/Foto: 171a, b

Envanter numarası yoktur.

Sepet başlık (Çift katlı, köşeleri koç başlı)

Y.

Mermer

Sepet başlık tipinde yapılmıştır. Bu tip başlıklar erken dönemde çok yaygın olarak (tüm Akdeniz ve Karadeniz çevresinde) kullanılmışlardır. Bu çift katlı başlık tipi, antik geleneğin bir uzantısı sayılır. Bu başlıkların prototipi, Roma İmparatorluk döneminde özellikle başkent Konstantinopolis ve batı Anadolu'da çok yaygındır.⁴¹³ Kautzsch'un başlık tipolojisinde (Typ II) çift katlı, enine çizgiyle (horizontal) bölünmüş, altta bir sepet veya akantus yapraklarından taşan kuş, koç, at, aslan veya melek figürleri yüksek kabartma olarak yapılmışlardır.⁴¹⁴ İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde de bu tipin seçkin örnekleri yer alır.⁴¹⁵

U49 Levha: 127/Foto: 172

İmpost başlık

Env. nr. 14. 1. 95

Hidayet Dural'dan satın alınmıştır.

Y. 33 cm.; Abakusun boyutları: 47X47 cm.; alt çap: 45.5 cm.; Abakus y. 10 cm.

Beyaz mermer

Profilli abakus kısmının altında impost kısmında zarif bir işçilikle bezenmiş akantus yaprakları arasında içi boş (belki kazınmış, haç veya monogram olabilir) madalyonlar yer alır. Dip kısmı kırıktır. Bu tip başlıklar, son yayınlarda İstanbul ve Venedik'ten benzer örnekler verilerek orta bizans dönemi (11.yüzyıl) tipolojisinde *Büyük yapraklı akantuslu* olarak değerlendirilmiştir.⁴¹⁶

---

⁴¹³Fıratlı, 1990, 236, 239, not. 1

⁴¹⁴Kautzsch, 156, no. 479, 482, 487, 488, 505, 520 vd.; Kitzinger, DOP 3 (1946): Appendix, 60-71: "Early byzantine Animal and Bird Capitals", fig.1-123

⁴¹⁵Fıratlı, 1990, 110, Pl. 63, nr. 198 (env.nr. 5452), nr. 199 Her iki örnek de 6. yüzyıla tarihlenmiştir.

⁴¹⁶Dennert. a.g.e., 108, 204+206, Taf. 39, 41, nr. 216, 226, 227

U50 Levha: 127/Foto: 173

İmpost Başlık (monogramlı)

Env. nr 42. 1. 97

Salmanlar köyünden satın alınmıştır.

Y. 23 cm.; Abakus boyutları: 74X60 cm.; impost tabanı; 54X43 cm.; bilezik çapı: 40 cm (içten), ortasında kenek deliği mevcuttur.

Mermer

İmpost başlığın ön yüzünde Makarius olarak okunabilen bir monogram yer alır.

U51 Levha: 128/Foto: 174, 175

İmpost+İyon Başlıklar (2 tane)

a) Env. nr. 26. 5. 80

Bahadır köyünden satın alınmıştır.

Y. 28 cm.; Abakus boyutları: 84X50 cm.; alt çap: 36 cm. abakus y. 6 cm.; volüd çapı: 17 cm. ortasında kenet deliği mevcut.

Bej-pembe damarlı mermer

Kaliteli mermerden yapılmış başlığın impost yüzeyinde, ortada latin haçı kabartma olarak yapılmıştır. Volüdlerin arasında madalyon içinde sekiz yapraklı rozet motifi yer alır.

b) Env. nr. 26. 6. 80

Aynı yerden (26. 5. 80 ile)

Y. 30 cm.; Abakus boyutları: 87X56 cm. Abakus y. 6 cm. alt çap : 37 cm.; ortasında kenet deliği mevcut volüd çapı: 18 cm.

Bej-pembe damarlı mermer

Bir önceki (26. 5. 80) başlıkla aynı malzemedен, aynı tipte, aynı bezemede yapılmıştır. Her iki başlık 6. yüzyılın tipik impost+iyon örnekleridir.

U52 Levha: 129/Foto: 176

İmpost+iyon başlık

Envanter numarası yoktur.

Satın alınmıştır.

Y. 24 cm.; Abakus boyutları: 57X43 cm. Abakus y. 7 cm.; volüd çapı: 15 cm.

Mermer

6. yüzyılın tipik impost+iyon başlığı olup sadece ön yüzün ortasında eşit kollu

kabartma bir haç motifinden başka bir bezeme yoktur. Müzede bu başlık örneğinde, kireçtaşından yapılmış, kabaca yontulmuş ik küçük impost+iyon sütun başlığı daha vardır (19.1.91 ve 19.2.91 satın alınma) her ikisinin de malzemesi, ölçüleri, işçilikleri aynıdır. (bkz. Levha: 127/Foto: 177)

U53 Levha: 130/Foto: 178, 179

İmpost Başlıklar

a) Env. nr. 43. 1. 69.

Erice köyü"Ballık" bölgesinden müzeye getirilmiştir.

Y. 30cm; Abakus boyutları: 50X50 cm. Abakus y. 5 cm.; alt çap kırık ve noksandır.

Beyaz mermer

İmpost bloğun tüm yüzeyi orta bizans dönemi motifleriyle bezenmiştir. Ön yüzde ortada madalyon içinde malta haçı dışa taşkın kabartma biçiminde ve haçın üst köşelerinde haç motifleri, altında çarkıfelek, yine madalyonlar içinde verilmiştir. Yüzeyde hiç boşluk bırakmadan dekoratif palmet yaprakları son derece keskin hatlarla stilize edilerek işlenmiştir.

b) Env. nr. 43. 2. 69

Aynı yerden, aynı malzeme, aynı işçilik, aynı bezeme (ortadaki haç motifi daha büyük ve dışa taşkın değildir) kompozisyonu olan ikinci başlığın sadece ölçüleri daha küçüktür. Bu iki başlığın, Erice köyü "Ballık" bölgesinde tahrip edilen 10. yüzyıla ait bir kilisenin başlıkları olduğu ve müzeye getirildiği Fıratlı tarafından belirtilmiştir.

Yayın: Fıratlı, TAD 19/2 (1970), 120, 152; benzerleri için bkz. Ulbert, IstMitt 19/20(1969/70), 343, Taf 69/1

U54

İmpost Sütun Başlığı

Env.nr. 1. 13. 87 (depoda)

Köşeleri Kartal Figürlü Başlık

Y. 31 cm.; Abakus boyutları: 35X34 cm.

Beyaz mermer

Orta bizans döneminin çok sevilen yaygın kuş figürü kartaldır. Bu tür kartalların köşelerde yer aldığı başlıklar hemen tüm Akdeniz çevresinde görülür. kartalların ortasında bir madalyon görülür, ancak aşınmıştır.

U55

İmpost Sütun Başlığı

Env. nr. 21. 4. 92

Depoda, içi sonradan oyulmuş ve kenarı kırıktır. (ölçüleri alınamamıştır)

Beyaz mermer

Başlığın abakus kısmında, dört uçta volüd yerinde aşağı doğru sarkan dışa taşkın kısımlar bezemesiz olarak yer almaktadır. Başlığın ortasında uçları incili (ya da damla motifli) denilen malta haçı, çok hafif kabartma tekniğiyle işlenmiştir. Görülebilen diğer yan yüzde ise yine çok hafif kabartma ve çok stilize⁴¹⁷ çizgilerle yapılmış bir kartal figürü dikkati çeker. Kartal figürünün benzerleri için Ankara Roma hamamlarımüzesinde env. nr. 9072 nolu eser verilebilir.

U56

İmpost Sütun Başlığı

Envantersiz.

depoda

Beyaz mermer

İmpost başlığın dört yüzeyinde dışa taşkın kabara biçiminde madalyonlar ve içlerinde orta bizans dönemi motif programında yaygın olan birbirinin içine geçmiş yarım dairelerden oluşan rozet yer alır. Başlığın altında bilezik kısmında örgü motifli şerit dikkati çeker.

Uşak/Selçukler Deposu

U57 Levha: 131, 131a/Foto: 180a, b

İmpost Sütun Başlığı

Env.nr Sl. 75. 57

Payam alanında bulunmuştur.

Y. 19.5 cm.; Abakus boyutları: 81X71.5 cm.; Abakus y. 4.5 cm.; başlığın alt

⁴¹⁷Başlıklarda kartal figürünün bu kadar geometrik hatlarla keskin stilizasyonu 11. yüzyıl ilk yarısında görülen diğer örneklerle karşılaştırılabilir. Örneğin: Grabar II 1976, Taf. 36a

tabanı: 47.5x 42.5 cm.; alt çap: 37 cm.

Mermer

Bu başlığın en ilginç yanı, ön yüzde, (champ-leve) oyma tekniğinde yapılmış kompozisyonu ve ona ilişkin abakusda yer alan (O AGIOC MAMAC-Hagios Mamas) yazıtıdır.

Aziz Mamas Kayseri'li martir azizdir; aynı zamanda çoban aziz, hayvan dostu Mamas olarak da bilinir. Hristiyan ikonografisinde, antik çağın Orpheos mitolojisiyle bağlantılı görülmüştür.⁴¹⁸ Mamas'la ilgili sahneler bu mitolojiyle ilgili olarak canlandırılmıştır. Örneğin Kappadokya'da Göreme-El Nazar Kilisesi, Elmalı Kilise'deki freskolar da olduğu gibi.⁴¹⁹

Aziz Mamas'ın bir başka canlandırılışı, aslanın sırtında elinde asası ile görüldüğü freskolarıdır; bu ikonografi de ona ait söylencelerle ilgili olarak Kappadokya'daki kültüne bağlanmak istenmiştir.⁴²⁰ 19. yüzyılda Niğde'nin Aksaray ilçesine bağlı Mamasun (bugünkü adı Gökçe) köyünde Carnoy ve Nicolaides adlı araştırmacılar, Aziz Mamas'a ait olduğunu ileri sürdükleri bir kaya kilisesinde⁴²¹ "mucizevi" bir biçimde yeri kazıp azizin kemiklerini bulduklarını ileri sürmüşlerdir. Daha sonra burada Pir Şemmas Tekkesi (veya Erenler Tekkesi) yapılmıştır ve burası hastalara şifa veren bir ziyaret yeri olarak kabul edilmiştir. 19. yüzyılda hristiyan ve müslümanların sırayla Aziz Mamas kilisesini kullandıkları ileri sürülmüştür. Bu husus da Anadolu'da bugün hala halk arasındaki inançların kökeninin çok eskilere

⁴¹⁸W. Braunsfels (ed.), Lexikon der Christlichen Ikonographie 8 (1976), 483-485;

L. Rea'u, Iconographie de L'art Chretien, Iconographie des Saints, Tome III, Paris 1958, 866-868; Bibliotheca Hagiographica Graeca II, Bruxelles, 1957, 72ff: (Mamas m. Caesarea in Cappadocia sub Aureliano-Sept. 2)

⁴¹⁹Jerphanion, Capp., Taf. 40/3, 46/1, 117/1; Restle, Kappadokien I, Abb. 18, II, VIII, XII, XVIII, XXIV, XLV, XLVII (nr. 162)

⁴²⁰Lexikon der Christlichen Ikonographie 8 (1976),484: (Der hl. Mamas auf dem Löwen reitend, Ikone um 1500); A. Styliano, "Some Wall-paintings in Cyprus, 15th Century" Act. du. XIIe Congr. Int. Byz. Ohride 1961, Tome III, Beograd 1964, 367, Pl. VII

⁴²¹Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Y. Ötüken "Mamasun'daki Pir Şemmas Tekkesi veya Hagios Mamas Kilisesi" Yeni Adam, Aylık Düşün ve Sanat Dergisi, Nisan 1983, sayı: 935, 9-12

dayandığını ve inançların aslında nasıl bir etkileşim içinde olduğunu göstermesi açısından ilginçtir.

U58 (Uşak/Selçukler Deposunda) Levha: 132/Foto: 181

İmpost+iyon Sütun Başlığı

Envantersiz

Beyaz mermer

Ortasında kazınmış bir haç motifi ve etrafında ona doğru eğilen akantus yaprakları alçak kabartma olarak kaliteli, temiz bir işçilikle yapılmıştır. Volüdlerin arasında da akantusların devamı sayılacak üçlü simetrik yaprak motifi yer alır. (bkz. levha: 132/Foto: 183)

U57 (Uşak/Selçukler Deposunda) Levha: 132/Foto: 182

Çifte Sütun Başlığı

Envantersiz

Beyaz mermer

Ön ve arka yüzde yüzeyi kaplayan kıvrımları daha doğal işlenmiş akantus yaprakları görülür. (bkz. Foto)

Sütunlar

Statik işlevi olan bu grup, bu işlevi nedeniyle de hemen her yerde devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Müzelerdeki sütunların bizans dönemine ait oldukları düşünülen yazıtlı örnekleri bu çalışmaya alınmıştır. Örneğin Uşak Müzesi girişindeki sütun gibi (bkz. Levha:134/Foto:185) Ayrıca çifte sütunlar da müzelerden çok devşirme malzeme olarak yapılarda kullanıldıklarından kataloga alınmamıştır. Sadece Afyon ve Eskişehir müzesinde iki örnek mevcuttur. Seyitgazi Müzesinin avlusundaki çeşmede de devşirme olarak kullanılmıştır. (bkz. Levha:134/Foto: 184) Müzelerdeki az sayıda sütunların hemen hepsi envantersizdir. Dolayısıyla özgün geliş yerleri de belirsizdir. Ayrıca sütunların çoğunun Roma dönemine ait olmaları da muhtemeldir.

Arşitrav-Lento

A63 Çizim: 8

Levha: 135/Foto: 186

Env. nr. 1400

Afyon'da kaldırılan büyük mezarlıktan 1928'de müzeye getirilmiş arşitrav

U. 189 cm.; Y. 23.5 cm.; K. 32 cm.

Mermer

Önyüz üzerinde bezeme şeridinin tüm olarak baştan sona işlenmiş olması ve arşitrav bloğunun yontuluş biçimi, tüm bir blok olarak sağlam durumda arşitravı gösterir. Ancak templon arşitravlarının özellikle 10.-11. yüzyıllarda 3-6.5 m. arasında değişen uzunlukları gözönüne alınırsa 189 cm. uzunluğundaki bu daha kısa blokun, kilisenin yan odaları yani prothesis-diakonikon mekanlarından birinin girişinde yer alabileceği düşünülebilir.

Müzedeki diğer arşitravlara kıyasla daha değişik ve sade bir dekorasyon gösterir. Kıvrımlarla oluşan ana şemada kıvrımlar arası dönüşümlü olarak yarım palmet motifleriyle doldurulmuştur. Bu bezemeli ön yüz öne doğru eğik meyillidir; alta gelen dar şeritte ise Soffit motif yer alır ki bu sade süsleme çoğunlukla levha payelerinde görülür. Kanımızca bu özelliklerinden dolayı 9. veya 10. yüzyıla tarihlenebilir. 11. yüzyılın zengin çeşitlemeli figürlü veya dekoratif bezemeli örneklerinden farklıdır.

A.64 Levha: 135/Foto: 187

Kapı lentosu

Env. nr. 1527

Gözü köyünden 1967'de müzeye getirilmiş kırık ve noksandır.

Mevcut U. 87-117 cm.; Y. 30-34 cm.; D. 15 cm.

Mermer

Alt ve üst kısmında yüksek kabartma profilli sövenin orta şeridinde örgü motifi uzanır. Örgülerin ortasında matkap delikleri mevcuttur. Bir kapının üst söve kısmı olabilir.

A65 Levha: 135/Foto: 188a, b

Envantersiz

Sütunçe'den devşirme Arşitrav parçası

Y. 105 cm. ; E. 23 cm. (bkz. Çizim)

Mermer

İkinci kullanımda arşitrav olarak işlevlendirilmiştir. Kırık ve noksan durumda olan arşitravın ön ve alt yüzünde orta bizans döneminin süsleme programının yaygın motifleri düğümlü madalyonlar dışı taşkın kabara biçiminde yapılmıştır ve üzerlerinde çarkı felek, rozet motifleri görülür. Arşitravın alt derinliğindeki yüzeyde ise son derece düzgün geometrik düzenleme, optik etkisiyle göz alıcıdır.

A66 Levha: 137/Foto: 189a, b

Env.nr. 1648

Afyon Paşa Camii'nde devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Cami yıkıldıktan sonra müzeye getirilmiş olan lento

Mevcut U. 110 cm.; Y. 22 cm.; derinlik (üstte): 44cm., altta 58 cm.

Mermer

Monumenta Asia Minoris Antiqua'nın 1933'te yayınlanan 4. cildinde bu parça beyaz mermer lento olarak tanımlanmıştır ve Paşa Camii'nde devşirme olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla arka kısmı duvara gömülmüş olarak durduğundan sadece önyüzü, bu yayında tanımlanmıştır. Bu gün müzede görüldüğü gibi lentonun arka yüzünde bir sütunlu lahitin izleri mevcuttur. MAMA IV. ciltte 6. yüzyıl denilmiş ise de ön yüzdeki süsleme programı, orta bizans döneminin tipik örneklerinden biridir. 1937'de Orlandos'un yayınında bu tip dekorasyon şemaları 10.-12. yüzyıla tarihlenmiştir. Seyitgazi-Kümbet'teki Selçuklu dönemi yapısının devşirme malzemesiyle benzerlik gösterir.⁴²² Ön yüzde kemerli bölünme ile oluşan şeritte, kemerler içinde bitkisel ve geometrik motifler dönüşümlü olarak yerleştirilmiştir. İşçilik zengin ve temizdir. Benzer örneklerle (Anadolu ve Yunanistan) yapılan karşılaştırmada 11. yüzyıla tarihlenebilir. Buchwald'ın da belirttiği gibi "Arkadlı arşitravlar" Anadolu'da en yoğun olarak 10.-11. yüzyılda görülmektedir. 12. yüzyılda yapılmış örnek yoktur. (bkz. Sonuç Bölümü: Tarihlendirme) Ön yüzün üstünde 4 cm.lik kısmında yazıt yer alır:

Κυrie εκλυσον Θωμαν του οικετην σου πικρων βασανων

(Efendi, senin ibadethanende acılar içinde kıvranan (kulun) Thomas'ı kurtar (veya acılarına son ver) (Çev. S. Şahin)

Yayın: MAMA, IV (1933), 12, Pl. 17, nr. 36; Buchwald, JÖB 45(1995), 254

⁴²²E. Parman-E. Altınsapan, "Seyitgazi-Kümbet", Y. Demiriz'e Armağan (yayında)

G. DİĞERLERİ

Çörtenler: Sadece Eskişehir Müzesi'nde ilginç iki örnek bulunmuştur.

E28 Levha: 138/Foto: 190, 190a

Env .nr. A. 157.67 ve A. 158. 67 nolu iki adet çörten Yunus Emre İlkokulundan 1967 yılında müzeye getirilmiş olup özgün yeri bilinmemektedir. Her ikisi de aynı ölçülerde ve aynı malzemeden yapılmışlardır. Kırıkları mevcuttur.

Mevcut U. 120 cm. ; E. 40 cm.; çörten oluğunun eni: 9 cm.; y. 28 cm.; D. 6 cm.

A. 157. 67 nolu çörtenin ön yüzünde oluğun iki yanında karşılıklı duran kuşlar, birer haç üzerinde yüzeye hafifçe oyularak yapılmışlardır.

A. 158. 67 nolu çörtenin ön yüzünde ise yine oluğun iki yanında çok basit kazımlarla zig-zaglar ve üzeri yapraklı bitki motifleri görülür.

Pencere Şebekesi

Hierapolis Müzesi

H18 (depoda)

Levha: 139/Foto: 191

Envantersiz.

Y. 71 cm.; E. 12 cm.; K. 7 cm. arkası kaba yontulmuştur. kırık ve noksan durumdadır.

Mermer

Müzenin deposunda bulunan bu balık pulu dekorlu pencere şebekesine ait olduğu düşünülen parçanın kompozisyon şeması erken dönem korkuluk levhalarında da çok kullanılmıştır.⁴²³

Pencere Kapağı (?)

Uşak Müzesi

U60 Levha: 139/Foto: 192

Env. nr. 10. 16. 77

70X61 cm boyutlarında

Mermer

Küçük kareye yakın bir pencere kapağı olması düşünülebilir. Ortada 6 yapraklı bir rozet, daire içine oyulmuştur.

⁴²³Orlandos II, 1952, 514, eix.475/2, 515, eix. 476

SONUÇ

Antikçağ tarihî coğrafyasında Frigya (*Phrygia*) olarak bilinen iç batı Anadolu yaylası, ortaçağda, sınırları biraz değişerek bugünkü *Eskişehir*, *Seyitgazi*, *Afyon*, *Kütahya*, *Uşak* ve *Denizli* illerini kapsayan bölgedir. Frigya'nın kuzeyi Roma çağında *Frigya Epiktetos*, "sonradan eklenmiş", *ilaveten* anlamında kullanılmıştır. Bu bölgede, Eskişehir (*Dorylaion*), Karahöyük (*Midaion*), Kütahya (*Kotyaion*), yukarı Porsuk vadisinin antik çağda ve ortaçağda da önemli dinsel, siyasal yerleşimleridir. Orta Frigya'nın ise önemli merkezi Afyon (*Akroinos*) ve çevresidir. Batıda ise Uşak (*Timenu Therai/Temenu Thyrai*) ve güneyde (*Laodikeia*) Denizli-Ladik, (*Khonai*) Honaz yine önemli dinsel, siyasal ve ticari merkezlerdir. Tüm bu merkezler ortaçağda I. Haçlı Seferleri ile Bizanslıların ortak hareket ederek Türklere karşı önce kazandıkları (*1097 Dorylaion*) yüzyıl sonra da kaybettikleri (*1176 Myrokephalon*) savaşların Anadolu'nun ortaçağda kaderini tayin ettiği önemli çatışmaların olduğu alanlardır.

Tarihsel kaynaklar, haritalar ve arkeolojik-epigrafik veriler (miltaşları, yazıtlar vb.) ışığında bu merkezlerin birbirleriyle olan bağlantıları saptanmıştır. (bkz. Yol Şemaları 1, 2, 3, 4 Bölüm II)

Bizans'ın başkenti *Konstantinopolis*'i "*Kutsal Topraklara*" Kudüs'e bağlayan yollar bu bölgeden geçer. Bu nedenle de ilk Haçlı Seferi orduları Konstantinopolis ve *Nikea*'dan (İznik) sonra *Dorylaion*'a (Eskişehir) gelerek burada Türklerle büyük bir çatışmaya girmişler ve kazanmışlardır. 4.-13. yüzyıllar arasında Frigya'nın dinsel ve siyasal potansiyelini kanıtlayan pek çok bilgi ve belge mevcuttur.(bkz. Bölüm I-II)

Piskoposluk listeleri denilen "*Notitiae Episcopatum*"larda bölgenin aktif dinsel merkezleri ve onlara bağlı daha küçük ruhani bölgeleri bilinmektedir. 4. yüzyılda hristiyanlığın resmen onaylanmasıyla Anadolu'da ve Akdeniz çevresinde Pagan dönemden "*Tek Tanrılı*" döneme geçişte ve ilk kez Tek Tanrılı Dine bağlı bir imparatorluk, Doğu Roma-Bizans İmparatorluğu'dur. Akdeniz çevresinin islamiyetin ortaya çıkışına dek en büyük kültürel ve siyasal gücüdür.

Frigya bölgesinde hristiyanlığın onaylandığı yıllarda karşıt, heterodoks bazı ilginç mezheplerin de taraftar bulduğu yine araştırmalardan ve yazıtlardan

anlaşılmaktadır. (bkz. Bl. II: Bölgenin Dinsel Tarihçesi) Bu mezheplerden belki de en ilginç Montanizm'dir. Montanus adlı bir rahibin kurduğu bu mezhepte Priskilla ve Maksimilla adlı iki kadın rahibe, çok saygınlık görerek yüceltilmişler ve adeta peygamber statüsüne getirilmişlerdir.

Frigya'nın dinsel tarih açısından diğer bir ilginç yanı da meleklerle olan tapınım yoğunluğudur. Kütahya'da bulunan bir stel üzerinde (Melekseverler Derneği: *Philangelos Symbiosis*) yazısı okunmaktadır. (Bkz. Bölüm I/B.a.1) Müzelerdeki yazıtların ve eserlerin dışında evlerin duvarlarında da ilginç devşirme malzemede Amorion yakınında Emirli'de bir levha üzerinde bir latin haçı ve etrafındaki yazıt dikkati çeker. Αρχ(αγγελος) Μη(χαηλ)...Κυριε βοηθη του δουλος:: Ey Büyük Baş Melek Mikhael... Efendi kuluna yardım et...⁴²⁴; diğer ilginç bir malzeme ise Uşak yakınında Ahat'da (Akmonia) Emiraz köyünde bir evin duvarında devşirme olarak kullanılan mermer kaide üzerinde graffiti olarak yapılmış olan Melek figürüdür. Ahat'ta bir başka evin duvarında bulunan levhada yine graffiti olarak yapılmış olan bir başka ilginç figür ise Mikhael ile ilgili değildir; ancak "*Frig kapuşonu*" denilen tipte kapuşonla betimlenmiş olması dikkati çeker.⁴²⁵

Mikhael'in kenti Khonai'de (Honaz) adına yaptırılan ve bugün mevcut olmayan, tarihsel kaynaklarda, özellikle Khonai'lı Bizans tarih yazarı Niketas Khoniates'in kaynaklarında uzun uzun anlattığı Mikhael kilisesi ve bu bölgede daha pek çok Mikhael kiliselerinin varlığı, yazıtlarla ve arkeolojik bulgularla da kanıtlanmaktadır. Hatta bazı araştırmacıların da değindiği gibi Eskişehir çevresinde Mihalgazi, Mihalıççık gibi yerleşim adlarının rastlantı olmadığı düşünülmektedir.(bkz. Bölüm II: Mikhael Kültü)

Müzelerde de pek çok yazıtta, Mikhael adına yaptırılan kiliselerin varlığı kanıtlanmıştır.⁴²⁶ Bu bölgenin ortaçağda bizans döneminde dinsel, siyasal, sanatsal

⁴²⁴MAMA I, 230, nr. 434

⁴²⁵MAMA VI, pl. 60, nr. 348 (Melek Figürü); Pl. 60, nr. 342 (Frig kapuşonlu figür)

⁴²⁶bkz. Bölüm III:Afyon müzesi, Templon Arşitravları A25, bu envantersiz arşitrav üzerindeki yazıtta: "Baş Melek Mikhael'in tamamen harap olmuş kilisesi imparator Konstantinos (olasılıkla 7. Konstantinos Porphyrogennetos) döneminde onarıldı" ifadesi yer almaktadır

etkinliklerinin bugüne kalan somut belgeleri ise müzelerdeki yazıtlar, mimari parçalar, dinsel merkezler ve çevrelerindeki yerleşimlerde bulunan kalıntılardır.

Maalesef Anadolu'nun kültürel mirasına gerçek anlamda henüz sahip çıkılmadığından müzeler ve devşirme malzeme olarak Türk dönemi yapılarında kullanılan mimari parçaların dışındakiler, yoğun bir yağmalanmaya maruz kalarak bugün ya dünyanın çeşitli bölgelerine, müze ve özel koleksiyonlarına , antika pazarlarına dağılmış veya moloz taşı olarak kullanılmak üzere kırılmış, demiryolu yapımında taş olarak kullanılmış ya da yok olup gitmiştir. Örn. Eskişehir çevresinden bulunup (izinsiz yöntemsiz), kaçakçılar yoluyla yurt dışında pazarlandığı, sonuç olarak 9 Nisan 1987'de Londra'da *Christie's* müzayede salonunda satışa çıkarıldığı ve halen Fransa'da Paris *Cluny* müzesinde olduğu öğrenilen *Kutsal Tören Haçı*, 1997 yılında *New York Metropolitan* müzesinin Bizans sergisinde yer almış ve katalogta yayınlanmıştır. Tören haçları içinde hem malzeme hem de öykücü bir üslupla verilen ikonografik sahneler açısından çok değerli ve önemli bir madeni eserdir. Gümüş üzerine altın kakmalı ve niello tekniğinde yapılmış olup 11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir.⁴²⁷ Böylece bu değerli yapının *Eskişehir*'in hangi bölgesinden çıktığı, özgün kaynağının neresi olduğu hakkında bilgi edinme olanağı kalmamıştır. Dolayısıyla ortaçağda *Frigya* bölgesinin önemli bir kenti olan *Dorylaion*'un kültürel tarihi, sanat üretimi hakkında belki daha fazla ipuçları, bilimsel yollarla ortaya konacak iken, yağmacılık, tüm bu çabaları kabaca, hoyratça engellemiştir. Bu durum Anadolu'nun arkeolojik, sosyolojik, tarihsel ve kültürel potansiyelini, tarihsel süreç içinde sağlıklı izleyebilmeyi ve sonuçlara varabilmeyi bu gün hemen tüm alanlarda olduğu gibi olanaksız kılmaktadır. Araştırmacıların her türlü yağmacılık, katı bürokratik kurallar, finansal güçlülere rağmen yine de yoğun olarak çalışmalarını sürdürme inanç ve inatlarını takdirle karşılamak ve umuttan, çalışmaktan vazgeçmemek gerekir sanıyorum.

Çalışmanın III. Bölümünde, *Frigya* bölgesinin müzelerinde eserler üzerinde yapılan incelemenin sonucunda, bizans malzemesinin litürjik (dinsel ayinle ilgili) elemanları örn. Templon, Ambon, Altar, Kiborion, vaftiz havuzları; statik(mimariye

⁴²⁷The Glory of Byzantium. Art and Culture of middle Byzantine Era (843-1261), (ed. H. C. Evans-W. D. Wixon), The Metropolitan Museum of Art. New York 1997, 64, photo:

bağlı-onu statik olarak destekleyen) elemanları örn. Sütun başlıkları, kemer ve arşitravlar, lentolar, korkuluk levhaları, figürlü kabartma levhalar ve diğerleri (çörten, pencere şebekesi vd.) başlıklarıyla sınıflandırılmış ve değerlendirilmiştir.

Ortaya çıkan malzemenin bir kısmı, birkaç satırla veya karşılaştırma örneği olarak daha önceki yayınlarda adı geçer. Ancak topluca bir değerlendirmeye alınmamışlardır. Frigya bölgesinde yıllardır epigrafik malzemeyi çalışan Th. Drew Bear ile bu bölgedeki müzelerin dışında ören yerlerinde ve yerleşimlerde bulunan Bizans malzemesini çalışan J. P. Sodini'nin 1990'larda yayına hazırlandığı bildirilen ancak henüz göremediğim çalışmaları yayınlanırsa belki topluca bir değerlendirme daha olacaktır. (Th. Drew-Bear-J. P. Sodini, Nouvelles inscriptions et monuments chrétiens de Phrygie)

Bu eserlerin *malzemesi* çoğunlukla mermerdir. Frigya bölgesi mermer ocakları açısından çok zengindir. Antik çağlardan bu yana bölgedeki mermer ocakları çok kaliteli üretim yapmışlardır.

Afyon, Eskişehir, Kütahya, Hierapolis ve Uşak çevrelerinde antik çağdan beri bilinen antik ocakların bir kısmı kapanmış, tahrib olmuştur. Yakınında ise modern mermer üretimi için yeni ocaklar açılmıştır. Örn. *Dokimion* (İscehisar) ocaklarının ünlü Bacakale'si halen terkedilmiştir.⁴²⁸ Ama yakınında yeni ocaklar üretime devam etmektedir.

Araştırma yapılan müzelerin bulunduğu bugünkü illerin hepsinin antikçağda ve ortaçağda mermer üretimi yaptığı dolayısıyla müzelerdeki malzemenin yerel üretim olduğu açıktır. Bu ocaklar sırasıyla Afyon-Dokimion (İscehisar), Synnada (Şuhut), Eskişehir, Seyitgazi-Şükranlı, Kütahya-Göynükören, Altıntaş, Hierapolis-Gölemezli, Gerzile, Yediahır, Uşak-Hanoğlu, Kavacık, Eldeniz, Selvioğlu, Tepetarla bölgelerinde mermer ocakları beyaz, gri, koyu gri, su mermeri (alabaster), yeşilimsi sarı, pembe-bej, polychrome onnyx cinsi çok çeşitli, zengin, kaliteli mermerleriyle bugün de Türkiye'nin mermer gereksiniminin büyük ölçüde karşılandığı bölgelerdir.

---

⁴²⁸J. Röder, "Bericht über Arbeiten in den Antiken Steinbrüchen von Iscehisar (Dokimeon)" TAD 18/1 (1969), 109-116

İstanbul Ticaret Odasının 1996 yılı sonu itibariyle yaptığı araştırmaya göre Türkiye'deki 500'e yakın ocakta blok olarak mermer üretimi yapılmakta ve üretilen bu bloklardan da yaklaşık 150 milyon m² işlenmiş mermer elde edilmektedir. Bu ocakların illere göre dağılımı ise Balıkesir %28, Afyon %24, Bilecik %12, Denizli %8, Muğla %6 ve Eskişehir %4'tür.⁴²⁹

Bugün mermer üreticilerinin mermere verdikleri adlar örneğin Afyon mermerinin 'Afyon Kaymak', 'Afyon Şeker', 'Afyon Menekşeli' gibi kodlamaları kalitenin karşısındaki etkilenmenin sonucu olsa gerekir.

Araştırma yapılan müzelerde incelenen toplam 202 adet taş eserin yapım teknikleri, kazıma (*graffiti*), kabartma (*relief*), oyma (*champ-leve*), kakma (*inkrustation, inlaid, intarsie*) yöntemlerinden oluşmaktadır. Mermer yüzeyini belli formlarda oyup içine kıymetli, renkli taşların veya renkli cam hamurunun doldurulması ile oluşan Kakma tekniği, Frigya'da Afyon ve Uşak müzelerindeki örneklerle dikkati çeker.(Afyon Mz. Env.nr. 1563, Uşak/Sebaste İkonostasisi) Bu teknikte yapılmış benzer örnekler İstanbul'da da bulunmuştur. (Fıratlı 1990, 83, nr. 142, env .nr. 904)

Çok ince ve zarif kazıma tekniğiyle yapılmış örnekler, Afyon, env. nr. 1395 (ambon levhası), Kütahya, env. nr. 53 (ambon levhası), Uşak, envantersiz kırık levha (tavus kuşlu), Selçukler deposu, tavus kuşlu levha ayrıca yayınlarda Kütahya çevresinden örneklerde de görülür.⁴³⁰ Bazı örneklerde kabartma dekorasyonun yanı sıra ince kazıma da yapılmıştır, Uşak müzesinde envantersiz, tavus kuşlu kırık parçada ve Selçukler deposundaki envantersiz tavus kuşlu ambon levhasında olduğu gibi.

Afyon ve Uşak müzelerindeki templon arşitravlarında figürlü kompozisyonlar da mermer üzerine kakma tekniği Frigya bölgesinin en zengin dikkate değer örnekleridir. Özellikle Uşak-Sebaste arşitravı hem işçiliği hem de içerdiği "Deesis" sahnesini tüm ikonografisiyle vermesi ve yazıtlı bir örnek olması onu ünlü kılmış ve pekçok yayında yer almıştır. (bkz. Bölüm III: Templon Arşitravları) Uşak

⁴²⁹Türkiye Taş Dünyası, Taş ve Taş Teknolojileri Dergisi, sayı 4, Mart-Nisan 1998, 37: "İstanbul, Ticaret Odası Araştırması"

⁴³⁰MAMA X (1993), Pl. XVI, nr. 153, 154: Kütahya-Appia'dan ambon levhası; Pl. XXIII, nr. 213- yine Appia'dan Plaster üzerinde

müzesinde ve Selçuklar/Sebaste deposunda yaptığımız incelemeler sonucunda müzede bulunan templon payesi ile depodaki templon payesinin her ikisinin de üstünde kırık olarak izleri görülen sütunçelerin kalıntıları ve depoda gördüğümüz iki adet düğümlü sütun parçası, Sebaste ikonostasisinin Ü. İzmirli tarafından çizilen restitüsyonuna bir ekleme yapabilmemizi sağlamıştır. (bkz.Çizim 11) Böylece kanımca ikonostasis daha da zenginleşmiştir.

Bizans'ın başkentinin dışında da bu denli kaliteli malzemenin yapılması 9. ve 10. yüzyılda Bizans'da ikonoklasma döneminden çıkışın rahatlığı, özgürlüğü ve başkent dışında da görkemli yapıtların yapılabileceğinin kanıtıdır. Kazhdan ve Epstein'ın araştırmalarına⁴³¹ göre eyaletlerdeki merkezden bağımsız belgin gelişme, hem ekonomik hem dinsel alanda ve dolayısıyla sanatsal üretimde kendini belli etmiştir. İznik, Efes, Antalya, Laodikeia dışındaki kentler ticaret ve kültür merkezlerinden çok tarım ürünü bol, koruma amaçlı, her an savunmaya hazır kale kentlerdi.

Kazhdan, Anadolu kentlerinin ortaçağda Balkan kentleri gibi urbanize olmadıklarını tarıma dayalı ekonomiyle 11.-12. yüzyılda gelişme gösteren, savunmaya önem veren küçük ama üretken kentler olduklarını; eyaletlerde 10.-13. yüzyıl arasında mimaride, el sanatlarında da merkezden bağımsız örnekler vererek sürekli gelişim içinde olduklarını, eyaletlerdeki bu yapısal gelişime karşın başkent 10.-12. yüzyıllarda duraklama gösterdiğini ileri sürmüştür; mimaride ayrıntılarda örneğin boyutlarda, dekorasyonda, dış cephelerde bazı değişikliklerin olduğunu da ayrıca eklemiştir.

Kısaca Kazhdan, 11.-12. yüzyıllarda bizans teknolojisinde başkent monopol, tek merkez, tek otorite olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Buna örnek olarak da seramik ve ipek üretiminin Anadolu, Balkanlar ve İtalya'da başkentten bağımsız olarak çok yaygınlaştığını ve geliştiğini örneklerle vermiştir. Kazhdan'ın "11.-12. yüzyıllarda Bizans Kültüründe Değişim" konusunda ileri sürdüğü görüşler tabii ki tartışmaya açıktır; ancak gerçek olan 10. ve 11. yüzyıllarda Anadolu'da mimari elemanlardaki zengin süsleme programı, çeşitleme, işçilik ve malzeme kalitesi somut örneklerle müze ve ören yerlerinde (kazı malzemesi) ve Türk dönemi yapılarında (devşirme malzeme) kanıtlanmaktadır.

⁴³¹A. P. Kazhdan-A. W. Epstein, Change in Byzantine Culture in the 11 th and 12 th Centuries, Berkeley-L. Angeles-London 1985, 31 "Decentralization, Urban Evolution in the Provinces, Archaeological and literary Evidence"

Motif ve Kompozisyon Çeşitlemeleri, görsel olarak çizimlerle(çizim 28-39) bu çalışmanın sonuna eklenmiştir. Burada amaç, uzun-sıkıcı tanımlama tekrarları yerine özgün çizimlerle görsel olarak karşılaştırmalı bir levhanın verilmesi ve daha açıklayıcı olmasıdır. Bu motif ve kompozisyon çeşitlemesi veya kısaca orta bizans döneminin süsleme programı, motif repertuarı çok geniş bir çerveye yayılmış adeta bir şablondan çıkmışçasına birbirine benzer örnekler, tüm Akdeniz çevresinde (İspanya, İtalya, Balkanlar, K. Afrika, Anadolu, Yakındoğu) ve Karadeniz'de (Gürcüstan, Ermenistan) ortak beğeni ve teknolojiyi yansıtmaktadırlar. Üslup Olarak orta dönemin bezeme kompozisyonlarının ilk bakışta erken dönemin özelliklerini devam ettirdiği izlense de kimi eserlerde bölgesel, naiv üsluplar, keskin stilizasyon dikkati çeker.

Örneğin: Afyon Müzesi env.nr. 1394 (Tavuskuşlu arşitrav) (levha 1; Foto 1), Afyon Müzesi env.nr. 1399 (Tavuskuşlu levha) Levha 89: Foto:108, Afyon Müzesi env.nr. 3849 (Yılanlı Kadın Kabartması) Levha 100:Foto 128a, Kütahya Müzesi env.nr. 9511 (Konstantin ve Helena Kabartması) Levha 101:Foto129, Uşak Müzesi envantersiz (Korkuluk levhası, kartal, tavşan) Levha 96:Foto 121

Süsleme programında en yoğun görülen düzenleme yüzeyin sütunlu-kemerli bir fonla bölünmesidir ki bu düzenleme de pek çok araştırmacı tarafından 10. yüzyıl özelliği olarak değerlendirilir.⁴³² Bu bölünme içine yerleştirilen ve orta dönemin tüm Bizans coğrafyasında (Akdeniz, Karadeniz çevreleri) görülen haç, çarkıfelek, rozet, örgü, düğüm, geçme motiflerinin çeşitlemeleri, insan figürlerinde aziz büstlerinin templon arşitravlarında ve templon kemerlerinde işlenmesi ortak, yaygın düzenlemelerdir. H. Buchwald'ın son yayınlarından biri⁴³³ *Kemerli Dekorasyon* içeren templon arşitravlarıyla ilgili olup Anadolu ve Yunanistan'dan örneklerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Kemerli sütunlu bu arşitrav dekorasyonunun, kutsal cennet kapılarını sembolize edebileceğini öne sürmüştür. Buchwald'ın

⁴³²O. Feld, Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra: (J. Borchardt, Myra, Berlin 1975), 369-378; A. Grabar, Sculptures Byzantines du Moyen Age II 1976; U. Peschlow, Konstantinopel. Reliefskulptur in Kirchenraum, 1994, 275-284

⁴³³H. Buchwald, "Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades" JÖB 45 (1995), 233-274

Anadoludaki örneklerin çoğunu görmediği, sadece bazı kazılardan, müze ve depolardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Ele aldığı ilginç bir başka konu da, taşçı ustalarının bu eserleri kaç yılda yapabileceğine dair varsayım hesaplarıdır. Buna göre bir taşçı ustasının en az iki en çok yedi yılda bir arşitravı bitirebileceğini öne sürer ve bunların bir ekip olarak atölyelerde çalışmış olabileceğini dolayısıyla aynı üslupların şablon şeklinde yaratılabileceğini ve çoğaltılabileceğini belirtir.

Son olarak bu araştırmada yer alan yapıtların tarihlendirme sorununa değinilirse şu sonuç verilebilir: Frigya bölgesi 4.-13. yüzyıllar arasında Bizans egemenliğindedir. Ancak yapısal etkinlikler (mimari) ve el sanatları üretimi yoğun olarak eldeki verilere göre 5.-11. yüzyıllar arasındadır. Araştırma yapılan müzelerde incelenen 202 adet rölyef plastik ve mimari plastik malzeme içinde çok az bir bölümü erken döneme (5.-6. yüzyıl) tarihlenebilmiştir. 12. ve 13. yüzyıllar Türkler ile savaşların yoğunlaştığı, Haçlı Seferleri'nin bölgeyi alt-üst ettiği dönemlerdir. Savaş zamanında sadece bir kısmı daha önce mevcut olan savunma amaçlı yapıların (kale ve surların) aceleyle yeniden onarımı etkinliği görülür. Dolayısıyla bu dönemde daha önceki yüzyıllardaki (10.-11.yy.) yoğun mimari etkinlik ve iç dekorasyon üretimi azalmıştır. Afyon ve çevresinde tarihlenebilen iki parça⁴³⁴, hemen tüm yayınlarda örnek olarak verilmiştir. Bunlardan biri Afyon'da Sahipler Sultan türbesinde devşirme malzeme olarak kullanılan ve üzerindeki yazıttan 934-935 tarihi okunabilen lento ile Şuhut'ta (Synnada) bulunan ve yine üzerindeki yazıttan 1063-64 tarihleri okunabilen templon arşitravıdır ki bu arşitrav Buchwald'ın da belirttiği gibi Frigya bölgesinin tarihli-yazıtlı son arşitravı olabilir. Ancak bu tür kesin yargılara varmak, Anadolu'da daha pek çok kazı ve araştırmanın yapıp sonuçlanmasından sonra doğru olabilir. Afyon müzesinde envantersiz bir templon arşitravı üzerinde de yine yazıttan çıkarılabilecek tarih 10. yüzyıl olabilir. (bkz. Bölüm III-Afyon Müzesi A25)

Tarihlendirmede sınırlar, kabaca bölgenin Bizans egemenliği süresince kaynaklarda varolan bilgilerle eldeki somut malzemenin karşılaştırılması sonucuna dayanır. Frigya bölgesinde müzelerin dışında özgün kazı malzemesi ve dolayısıyla daha sağlıklı stratigrafik sonuçlara göre tarihlenebilen malzemenin değerlendirilmesi, Amorion, Aizanoi ve Dorylaion⁴³⁵ arkeolojik kazılarının ortaçağ dönemine ait

⁴³⁴MAMA IV (1933), nr. 38 ve nr. 95

kesin sonuç raporlarına bağılı olacaktır. Bu kazıların Bizans malzemesi sistematik bir biçimde Kazı Raporları olarak her yıl yayınlanmaktadır. Ancak bölgenin daha pekçok alanı, bilimsel, arkeolojik kazısı ve araştırması yapılmamış, incelenmemiş alanlardır.

Umut ve dilekler, her alanda olduğu gibi burada da tüm yapısal, parasal sorunlara karşın çalışmaların engellenmemesi içindir.

---

⁴³⁵ 1989-1993 yılları arasında Prof. Dr. M. Darga yönetiminde çalıştığımız Dorylaion/Şarhöyük kazılarının 10. yılı dolmuştur; Bu konudaki çalışmalar yayına hazırlanmaktadır

SUMMARY

The western inland Anatolian plateau, which today comprises the modern towns of Eskişehir, Seyitgazi, Afyon, Kütahya, Uşak and Denizli, was known as Phrygia in the historical geography of antiquity. Its frontier changed only a little in the Middle Ages. In the Roman period, the north of Phrygia had been called 'Phrygia Epiktetos', with 'Epiktetos' meaning later added or additional. Within this region, Eskişehir (Dorylaion), Karahöyük (Midaion) and Kütahya (Kotyaion) were the most important religious and political settlements of the upper Porsuk valley, both in ancient times and in the Middle Ages. Together with its environs, Afyon (Akroinos) was the key centre of Central Phrygia. The main religious, political and commercial centre in the west was Uşak (Timenu Therai or Temenu Thyrai), whilst in the south, Denizli-Ladik (Laodikeia) and Honaz (Khonai) were important metropoli. The Middle Ages saw important conflicts taking place in all these centres, which shaped the destiny of mediaeval Anatolian history. These happened when the first Crusaders and Byzantines came together and fought the Turks, for example in 1097 at Dorylaion (where the former won), and then in 1176 at Myrokephalon (where they were defeted).

Historical sources, maps, and archaeological-epigraphic data (such as milestones, inscriptions, etc.) confirm the degree of co-ordination between these centres. (See the Road schema, 2, 3, 4; Chapter II.)

The roads which connected the Byzantium capital Constantinople to the holy city of Jerusalem passed through this region. For this reason, the army of the First Crusaders came to Dorylaion (Eskişehir) after passing through Constantinople and Nikea (İznik) and it was at Dorylaion that they fought with the Turks and overcame them. There are many documents and a good deal of informative sources which attest to the political and religious influence of Phrygia between the 4th and 13th centuries. (See chapter I-II).

Thanks to the "Notitiae Episcopatum," also called 'the list of Bishops', we know about the active religious centres and the small spiritual regions which were connected with them. The official adoption of Christianity within Anatolia and

throughout the Mediterranean area in the 4th century meant that, for the first time, there was an empire— the East Roman-Byzantium Empire— which was committed to monotheism. Outside the Empire, in contrast, there prevailed a period of transition from the pagan age into the age of monotheism. The Empire could be said to have been the biggest cultural and political power of the Mediterranean area until the appearance of Islam.

Inscriptions and research indicate that, at the time when Christianity was being established in Phrygia, interesting heterodox sects were attracting supporters in various places. (See Chapter II: The Religious History of the Region.) Of these groupings, perhaps the most interesting was Montanism. In this sect, set up by a priest called Montanus, two nuns (Priskilla and Maksimilla) were canonised and attributed the status of prophets.

A further noteworthy aspect to Phrygia from the point of view of religious history was the intense belief in, and worship of, angels. For example, a stele which was found in Kütahya reads Philangelos Symbiosis, that is, “the association of angel-lovers”. (See chapter I /B.a.1). Apart from the materials and inscriptions exhibited in museums of the area, there are also interesting relics to be seen on the walls of houses. At Emirli in the environs of Amorion, one can see a plate decorated with a Latin cross and the following inscription:

In Greek: Αρχ(αγγελος) Μη(χαηλ)...Κυριε βοηθη του δουλος
Hey Greatest Angel Michael ! Lord Help your slave .

Another interesting object is a sgraffito angel figure on a marble base that has been used in the wall of a modern house in the village of Emiraz at Ahat (Akmonia) in the environs of Uşak. Also at Ahat, on the wall of another house, is a remarkable sgraffito figure, evidently not related to Michael, but clearly wearing a “Phrygian cape.”

The Church of Michael, which was constructed for Michael in his hometown of Khonai (Honoz) does not exist today, but is covered extensively in ancient sources, especially in the works of the Byzantine historian Niketas who was also from Khonai. The existence of this Church of Michael, as of many other Churches in this

region dedicated to him, is evidenced by inscriptions and other archaeological finds. Moreover, as is mentioned by some investigators, the names of settlements such as Mihalgazi and Mihaliççık in the vicinity of Eskişehir are surely of no coincidence. (See Chapter II: The Cult of Michael).

Many inscriptions in the museums of the area attest to the existence of churches constructed in the name of Michael. Other concrete evidence of this region's religious, political and artistic activities in the Middle Ages and Byzantine Era is provided by inscriptions and architectural fragments in the museums, and relics found in the religious centres and their environs.

As yet, there has been no attempt to claim such objects as part of the cultural heritage of Anatolia. For this reason, although some have been preserved in the region's museums or used in the construction of buildings from the Turkish period, others have been extensively plundered and either scattered to different parts of the world, and to museums, private collections and antique markets there, or have been broken up to be used as debris or as stones needed for the construction of railways, or alternatively have simply ceased to exist. For example, a sacred ceremonial cross which was found in the environs of Eskişehir, and extracted without permission and apparently with no professional method, was marketed abroad by smugglers, and eventually put up for sale at Christie's in London in April 1987. In 1997, it was in the Byzantium exhibition of New York's Metropolitan Museum and was published in its catalogue. Today, it is said to be in the Cluny Museum in Paris, France. It is an important and valuable metal work, and a fine example of a ceremonial cross, on account of both its material and the style of narrative iconography. It was made using the technique of niello and gold inlaid in silver, and has been dated to between the end of the 11th century and the beginning of the 12th century .

It has not been possible to find out where exactly this valuable work was found, and where it was originally from. This is an example that shows how the massive plundering of the area has, to a great extent, deprived us of materials which would facilitate a scientific investigation of the cultural history and artistic productions of Dorylaion, an important city of Phrygia in the Middle Ages. Furthermore, it has made it impossible for us to trace the archaeological, sociological, historical and cultural potential of Anatolia in the course of history, and thus to arrive at firm conclusions comparable to those which scholars working in all other branches are

able to formulate today. Nonetheless, I believe that it is necessary to not give up working or being hopeful, and to applaud those researchers who continue their endeavours with belief and determination, despite all sorts of plundering, strict bureaucratic rules and financial difficulties.

In Chapter III, the finds of Byzantine material in the museums of Phrygia are examined, and categorised and evaluated under these headings: liturgical components (fragments) which were connected with religious ceremonies, such as templon, ambon, altar, ciborium, baptism pools; static components used in architecture as supports, for example capitals, arches and architraves, lintels, balustrade plates, relief plates with figures; and other items (gargoyles, window systems, etc.)

Some of the materials presented have been mentioned in previous publications in the odd sentence, or as comparable examples, but they have not been looked at as a whole. We will at last be able to read an overall evaluation if the combined work of Thomas Drew-Bear and J. P. Sodini is published (Th. Drew-Bear and J.P. Sodini, *Nouvelles inscriptions et monuments chrétiens de Phrygie*); whilst the former has been working on epigraphic materials in Phrygia for years, the latter has researched into those Byzantine materials in archaeological sites and settlements which have not been displayed in the museum-collections of the region. Unfortunately, I have not yet had the opportunity to read their findings.

The material of these works is generally marble. Indeed, the region of Phrygia is very rich from the point of view of marble quarries, which have provided the material for quality productions since antiquity.

Some of the quarries in the vicinity of Afyon, Eskişehir, Kütahya, Hierapolis and Uşak, which have been known since antiquity, have been closed and destroyed. New quarries have been opened nearby for modern marble production. For example, the famous quarry at Bacakale of Dokimion (İscehisar) has now been abandoned, but new quarries close by are continuing to produce.

All the modern cities where research for this study was conducted produced marble in antiquity and during the Middle Ages, and thus it is clear that materials found in the

museums are local productions. These marble quarries have the following locations: Afyon-Dokimion (İscehisar), Synnada (Şuhut), Eskişehir, Seyitgazi-Şükranlı, Kütahya-Göynükören, Altıntaş, Hierapolis-Gölemezli, Gerzile, Yedihisar, Uşak-Hanoğlu, Kavacık, Eldeniz, Selvioğlu, Tepetarla. All of these provide rich, quality marble, and it is indeed these places that have supplied most of Turkey's demand for marble, thanks to the presence there of white, grey, dark grey, alabaster, green-yellow, pink-beige, and various polychrome onyx.

According to a study by the Istanbul Chamber of Commerce at the end of 1996, block marbles are produced in 500 quarries in Turkey, and approximately 150 million metres of processed marble are obtained from these blocks. The distribution of these marble quarries according to cities is as follows: Balıkesir 28%, Afyon 24%, Bilecik 12%, Denizli 8%, Muğla 6% and Eskişehir 4%.

The names given to classified types of marble by marble producers today evidently reflect the influence of the quality of the marble. Afyon marble, for example, comes in the form of "Afyon Kaymak", "Afyon Şeker" and "Afyon Menekşeli".

The production techniques of the 202 stone works which were studied in the museums include graffiti, relief, champleve, incrustation, inlay, and intarsia. The inlay technique involves carving the surface of the marble in certain forms and filling it with valuable colourful stones or colourful glass paste. It is exemplified by items in the museums of Afyon and Uşak in Phrygia, such as inventory no: 1563 in Afyon Museum, known as 'the Ikonostasis of Uşak/Sebaste'. Similar works have been found in Istanbul too (Fıratlı 1990, 83, no.142, inv. no. 904).

One can also point to very thin and graceful works produced using the engraving technique, such as an ambo plate in Afyon (inv. no:1395), one in Kütahya (inv. No:53), and a broken plate from Uşak on which a peacock is depicted. There are also several items from around Kütahya which are comparable to another plate bearing a peacock, which was found in the Selçukler depot. On some examples, as well as relief decoration, thin engraving has been used, as is demonstrated by a broken piece in the Uşak museum without inventory number, on which a peacock is depicted.

An ambo plate lacking an inventory number, and likewise including a depiction of a peacock, is to be found in the Selçukler depot.

The technique of inlay work on marble, which has been applied to the figured composition of templon architraves in the Afyon and Uşak Museums, has yielded the most attractive models of the Phrygia region. In particular, the architrave of Uşak/Sebastane is well-known and has been mentioned in numerous publications on account of its workmanship, its inclusion of all the iconography from the 'Deesis' scene, and its inscription. (See Part III. Templon Architraves). Working in Uşak Museum and the depot of Selçukler/Sebaste, we discovered the broken remains of a colonnette on both the templon pillar in the museum and the templon pillar in the depot, in addition to two knotted column pieces, and these have enabled us to add to the reassembly plan drawn by Ü. İzmirli for the Sebaste Iconostasis. (See Reassembly Plan). Thus, in my opinion, the iconostasis is now richer.

That such high quality work was produced outside of the Byzantine capital in the 9th and 10th centuries is proof of the comfort and liberty in Byzantium at that time, and of the opportunities that existed to craft splendid artwork even in the provinces. According to research conducted by Kazhdan and Epstein, development in the provinces, which were independent of the centre, manifested itself in the development of economic, religious and also artistic production. Apart from İznik, Efes, Antalya and Laodikeia, these were citadel-cities always ready to defend themselves, rather than trading and cultural centres with abundant agricultural production which had a protective purpose to boot.

Kazhdan states that, like the Balkan cities, the Anatolian cities in the Middle Ages were not urbanised, and that their economies were based on the agriculture developed in the 11th-12th centuries. They were cities that gave importance to defence, and were productive despite their small size. The provinces demonstrated their continual development between the 10th and 13th centuries through architecture, as well as through handicraft-items which were independent in type. Kazhdan also indicates that, in contrast to this constructional development in the provinces, the capital moved on little in the 10th-12th centuries. He also adds that some changes occurred in architectural details, for example in dimensions, decorations and the nature of external façades.

In short, Kazhdan tries to prove that in the 11th-12th centuries the capital did not have a monopoly on Byzantine technology, and was not the only centre and single authority. To demonstrate this, he cites the production of ceramics and silk in

Anatolia, the Balkans and Italy, which happened independent of the capital, the widespread distribution of these materials, and the existence of highly developed examples. The views which Kazhdan puts forward on the subject of the change in Byzantine culture in the 11th-12th centuries are, of course, open to discussion; however, the reality is that there are concrete examples (museum and excavation finds, relics in Turkish period buildings) showing that the 10th and 11th centuries saw a rich decoration programme, with considerable variety, and quality workmanship and material in Anatolian architecture.

In order to give an idea of the increase in varieties of motif and composition, drawings have been appended at the end of this work. The aim of this is to provide illustrations in the shape of original diagrams with which visual comparisons can be made. In this way, I hope to avoid long, possibly boring repetitions of definitions, and concentrate instead on explanation. The examples display great variety in motifs and composition. In the middle of the Byzantine period, the repertory of motifs was spread to a large area, so that we find examples resembling each other in the entire area of the Mediterranean (Spain, Italy, Balkans, North Africa, Anatolia, Near East), and in the Black Sea (Georgia, Armenia). This similarity, which is sometimes so great that examples look like they derived from the same stencilling pattern, reflects a common taste and technology in this era. With regards to style; although, at first glance, the decoration compositions of the middle period retain the features of the early period, in some works of art the naive regional styles and sharp stylisation catch the eye.

Examples of this are: Afyon Museum inv. no: 1394 (Architrave depicting a peacock) (Plate 1, photo: 1); inv.no: 1399 (Plate with a peacock depicted) (Plate 89, photo: 108); inv.no: 3849 (relief of Constantine and Helena) (Plate 101, Photo 129); Kütahya Museum without inv.no. 9511 (balustrade, eagle, rabbit) (Plate 96, photo:121).

A frequently seen practice in the decoration programme is the division of a surface using a column-arched background. Many researchers have evaluated this to be a 10th century peculiarity. Varieties of cross, passion flower, rosette, braid, knot, and tenon motifs were placed in this division. This technique was widespread and seen

throughout the entire Byzantine area in the middle period (that is, in the environs of the Mediterranean and the Black Sea), largely in depictions of human figures, and of busts of saints in templon architraves and arches. One of the latest publications by H. Buchwald concerns decorated templon architraves with carved arcades which are compared with examples from Greece and Anatolia. Buchwald suggests that this architrave decoration with arch-columns could symbolise the doors of holy paradise. One can presume that Buchwald has not seen most of the Anatolian examples and only drawn on some excavations, museums and depots. Another interesting subject he considers is the hypothetical calculation of how many years it took stone masons to complete these works of art. He argues that a stone mason could finish one architrave in at least two, or at most seven years, and that they could work as teams in workshops. In this way, similar styles could be created using a stenciling pattern, thus enabling reproductions.

Finally, when the dating problem of the material covered here is addressed, the following conclusions can be drawn. The region of Phrygia was under the sovereignty of Byzantium between the 4th and 13th centuries. However, according to the data at hand, construction activities (architecture) and handicraft production were most intense between the 5th and 11th centuries. 202 relief plastics and architectural plastic material were examined in the museums where the research took place, but only a small proportion of these could be dated to the early period (5th-6th centuries). The 12th and 13th centuries were a time of fierce wars between Byzantium and the Turks, and then the period of the Crusades damaged the region yet further. At the time of the wars, there were only hurried restorations of the defensive buildings (castles and city walls) which existed already in part. Thus, this period saw a reduction in the intense architectural activities and production of interior decoration that had occurred in earlier centuries, that is, between the 10th and 11th. Two pieces from Afyon and its environs, which are able to be dated, are given as examples in almost every publication. One of these is a lintel used as spolia in the Afyon Sahipler Sultan Turbe, which contains an inscription in which the date 934-935 can be read; the other is a templon architrave in Şuhut (Synnada) dating 1063-64. As Buchwald has stated, this could be the last architrave from the Phrygia region which comes complete with an inscription date. However, such decisive conclusions can only really be drawn once we have the results of many more excavations and pieces of research that will take place in Anatolia. The date for a templon architrave with

no inventory number in the Afyon Museum can be deduced from the inscription as being the 10th century. (see. Part III-The Afyon Museum, A.25).

The outer limits of our dating derive basically from comparing the data furnished by sources from the time of the rule of the Byzantines in the region with the concrete material which is available. The evaluation of the original excavation material from the region of Phrygia (excluding the museums), and thus the dating of the material with the help of more sound stratigraphical results, is dependent on those aspects of the final reports of the archaeological excavations at Amorion, Aizonai and Dorylaion which pertain to the Middle Ages. The Byzantine materials emerging from these excavations are systematically published in excavation reports every year. Nevertheless, most of the parts of the region are relatively uncharted territory, which have never been the object of scientific and archaeological excavations and research.

I would conclude by expressing my hope and wish that such research efforts will be able to continue, in spite of all the structural and financial problems that we may face.

KISALTMALAR:

AA	Archaeologischer Anzeiger
ABME	Archeion ton Byzantion Mnemeion tes Hellados
AJA	American Journal of Archaeology
AnBoll	Analecta Bollandiana
Anat.St.	Anatolian Studies
Art Bull	Art Bulleteine
Ath Mitt.	Athenische Mitteilungen
BCH	Bulletine de Correspondance Hellenique
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BSA	British School at Athens
ByZ.	Byzantion
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers Archéologiques
DHGE	Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques
DKAE	Deltion tes Kristianikes Arkhailogikes Etaireias
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DThC	Dictionnaire de théologie catholique
EA	Epigraphica Anatolia
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
Ist Forsch.	Istanbulur Forschungen
Ist Mitt.	Istanbulur Mitteilungen
İAMY	İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı
JBAA	Journal of British Archaeological Association
JbDAI	Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts
JHst.	Journal of Hellenic Studies
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JRS	Journal of Roman Studies
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche
MAMA	Monumenta Asiae Minors Antiqua
PGM	Petermanns Geographische Mitteilungen
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
REB	Revue des Etudes Byzantines

RE	Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft	RE
RQ	Römische Quartalschrift	RQ
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi	TAD
ThRE	Theologische Realenzyklopädie	ThRE
TIB	Tabula Imperii Byzantini	TIB
		AA
		ABME
		ALA
		AnBoll
		Anat.St.
		An Bull
		Atb. Mit.
		BCH
		BHG
		BZA
		BZ
		BZ
		CAArch
		DHGE
		DKAE
		DOP
		DTB
		EA
		GRBS Greek, Roman and Byzantine Studies
		Ist Forsch.
		Ist. Mit.
		IAMY
		JBAA
		JBDAI
		JHst.
		JOB
		JRS
		KST
		LTK
		MAMA
		PCM
		RPK
		REB

KAYNAKÇA:

ACARA, M.

- 1997 Bizans Maden Sanatında Dini Törenler Sırasında Kullanılan (Liturjik) Eserler, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü yayınlanmamış doktora Tezi, Ankara.

AINSWORTH, W.R.

- 1842 Travels and Researches in Asia Minor. III. London.

AKURGAL, E.

- 1961 Phrygische Kunst, in: Die Kunst Anatoliens. Von Homer bis Alexander, Walter d.Gruyter, Berlin, 70-121.

ALBEK, S.,

- 1991 Dorylaion'dan Eskişehir'e, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

ALTUN, A.,

- 1981-82 Kütahya, İstanbul.

ANABOLU, M.

- 1988 "Batı Anadolu'da bulunmuş olan Yayınlanmamış Tavus Kuşu Motifli Mimarlık Elemanları", TAD 28: 104-

ANDERSON, J.G.C.,

- 1897 "A Summer in Phrygia I", JHst 17: 396-424.
1898 "A Summer in Phrygia II", JHst 18: 81-128.
1906 "Paganism and Christianiy in the Upper Tembris Valley." SERP (Studies in the History and Art of the Eastern provinces of the Roman Empire.) (ed. W.Ramsay), Aberdeen.

- ARUNDELL,
1884 Discoveries in Asia Minor I-II, London.
- ASGARİ, N.,
1981 "Uşak-Selçukler ve Çevresinden Roma Çağı Lahitleri ve Mermer Ocakları", TAD 25/2:11-47.
- AULOCK, H. von
1977-79 Münzen und Städte Phryiens I.-II. (Ist. Mitt, Beiheft 25/27),
Tübingen.
- BARTH, H.
1860 "Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asiens
nach Scutari im Herbst 1858." PGM, Ergänzungsheft 3:105.
BARDY, G.
1929 "Montanisme." Dictionnaire de théologie catholique.10/2:2355-
2370.
- BARSANTI, Claudia
1988 "Scultura Anatolica di Epoca Mediobizantina." in: *Millione. Studi
e ricerche d'Arte Bizantina*. Roma: 279-84.
- BELKE, K.-N. MERSICH
1990 Phrygien und Pisidien. *Tabula Imperii Byzantini*, 7., Wien.
- BELTING, H.
1966 "Euphemia", *IstForsch* 25: 70-78.
- BUTTEL, K.
1942 *Kleinasienische Studien, Istanbuler Mitteilungen*, 5.
- BOURAS, Lascarina
1980 *The Sculptural Decoration of the Church of the Virgin in the
Monastery of Saint Luke. Atina*

BRANDENBURG, E.

- 1910 "Über Byzantinische und Seldschukische Reste im Gebiet des
Türkmen-Dağ", ByZ 19:97-106.

BRAUNFELS, W. (ed.)

- 1976 Lexikon der Christlichen Ikonographie, c.8.

BUCKLER, W.H.-W.M.CALDER-C.COX,

- 1925 "Asia Minor, 1924.II. Monuments from Cotiaecum", JRSt
15:141-175.
1926 "Asia Minor, 1924 .II. Monuments From Central Phrygia", JRSt
16: 53-94.
1928 "Asia Minor, 1924.V.Monuments from Central Phrygia", JRSt
18: 21-40.

BUCHWALD, H.

- 1995 "Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades", JÖB 45:
255-

BURCKHARDT, A.(Ed)

- 1893 Hierocles Synecdemus, Leipzig.

CAHEN, C.

- 1951 "Notes pour l'histoire des Turcomans d'Asie Mineure au XIII e
siècle", Journal Asiatique : 335-354.

CALDER, W.M.

- 1931a "The New Jerusalem of the Montanists." ByZ 6: 421-425.
1931b ""Phrygian Orthodox and Heretics 400-800 A.D.." ByZ 6: 1-35.
1955 "Early Christian Epitaphs from Phrygia." Anatolian Studies.
V:25-38.
1956 Monuments from Eastern Phrygia, MAMA VII.
1962 Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland,
Aphrodisias, MAMA VIII.

CARRINGTON, P.

- 1977 "Founding Hereos of Phrygia."Yayla (Department Archaeology.
The University Newcastle up on Tyne):7-15.

CASTELFRANCHI, F.

- 1980 Baptisteria. Intorno ai piu noti Battisteri dell'oriente, Roma.

CHAPUT, E.

- 1941 Phrygie, Tome I.: Geoglogie Géographie Physique, Paris.

CHATZIDAKIS, M.

- 1973 "Ikonostas" RBK III: 326-353.
1976 "L'evolution de l'icone aux 11e – 13e siècles et la transformation
du templon", XVe d'etudes byzantine, III Art et Archaeologie,
Athens 1976, 169-

CRAMER, J.A.

- 1832 A Geographical and Historical Description of Asia Minor. Oxford.

COX, C..M.W.-A.CAMERON

- 1937 Monuments from Dorylaeum and Nacoleia, MAMA V.,
Manchester

DARGA, M.

- 1993a "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları, 1989-1992.",XV. Kazı Sonuçları
Toplantısı.Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü
Yayınları: 481-501.
1993b "Şarhöyük-Dorylaion." IstMitt 43: 313-317.

DARROUZES, J.

- 1981 Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane (Geographie
Ecclesiastique de l' Empire Byzantin), Paris.

DAWES, E.A.S.

1928 The Alexiad of the Princess Anna Comnena, London.

DAWKINS, R.M.

1912/13 "Cruciform Fonts", BSA 19:122-132.

DEICHMANN, F.

1981 Corpus der Kapitelle von S.Marco,Venedik.

DELVOYE, A.

1966 "Ambo", RbK I: 127.

DEMİRİZ, Yıldız

1970 "Konya Müzesindeki Özel Durumdaki Bir Kabartma Hakkında", Sanat Tarihi Araştırmaları III (Kunsthistorische Forschungen), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul: 222-230.

1970/71 "Atabey Ertokuş Medresesinde Bizans Devrine Ait Devşirme Malzeme", Sanat Tarihi Yıllığı. 4:87-100.

1970 Koçaş Köyü Camii", Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Özel Sayı 9 : 45-102.

DENNERT, M.

1995 "Mittelbyzantinische Ambone", IstMitt. 45: 137-147.

1997 Mittelbyzantinische Kapitelle Studien zur Typologie und Chronologie Asia Minor Studien, (Wilhelms Univ.Münster), Bonn.

DERNSCHWAM, Hans

Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)

DİEST, von W.

1898 "Von Tilsit nach Angora.", PGM, Ergaenzungsheft. 125:1-100.

DOĞRU, H.

1992 XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı, İstanbul: Türkiye Üzerine Araştırmalar:10.

DOWNEY, G.,

1959 "The Tombs of the Byzantine Emperors." JHSt 79:27-51.

DREW, I.Th.-BEAR-W.ECK,

1976 "Kaiser-Militaer und Steinbruchinschriften aus Phrygien", Chiron 6: 289-318.

1979 "The City of Temenuthyrai in Phrygia", Chiron 9: 275-302.

DREW, I.Th.-BEAR,

1978 Nouvelles Inscriptions de Phrygie.

EBERSOLT, J.

1934 Monuments d'architecture byzantine, Paris.

EFE, T.

1996 "Orman Fidanlığında 1992-1994 Yılları Arasında Yapılan Kurtarma Kazıları", XVII.Kazı Sonuçları Toplantısı I (1995), Ankara, 95-108.

EİCKHOFF, E.

1977 Friederich Barbarossa im Orient. Kreuzzug und Tod Friedrichs I. Tübingen.

EPSTEIN, A.W.

1981 "The Middle Byzantine Sanctaury Barrier: Templon or Iconostasis ?." JBAA 134-157.

EYİCE, S.

- 1969 "Anadolu ve İstanbul' da Lahit Biçimli Rölik Mahfazaları."
İAMY.15-16: 97-145.
- 1973 "Afyon." DOP. 27:303-307.
- 1978 "Bibliyografya: Andre Goullou, La Civilization
Byzantine=Bizans Medeniyeti, Paris 1974." Belleten .XLII:311-
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (sadeleştiren: Z.Danışman), İstanbul
1970.

FELD, O.,

- 1970 "Mittelbyzantinische Sarkophage", RQ 65 : 167-182.
- 1974 "Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra", J.Borchardt,
Myra, Berlin.

FELD,O.-W.M.WIENER,

- 1977-78 "Millet 1973-75", IstMitt 27/28: 118vd.

FELLOWS, C.A.

- 1838 Journal Written During an Excursion in Asia Minor, London.

FIRATLI, N.,

- 1971 "Uşak-Selçukler Kazısı ve Çevre Araştırmaları", TAD 19-II: 109-
160.

FORBES, W.M.

- 1911 "A Geological Route through central Asia Minor.", Journal of
Geology 19, I: 61-vd.FOSS, C.
- 1977 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 25: 285-288.
- 1985 Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya, Oxford.
- 1986 Byzantine Fortification, Pretoria.

FOSTER, W.

- 1961 The Travels of J.Sanderson in the Levant 1584-1602, London

FRANCOVICH, G. de

- 1990   Santuari e Tombe Rupestri dell' Antica Frigia, Roma.

FRAZER, M.E.

- 1981   "The Pala d'Oro and the Cult of Saint Mark in Venice", Akten zum XVI. International Byzantine Kongres II/V, JÖB 32/5: 273-279.

FREI, P.

- 1980   "Epigraphisch-topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", TAD 25/1: 71-85.
- 1988   "Phrygische Toponyme", EA, 11: 9-32.

FREI-KORUNSKY, S.

- 1986   "Meilensteine aus der Gegend von Eskişehir", EA 8: 91-99.

FRENCH, D.

- 1981   Roman Roads and Milestones of Asia Minor, Fasc. 1: Pilgrim's Road, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph: 3, Oxford.
- 1988   Roman Roads and Milestones of Asia Minor (Catalogue of Milestones), Oxford.
- 1991   "Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia", EA 17: 57vd.

FREND, W.C.

- 1956   "A Third-Century Inscription Relating to Angareia in Phrygia", JHSt 46: 46-56.

GABRIEL, A.

- 1965   Phrygie, Exploration Archeologique.
IV., Paris.

- GELZER, H.
1901 "Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum, ein Beitrag zur Byzantinischen Kirchen und Verwaltungs-geschichte", Abh. Der bayerische Akademie der Wissenschaften. XXI, Bd. III. München.
- GIBSON, E.,
1975 "Montanist Epitaphs at Uşak", GRBS 16: 433-42.
1977 The Christians for Christians, Inscriptions of Phrygia (Harvard Theological Studies 32), Ann Arbor.
- GIOVANNI, L. (ed.)
1971 Arte della Cappadocia, Ginevra (Cenevre).
- GRABAR, F.
1976 Sculptures Byzantines du Moyen Age II (XI - XIV siecle) Paris.
- GRABLER, F.
1958 Die Krone der Komnenen. Wien.
- GREGORIE, H.
1933 "Notes épigraphiques", ByZ 8: 49-88
- GÖNÇER, S.
1976 Afyon İli Tarihi I, Afyon.
- HALKIN, F.,
1953 "L'Asie Mineure", AnBoll 71: 88vd.
- HAMILTON, J.W.
1842 Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, I-II. London.
- HARRISON, R.
1972 "A Note on Architectural Sculpture in Central Lycia", AnatSt. 22:187-197.

- 1986 "An Ambo Parapel in Antalya Museum" Studien zur Spatantiken und Byzantinische Kunst. F.W.Deichmann Geewidmet 11:73-74.
- 1989 "Amorion-1989", XII. KST, II:261-272.
- HASLUCK, E.
- 1929 Christianity and Islam under the Sultan. Vol.II. Oxford.
- HASPELS, C.H.Emilie
- 1971 The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments. I-II. Princeton: N. Jersey University.
- HAHNLOSER, H.R.
- 1965 "Magistra Latinitas und Peritia Greca."
Festschrift für H.von Einem, Berlin: 81-92.
- HILD, F.
- 1977 Das byzantinische Straßensystem in Kappadokien (TIB 2), Wien.
- HJORT, O.
- 1979 "The Sculptures of Kariye", DOP 33: 199 vd.
- HODDINOT, G.
- 1963 Early Byzantine Churches in Macedonia.
- HOLL, K.
- 1908 "Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nach Christlicher Zeit."Hermes 43:240,254.
- HONIGMANN, E.
- 1939 Le Synekdemus d'Hierokles. Brüssel.
- 1942 "The Original List of Members of the Council of Nicea The Robber-Synod and Council of Chalcedon" BYZ 6 (1942-1944):20-80.

- HUMANN, K.- O. PUCHSTEIN
1890 Reisen in Kleinasien und Nordsyrien. Berlin.
- IBN BATTUTA
Voyages d'Ibn Batoutah II.
- IBN HURDADBİN
1967 Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik, ed. J. De Goeje (BGA 6).
- JACOBS, P.H.E.
1987 Die Frühchristliche Ambone Griechenlands, Bonn.
- JANIN, R.,
1956 "Cotyaеum", DHGE 13: 938-40.
- KAPITAEN, G.
1969 "The Chuch Wreck of Marzamemi", Archaeology 22/2: 123-33
- KARAYANNOPULOS, J.
1959 "Byzantinischen Themenordnung." Byzantinischen Archiv. 10, München.
- KAUTZSCH, R.
1936 Kapitellstudien. Späetantiken Kapitells in Osten von 4. Bis 7.jh, Berlin
- A.P.KAZHDAN-Ann W. EPSTEIN
1990 Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th Centuries, University California Press, Berkeley-L.Angelos-London.
- KHATCHATRIAN, A.
1962 Les Baptisteres Paleochretiennes, Paris.
- KHONIATES, Niketas
1993 Historia (çev.F.Işıltan), Ankara.

- KINNEIR, J. Mac Donald
1818 Voyage dans l'Asie Mineure, Paris.
- KIRSTEN, E.
1957 "Prymnessos", RE 23/1: 1154-56.
1958 "Die Byzantinische Stadt", Berichte zum Internationalen Byzantinisten Kongress V/3, München.
- KITZINGER, E.
1946 "The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks. An appendix. List of Early Byzantine Animal and Bird Capitals." DOP, 3:1-72.
- KLAUSER, Th.
1960 Christlichen Buchmalerei, Bonn.
1961 Das Ciborium in der alteren christlichen Buchmalerei Nachrichten der Akademie der Wissenschaften, Göttingen.
- KOLLWITZ, J.
1950 "Ein Altar in Museum von Kayseri Ein Beitrag zur frühmittelalterlichen Kunst", Festgabe A. Fuchs: 15-21.
- KONSTANTIN PORFIROGENETOS
1952 De Thematibus, (ed. A. Pertes), Citta del Vaticano.
- KÖRTE, A.
1897 Göttingische gelehrte Anzeigen, 159:388-94.
1900 Kleinasiatische Studien III. Inschriften aus Phrygien, Athenische Mitteilungen 25:398-444.
- KÖTTING, B.,
1961 "Laodikeia", LexThK 6:
- KRAMER, J.
1973 "Architekturteile des Seyitgazi Tekke und Michaelkirche von Nakoleia", JÖB 22:241-250.

- LABORDE, A. de
1838 Vogaye de l' Asie Mineure, Paris.
- LAUER, H.H.
1967 Kaiserin Helena, Leben und Legende, München.
- LAZAREV,
1966 "Trois fragments d'epistyles peintes it le templon byzantin",
Deltion IV: 117
- LEAKE, W.M.
1824 Journal of a Tour in Asie Mineure, London.
- LECLERQ, H.
1924 "Ambo", Dictionnaire d'archeologie Chretienne et le Liturgie I,
Paris.
- LEIB, B.
1937 Alexiad I.-III, Paris.
- LEWIS, B.
1956 "1641-1642' de Bir Karayit' in Türkiye Seyatnamesi" (çev.
F.Selçuk), Vakıflar Dergisi III.
- LIGHTFOOT, C.
1994 Orta Anadolu'da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti:
Amorium, (çev.A.Tolga Tek), Arkeoloji-Sanat Yayınları,
İstanbul.
- LILIE, R.J.
1978 "Die Schlacht von Myriokephalon(1176)Auswirkungen auf das
Byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert, REB 35:
257-275.

- LOOS, M.
1974 Dualist Heresy in the Middle Ages, Prag.
- LUCAS, P.
1712 Vogaye du sier Paul Lucas fait par ordre du Roy dans la Grece, L' Asie Mineure, la Macedooinne te I' Afrique.Paris.
- LUCIUS, E.
1904 Die Anfaenge des Heiligen in der Christlichen Kirche, Tübingen
- MAGGIE, D.
1950 Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third Century after Christ I-II, Princetion.
- MANGO, C.
1986 "The Pilgrimage Centre of St. Michael at Germia" JÖB 36:117-132.
- MATTHEWS, Th.
The Early Churches of Constantinople, Pennsylvania.
- MAVROEIDIS, M.S.
1983 "Une groupe de linteaux au Musee Byzantine", Deltion : 90-108.
- MEGAW, A.H.
1966 "The Skripu Screen", BSA 61:1-32.
- MELLINK, M.
1970 "Archaeology in Asia Minor", AJA 74: 157-178.
- MERCANGÖZ, Z.
1995 "Akhisar Ulu Camii İçindeki Düğümlü Bizans Sütunları", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi VII: 145-162.

- MILLER, K.
1962 Itineraria Romana (Tabula Peutingeriana), Stuttgart.
- MITCHELL, S.
1993 Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor. I.-II., Oxford.
- MORDTMANN, A.D.
1860 Gordium, Pessinus und Sivrihisar, München.
1925 Anatolian Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859.
Hannover.
- MORGANSTERN, J.
1983 "The Byzantine Church at Dereagzı and Its Decoration"
İstMitt, 29, Tübingen
- NAUMANN, R.-H.von AULOCK
1979 Der Zeustempel zu Aizanoi, Berlin.
- NAUMANN, R.
1984 "Ausgrabungen in Aizanoi, 1983", VI.KST, İzmir : 380-81
1985 "Die Mittelalteliche Festung von Aizanoi-Çavdarhisar.", IstMitt
35:275-294.
- OIKONOMIDES, N.
1986 "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to ninth
Century.", DOP, 40:33-53.
- ORLANDOS,
1951 He xylostegos palaiochristianike Basilike tes mesogeiaikes
Lekanes, 2 vols.,Athens.
- OSTROGORSKY, G.
1959 "Byzantine Cities in the Early Middle Ages." DOP XIII.:47-66.
1991 Bizans Devleti Tarihi .(Çev.F.İşiltan), Ankara: TTK Yayınları.

- OTTER, J.
1748 Vogaye en Turquie. Paris.
- OUSPENSKY, T.
1964 "The Problem of the Iconostasis", (trans.A.E.Moorhouse),
St.Vladimir's Seminar Quarterly, VIII.
- ÖNEY, G.
1968 "Anadolu Selçuk Mimarisinde Antik Devir Malzemesi", Anadolu
(Anatolia) XII: 17-26.
- ÖTÜKEN, Y.- R. OUSTERHOUT
1989 "Notes on the Monuments of Turkish Thrace", AnatSt 39: 123-
149.
- ÖTÜKEN, Y.
1983 "Mamasun'daki Pir Şemmas Tekkesi veya Hagios Mamas
Kilisesi", Yeni Adam, Nisan 1983/935: 9-12.
1995 "Ein monolit-antropoider Sarkophage in Karasu", QYMIAMA (
Laskarina Bouras Anısına), Atina, 241-44.
1996 Forschungen im nordwestlichen Kleinasien, IstMitt (Beiheft 41).
- ÖZÇATAL, F. - B.Y.OLCAY
1997 "1997 Yılı Seyitgazi (Nakoleia) Kurtarma Kazısı", VIII.Müze
Kurtarma Kazıları Semineri, 7-9 Nisan 1997, Ankara 1998. 529-
550.
- PARMAN, E.
1992 "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi", Güner İnal'a
Armağan, Ankara 1993, 387-412.
- PARMAN, E.-E.ALTINSAPAN
2001 "Eskişehir-Seyitgazi-Kümbet Köyünde Himmet Dede Türbesi ve
Devşirme Malzemesi", Yıldız Demiriz'e Armağan,İstanbul, 115-
127

PARMAN, E.-S. ATASOY

1983 Anadolu Medeniyetleri II, İstanbul.

PERROT, G.

1867 Souvenirs d' un Voyage en Asie Mineure. Paris.

PESCHLOW, U.

1975 "Byzantinische Plastik in Didyma", IstMitt 25: 248vd.

1986 Studien zur Spätantiken und byzantinischen Kunst,
F.W.Deichmann gewidmet I.

1990 "Materialen zur Kirche des H.Nikolaos in Myra im Mittelalter",
Ist.Mitt., 40: 207-258.

1994a "Der mittelbyzantinische Ambo aus archäologischer Sicht",
ΘΨΜΙΑΜΑ (Benaki Müzesi: Laskarina Bouras Anısına), Atina.

1994b "Konstantinopel. Reliefskulptur in Kirchenraum." In: (H.Beck-
K.Hengevoss, Hrg.). Studien Geschichte der Europäischen
Skulptur im 12./ 13 Jh. Frankfurt a. M., 275-285.

PHILIPPSON, A.

1910-15 Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien, I-V. Gotha.

POCKOCKE, R.

1744-45 A Description of the East and some other Countries. London.

PREGER

1894 "Dorylaion." Athenische Mitteilungen 19:304 vd.

PROCOPII

1963 Caesariensis Opera Omnia III, (ed.J.Haury), Leipzig 1906. (tipkibasım)

RADET, G.

1895 "En Phrygie Rapport sur une mission scientifique en Asie
mineure", Nouvelles archives. VI: 4225-594.

RAMSAY, W.M.

- 1882 "Prymnessos and Metropolis." *Athenische Mitteilungen*. 7:126-145.
- 1890 *The Historical Geography in Asia Minor*. London.
- 1895a *Saint Paul the Traveller and Roman Citizens*.
- 1895b *The Cities and Bishoprics of Phrygia*. I.-II, Oxford.
- 1899 *Historical Commentary on the Epistle to the Galatians*.
- 1931 "Phrygian Orthodox and Heretics 400-800 A.D." *ByZ* 6:

ROBERT, L.

- 1955 *Hellenica X*, Paris.
- 1980 *A Travers l'Asie Mineure, poètes et prosateurs*, Paris.

ROBINSON, D.M.

- 1938 "Three Marble Heads from Anatolia", *AnatSt* (presented to William Hepburn Buckler), Manchester: 249-268.

ROHLAND, J.P.

- 1977 *Die Erzengel Michael*, Leiden.

RÖDER, J.

- 1969 "Bericht über Arbeiten in den antiken Steinbrüchen von İşcehisar (Dokimeon)", *TAD* 18/1: 109-116.
- 1971 "Die Antiken Marmorbrüche von İşcehisar", *JbDAI* 86: 253-312.

RUGE, W.

- 1905 "Dorylaion", *RE*. V./2, 1577-1578.
- 1907 "Eukarpia." *RE*. VI/ 1907:995.
- 1924 "Laodikeia." *RE*. XII/ 1:722-724.
- 1941 "Phrygia", *RE* 20/1: 781-886.

RUNCIMAN, S.

- 1986 *Haçlı Seferi Tarihi I.(Çev.F.İşıltan)*, Ankara.

- SACHS, H.-E. BADSTÜBNER-H. NEUMANN
1984 Wörterbuch der Christlichen Kults, Oldenburg.
- SAYCE, A. H.
1923 "Languages of Asia Minor", AnatSt (Presented to Sir William Ramsay, ed. W. H. Buckler and W. M. Calder), London: 396 vd.
- SCHEPPELERN, W.
1929 Der Montanismus und die Phrygischen Kulte.
- SCHNEIDER, U.
1982 "Zwei mittelalterliche Chorschranken in Dom San Cirico von Ancona Beiträge zur Geschichte der Inkrustation Kunst in Byzanz und Italien", Acta Historiae Artium, 27: 129-186.
- SEVGEN, N.
1959 Anadolu Kaleleri, Ankara.
- SODINI, J. P.
1976 "L'ambon de la Rotonde Saint Georges Remarques Sur la Typologie et le Décor", Bulletin de Correspondance Hellénique, 100: 493-510.
1982 "Une Iconostase Byzantine à Xanthos." Actes du Colloque sur la Lycie Antique, xxvii : 119-148
- SODINI, J. P.-K. KOLOKOTSAS
1984 Alikí II : La Basilique double, Athens.
- SOTIRIOU, G. A.
1955 Catalogue du Musée Byzantin d'Athènes,
- STARR, S. F.
1963 "Mapping Ancient Roads in Anatolia", Archaeology, 16: 162-169.
Stephani Byzantii Ethnicorum quae Supersunt, ed. A. Meineke, Berlin. 1849

STRABON

1987 Coğrafya (Anadolu). Kitap XII, XIII, XIV.(Çev.A.Pekman)
İstanbul.

STRATOS, A.N.

1968-80 Byzantium in Seventh Century, I-IV, (trans.M.O.Grant (I) -
H.T.Hoinides (II-V), Amsterdam.

STROBEL, A.

1980 Das Heilige Land der Montanisten, Eine Religionsgeographische
Untersuchung (Religionssgeschichtliche Versuche und

Vorarbeiten

37), Berlin-New York.

STRZYGOVSKI,

1903 Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig.

STUART, J.R.

1842 A Description of Some Ancient Monuments with Inscription in
Lydia and Phrygia. London.

STYLIANO, A.

1964 "Some Wall-paintings in Cyprus, 15th century", Act.du.XIIe
Congr.Int.Byz. Ohride 1961, Tome III, Belgrad 1964.

ŞAHİN, S.

1987 İznik Müzesi Antik Yazıtları Kataloğu II,

TAESCHNER,

Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen. I.,
Leipzig.

TANYELİ, U.

- 1987 Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15.yy.), İst.Teknik Üniv. Yayınları, İstanbul 1987.

TEXIER, C.

- 1839 Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du gouvernement Français de 1833 a 1837 Tome I: Phrygie. Paris.
1862 Asie Mineure, description géographique, historique et archéologique. Paris.

TEZCAN, H.

- 1989 Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi. İstanbul: Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayınları.

THEDORET,

- 1954 Kirchengeschichte (ed. L. Parmentier), Berlin
THEOLOGISCHE REALENZYKLOPÄDIA, XXII, 1992, 717-724.

TOURNEFOT, Pitton de

- 1717 Relation d'un Voyage du Levant fait par ordre du Roy. Paris.

TURAN, O.

- 1970 Selçuklular Zamanında Türkiye. I., İstanbul.

ULBERT, Th.

- 1969-70 "Byzantinische Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhunderts", Ist. Mitt. 19-20: 343vd.
1969 Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeerraumes, miscellanea 10, München.

UNDERWOOD, P.

- 1950 "The Fountain of Life", DOP 5: 43-186

VAİLHE, S.

- 1914 "Amorium." Dictionnaire d' Histoire et Geographique Ecclesiastiques. 2:1329-1331.

VRONIS, S.

- 1963 "Problems of Byzantine Anatolia." Tarih Araştırmaları Dergisi, I, 1:117 vd.
- 1971 The decline of the Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley-Los Angeles-London.
- 1975 "Nomadization and Islamization in Asia Minor.", DOP, 29:41-71.

WALKENS, M.-De PAPE-L.MOENS

- 1955 Die Kleinasiatische Türsteine, Typologische und Epigraphische untersuchungen der Kleinasiatischen Grabrelief mit Scheintür, Mainz.
- 1976 "Phrygian Votive and Tombstones as Sources of the Social and Economic Life in Roman Antiquity." Ancient Society, 8:277-315.
- 1982 Dokimeion. Die Werkstatt der Repräsentativen Kleinasiatischen Sarkophage. Chronologie und Typologie ihre produktion(DAI, Archäologische Forschungen 2). Berlin.
- 1987 "Survey in the White Quarries of Anatolia", IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 113-126.

WALTER, A.A.

- 1970-71 "The origin of the Iconostasis." Eastern Churches Review, 3:251-267.

WALTER, C.

- 1981 Art and Ritual of the Byzantine Church, Birmingham Byzantine Series, London.

WEISS, J.

- 1913 "Zur Gründungsfrage von Dorylaion." Jahreshefte des Österreichische Archäologischen Instituts XVI. Beiblatt

WEITZMANN, K.

1978 Die Ikone, München.

WESSEL, Kl.

1966 "Ciborium", RBK I: 1055-1065.

WIRTH, P.

1962 "Kaiser Manuel Komnenos I. und die Ostgreuze. Rückoberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion", BZ ,55:21-29.

WITTEK, P.

1934 Das Fürstentum Mentese, Ist.Mitt.II

WRIGHT, G.R.H.

1997 "Beycesultan 1954: Some Byzantine Remains", AnatSt. 47:177-193.

WULZINGER.

1913 Drei Bektaschi Klöster in Phrygien, Berlin.

ZGUSTA, L.

1984 Kleinasiatische Ortsnamen (hrsg.R.Schützeichel. Beiheft 21), Heidelberg

WITTMANN, K.

1978

WITTE, K.

1966

WIRTH, P.

1963

WITTE, P.

1934

WRIGHT, G.R.H.

1937

WULFINGER

1919

ZGUSTA, J.

1984

3:251-267.

Byzantine

DİZİN

- A. Cramer 7
A. de Laborde 7
Afrika 5, 39, 211
Akşehir 5, 46, 47, 79, 85, 87
Amasya 5
Anadolu 5, 6, 7, 8, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 31, 32, 34, 35, 3740, 43, 51, 56, 58, 59, 63, 66, 73, 76, 85, 89, 118, 132, 133, 134, 155, 177, 181, 185, 195, 199, 202, 205, 207, 210, 211
Anderson 8, 55
Ankara 5, 85, 87, 198
Ayaş 5, 6
Bardakçı 5, 7, 87, 153, 169
Barth 8
Baş melek Mikhael Kültü 1, 21
Bayat 5, 88, 111
Beypazarı 5, 6
Bitirilmemiş Anıt 7
Bolvadin 5, 6, 13, 13, 51, 55, 78, 79, 88, 105, 135, 180
Bozüyük 5, 86
Busbecq 5
Charles Fellows 8
Denizli 1, 13, 31, 47, 49, 50, 53, 55, 69, 70, 74, 85, 88, 89, 132, 205, 209
Eskişehir 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 15, 17, 18, 20, 28, 47, 50, 51, 55, 56, 58, 64, 66, 67, 76, 77, 85, 86, 87, 91, 94, 104, 110, 117, 118, 120, 121, 135, 145, 165, 185, 186, 205, 206, 208, 208, 209
Evliya Çelebi 5
Fransız 6, 9
Frigya 9, 10, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 49, 50, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 68, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 86, 89, 91, 92, 97, 98, 110, 111, 116, 136, 152, 155, 157, 176, 182, 183, 205, 207, 208, 209, 212

G. Perrot 8
Gerdekkaya 7
Halep 5
Hanköy 5, 6, 7, 88, 153
Hans Dernschwam 5
Hristiyan 1, 10, 27, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 42, 53, 56, 59, 67, 69, 82, 95, 96, 148, 155, 156, 158, 174, 175, 199
Hristiyanlık 27, 35, 37, 42, 43, 174
Hierapolis 1, 34, 39, 42, 46, 47, 50, 52, 55, 56, 69, 70, 71, 75, 81, 82, 91, 94, 135, 152, 177, 188, 208
Human Puchstein 8
Hüsrev paşa Hanı 5, 6, 7
İngiliz 6, 7, 11, 37, 60
İstanbul 5, 7, 9, 19, 47, 63, 64, 80, 97, 119, 132, 133, 136, 147, 155, 170, 177, 179, 183, 184, 185, 188, 195, 203
İzmir 7, 18, 37, 64, 81, 89, 116, 185
İznik 5, 1318, 49, 56, 64, 71, 85, 117, 205, 210
J. MacDonald Kinneir 6
John Sanderson 5
J. Otter 6
Kanuni Sultan Süleyman 5
Karayit 5
Kayı Köyü 6
Kaymaz 6, 76
Körte 5
Kırım 5
Kudüs 5, 31, 41, 42, 175, 205
Kurşunlu Camii 6
Kümbet 7, 46, 51, 145, 202
Kültür Bak. Anıtlar ve Müzeler Gnl. Müd. 2, 10
Meleklerle Tapınım 1, 21, 27
Mısır 6, 91, 155
Midas 6, 7, 8, 77
Midas'ın Mezarı 6
Mihallıççık 6, 28, 206

Montanizm 1, 38, 39, 40, 41, 206
Mordtmann 8
Muttalip 6, 87, 120, 186
Novatianizm 1, 40, 73
Pagan 1, 21, 24, 25, 27, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 42, 205
Paul Lucas 5
Piskopos 19, 39, 56, 72, 113, 115, 132
Piskoposluk 1, 52, 53, 55, 58, 63, 70, 73, 74, 75, 78, 80, 111, 112, 114, 205
Pişmiş Kale 7
Pitton De Tournefort 6
Radet 8
Ramsay 8, 9, 32, 38, 39, 42, 54, 58
Richard Pockocke 6
Samuel Ben David Yemşel 5
Santa Baris 587, 88, 153, 169
Selçikler 1, 45, 47, 50, 55, 80, 91, 106, 113, 117, 123, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 144, 145, 146, 147, 149, 158, 171, 200, 209, 210
Sivrihisar 6, 76, 106, 117, 175
Solon'un Mezarı 7
Steuart 7
Texier 7, 73
Uşak 1, 37, 43, 45, 47, 50, 55, 80, 83, 91, 97, 104, 106, 113, 119, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 143, 149, 150, 155, 163, 164, 170, 171, 198, 200, 205, 206, 208, 209, 211
Von Diest 8
W. J. Hamilton 8, 60, 69
W. R. Ainsworth 7
William Martin Leake 6
Yazılıkaya 6, 7, 9
Yenişehir 5, 86
Yunanistan 5, 96, 103, 132, 139, 202, 211

FOTOĞRAF LİSTESİ (1-192)

LEVHA 1

Foto.1/a: A1, Env. Nr. 1394 (Templon Arşitravı)

Foto.1/b: A1, Env. Nr. 1394 (Templon Arşitravı)

LEVHA 2

Foto.2/a: A2, Env. Nr. 1396 (Templon Arşitravı)

Foto.2/b: A4, Env. Nr. 1404 (Tek Arşitrava Ait İki Ayrı Env.Nr.sı
Verilmiş Parçanın Tümlenmiş Biçimi İçin Bkz: Çizim 5)

LEVHA 3

Foto.2/c: A2, Env. Nr. 1396 (Ayrıntı)

Foto.2/d: A2, Env. Nr. 1396 (Ayrıntı)

LEVHA 4

Foto.2/e: A4, Env. Nr. 1404 (Ayrıntı, Arşitravın, 1985 Yılında Çekilmiş
Üstten Görünüşü)

Foto.2/f: A4, Env. Nr. 1404 (Arşitravın, 1985 Yılında Çekilmiş Alttan
Görünüşü)

LEVHA 5

Foto.3: A3, Env. Nr. 1398 (Templon Arşitravı)

LEVHA 6

Foto.4/a: A5, Env. Nr. 1405 (Roma Dönemi Sütunundan Devşirme
Templon Arşitravı)

Foto.4/b: A5, Env. Nr. 1405 (Ayrıntı:Yazıt)

LEVHA 7

Foto.4/c: A5, Env. Nr. 1405 (Arşitravın Ön Yüzü)

Foto.4/d: A5, Env. Nr. 1405 (Ayrıntı)

LEVHA 8

Foto.4/e: A5, Env. Nr. 1405 (Arşitravin Alt Yüzü)

Foto.4/f: A5, Env. Nr. 1405 (Ayrıntı)

LEVHA 9

Foto.5/a: A6, Env. Nr. 1501 (Aziz Trophimos Monogramlı Templon Arşitravı)

Foto.5/b: A6, Env. Nr. 1501 (Arşitravin Alt Yüzü)

LEVHA 10

Foto.5/c: A6, Env. Nr. 1501 (Aziz Trophimos Monogramlı Templon Arşitravı)

LEVHA 11

Foto.6: A7, Env. Nr. 1528 (Templon Arşitravı)

Foto.7: A9, Env. Nr. 1530 (Templon Arşitravı)

LEVHA 12

Foto.8/a: A8, Env. Nr. 1529 (Templon Arşitravı)

Foto.8/b: A8, Env. Nr. 1529 (Ayrıntı)

LEVHA 13

Foto.9/a: A10, Env. Nr. 1531 (Templon Arşitravının Ön Yüzü)

Foto.9/b: A10, Env. Nr. 1531 (Ayrıntı, Ön Yüzünden Ioannes Prodromos ve Melek Figürleri)

LEVHA 14

Foto.9/c: A10, Env. Nr. 1531 (Alt Yüzü)

Foto.9/d: A10, Env. Nr. 1531 (Ayrıntı)

LEVHA 15

Foto.10: A11, Env. Nr. 1532 (Templon Arşitravı)

LEVHA 16

Foto.11/a: A12, Env. Nr. 1533 (Templona Giriş Kapısının Lentosu Olabilir

Foto.11/b: A12, Env. Nr. 1533 (Ayrıntı)

LEVHA 17

Foto.12/a: A14, Env. Nr. 1559 (Templon Arşitravın Ön Yüzü)

Foto.12/b: A14, Env. Nr. 1559 (Templon Arşitravının Alt Yüzü)

LEVHA 18

Foto.13/a: A16, Env. Nr. 1562 (Templon Arşitravı)

Foto.13/b: A16, Env. Nr. 1562 (Arşitravın Alt Yüzü)

LEVHA 19

Foto.14/a: A17, Env. Nr. 1563 (Dört Aziz Büstlü Templon Arşitravı)

Foto.14/b: A17, Env. Nr. 1563 (Lukas ve Panteleimon)

LEVHA 20

Foto.15: A18, Env. Nr. 1565 (Templon Arşitravı)

Foto.16: Envantersiz. A18'in Benzeri. Kataloğa Alınmadı.

(Templon Arşitravı)

LEVHA 21

Foto.17: A19, Envantersiz. (Templon Arşitravı)

Foto.18: A20, Envantersiz. (Templon Arşitravı)

LEVHA 22

Foto.19: A21, Envantersiz. (Templon Arşitravı)

Foto.20/a: A22, Envantersiz. (Templon Arşitravı)

LEVHA 23

Foto.20/b: A22, Envantersiz. (Templon Arşitravının Alt Yüzü)

Foto.21/a: A23, Envantersiz. (Templon Arşitravı)

LEVHA 24

Foto.21/b: A23, Envantersiz. (Templon Arşitravı)

Foto.21/c: A23, Envantersiz. (Templon Arşitravının Arka Yüzü)

LEVHA 25

Foto.22/a: A24, Envantersiz. (Templon Arşitravı)

LEVHA 26

Foto.22/b: A24, Envantersiz. (Ayrıntı: Yazıt)

LEVHA 27

Foto.23: A25, Envantersiz. ".....Baş Melek Mikhael'in Kilisesi....."

Yazıtlı Templon Arşitravı

LEVHA 28

Foto.24: K1, Env. Nr. 49 (Templon Arşitravı)

Foto.25/a: S1, Env. Nr. A.856/85 (Templon Arşitravı)

LEVHA 29

Foto.25/b: S1, Env. Nr. A.856/85 (Ayrıntı)

Foto.25/c: S1, Env. Nr. A.856/85 (Ayrıntı)

LEVHA 30

Foto.26/a: U1, Envantersiz. (Sebaste Arşitravının Birinci Parçası, Selçikler Deposunda)

Foto.26/b: Envantersiz. (Ayrıntı: Aziz Simon ve Lukas)

LEVHA 31

Foto.26/c: U1, Envantersiz. (Sebaste Arşitravının İkinci Parçası, Uşak Müzesinde)

Foto.26/d: U1, Envantersiz. (Ayrıntı: " Deesis" Kompozisyonu)

LEVHA 32

Foto.26/e: U1, Envantersiz. (Sebaste Arşitravının Üçüncü Parçası, Uşak Müzesinde)

LEVHA 33

Foto.26/f: U1, Envantersiz. (Ayrıntı: Melek Rafael, Aziz Paulos, Ioannes Theologos, Mattheos, Barthelomeos, İakobos)

LEVHA 34

Foto.27/a: U2, Env. Nr. 21.17.82 ((Templon Arşitravı)

Foto.27/b: U2, Env. Nr. 21.17.82 (Ayrıntı)

LEVHA 35

Foto.28/a: U3, Env. Nr. 21.18.82 (Templon Arşitravı)

Foto.28/b: U3, Env. Nr. 21.18.82 (Ayrıntı)

LEVHA 36

Foto.28/c: U3, Env. Nr. 21.18.82 (Templon Arşitravı)

Foto.28/d: U3, Env. Nr. 21.18.82 (Ayrıntı)

LEVHA 37

Foto.29: U4, Env. Nr. 32.1.97 (Templon Arşitravı)

Foto.30: U5, Envantersiz. (Templon Arşitravı)

LEVHA 38

Foto.31/a: A26, Env. Nr. 1543 (Templon Sütunu ve Başlığı)

Foto.31/b: A26, Env. Nr. 1543 (Ayrıntı: Templon Sütunun Başlığı)

LEVHA 39

Foto.32: E3, Env. Nr. A.7.72 (Templon Sütunu ve Başlığı)

Foto.33 a-b-c: U6, Env. Nr. 32.1.73 (Templon Sütunu ve Başlığı)

LEVHA 40

Foto.34 a-b: U7, Env. Nr. 13.1.97 (Eskişehir - Sivrihisar Arası Çifteler Kavşağındaki Benzincide Bulunan Templon Sütunu ve Başlığı)

LEVHA 41

Foto.35: U7, Env.Nr.13.1.97 (Templon Sütunu)

Foto.36 U26, Env.Nr.32.2.97 (Templon Sekizgen Sütunu ve Payesi)

LEVHA 42

Foto.37: E4, Env.Nr.Et.196 (Templon Başlığı)

Foto.38 E5, Env.Nr.A304.68 (Templon Başlığı)

LEVHA 43

Foto.39: E6, Env.Nr.A.137.68 (Templon Başlığı)

Foto.40: E7, Env.Nr.884 (Templon Başlığı)

LEVHA 44

Foto.41: (Sol) H3, Env.Nr.K.570/e.349 (Templon Başlığı)

(Sağ) H4, Envantersiz

Foto.42 H2, Env.Nr.K.360/E.320 (Templon Başlığı)

LEVHA 45

Foto.43: (Sol) U8, Env.Nr.32.18.70 (Templon Başlığı)

(Sağ)U9, Envantersiz

Foto.44: (Sol) U10, Env.Nr.23.10.71 (Uşak Selçukler Deposunda, Templon Başlığı)

(Orta) U11, Env.Nr.23.11.71

(Sağ) U12, Env.Nr.42.8.75

LEVHA 46

Foto.45: (Sol) U13, Env.Nr.21.9.81 (Templon Başlığı)

(Sağ) U14, Envantersiz (Templon Başlığı)

Foto.46 U15, Env.Nr.51.76.2.(242) (Templon Başlığı)

LEVHA 47

Foto.47: A 27, Env.Nr.1401 (Templon Levhası)

Foto.48: A28, Env. Nr. 1642 (Templon Levhası)

LEVHA 48

Foto.49: A29, Env. Nr. 2009 (Templon Levhası)

Foto.50: E8, Env. Nr. A.148.68 (Templon Levha)

LEVHA 49

Foto 51: U17, Env.Nr.32.6.73 (Templon Levhası)

LEVHA 50

Foto.52: A30, Envantersiz (Templon Payesi)

Foto.53: E9, Env. Nr. A.70.67 (Templon Payesi)

Foto.54: E10, Env.Nr.A.119.82 (Templon Payesi)

LEVHA 51

Foto.55: H6, Env. Nr. K.339/E.212 (Templon Payesi)

Foto.56: Seyitgazi Müzesinde Devşirme Çeşmede Kullanılan Envantersiz
Templon Payeleri

LEVHA 52

Foto.57: S2, Env. Nr. A.133.68 (Templon Payesi)

Foto 58: S3, Env.Nr.A.180.68 (Templon Payesi olabilir.)

LEVHA 53

Foto.59: U18, Env. Nr. 13.2.97 (Templon Payesi)

Foto. 60a : U19a, Env.Nr.7.2.94 (Templon Payesi)

Foto. 60b : U19b, Env.Nr.7.2.94 (Ayrıntı)

Foto. 60c : U19c, Env.Nr.7.2.94 (Üstten Görünüş)

LEVHA 54

Foto.61: U20, Envanterersiz (Templon Payesi) Aziz Theodoros Büstlü (Uşak/
Selçikler Deposunda)

Foto.61a: U20, Envanterersiz (Ayrıntı)

Foto.62: U21, Envanterersiz (Templon Payesi) Aziz Stephanos Büstlü
(Uşak Müzesi)

Foto.62a: U21, Envanterersiz (Ayrıntı)

LEVHA 55

Foto.63a: U/Selçikler, Env.Nr.51 Uşak Sebaste (Selçikler Deposunda,
Düğümlü Sütunçe Parçası)

Foto.63b: U/Selçikler, Env.Nr.64 Uşak Sebaste (Selçikler Deposunda,
Düğümlü Sütunçe Parçası)

LEVHA 56

Foto.64: U22, Envanterersiz (Templon Payesi)

Foto.65a: U23a, /Selçikler Env.Nr.13 (Selçikler Paye Ön Yüzü)

Foto.65b: U23b /Selçikler Env.Nr.13 (Selçikler Paye Arka Yüzü)

LEVHA 57

Foto.66: U24, Env. Nr.3.87.93 (Sütun Kaidesi-Postament)

Foto.67: U25, Env. Nr. 21.3.82 (Sütun Kaidesi-Postament)

LEVHA 58

Foto.68/a: A31 a, Env.Nr.6545; (Ambon Yan Levhası) b, Env.Nr.6546
(Ambon Levhası Sağ)

Foto.68/b: A31/a Env. Nr. 6545 (Ambon Yan Levhası)

LEVHA 59

Foto.69/a: A32/a, Env. Nr. 1395 (Ambon Yan Levhası)

Foto.69/b: A32/b, Env. Nr. 1395 (Ayrıntı Levha Kenarındaki İnce Graffiti Dekor ve Kuş Figürü)

LEVHA 60

Foto.70: A33, Env. Nr. 7660 (Ambon Yan Levhası)

Foto.71: A34, Env. Nr. 7487 (Ambon Yan Levhası)

LEVHA 61

Foto.72: A35, Env. Nr. 1644 (Ambon Yan Levhası)

LEVHA 62

Foto.73: A36, Env. Nr. 1645 (Ambon Levhası)

Foto.74/a: A36, Envantersiz (Ambon Parçası)

Foto.74/b: A.36, Envantersiz (Dikey)

LEVHA 63

Foto.75: E11, Env. Nr. A.101.68 (Ambon Yan Levhası)

Foto.76: E12, Envantersiz (Ambon Yan Levhası ve Payesi)

LEVHA 64

Foto.77: H7, Env. Nr. 3441 (Ambon Balkon Levhası)

Foto.78: H8, Env. Nr. 3686 (Ambon Balkon Levhası)

LEVHA 65

Foto.79: K2, Env. Nr. 7103-7104 (Ambon Yan Merdivenleri)

Foto.80: K3, Env. Nr. 53 (Ambon Yan Levhası)

LEVHA 66

Foto.81/a: S6a, Envantersiz (Ambon Platformu)

Foto.81/b: S6b, Envantersiz (Ambon Platformu)

LEVHA 67

Foto.82: U27, Env.Nr. 33.2.73 (Ambon Yan Levhası)

Foto.83: U28, Env.Nr. 33.1.73 (Ambon Yan Levhası)

Foto.84: U29, Env.Nr. 21.26.82 (Ambon Yan Levhası)

LEVHA 68

Foto.85/a: U30a, Envantersiz. (Ambon Yan Levhası)

Foto.85/b: U30b, Envantersiz. (Ambon Yan Levhası. Ayrıntı)

LEVHA 69

Foto.86: U31, Env.Nr.8.2.92 (Ambon Levhası)

Foto.87: U32, Env. Nr. 14.1.89 (Ambon Balkon Levhası)

LEVHA 70

Foto.88: U33, Env.Nr. 36.2.94

Foto.89: U34, Env.Nr.26 (Uşak Selçikler Deposu Ambon Yan Levhası)

LEVHA 71

Foto.90/a: U35, Envantersiz. (Selçikler Deposu Ambon Platformu)

Foto.90/b: U35, Envantersiz (Yan Görünüş)

LEVHA 72

Foto.91: H9, Envantersiz. (Altar Tablası)

LEVHA 73

Foto.92/a: A37, Env.Nr.1436 (Kiborion Kubbesi)

Foto.92/b: A37, Env.Nr.1436 (Ayrıntı)

LEVHA 74

Foto.93: U36, Env. Nr. 49 (Kiborion Kemer Parçası)

LEVHA 75

Foto.94/a: U38a, Envantersiz (Uşak Selçikler Deposu/Kiborion Kemer Parçaları)

Foto.94/b: U38b, Envantersiz (Uşak Selçikler Deposu/Kiborion Kemer Parçaları)

Foto.94/c: U38c, Envantersiz (Uşak Selçikler Deposu/Kiborion Kemer Parçaları)

LEVHA 76

Foto.95: Uşak-Sebaste (Selçikler Deposunda) Kemer Parçası Üzerinde Aziz Gregorios (Fıratlı, 1970, R.18)

Foto.96: S8, Envantersiz. (Vaftiz Havuzu)

LEVHA 77

Foto.97/a: S9, Envantersiz. (Vaftiz Havuzu)

Foto.97/b: S9, Envantersiz. (Vaftiz Havuzu Üstten)

LEVHA 78

Foto.98/a: S10, Envantersiz (Vaftiz Havuzu)

Foto.98/b: S10, Envantersiz (Vaftiz Havuzu, Üstten)

LEVHA 79

Foto.99/a: A38, Envantersiz (Yazıtlı Lahit Kapağı)

Foto.99/b: A38, Envantersiz (Yazıtlı Lahit Kapağı)

Foto.99/c: A38, Envantersiz (Yazıtlı Lahit Kapağı)

LEVHA 80

Foto.99/d: U2, Env. Nr. 21.17.82 (Yazıtlı Lahit Kapağı)

Foto.99/e: U2, Env. Nr. 21.17.82 (Yazıtlı Lahit Kapağı)

LEVHA 81

Foto.100/a: A39, Env. Nr. 1440 (Amorion'dan getirilen Lahit)

Foto.100/b: A39, Env. Nr. 1440 (Amorion'dan getirilen Lahit)

LEVHA 82

Foto.100/c: A39, Env. Nr. 1440 (Amorion'dan getirilen Lahit)

Foto.100/d: A39, Env. Nr. 1440 (Amorion'dan getirilen Lahit)

LEVHA 83

Foto.101/a: U39, Env. Nr. 17.1.70 (Lahit 1985'te Çekilen Fotoğraf)

Foto.101/b: U39, Env. Nr. 17.1.70 (Aynı Lahitin 1998'te Çekilen Fotoğrafı:
13 Yıl içinde Yüzeyinde Oluşan Aşınma)

LEVHA 84

Foto.102/a:U40, Env. Nr. 13.1.94 (Lahit Kapağı)

Foto.102/b:U40, Env. Nr. 13.1.94 (Lahit Kapağı)

Foto.102/c: U40, Env. Nr. 13.1.94 (Lahit Kapağı)

LEVHA 84/a

Foto.102/d: U40, Env. Nr. 13.1.94 (Lahit Kapağı)

LEVHA 85

Foto.103: A40, Env. Nr. 1397 (Levha)

Foto.104/a: A41, Env. Nr. 1402 (Levha)

Foto.104/b: A41, Env. Nr. 1402(Levha)

LEVHA 86

Foto.105/a: A42, Env. Nr. 1555 (Levha)

Foto.105/b: A42, Env. Nr. 1555 (Levha)

LEVHA 87

Foto.106/a: A43, Envantersiz (Üç Kırık Levha)

Foto.106/b: A43, Envantersiz (Üç Kırık Levha)

Foto.106/c: A43, Envantersiz (Üç Kırık Levha)

LEVHA 88

Foto.107/a: A44, Envantersiz (Büyük Levha 3 Bloktan Oluşmaktadır)

Foto.107/b: A44, Envantersiz (Büyük Levha 3 Bloktan Oluşmaktadır)

Foto.107/c: A44, Envantersiz (Büyük Levha 3 Bloktan Oluşmaktadır)

LEVHA 89

Foto.108: A45, Env.Nr.1399 (Levha)

Foto.109: A46, Env.Nr.1646 (Levha)

LEVHA 90

Foto.110: A46, Env.Nr.1391 (Levha)

Foto.111: E13, Env.Nr.A.104.80 (K.Levhası)

LEVHA 91

Foto.112: E14, Envantersiz (K.Levhası)

Foto.113: E15, Env.Nr.A.102.80 (K.levhası)

LEVHA 92

Foto.114/a: E16, Envantersiz (K.Levhası Ön Yüz)

Foto.114/b: E16, Envantersiz (K Levhası Arka Yüz)

LEVHA 93

Foto.115: E17, Env.Nr.A.134.67 (K. Levhası)

Foto.116: H12, Env.Nr.755 (K. Levhası)

LEVHA 94

Foto.117: S11, Env.Nr.A.177.68 (K.Levhası)

Foto.118: S12, Env.Nr.A.178.68 (Levha)

LEVHA 95

Foto.119: S14, Env.Nr.A.323.72 ((K. Levhası)

Foto.120: S15, Env.Nr.A.306.72 (K. Levhası)

LEVHA 96

Foto.121: U41, Envantersiz (K. Levhası)

Foto.122: U42, Envantersiz (K. Levhası)

LEVHA 97

Foto.123/a: U43, Envantersiz (Kırık Parçalar Halinde K. Levhası)

Foto.123/b: U43, Envantersiz (Kırık Parçalar Halinde K. Levhası)

LEVHA 98

Foto.124: U44, Envantersiz (K. Levhasının Kırık Parçası)

Foto.125: U45, Env.Nr.32.6.73 (K. Levhası)

LEVHA 99

Foto.126: U46, Env.Nr.32.5.73 (K. Levhası)

Foto.127: U47, Env.Nr.34.31.72 (Yarısı Kırık Levha)

LEVHA 100

Foto.128/a: U49, Env.Nr.3849 (Yılanlı Kadın Kabartması)

Foto.128/b: U49, Env.Nr.3849 (Kabartma Levhanın Yarı İşlenmiş Arka Yüzü)

LEVHA 101

Foto.129: K4, Env.Nr.9511 (Konstantin ve Helena Kabartması)

Foto.130/a: E18, Env.Nr.A.38.77 (Melek Kabartmalı Mermer Blok)

Foto.130/b: E18, Env.Nr.A.38.77 (Melek Kabartmalı Mermer Blok)

LEVHA 102

Foto.131/a: A50, Env.Nr.1433-34 (Afyon Müzesinde (2 Sütun Başlığı)

Foto.131/b: A50, Env.Nr.1433 (Sütun Başlığı)

Foto.131/c: A50, Env.Nr.1434 (Sütun Başlığı)

LEVHA 103

Foto.132/a: A51, Env.Nr.1432 (Sütun Başlığı)

Foto.132/b: A51, Env.Nr.1432 (Sütun Başlığı)

LEVHA 104

Foto.133: A52, Env.Nr.1510 (Monogramlı Başlık)

Foto.134: A53, Env.Nr.7173 (İmpost Başlık)

LEVHA 105

Foto.135: A54, Envanterersiz (Büyük Başlık " Phokas" Monogramlı)

LEVHA 106

Foto.136/a: A55, Envanterersiz (Sütun Başlığı)

Foto.136/b: A55, Envanterersiz (Sütun Başlığı)

LEVHA 107

Foto.137: A56, Envanterersiz (Sütun Başlığı)

Foto.138: A57, Envanterersiz (Sütun Başlığı)

LEVHA 108

Foto.139/a: A59a, Envanterersiz (Sütun Başlığı)

Foto.139/b: A59b, Envanterersiz (Sütun Başlığı)

LEVHA 109

Foto.140: A58, Envanterersiz (Sütun Başlığı)

Foto.141: A60, Envanterersiz (Sütun Başlığı)

LEVHA 110

Foto.142/a: A61, Env.Nr.1499 (Paye Başlığı)

Foto.142/b: A61-a, Env.Nr.1499 (Paye Başlığı)

Foto.142/c: A61-b, Env.Nr.1499 (Paye Başlığı)

LEVHA 111

Foto.143/a: A62, Env.Nr.1500 (Paye Başlığı)

Foto.143/b: A62, Env.Nr.1500 (Paye Başlığı)

LEVHA 112

Foto.144: E19, Env.Nr.A.73.94 (Sütun Başlığı)

Foto.145: E20, Env.Nr.A.77.68 (Sütun Başlığı)

LEVHA 113

Foto.146: E21, Env.Nr.A.175.67 (Sütun Başlığı)

Foto.147: E22b, Env.Nr.A.99.69 (Sütun Başlığı)

LEVHA 114

Foto.148: E23, Env.Nr.A.123.77

Foto.149: E25, Env.Nr.A.75.68

LEVHA 115

Foto.150: E27-a, Env.Nr.A.18.80

Foto.151: E27-b, Env.Nr.A.18.80

LEVHA 116

Foto.152: H13, Env.Nr.K967/E574

Foto.153: H14, Envantersiz

LEVHA 117

Foto.154: H15, Envantersiz

Foto.155: H16-a, Envantersiz

Foto.156: H16-b, Envantersiz

LEVHA 118

Foto.157: H17-a, Envantersiz

Foto.158: H17-b, Envantersiz

LEVHA 119

Foto.159/a: H18, Env.Nr.K.349/E. 219

Foto.159/b: H18, Env.Nr.K.349/E.219

LEVHA 120

Foto.160: H19-a, EnvanTERSİZ

Foto.160: H19-b, EnvanTERSİZ

LEVHA 121

Seyitgazi Külliyesi'nde devşirme başlık olarak üç adet Bizans sütun başlığı (Katalog Dışı)

Foto.161/a:

Foto.161/b

Foto.161/c

LEVHA 122

Foto.162: S16, Env.Nr.A.147.68 (Yazısı Kırık-Noksan Korint yada (Kompozit) Başlık)

Foto.163: S.17, Env.Nr.A.159.68 (İmpost İyon Başlık) (Üzerinde Çok Silik Olarak graffiti Tekniğinde Tavus Kuşları Olarak Bu Haçın Yanında yer alırlar.

LEVHA 123

Foto.164: S19, Env.Nr.A.407.75 (İmpost+İyon Sütun Başlığı)

Foto.165: S20, Env.Nr.A.327.72 (İmpost+İyon Sütun Başlığı)

LEVHA 124

Foto.166: S21, Env.Nr.A.515.77 (İmpost+İyon Sütun Başlığı)

Foto.167: S.22-a, Env.Nr.A.154.68 (Oluklu Çanak Biçimli Başlık)

Foto.168: S.22-b, Env.Nr.A.173.68 (Oluklu çanak Biçimli Başlık)

LEVHA 125

Foto.169: S23, Env.Nr.A.150.68 (Çift Katlı (Çift İmpostlu) Başlık)

Foto.170: S24, Env.Nr.A.852.84 (Sütun Başlığı)

LEVHA 126

Foto.171/a: U48, Envantersiz (Koç ve Kartal Figürlü Sütun Başlığı)

Foto.171/b: U48, Envantersiz (Koç ve Kartal Figürlü Sütun Başlığı)

LEVHA 127

Foto.172: U49, Env.Nr.14.1.95 (İmpost Başlık)

Foto.173: U50, Env.Nr.42.1.97 (İmpost+İyon Sütun Başlığı, monogramlı)

LEVHA 128

Foto.174: U51-a, Env.Nr.29.5.80 (İmpost+İyon Sütun Başlık)

Foto.175: U51-b, Env.Nr.29.6.80 (İmpost+İyon Sütun Başlık)

LEVHA 129

Foto.176: U52, Env.Nr.21.1.97 (İmpost+İyon Sütun Başlık)

Foto.177: U52-a, Env.Nr.19.1.91 (İmpost+İyon Sütun Başlık)

LEVHA 130

Foto.178: U53-a, Env.Nr.43.1.69 (İmpost Başlık)

Foto.179: U53-b, Env.Nr.43.2.69 (İmpost Başlık)

LEVHA 131

Foto.180/a: U57, Env.Nr.(SL).75.57 (İmpost Başlık: Hagios Mamas Yazıtı ve Kompozisyonu)

LEVHA 131/a

Foto.180/b: U57, Env.Nr.(SL).75.57 (Aynı başlığın genel görünümü)

LEVHA 132

Foto.181: U58, Envantersiz (Uşak Selçiklerde Depoda İmpost+İyon Başlığı)

Foto.182: U59-a, Envantersiz (Uşak Selçiklerde Depoda Çifte Sütun Başlığı)

Foto.183: U59-b, Envantersiz (Aynı Başlığın Ön Yüzünden Ayrıntı)

LEVHA 133

Foto.183/a: Uşak-Sebaste (Selçukler) Deposunda, yivli çanak biçimli iki başlık. (Katalog Dışı)

LEVHA 134

Foto.184:

Seyitgazi Müzesi, Çifte Sütun (Müze avlusundaki Çeşmede Devşirme malzeme

Foto.185: Uşak Müzesi Girişinde Haç Motifli Sütun

LEVHA 135

Foto.186: A63, Env.Nr.1400 (Arşitrav)

Foto.187: A64, Env.Nr.1527 (Kapı Lentosu)

LEVHA 136

Foto.188/a: A65, Env.antersiz (Sütunçeden Devşirme Arşitrav Parçası)

Foto.188/b: A65, Envantersiz(Sütunçeden Devşirme Arşitrav Parçası)

LEVHA 137

Foto.189/a: A66, Env.Nr.1648 (Lentonun İlk Kullanımı, Sütunlu Lahitin İzleri)

Foto.189/b: A66, Env.Nr.1648 (Sütunlu Bir Lahitten Devşirme Lento)

LEVHA 138

Foto.190: E28-a, Env.Nr.A.157.67 (Eskişehir Müzesindeki Çörten)

Foto.190/a: E28-b, Env.Nr.A.158.67 (Eskişehir Müzesindeki Diğer Çörten)

LEVHA 139

Foto.191: H18, Envantersiz (Kırık Pencere Şebekesi)

Foto.192: U60, Env.Nr.10.16.77 (Pencere Kapağı)

Foto.1/a: A1, Env. Nr. 1394

Foto.1/b: A1, Env. Nr. 1394

Foto.2/a: A2, Env. Nr. 1396

Foto.2/b: A4, Env. Nr. 1404

Foto.2/c: A2, Env. Nr. 1396

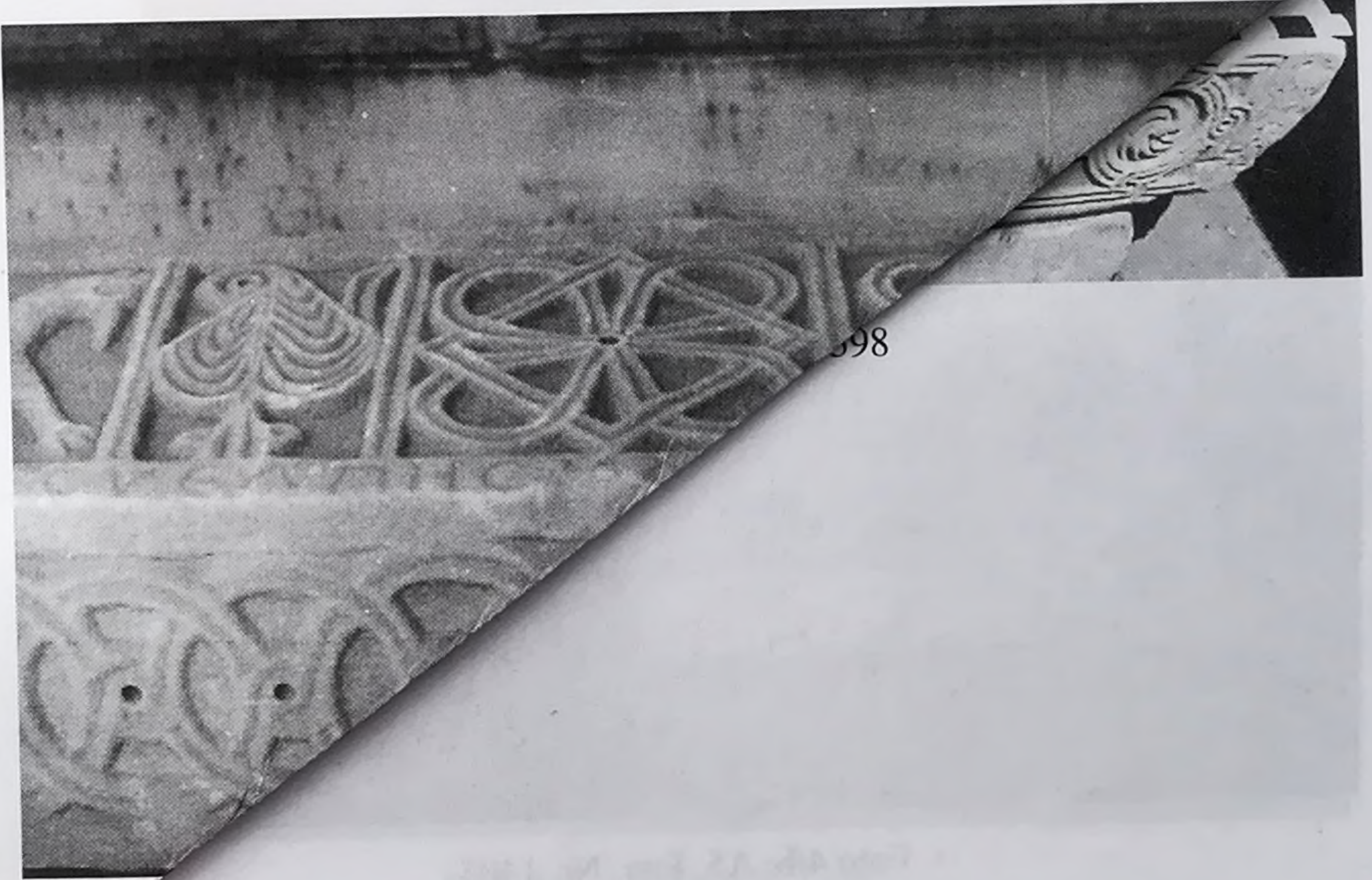

Foto.2/e: A4, Env. Nr. 1404

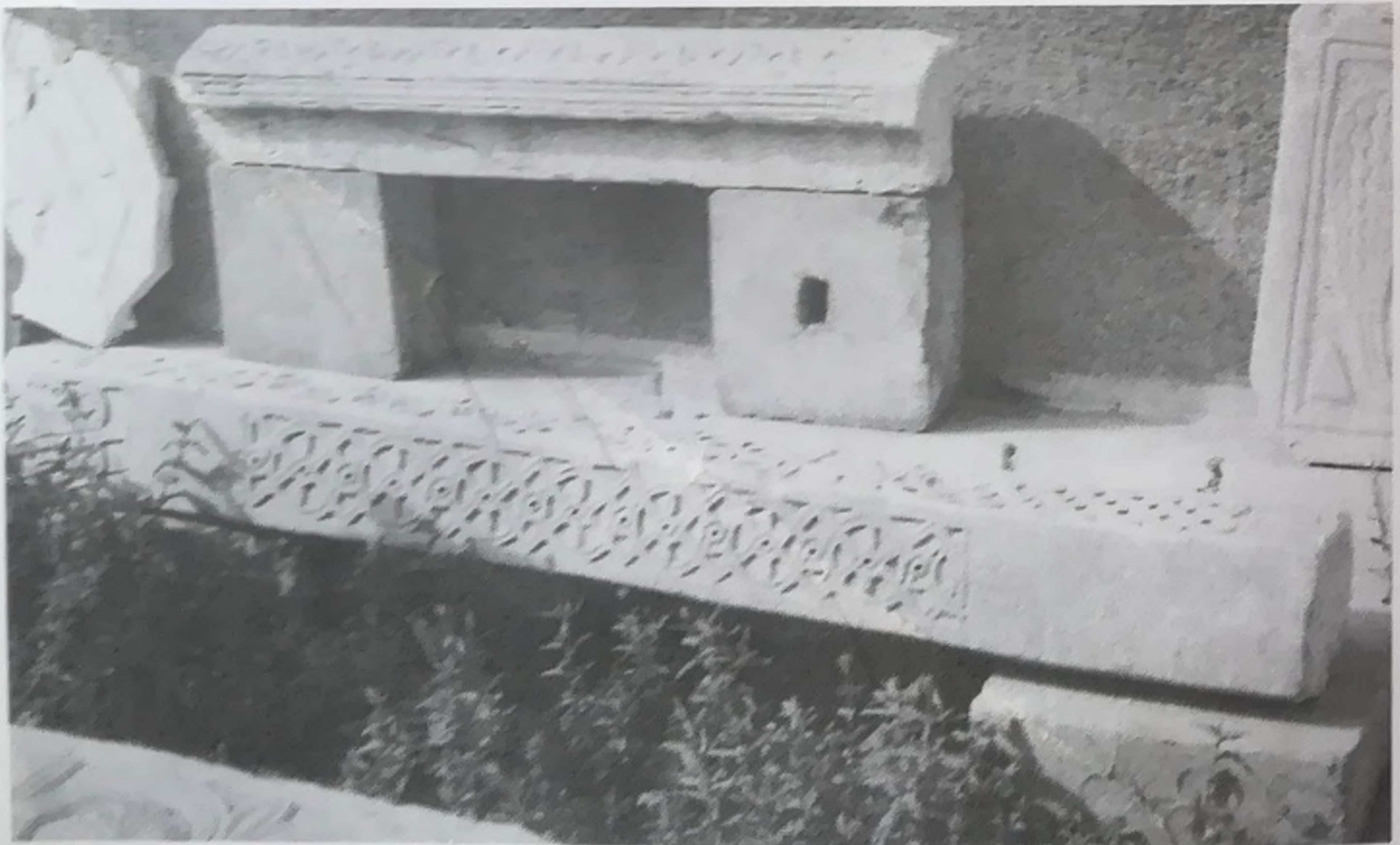

Foto.2/f: A4, Env. Nr. 1404

Foto.3: A3, Env. Nr. 1398

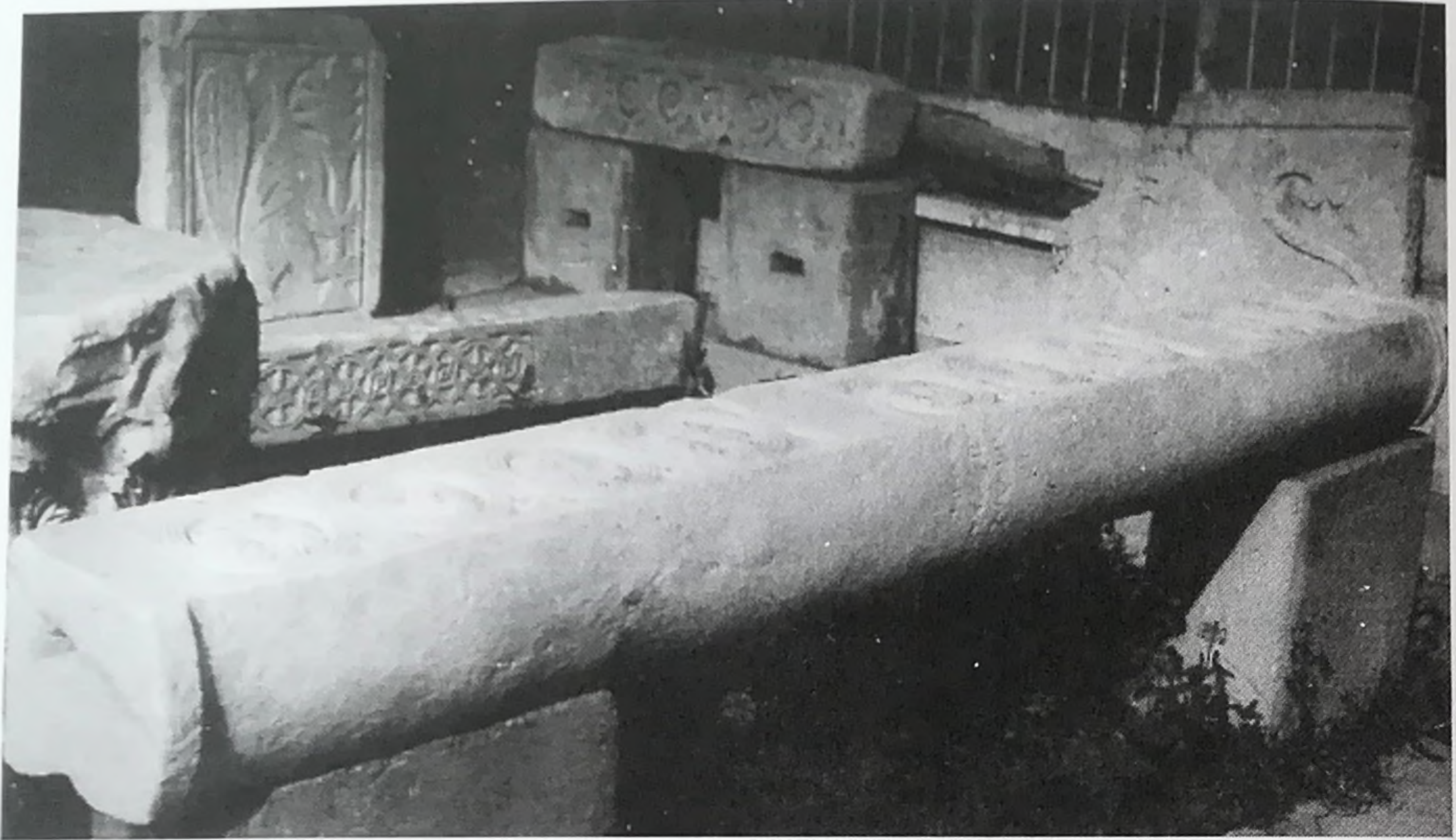

Foto.4/a: A5, Env. Nr. 1405

Foto.4/b: A5, Env. Nr. 1405

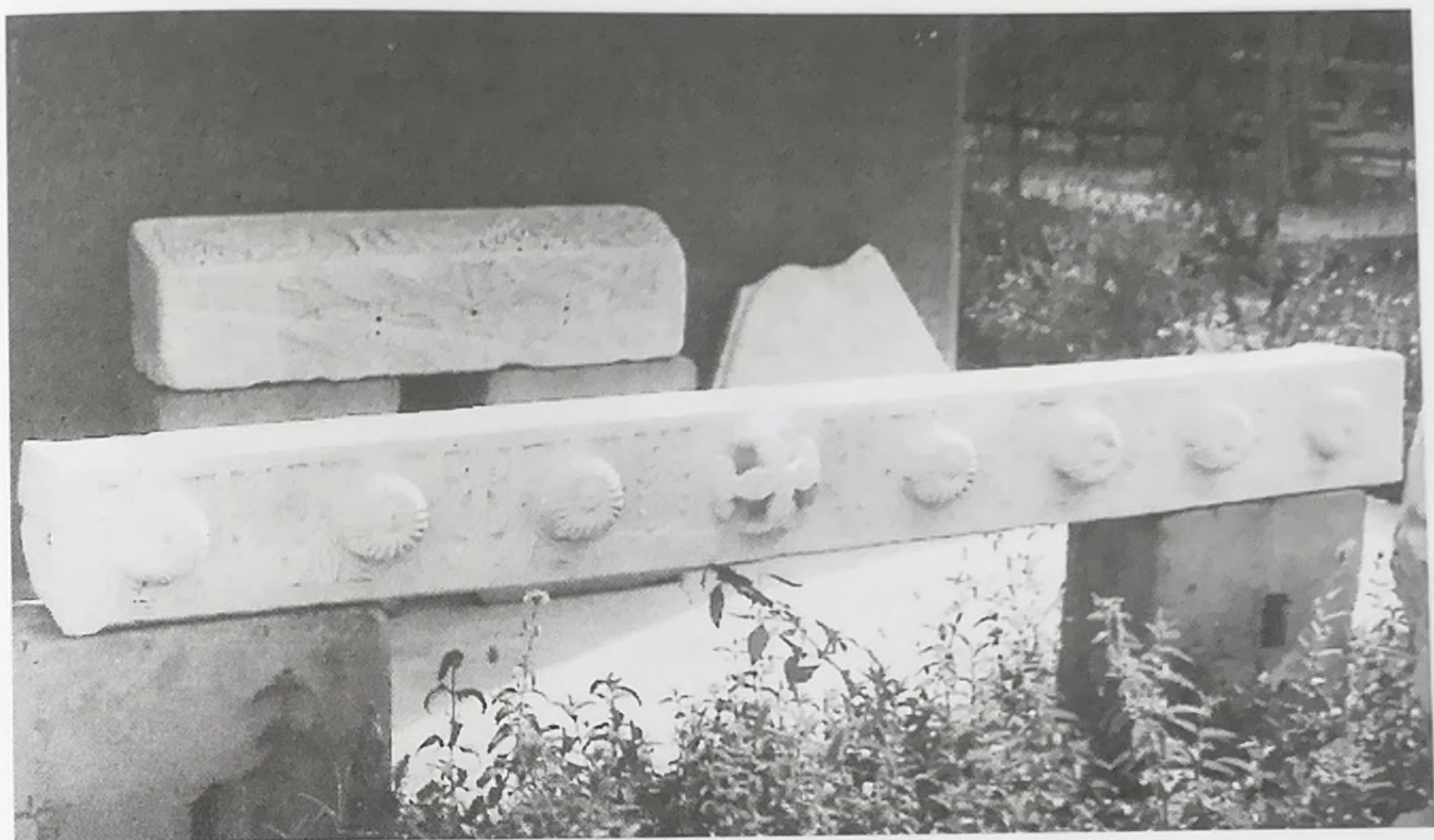

Foto.4/c: A5, Env. Nr. 1405

Foto.4/d: A5, Env. Nr. 1405

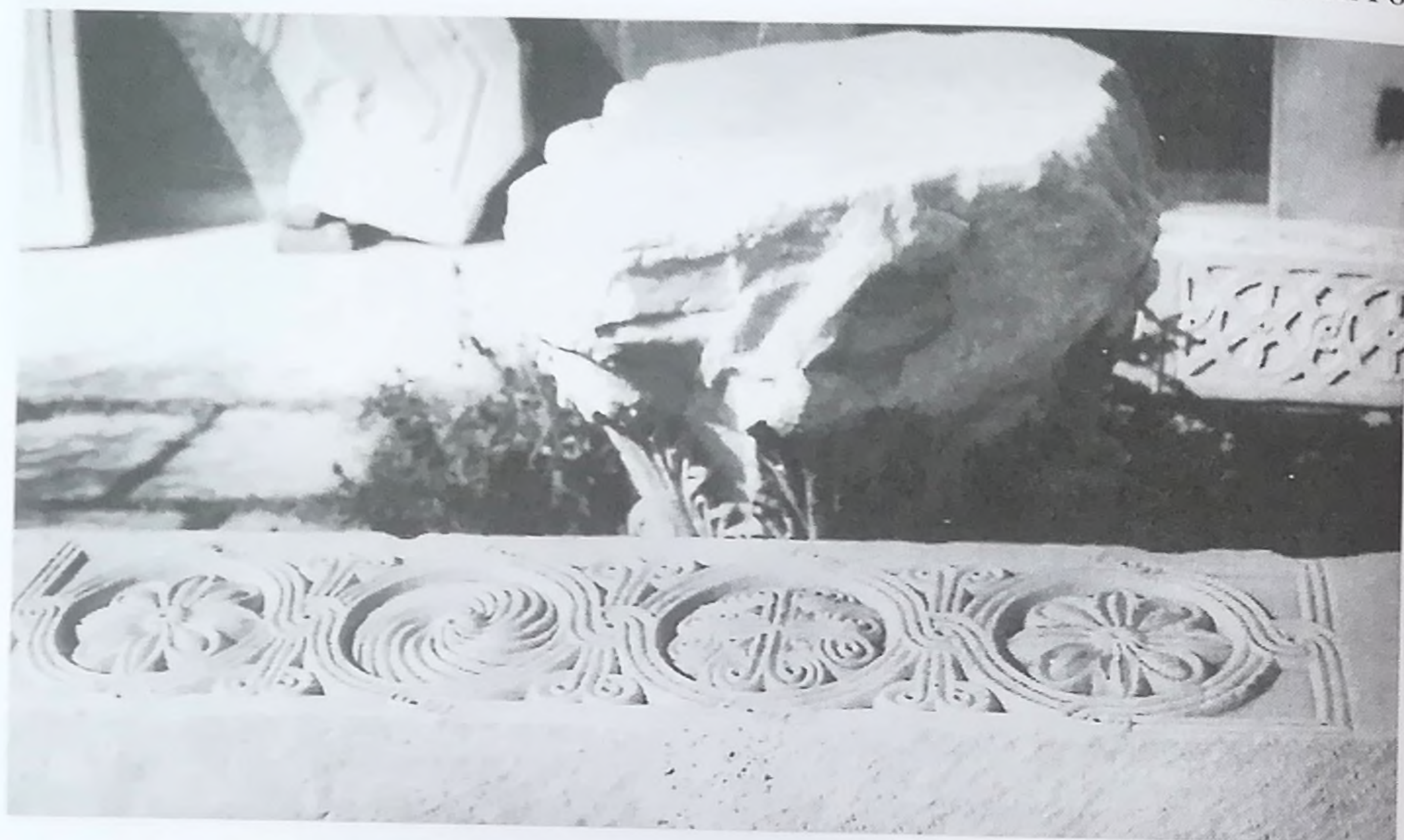

Foto.4/e: A5, Env. Nr. 1405

Foto.4/f: A5, Env. Nr. 1405

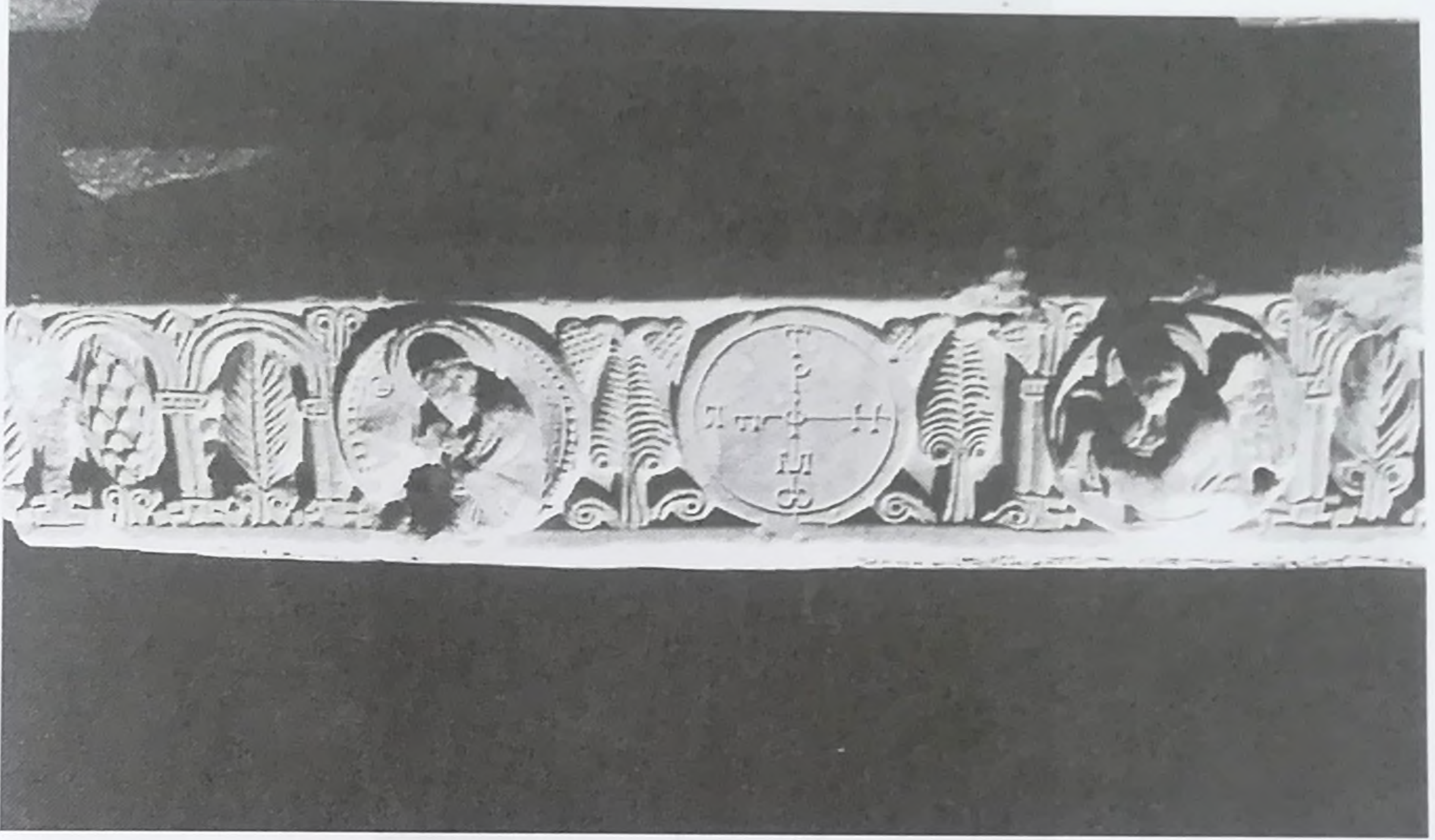

Foto.5/a: A6, Env. Nr. 1501

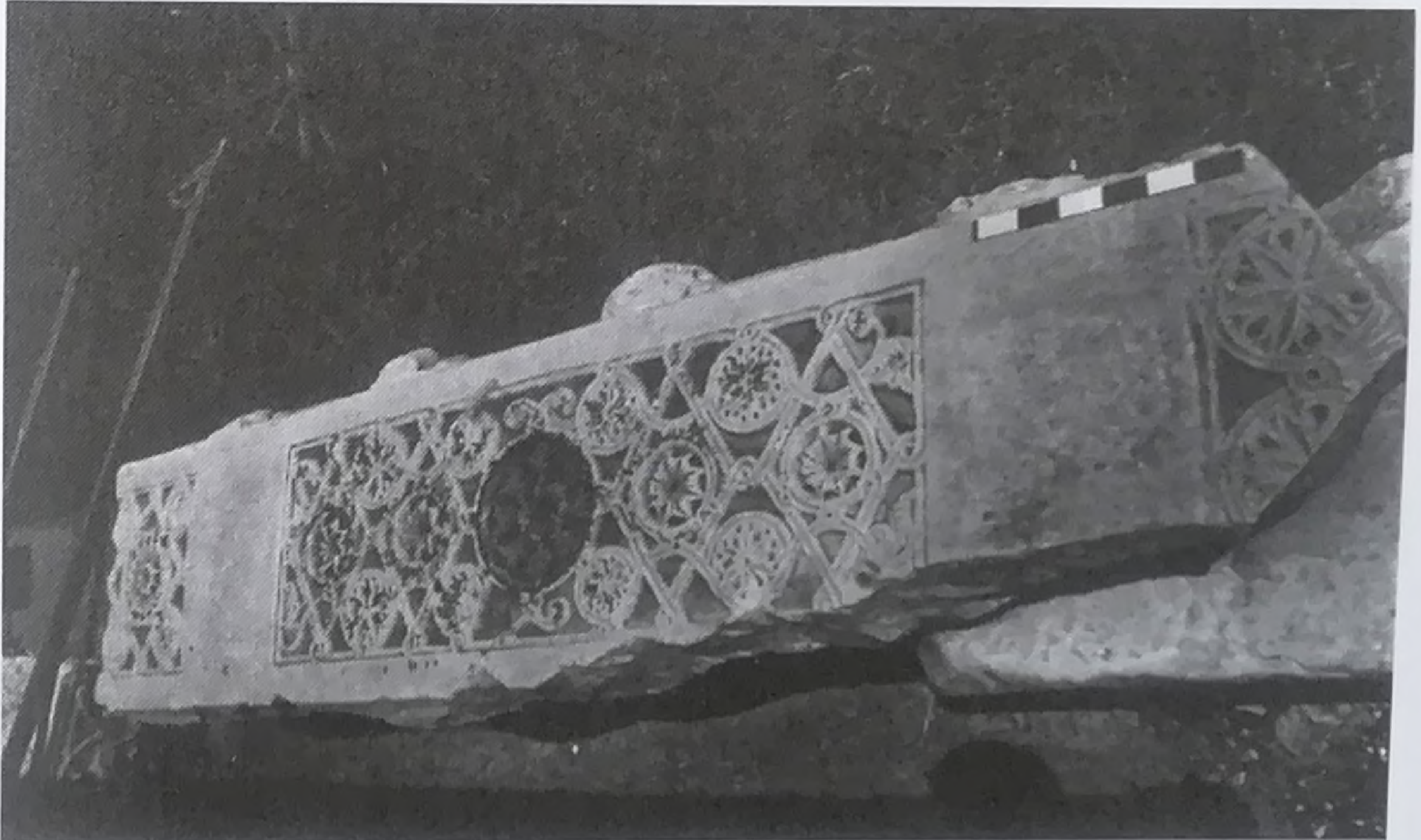

Foto.5/b: A6, Env. Nr. 1501

Foto.5c: A6, Env. Nr. 1501: (Aziz Trophimos monogramlı Templon Arşitravı)

Foto.6: A7, Env. Nr. 1528

Foto.7: A9, Env. Nr. 1530

Foto.8/a: U8, Env. Nr. 1529

Foto.8/b: A8, Env. Nr. 1529

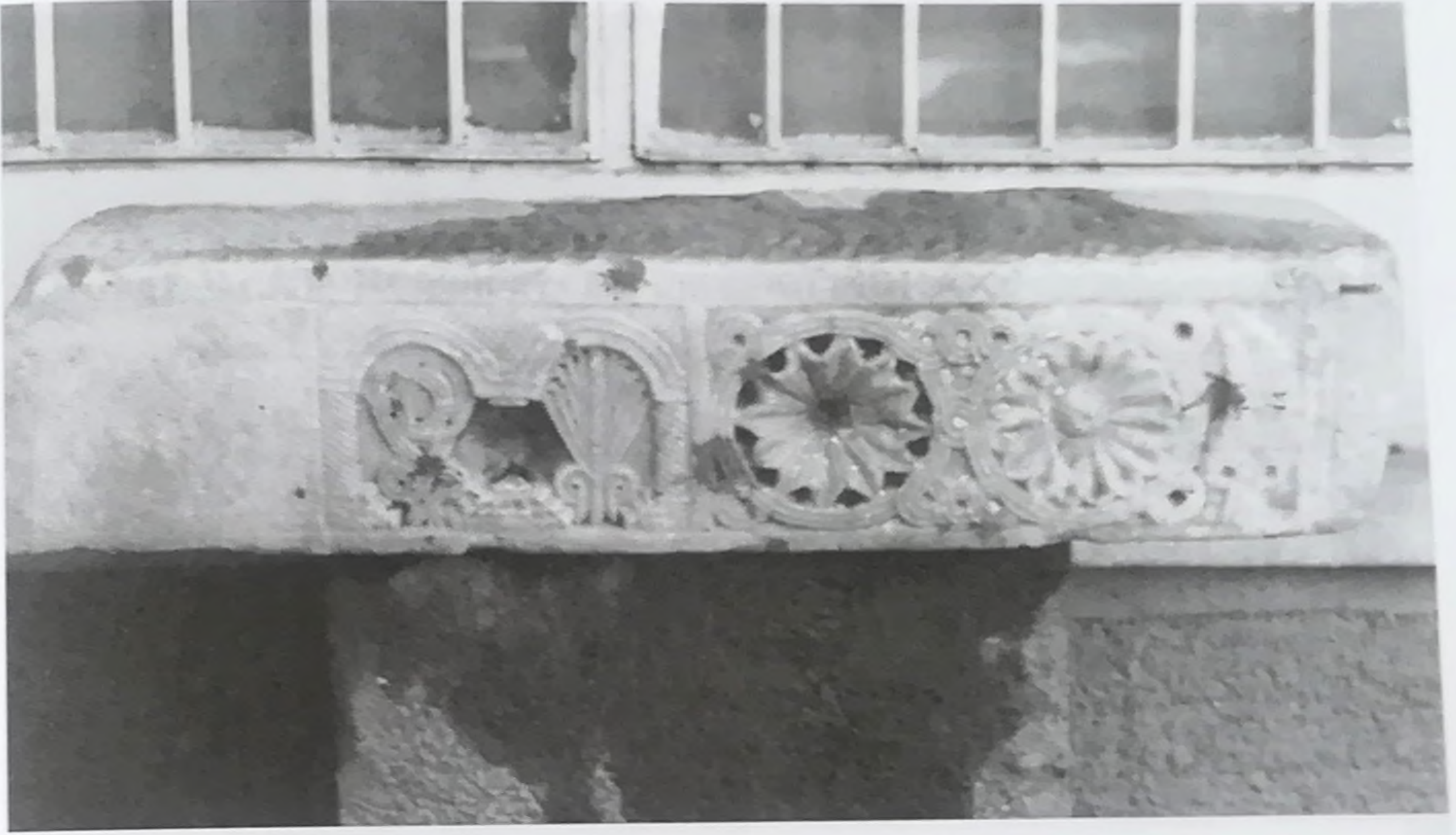

Foto.9/a: A10, Env. Nr. 1531

Foto.9/b: A10, Env. Nr. 1531

Foto.9/c: A10, Env. Nr. 1531 (Alt Yüzü)

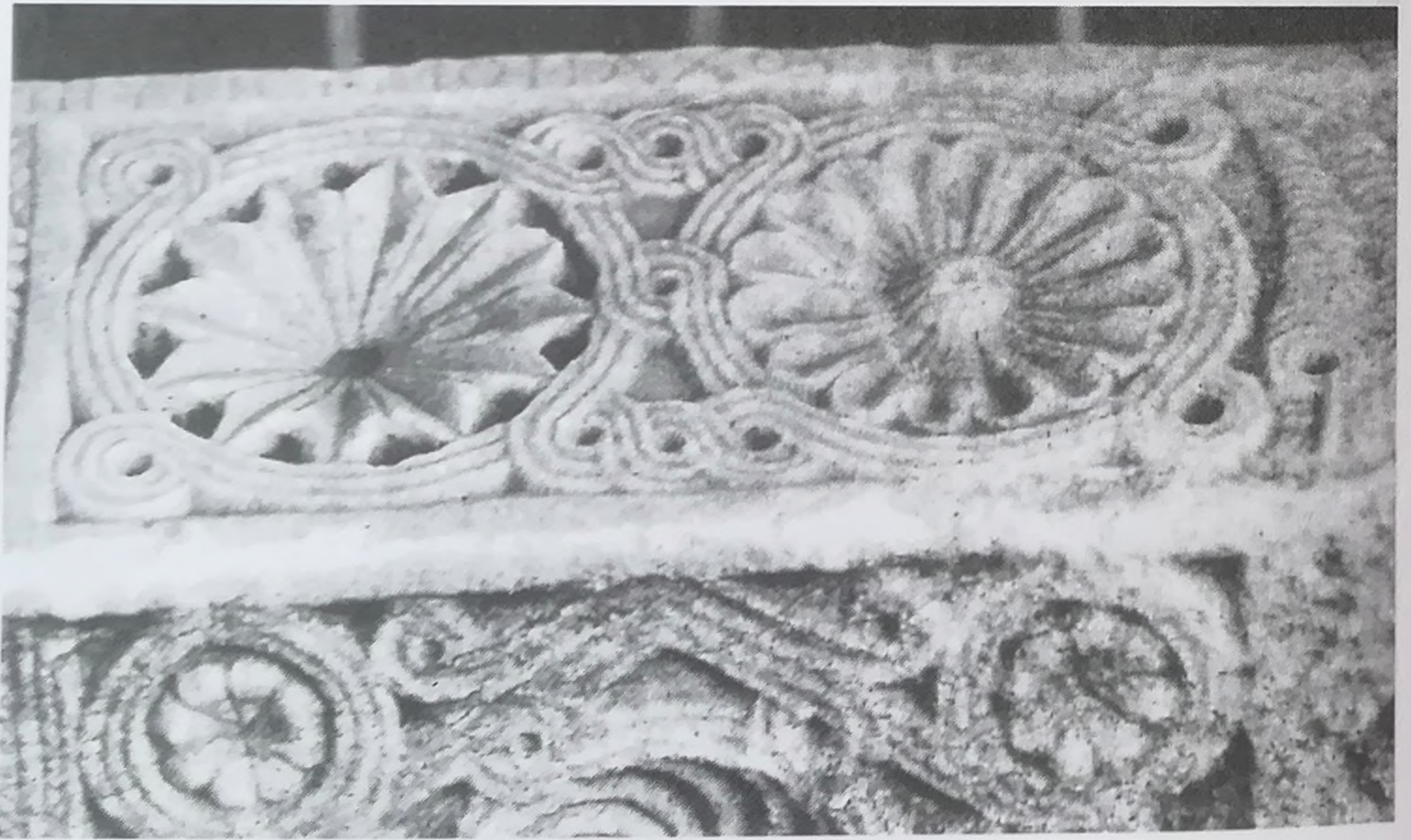

Foto.9/d: A10, Env. Nr. 1531

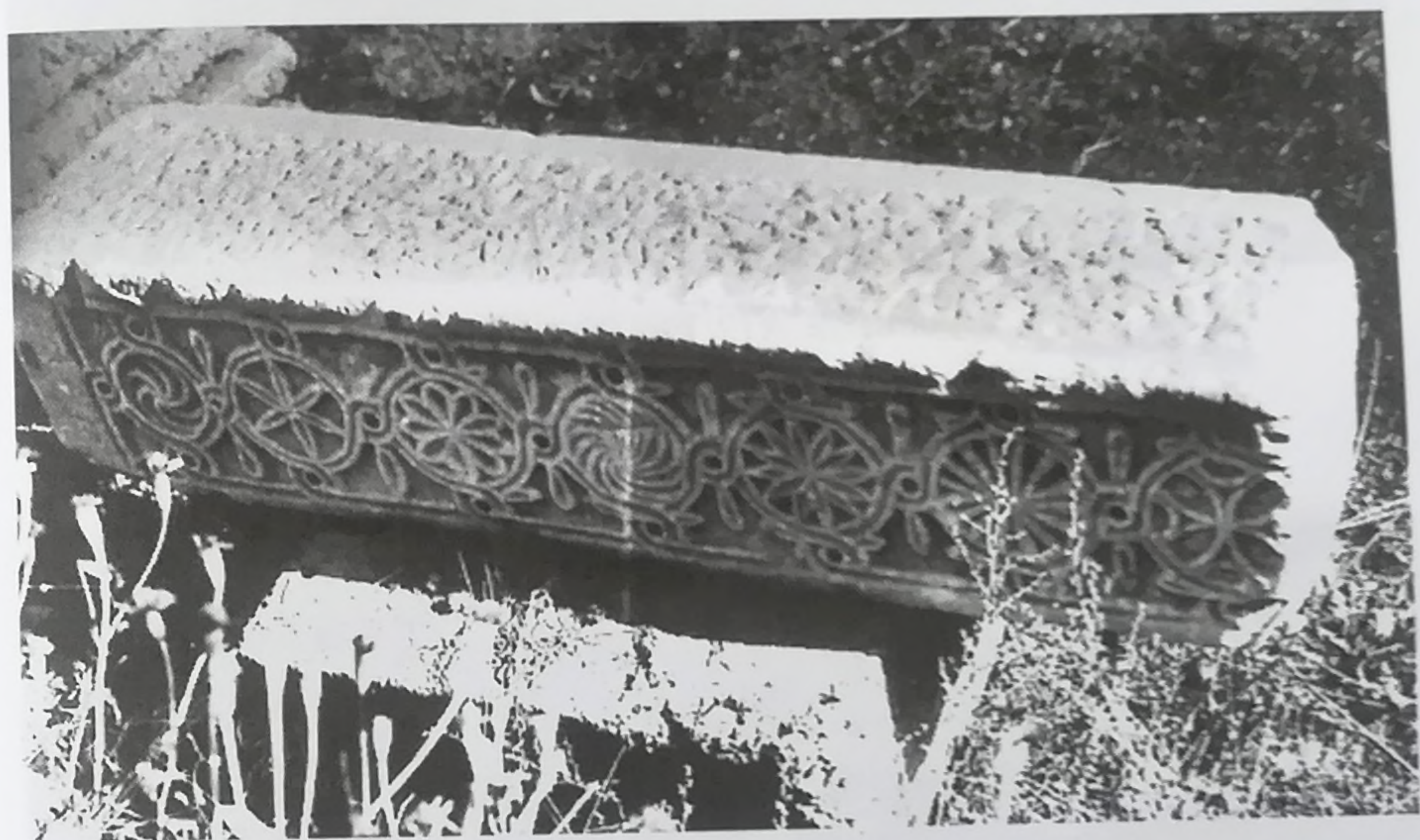

Foto.10: A11, Env. Nr. 1532

Foto.11/a: A12, Env. Nr. 1533

Foto.11/b: A12, Env. Nr. 1533

Foto.12/a: A14, Env. Nr. 1559

Foto.12/b: A14, Env. Nr. 1559

Foto.13/a: A16, Env. Nr. 1562

Foto.13/b: A16, Env. Nr. 1562

Foto.14/a: A17, Env. Nr. 1563

Foto.14/b: A17, Env. Nr. 1563

Foto.15: A18, Env. Nr. 1565

Foto.16: Envantersiz. A18'in Benzeri. (Kataloğa Alınmadı.)

Foto.17: A19, EnvanTERSiz.

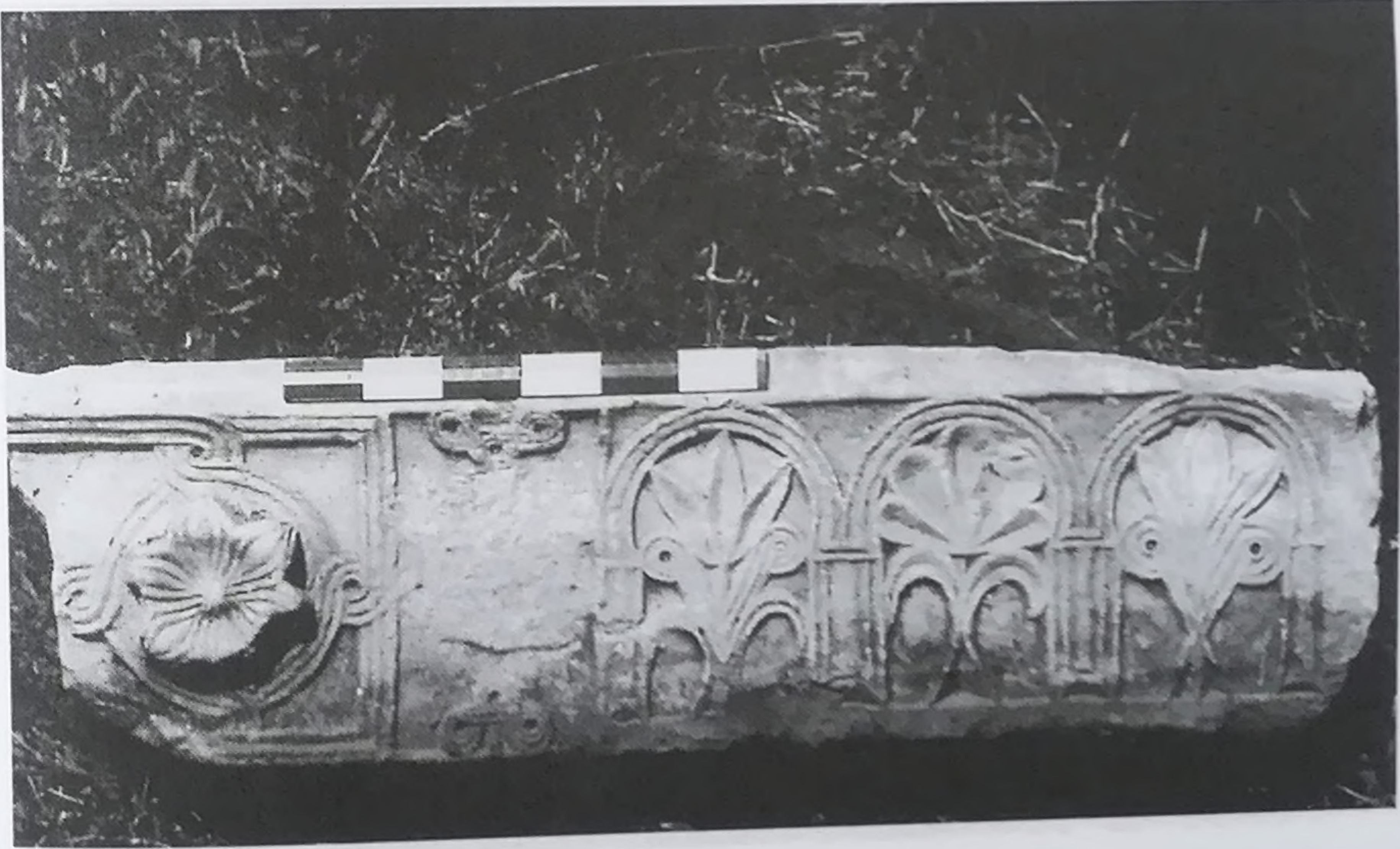

Foto.18: A20, EnvanTERSiz.

Foto.19: A21, Envantersiz.

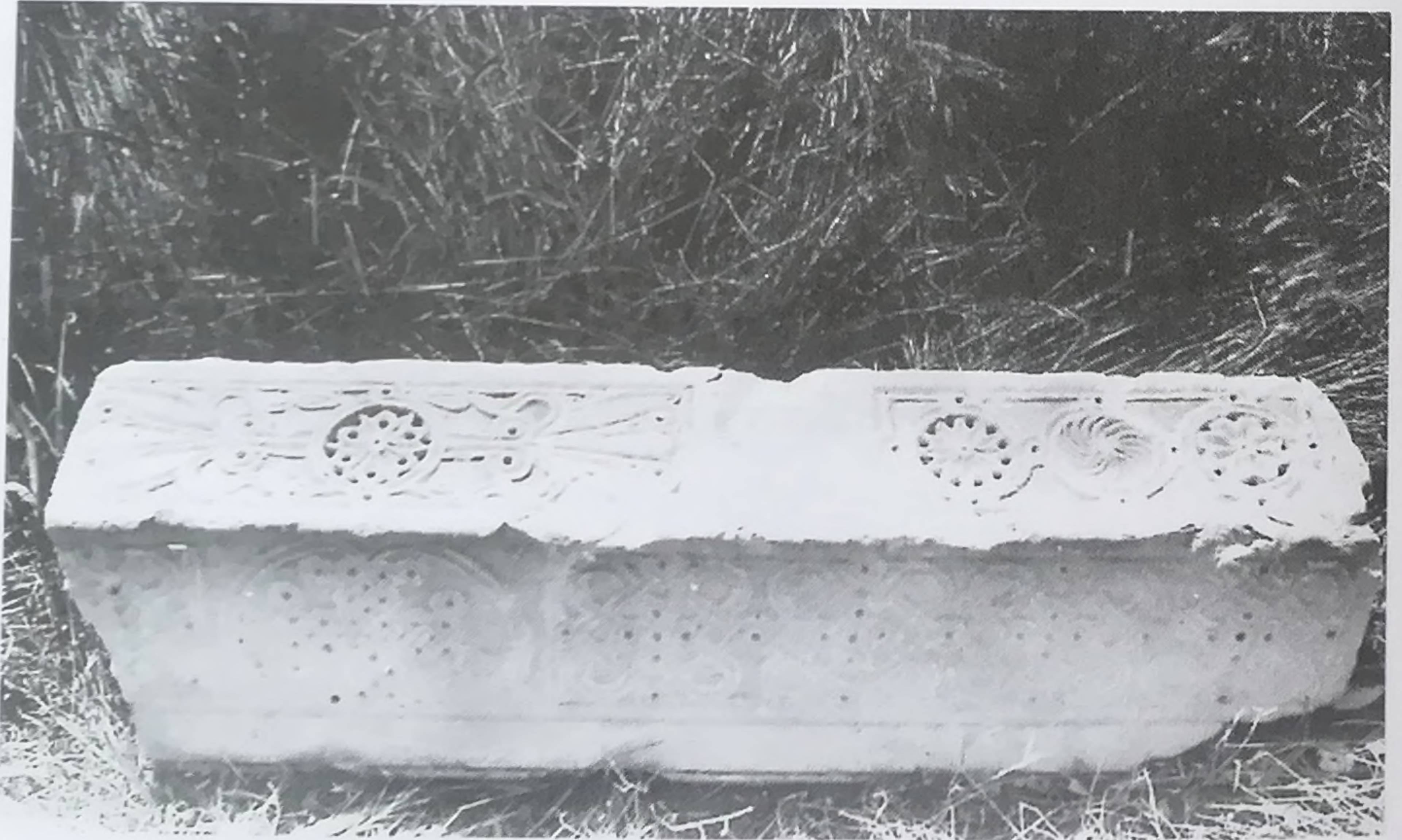

Foto.20/a: A22, Envantersiz.

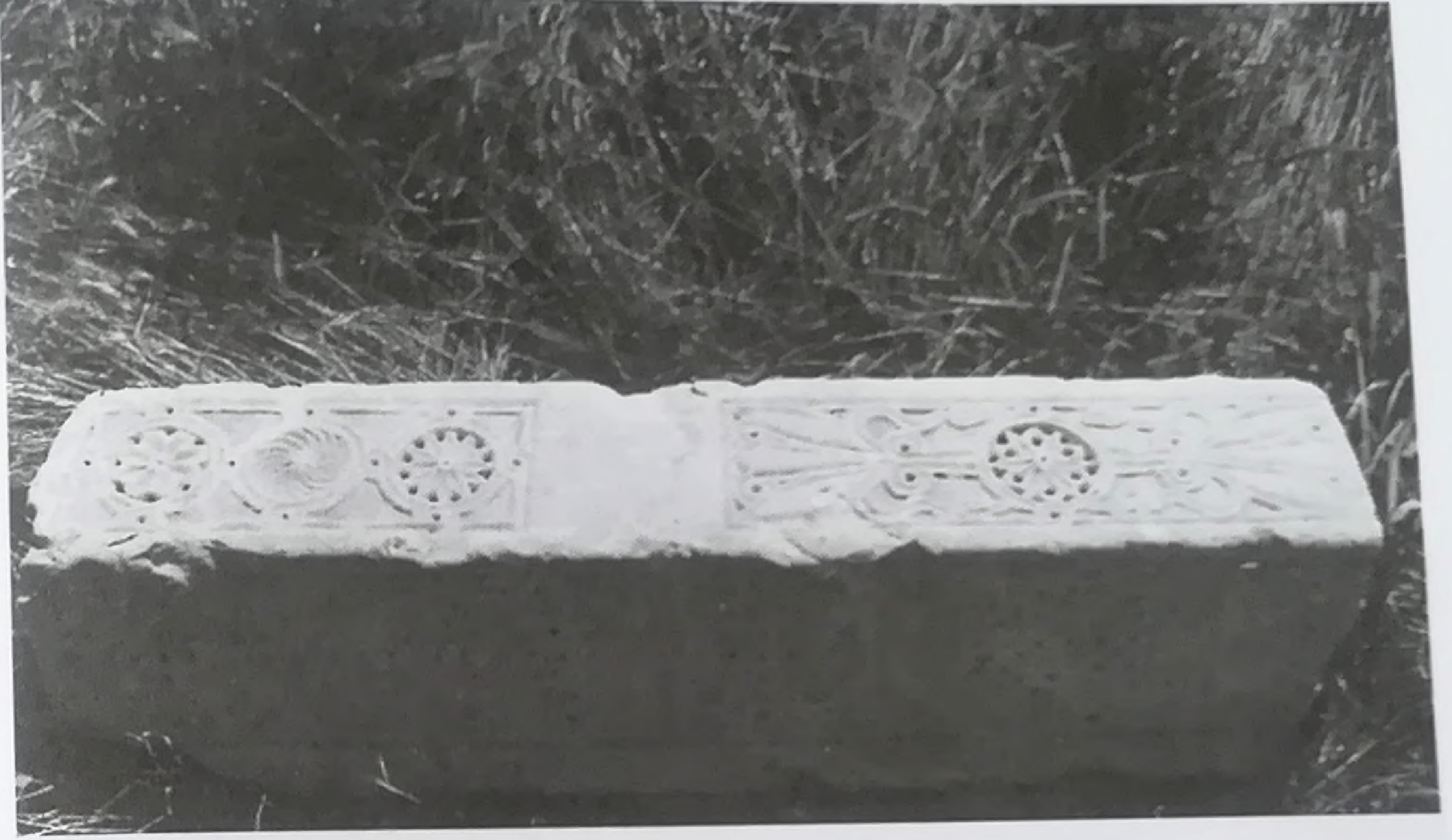

Foto.20/b: A22, Envantersiz.

Foto.21/a: A23, Envantersiz.

Foto.21/b: A23, EnvanTERSiz

Foto.21/c: A23, EnvanTERSiz

Foto.22/a: A24, EnvanTERSiz

Foto.22/b: A24, Envantersiz Arşitrav

Foto.23a/b: A25, Envantersiz, “... Baş Melek Mikhael’in Kilisesi...” Yazıtlı Arşitrav

Foto.24: K1, Env. Nr. 49

Foto.25/a: S1, Env. Nr. A.856/85

Foto.25/b: S1, Env. Nr. A.856/85

Foto.25/c: S1, Env. Nr. A.856/85

Foto.26/a: U1, Envantersiz.

Foto.26/b: Envantersiz.

Foto.26/c: U1, EnvanTERSiz.

Foto.26/d: U1, EnvanTERSiz.

Foto.26/e: U1, Envantersiz

Foto.27/a: U2, Env. Nr. 21.17.82

Foto.27/b: U2, Env. Nr. 21.17.82

Foto.28/a: U3, Env. Nr. 21.18.82

Foto.28/b: U3, Env. Nr. 21.18.82

Foto.28/c: U3, Env. Nr. 21.18.82

Foto.28/d: U3, Env. Nr. 21.18.82

Foto.29: U4, Env. Nr. 32.1.97

Foto.30: U5, EnvanTERSiz

Foto.31/a : A26, Envanter Nr. 1543

Foto.31/b : A26, Envanter Nr. 1543

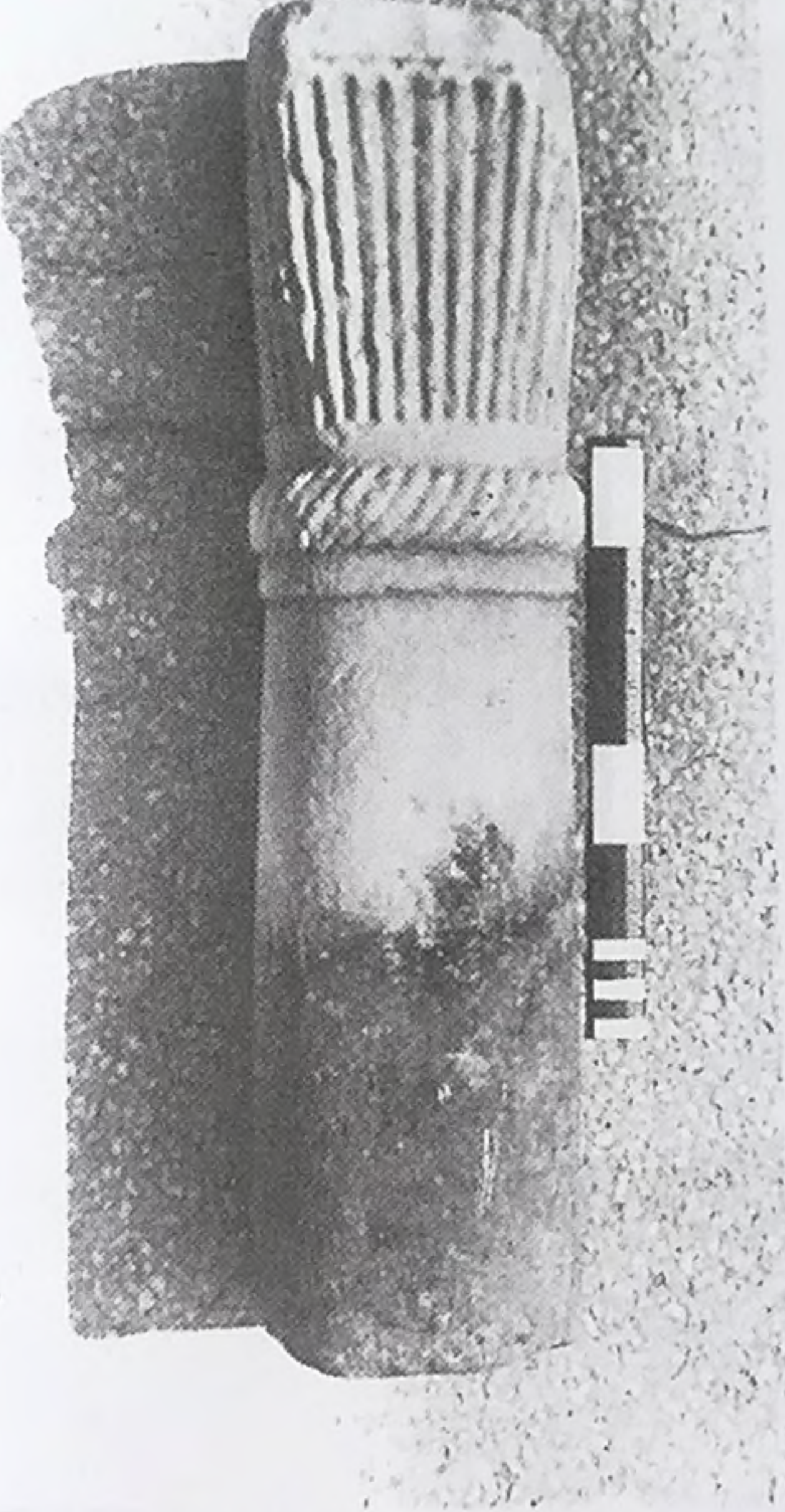

Foto.32: E3, Env. Nr. A.7.72

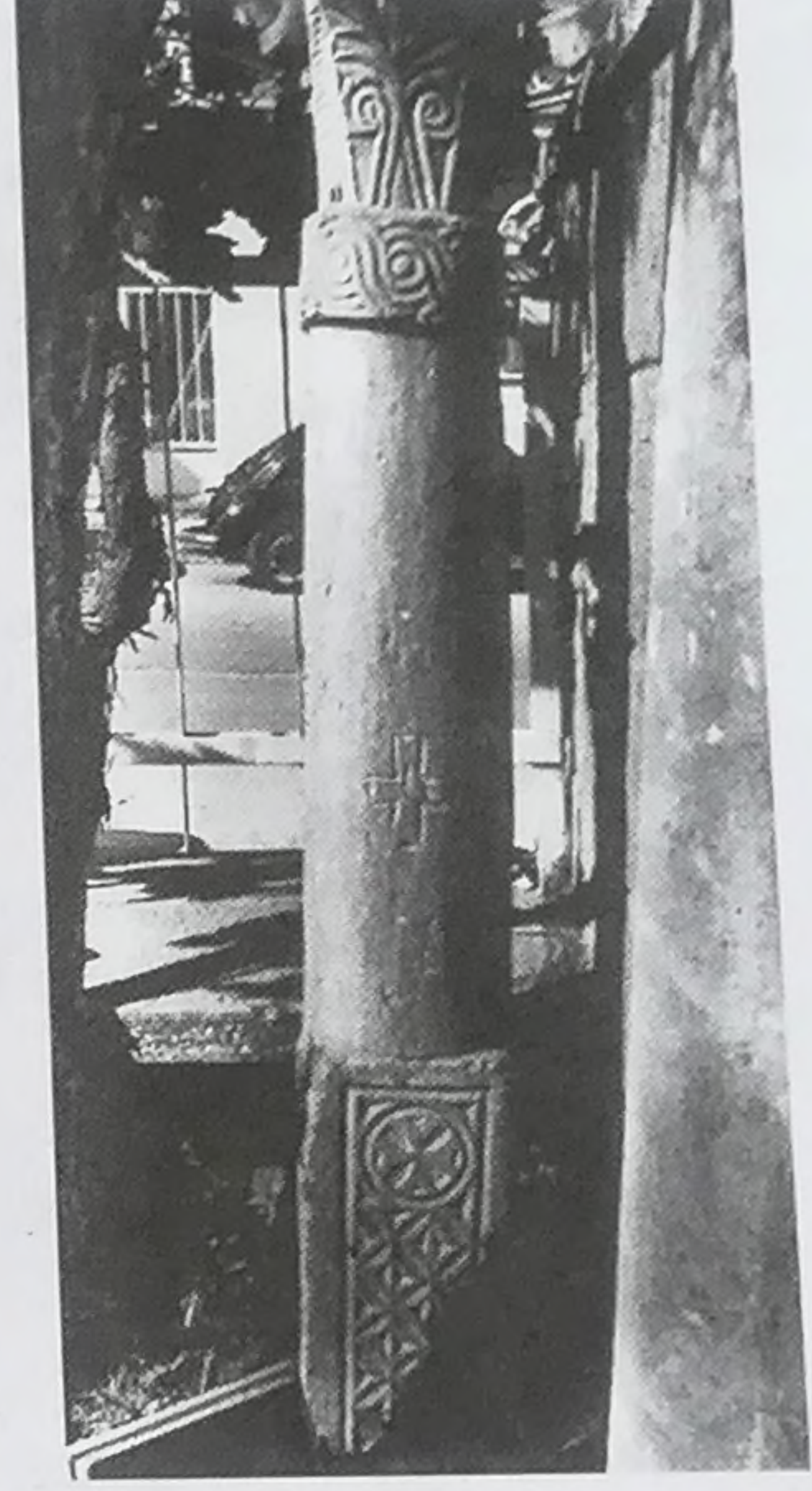

Foto.33/a: U6, Env. Nr. 31.1.73

Foto.33b: U6, (Ayrıntı Başlık)

Foto.33c: U6, (Ayrıntı Kaide)

Foto.34a

Foto.34b

Foto.35: U7, Env.Nr.13.1.97

Foto.36: U26, Env.Nr.32.2.97

Foto.37: E4, Env. Nr. Et.196

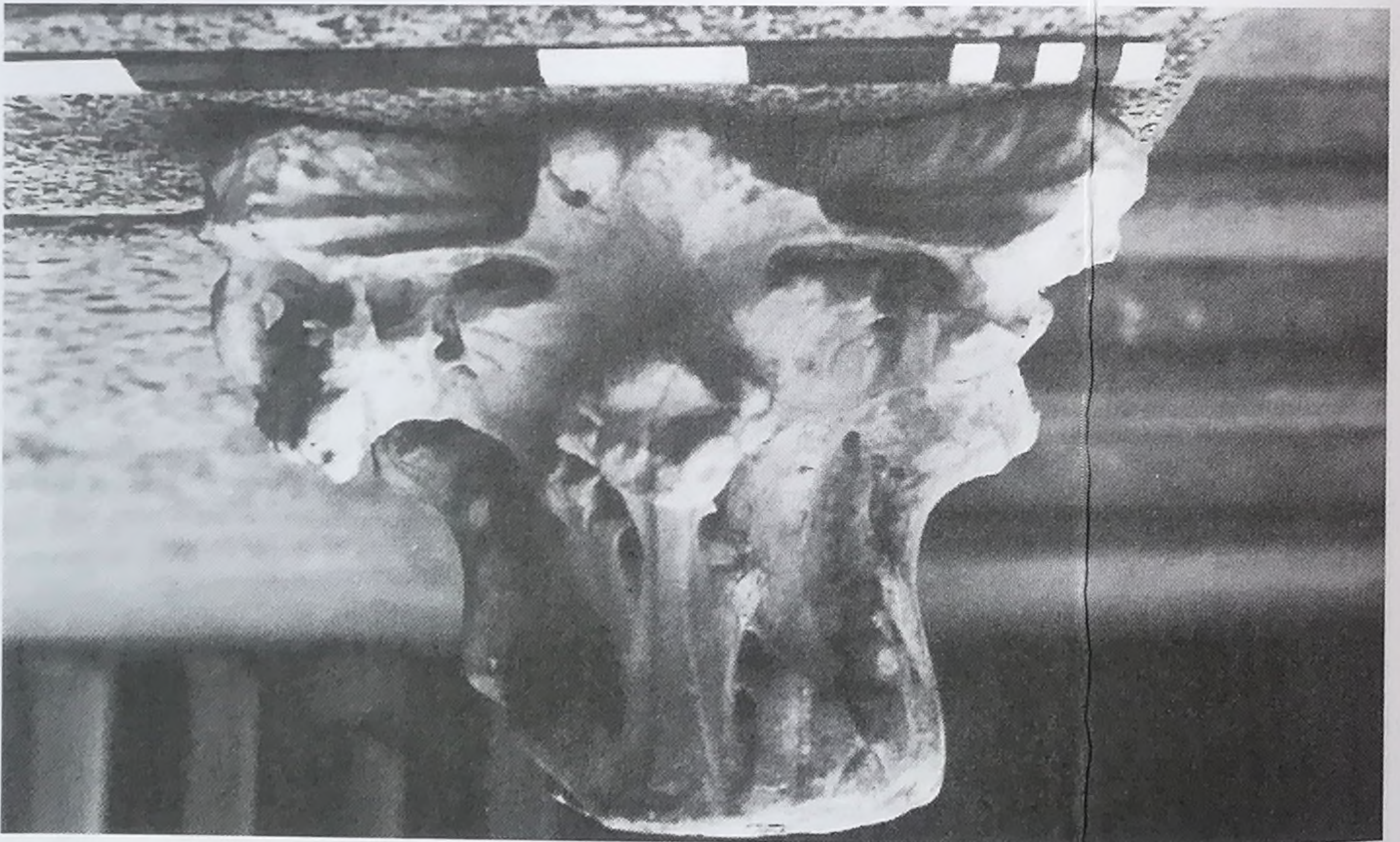

Foto.38: E5, Env. Nr. A304.68

Foto.39: E6, Env. Nr. A.137.68

Foto.40: E7, Env. Nr. 884

Foto.41: (Sol) H3, Env. Nr. K.570/e.349
(Sağ) H4, Envantersiz

Foto.42: H2, Env. Nr. K.360/E.320

Foto.43: (Sol) U8, Env. Nr. 32.18.70
(Sağ) U9, EnvanTERSİZ

Foto.44: (Sol) U10, Env. Nr. 23.10.71
(Orta) U11, Env. Nr. 23.11.71
(Sağ) U12, Env. Nr. 42.8.75

Foto.45: (Sol) U13, Env. Nr. 21.9.81
(Sağ) U14, EnvanTERSiz

Foto.46: U15, Env. Nr. 51.76.2.(242)

Foto.47: A27, Env. Nr. 1401

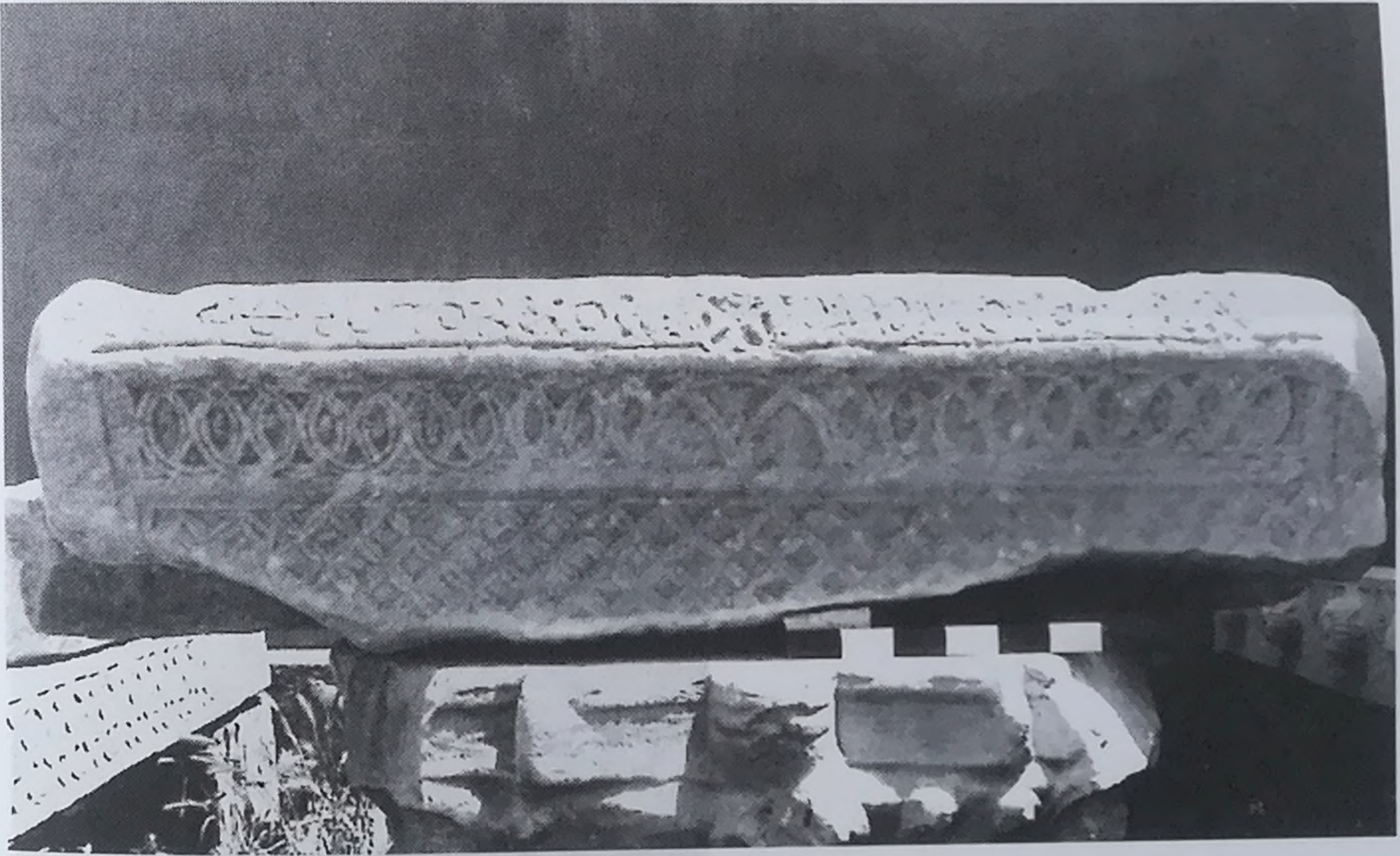

Foto.48: A28, Env. Nr. 1642

Foto.49: A29, Env. Nr. 2009

Foto.50: E8, Env. Nr. A148.68

Foto.51: U27, Env. Nr. 32.6.73

Foto.52: A30, EnvanTERSiz

Foto.54: E10, Env. Nr. A.119.82

Foto.53: E9, Env. Nr. A.70.67

Foto.55: H6, Env. Nr. K.339/E.212

Foto.56: Seyitgazi Müzesinde Devşirme Çeşmede Kullanılan Envantersiz
Templon Payeler

Foto.57: S2, Env. Nr. A.133.68

Foto.58: S3, Env. Nr. A.180.68

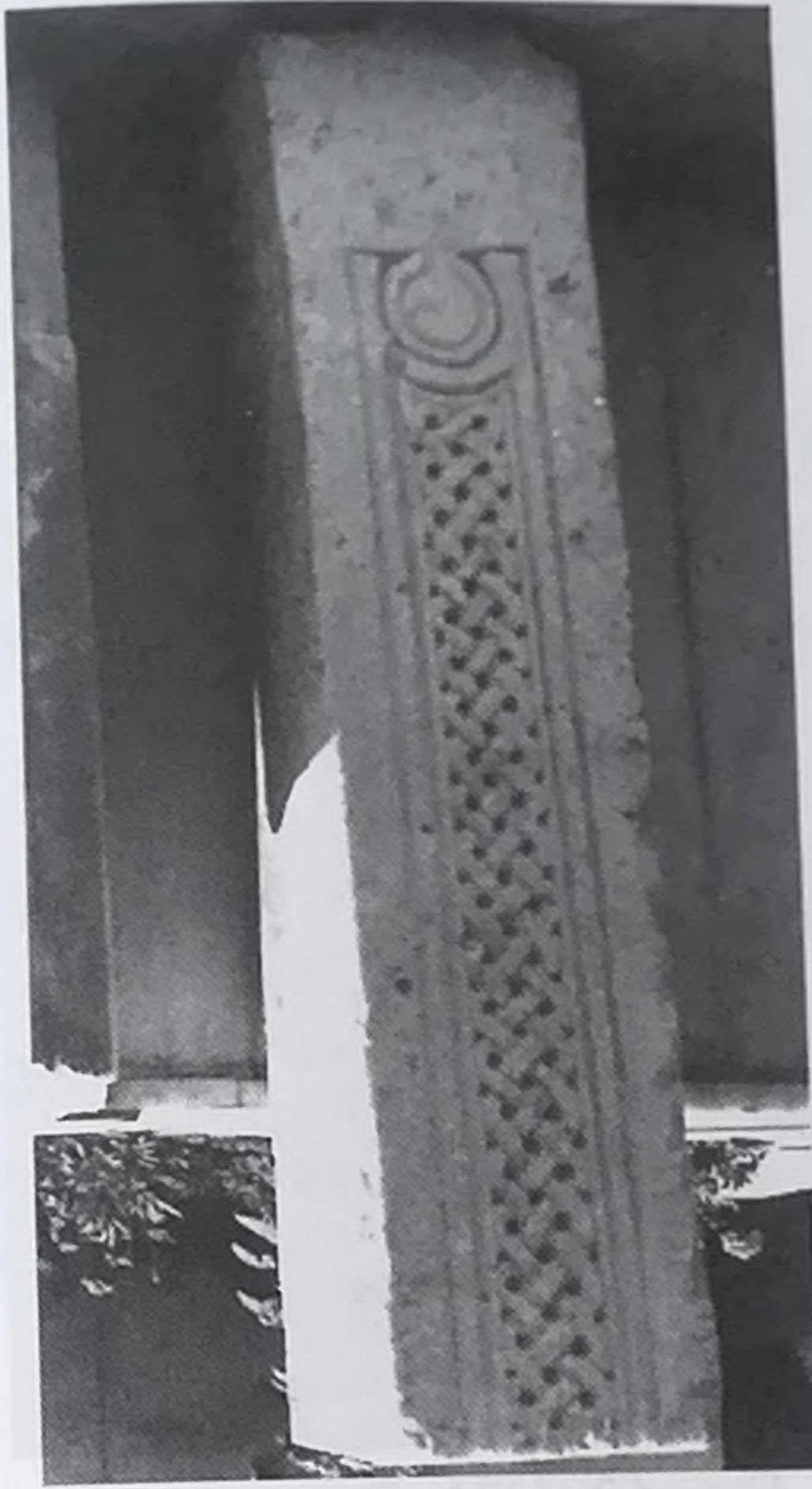

Foto.59: U18, Env. Nr. 13.2.97

Foto.60a: U19a, Env. Nr. 7.2.94

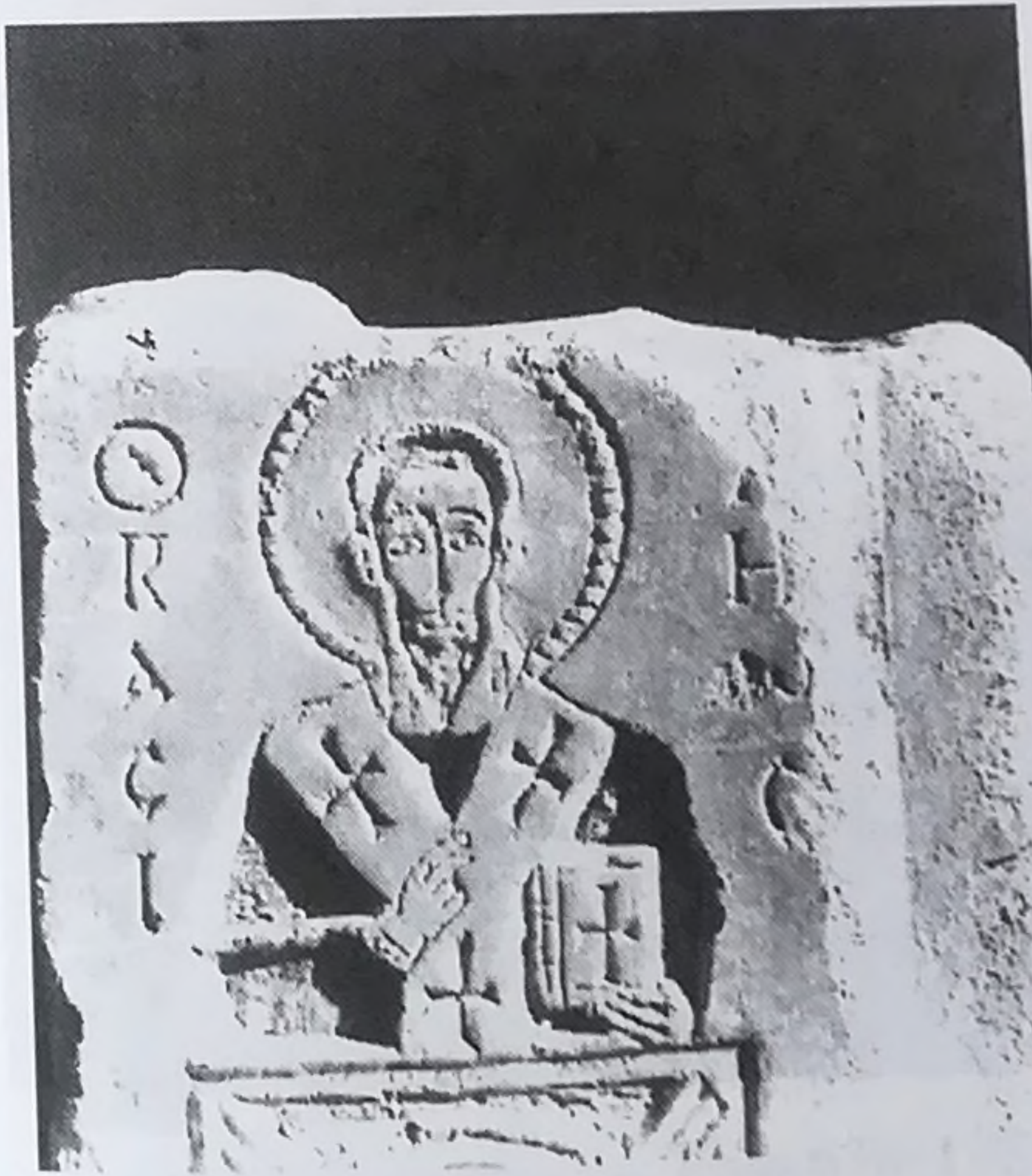

Foto.60b: U19b, Env. Nr. 7.2.94

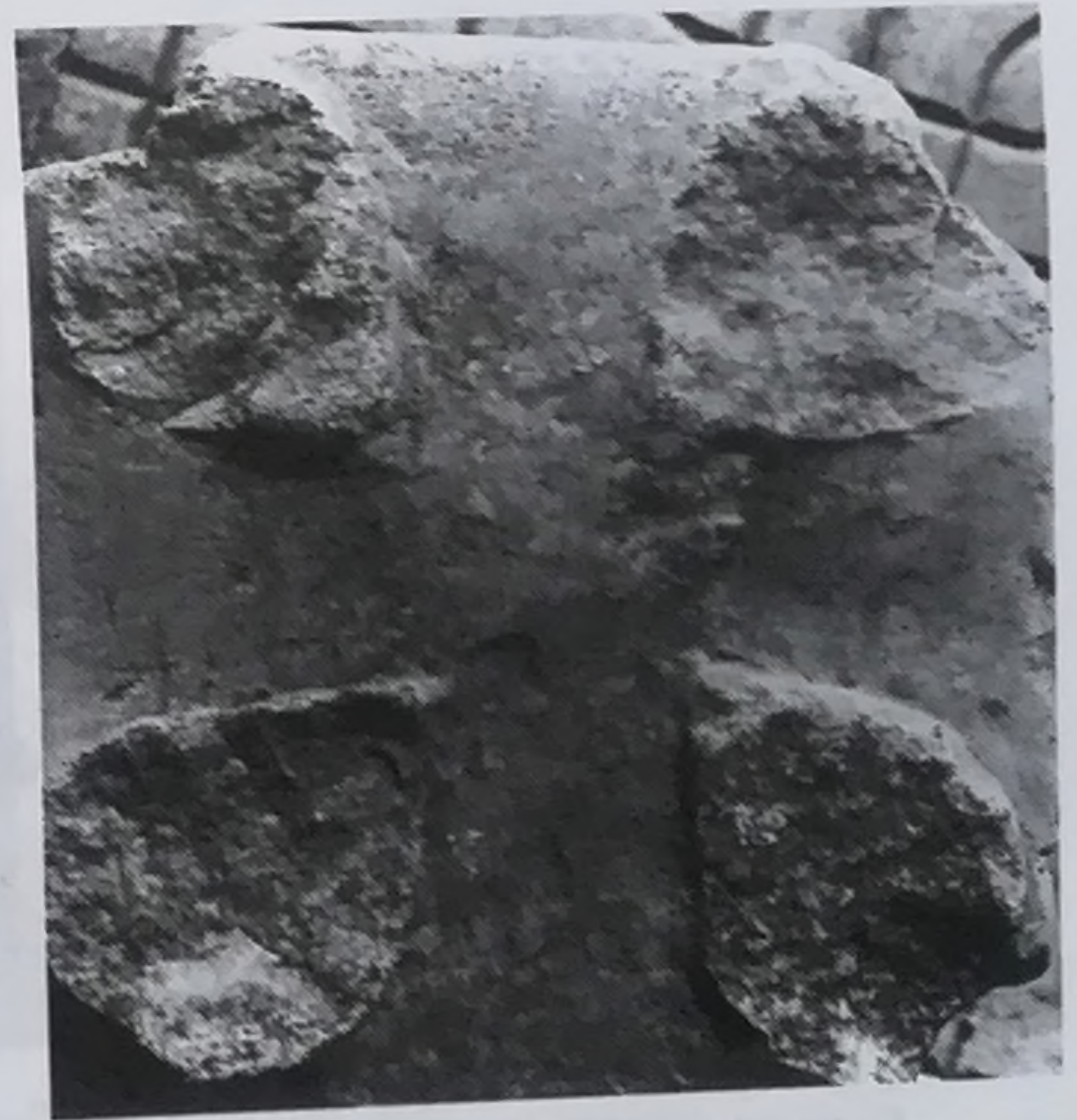

Foto.60c: U19c, Env. Nr. 7.2.94

Foto.61: U20, EnvanTERSIZ

Foto.62: U21, EnvanTERSIZ

Foto.61a: U20, EnvanTERSIZ

Foto.61a: U21, EnvanTERSIZ

Foto.63a: U/Selçikler, Env. Nr. 51

Foto.63b: U/Selçikler, Env. Nr. 64

Foto.64: U22, Envantersiz

Foto.65a: U23a, /Selçikler Env.Nr.13

Foto.65b: U23b, /Selçikler Env.Nr.13

Foto.66: U24, Env. Nr. 3.87.93

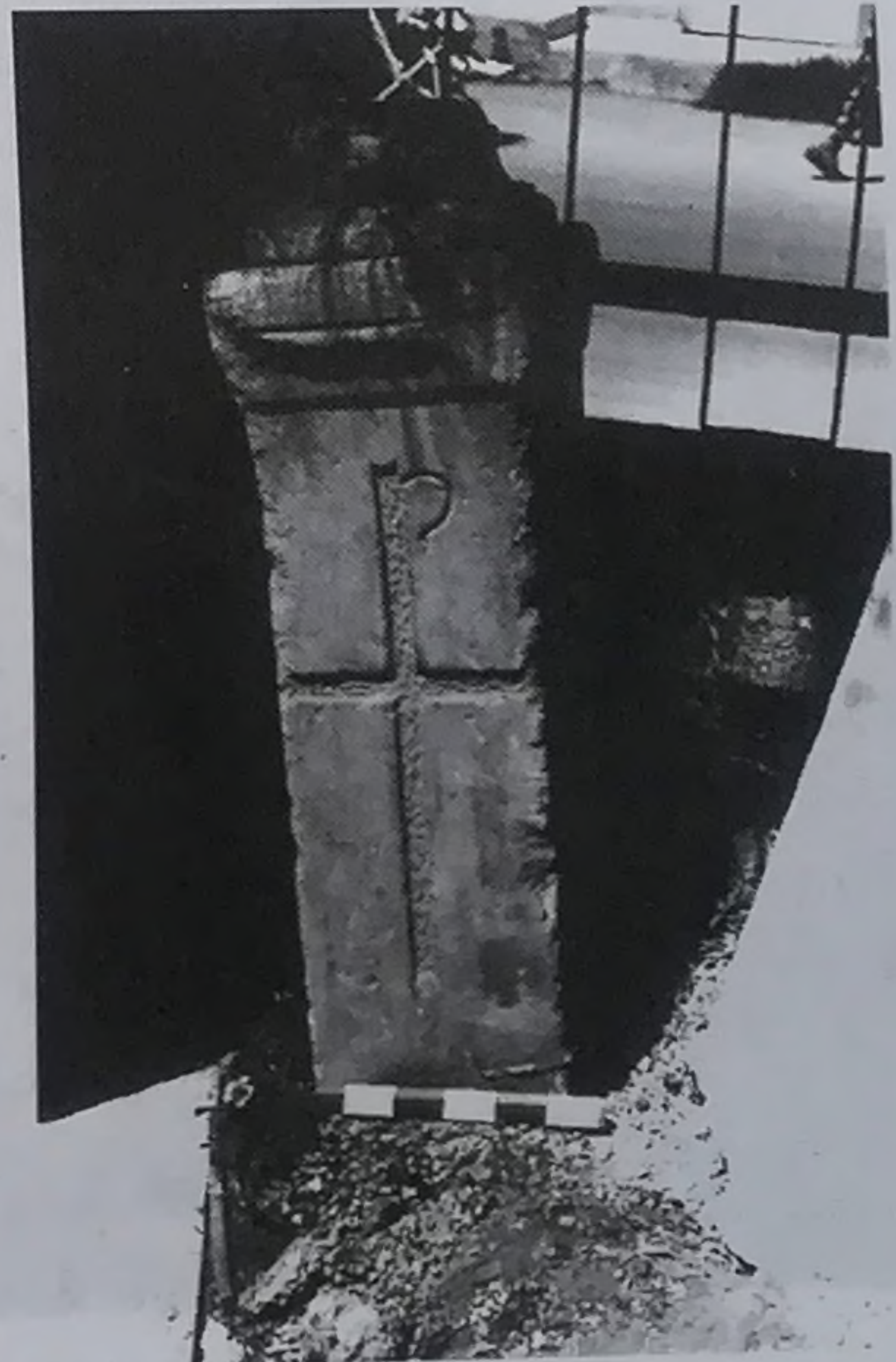

Foto.67: U25, Env. Nr. 21.3.82

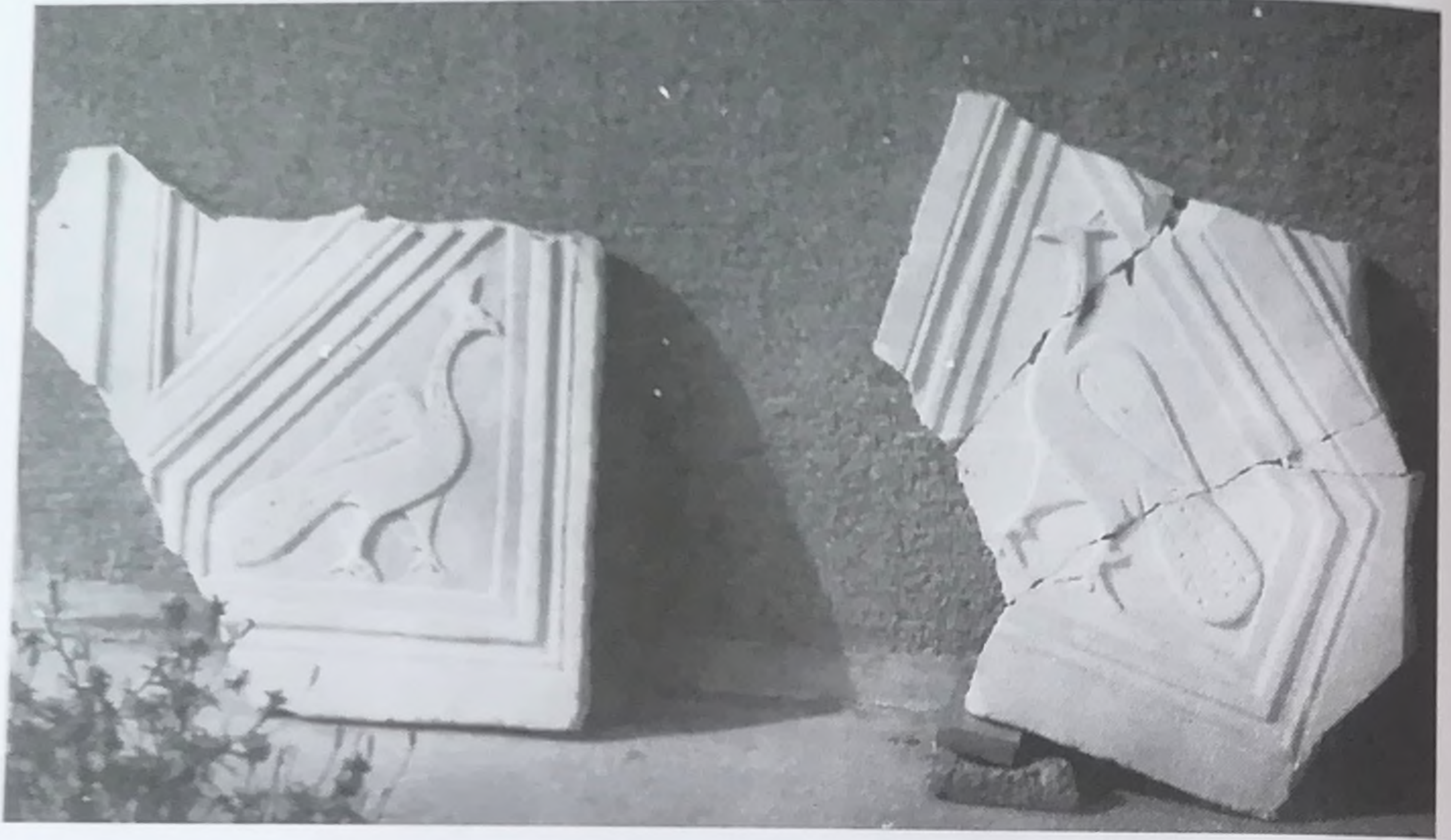

Foto.68/a: A31 a, Env. Nr. 6545; b, Env. Nr. 6546

Foto.68/b: A31/a Env. Nr. 6545

Foto.69/a: A32/a, Env. Nr. 1395

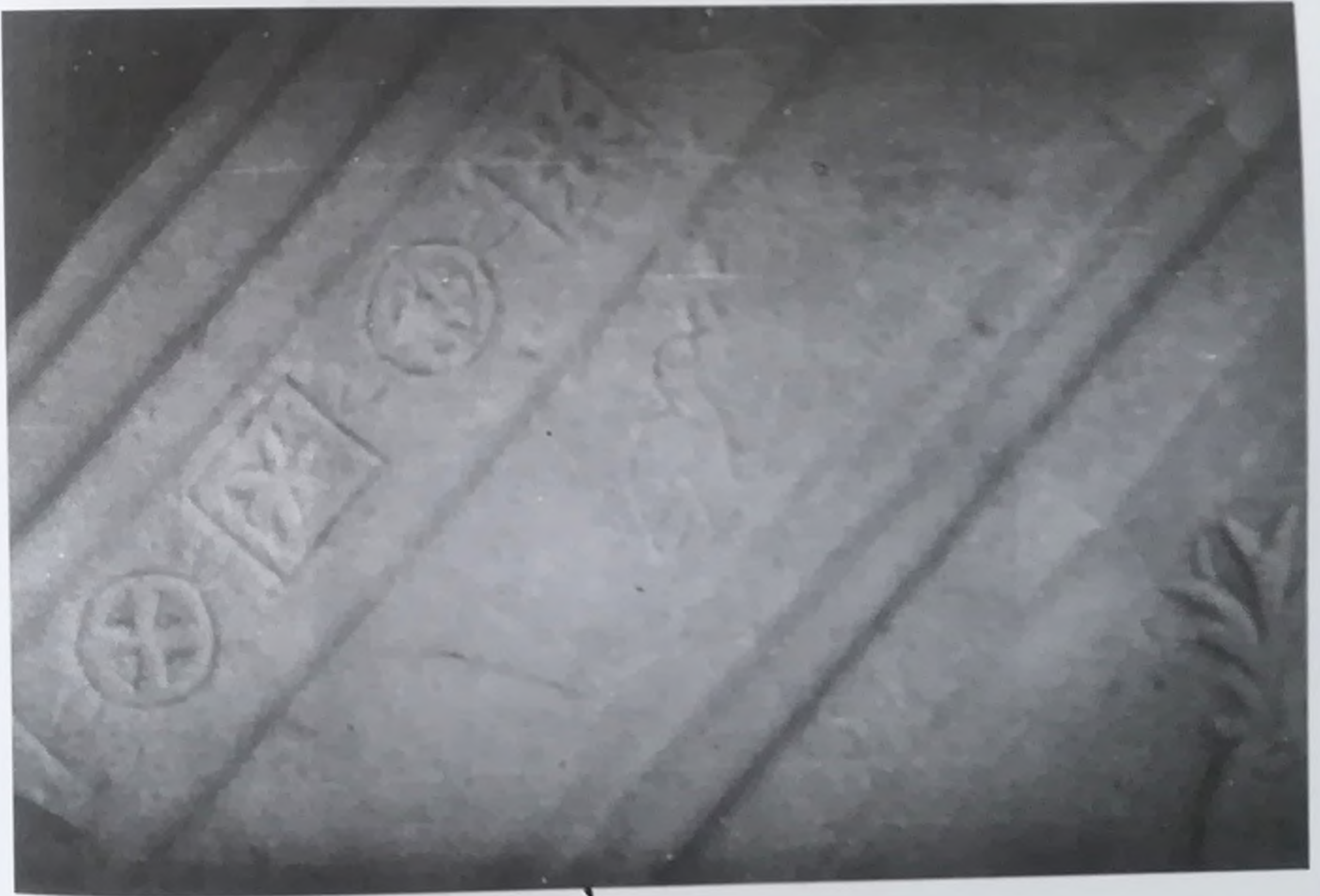

Foto.69/b: A32/b, Env. Nr. 1395

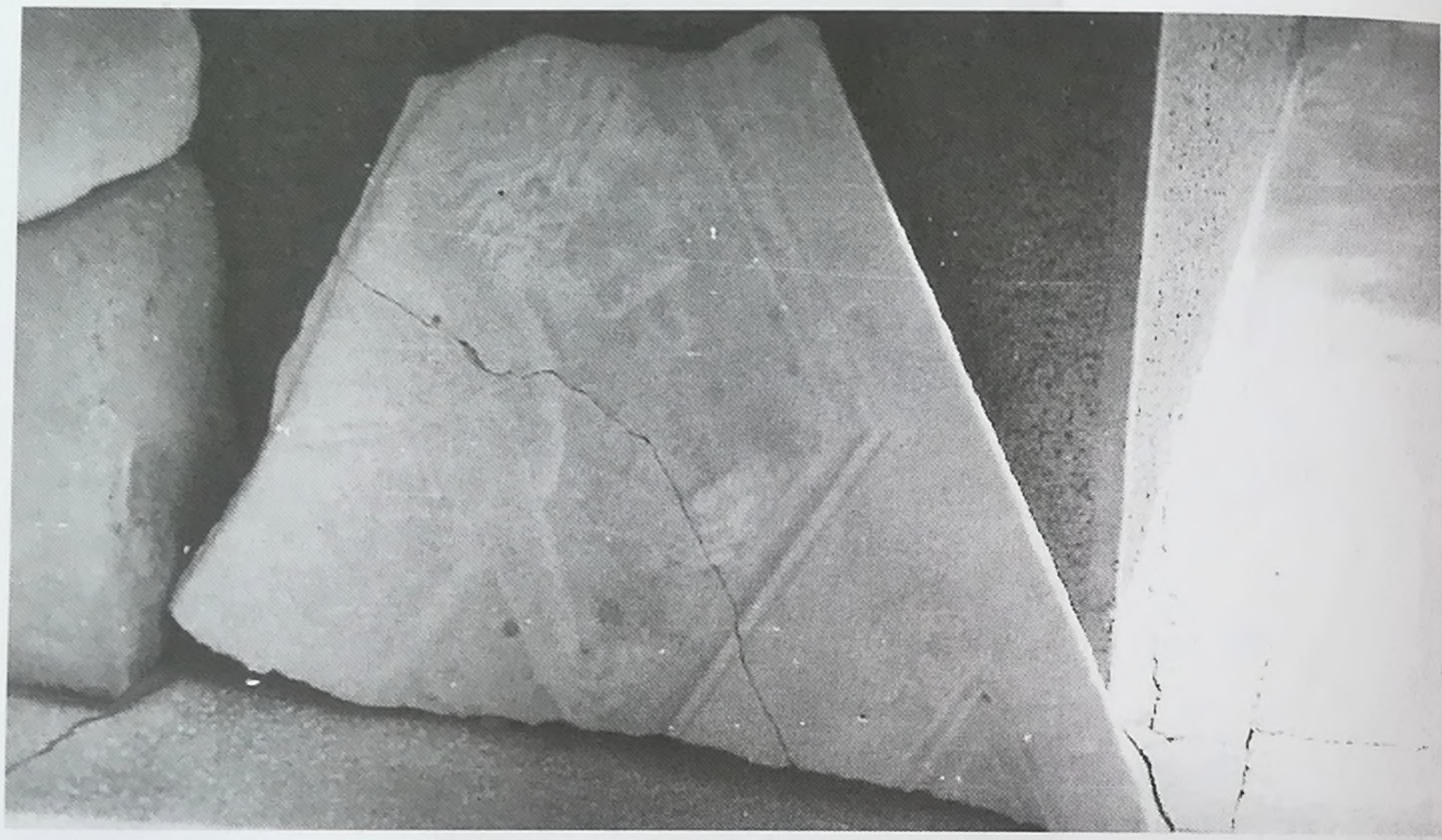

Foto.70: A33, Env. Nr. 7660

Foto.71: A34, Env. Nr. 7487

Foto.72: A35, Env. Nr. 1644

Foto.73: A36, Env. Nr. 1645

Foto.74/a: A36, Envantersiz

Foto.74/b: A36, Envantersiz

Foto.75: E11, Env. Nr. A.101.68

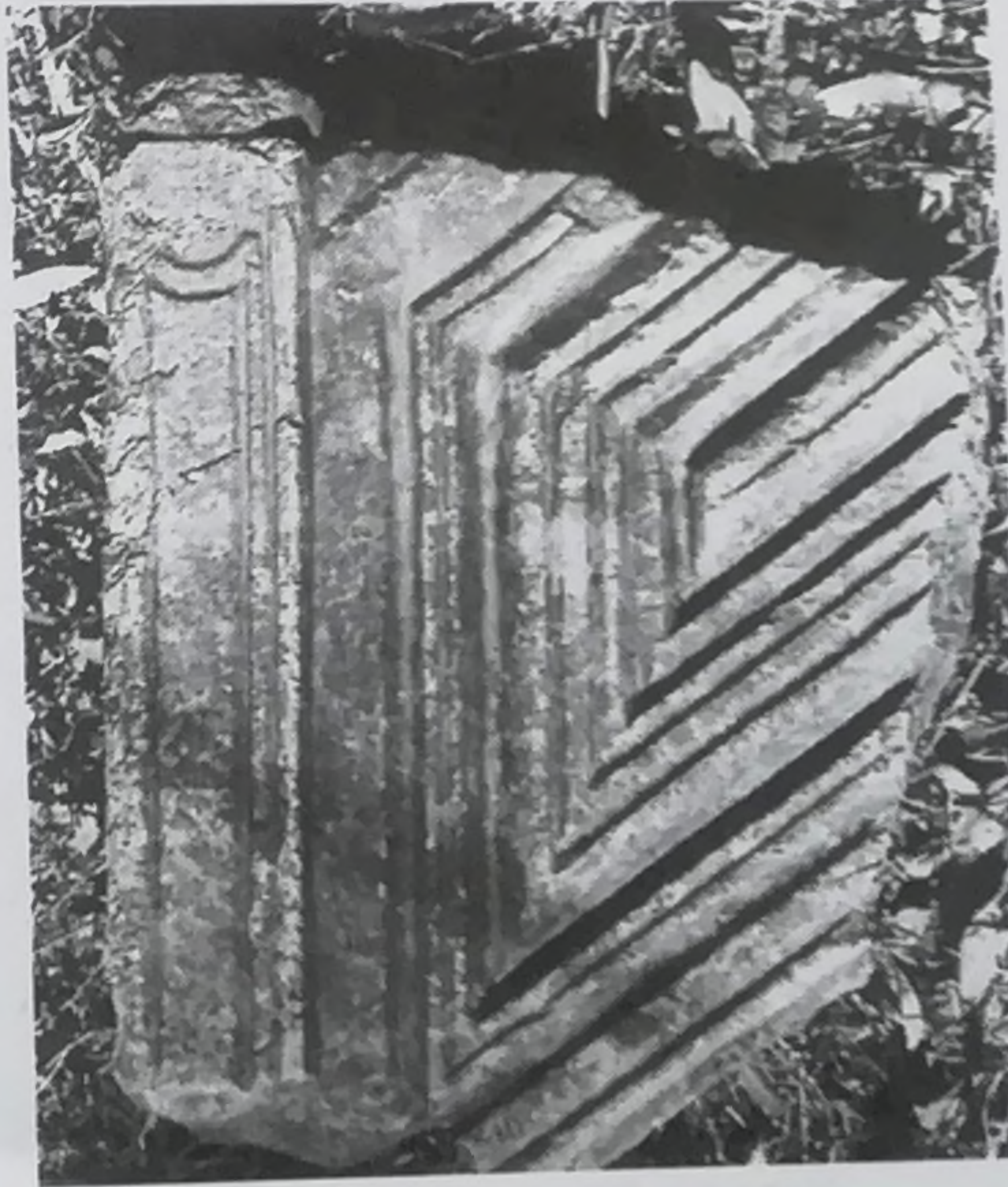

Foto.76: E12, Envantersiz

Foto.77: H7, Env. Nr. 3441

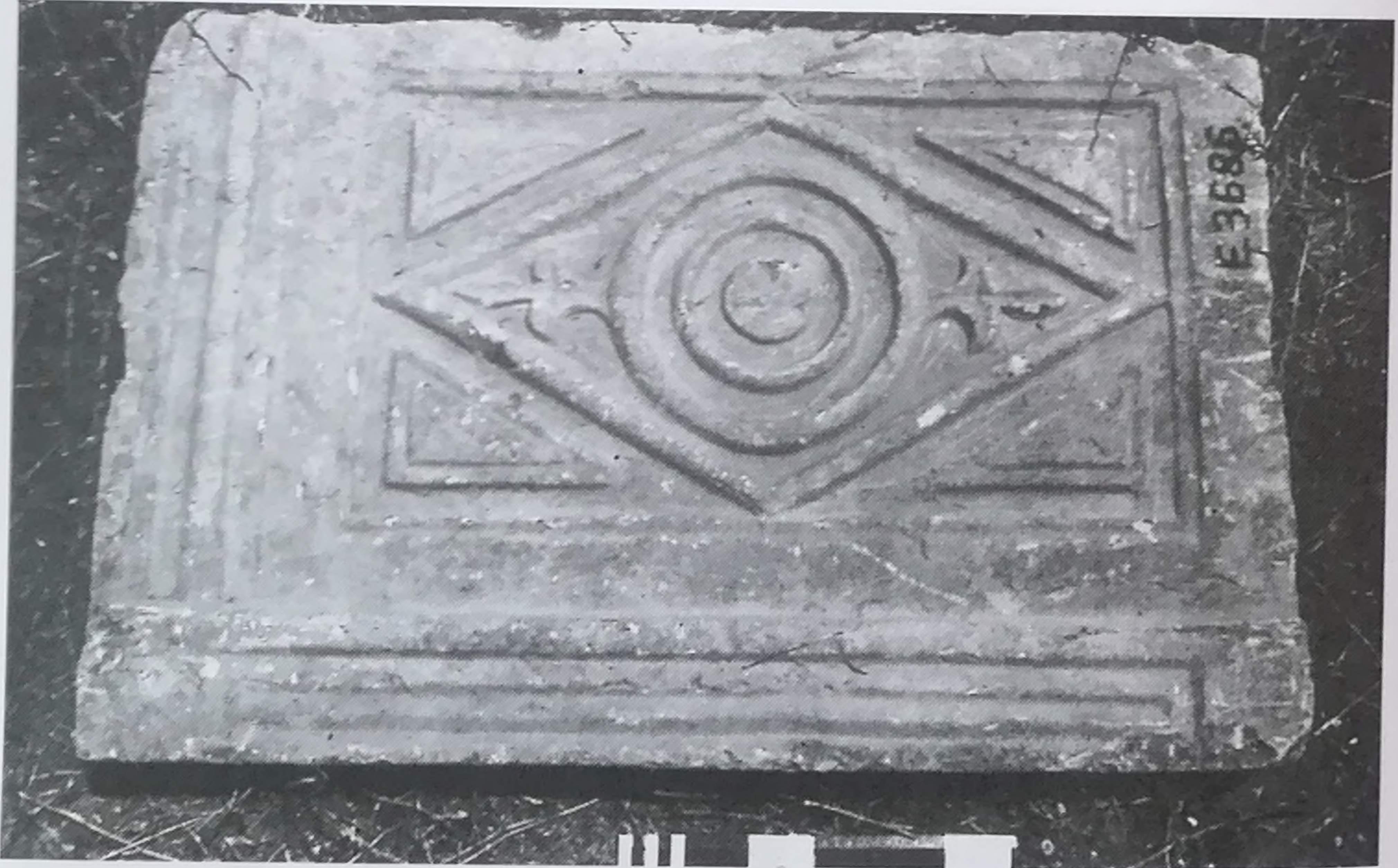

Foto.78: H8, Env. Nr. 3686

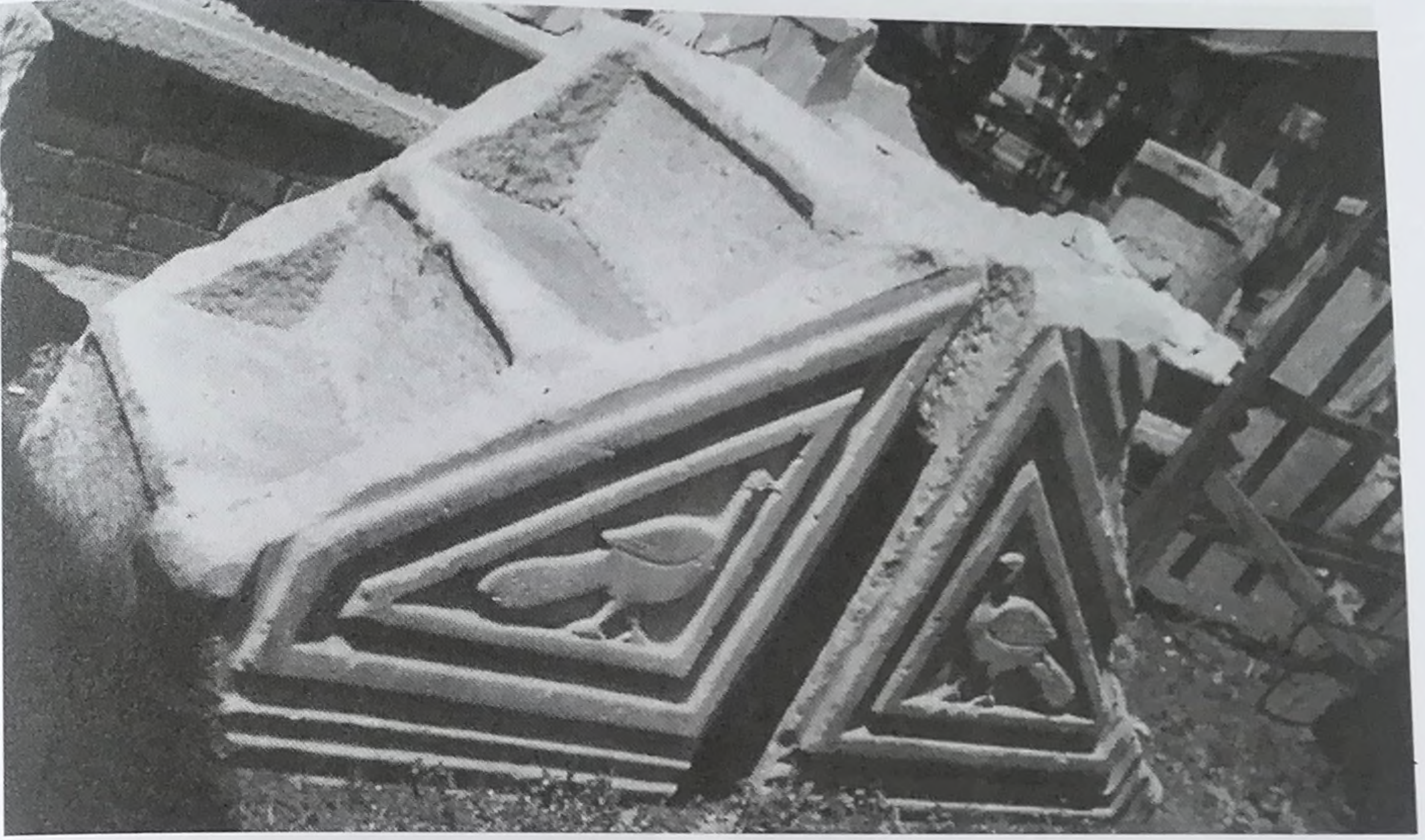

Foto.79: K2, Env. Nr. 7103-7104

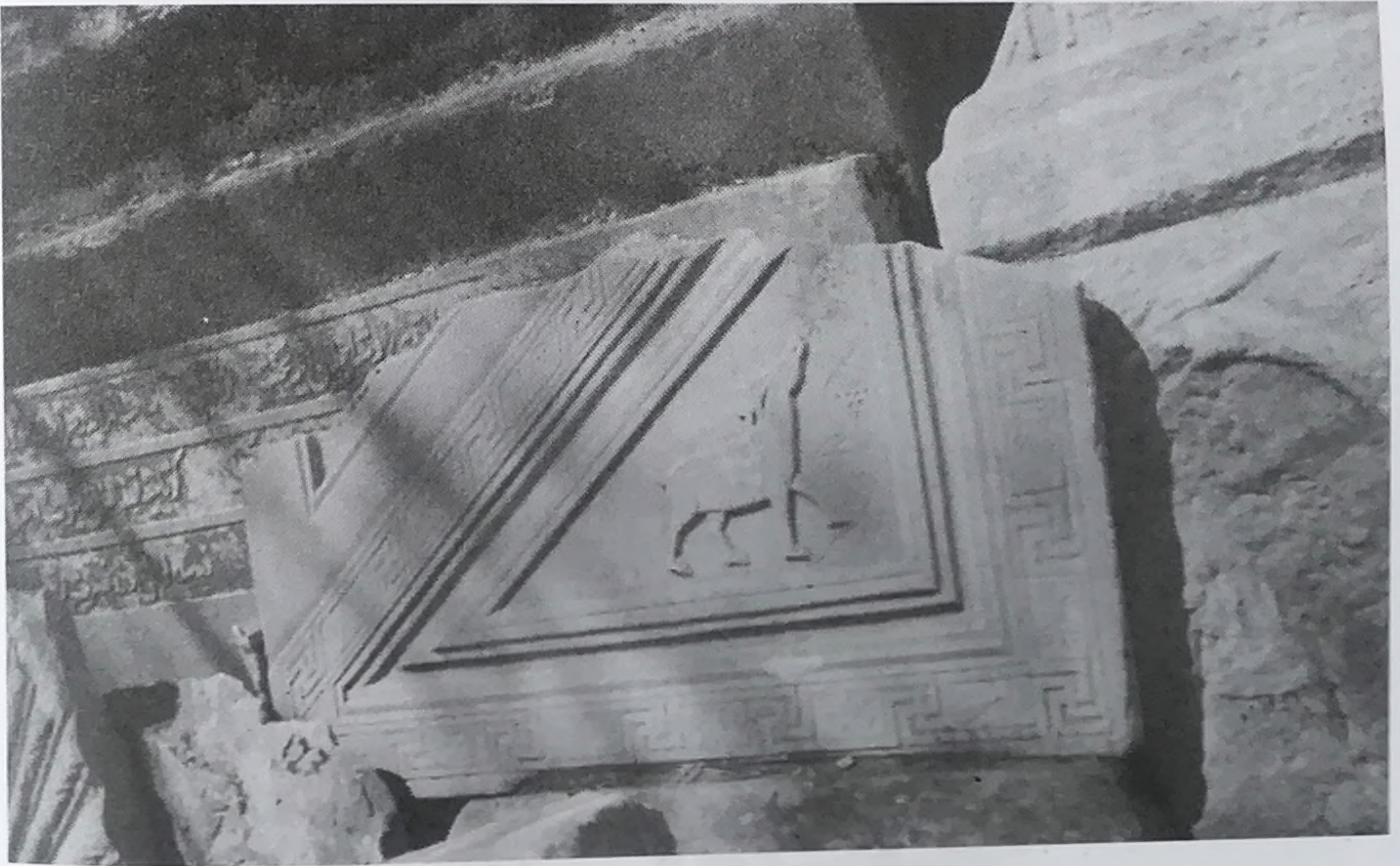

Foto.80: K3, Env. Nr. 53

Foto.81/a: S6a, EnvanTERSiz

Foto.81/b: S6b, EnvanTERSiz

Foto.82: U27, Env. Nr. 33.2.73

Foto.83: U28, Env. Nr. 33.1.73

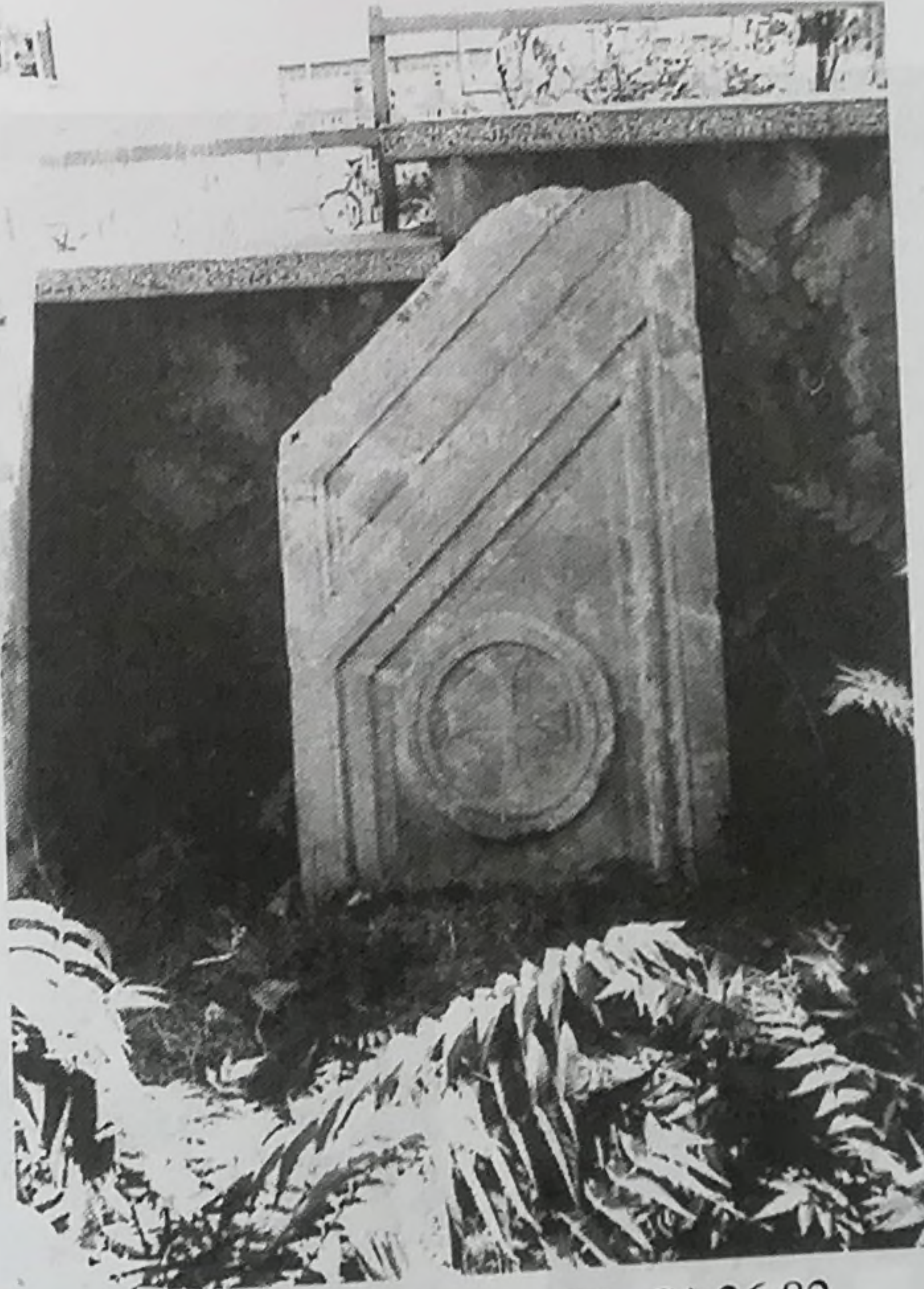

Foto.84: U29, Env. Nr. 21.26.82

Foto.85/a: U30a, EnvanTERSiz

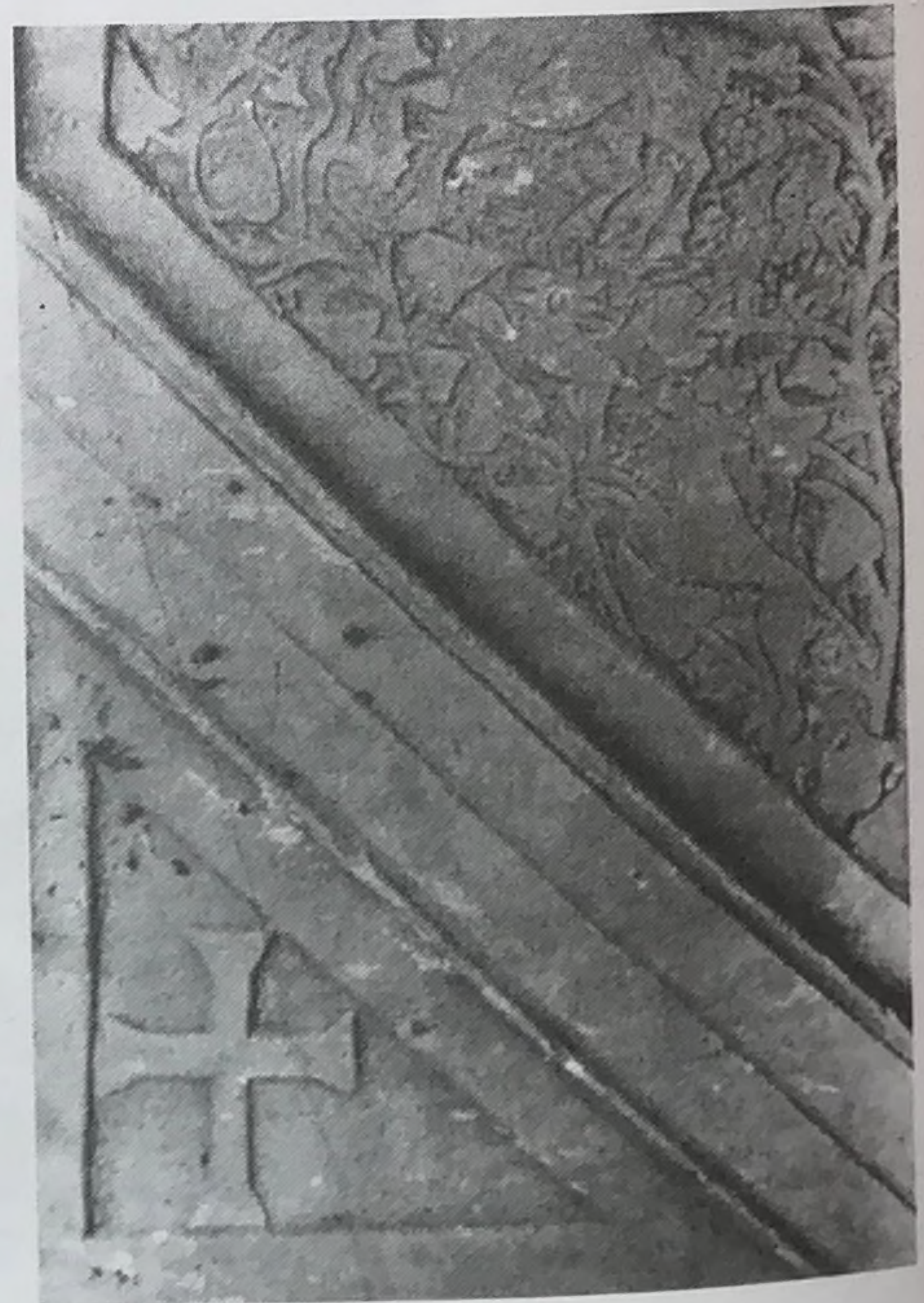

Foto.85/b: U30b, EnvanTERSiz

Foto.86/a: U31, Env. Nr. 8.2.92

Foto.87: U32, Env. Nr. 14.1.89

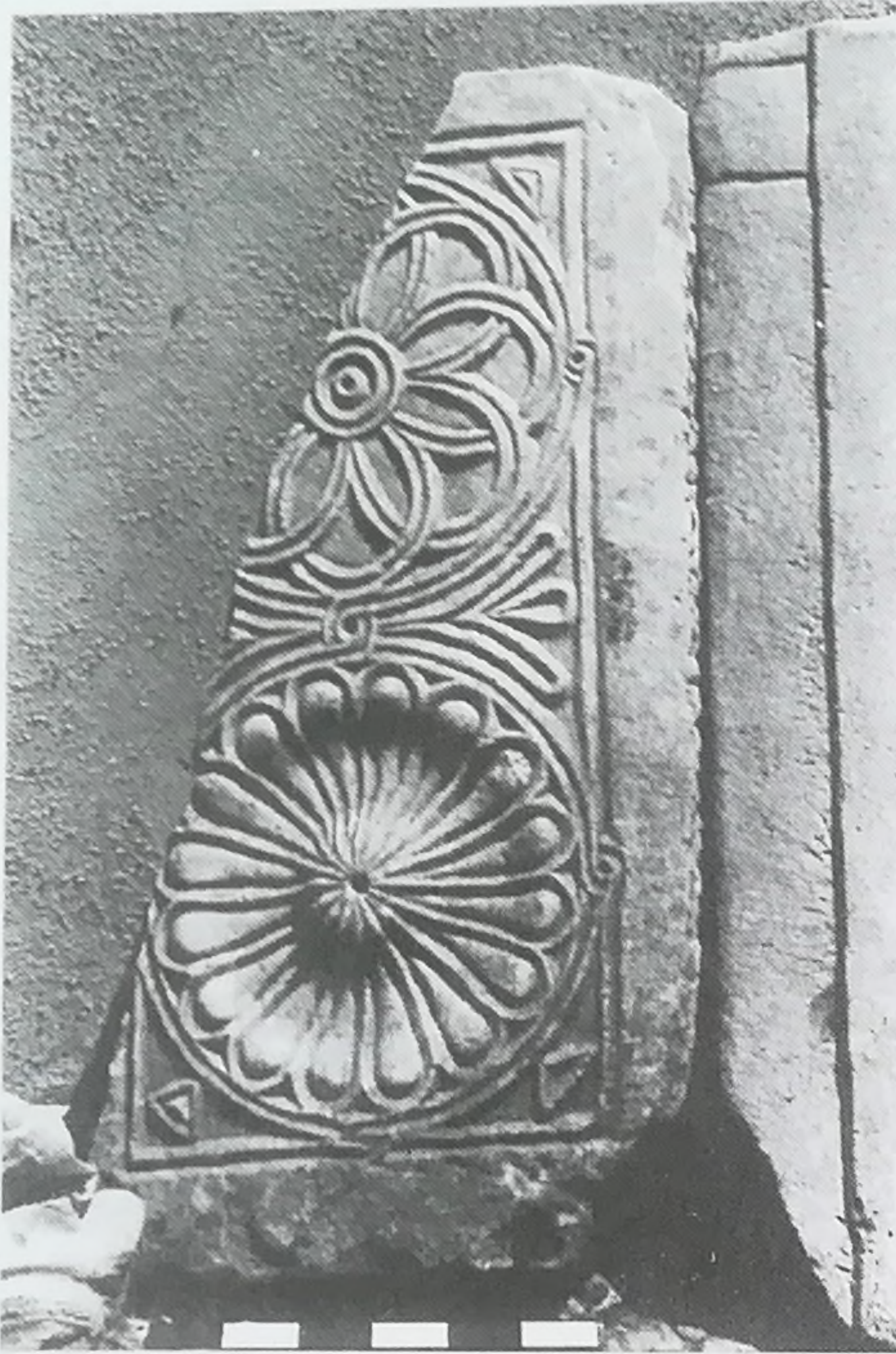

Foto.88: U33, Env. Nr. 36.2.94

Foto.89: U34, Env. Nr. 26

Foto.90/a: U35, EnvanTERSiz

Foto.90/b: U35, EnvanTERSiz

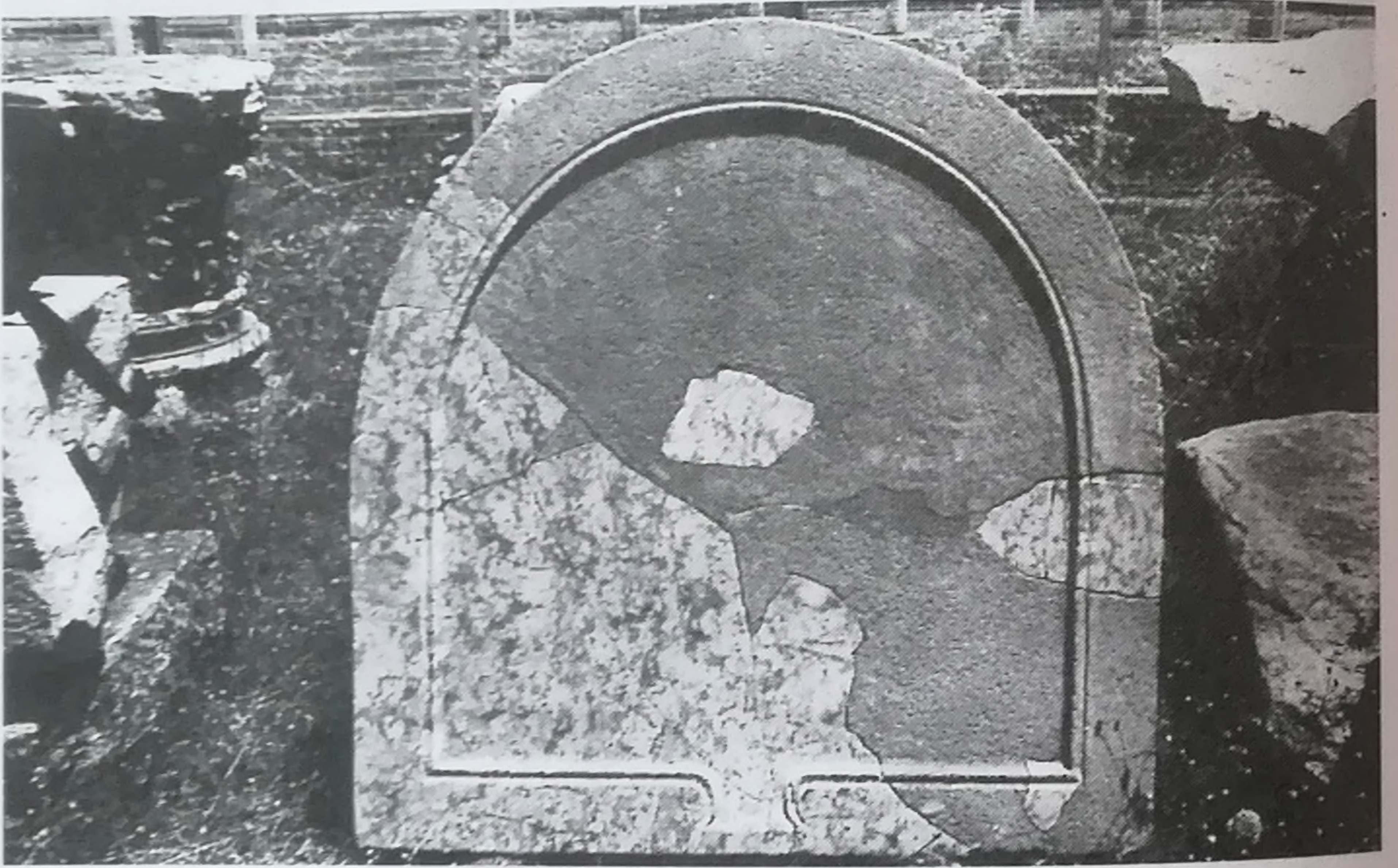

Foto.91: H9, EnvanTERSiz

Foto.92/a: A37, Env. Nr. 1436

Foto.92/b: A37, Env. Nr. 1436

Foto.93: U36, Env. Nr. 49

Foto.94/a: U38a, Envantersiz

Foto.94/b: U38b, Envantersiz

Foto.94/c: U38c, Envantersiz

Foto.95: Uşak – Sebaste (Selçukler Deposunda) Kemer Parçası Üzerinde
Aziz Gregorios (Fıratlı, 1970, R.18)

Foto.96: S8, Envanterersiz

Foto.97/a: S9, Envanterersiz

Foto.97/b: S9, Envanterersiz

Foto.98/a: S10, Envantersiz

Foto.98/b: S10, Envantersiz

Foto.99/a: A38, Envantersiz

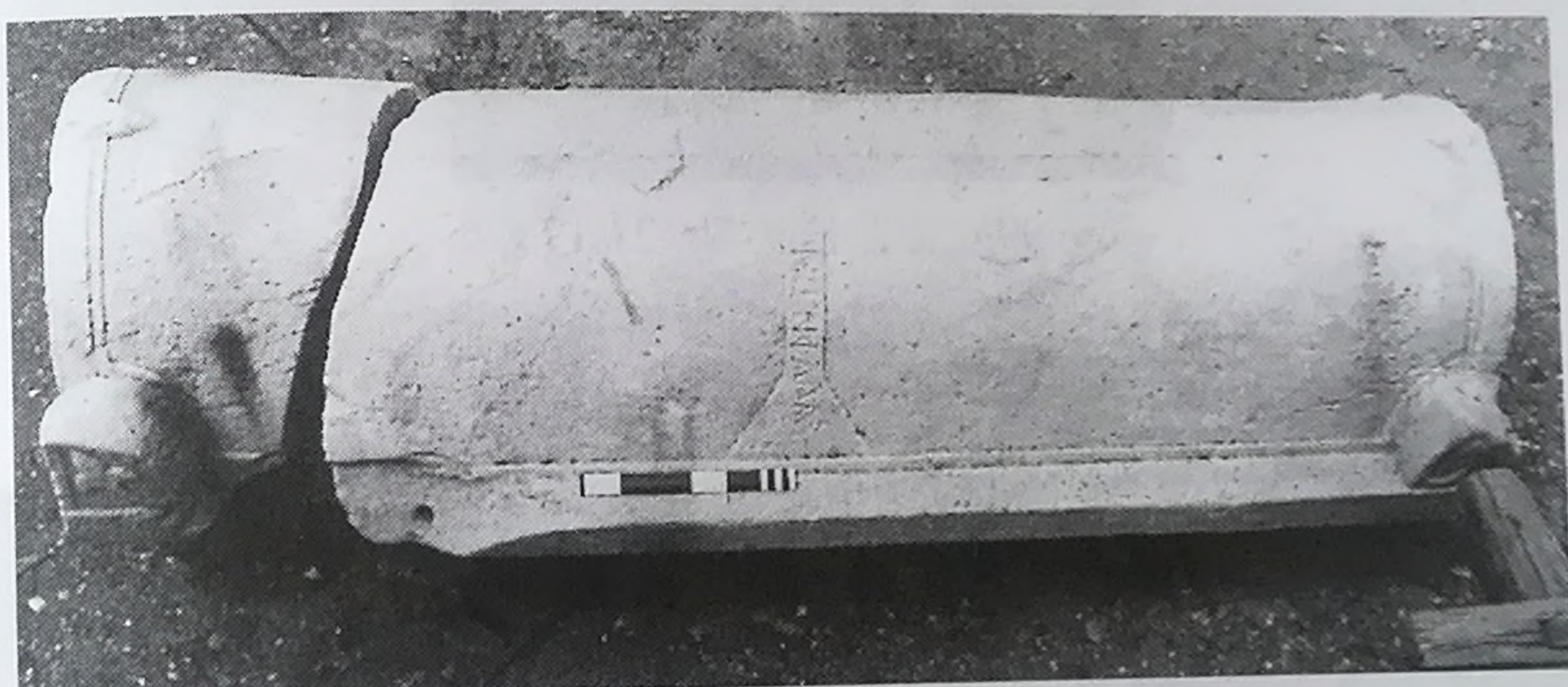

Foto.99/b: A38, Envantersiz

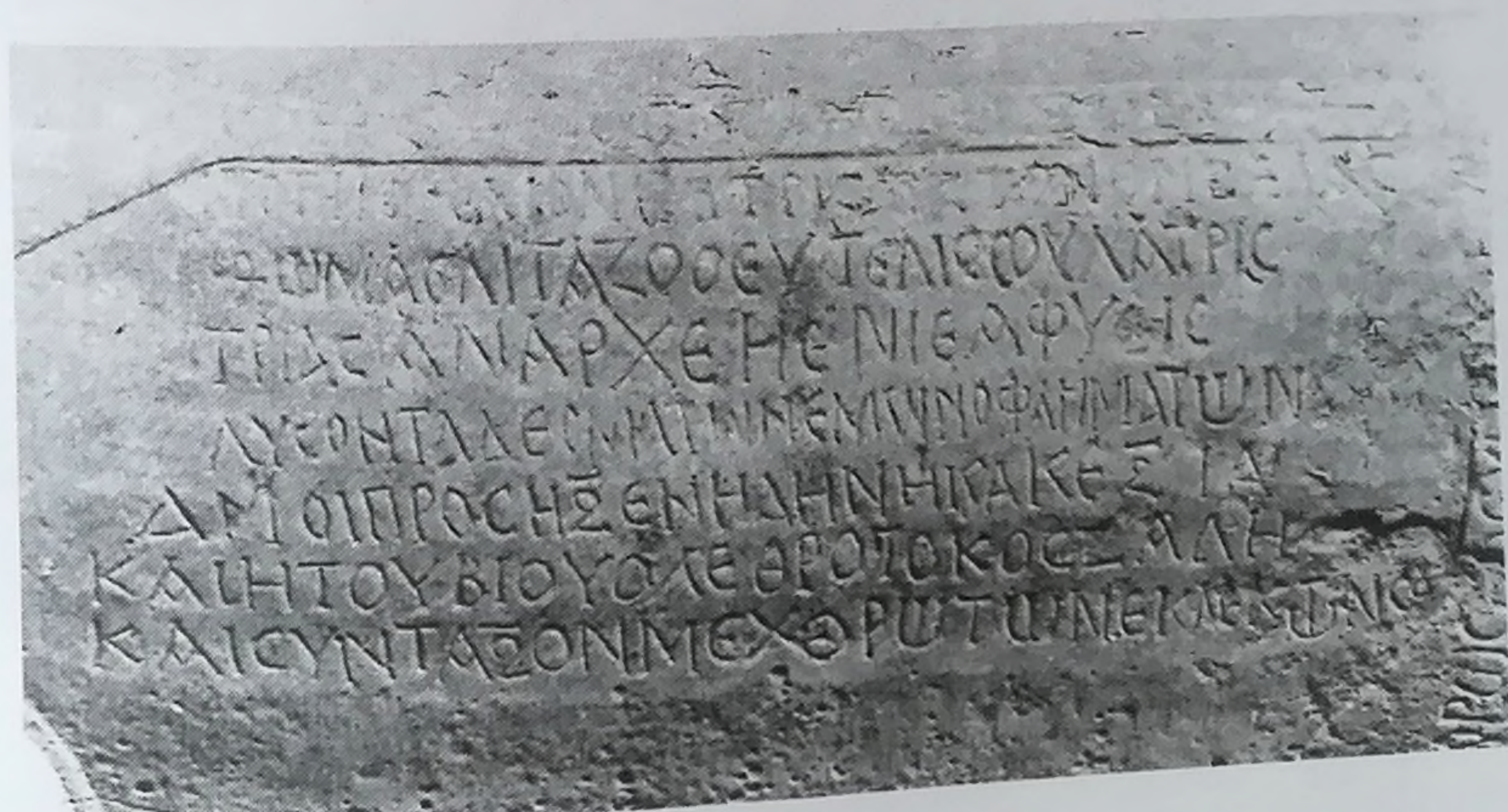

Foto.99/c: A38, Envantersiz

Foto.99/d: U2, Env. Nr. 21.17.82

Foto.99/e: U2, Env. Nr. 21.17.82

Foto.100/a: A39, Env. Nr. 1440

Foto.100/b: A39, Env. Nr. 1440

Foto.100/c: A39, Env. Nr. 1440

Foto.100/d: A39, Env. Nr. 1440

Foto.101/a: U39, Env. Nr. 17.1.70

Foto.101/b: U39, Env. Nr. 17.1.70

Foto.102/a: U40, Env. Nr. 13.1.94

Foto.102/b: U40, Env. Nr. 13.1.94

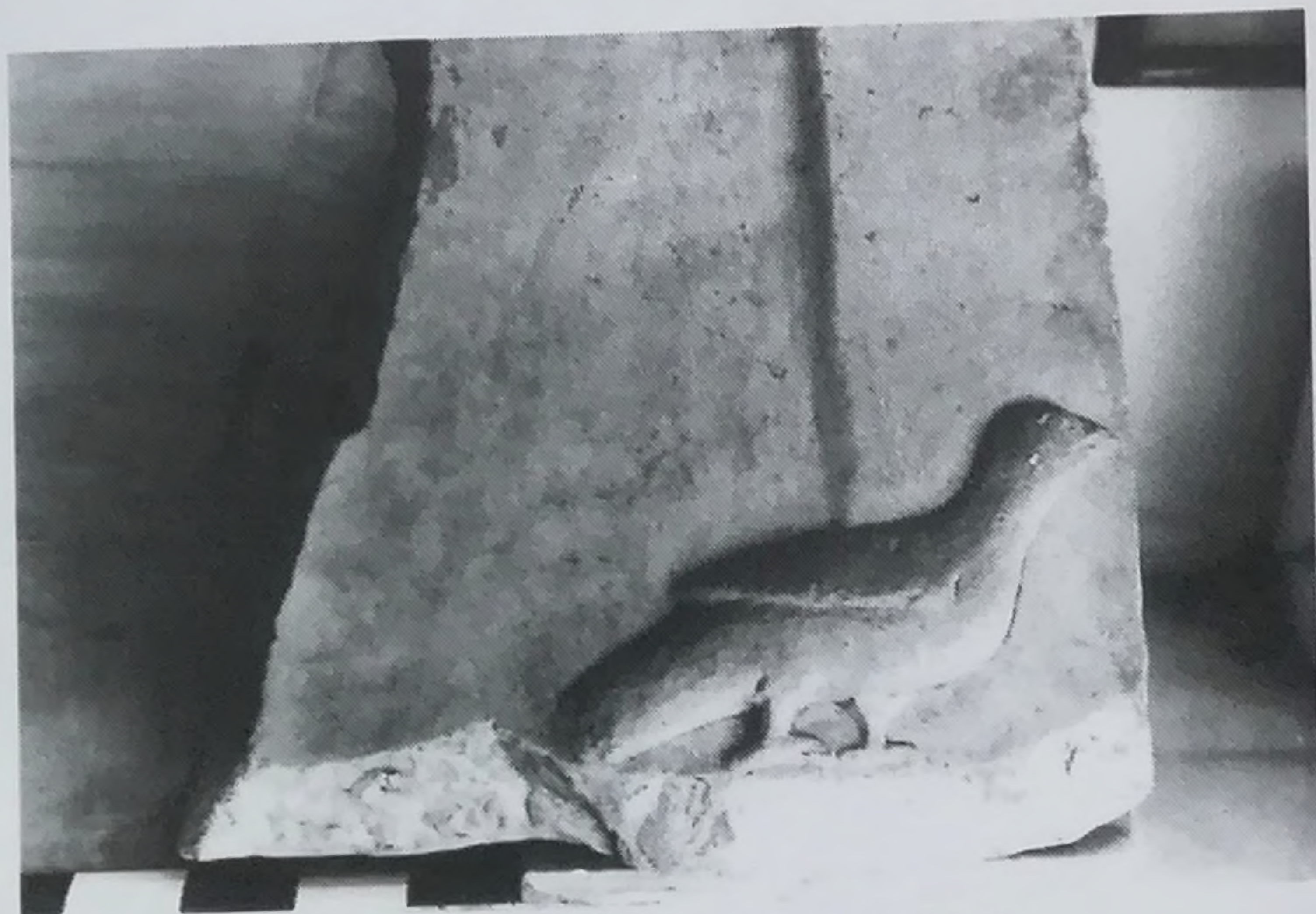

Foto.102/c: U40, Env. Nr. 13.1.94

Foto.102/d: U40, Env. Nr. 13.1.94

Foto.103: A40, Env. Nr. 1397

Foto.104/a: A41, Env. Nr. 1402

Foto.104/b: A41, Env. Nr. 1402

Foto.105/a: A42, Env. Nr. 1555

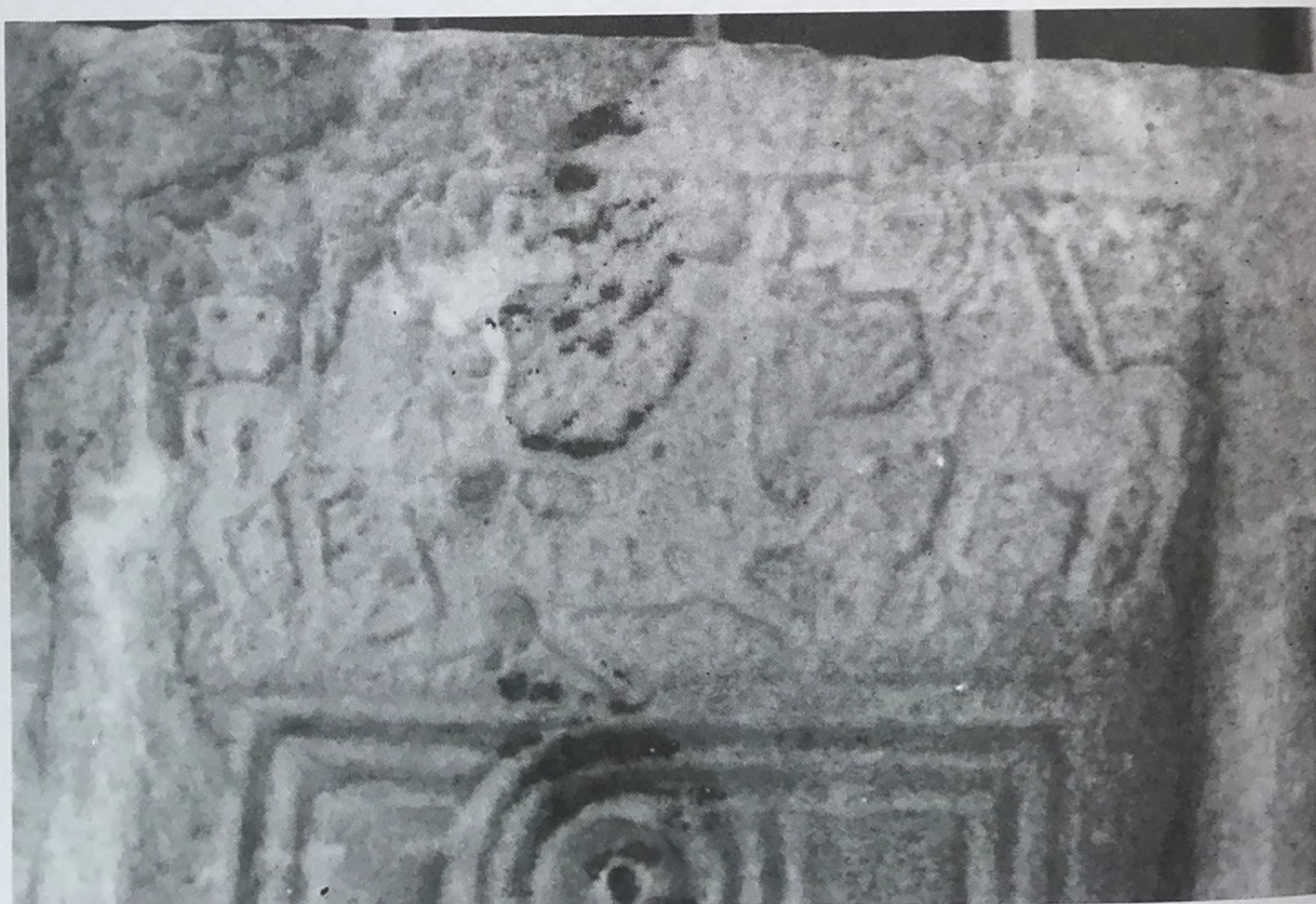

Foto.105/b: A42, Env. Nr. 1555

Foto.106/a: A43, EnvanTERSiz

Foto.106/b: A43, EnvanTERSiz

Foto.106/c: A43, EnvanTERSiz

Foto.107/a: A44, Envantersiz

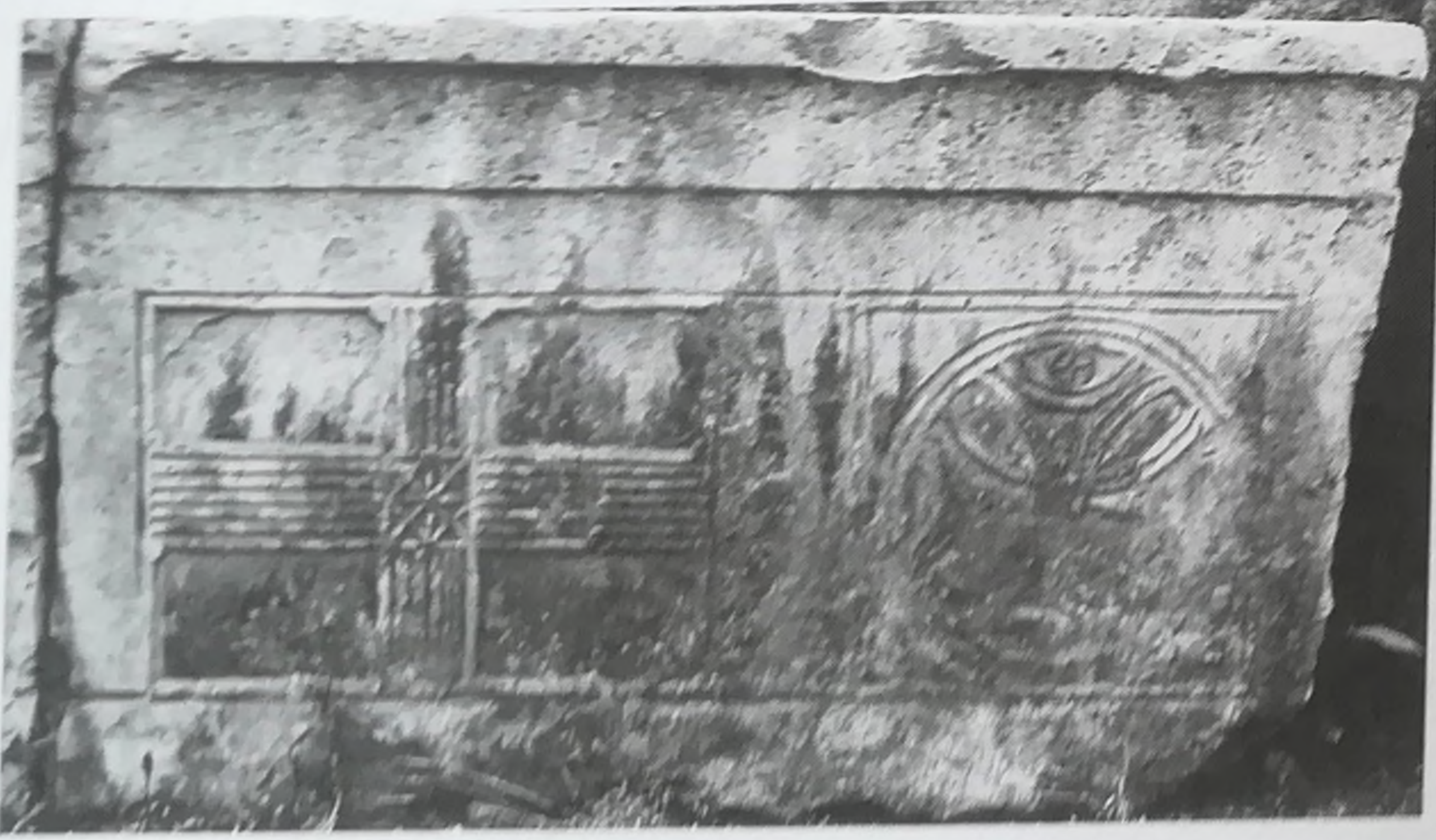

Foto.107/b: A44, Envantersiz

Foto.107/c: A44, Envantersiz

Foto.108: A45, Env. Nr. 1399

Foto.109: A46, Env. Nr. 1646

Foto.110: A48, Env. Nr. 1391

Foto.111: E13, Env. Nr. A. 104.80

Foto.112: E4, EnvanTERSİZ

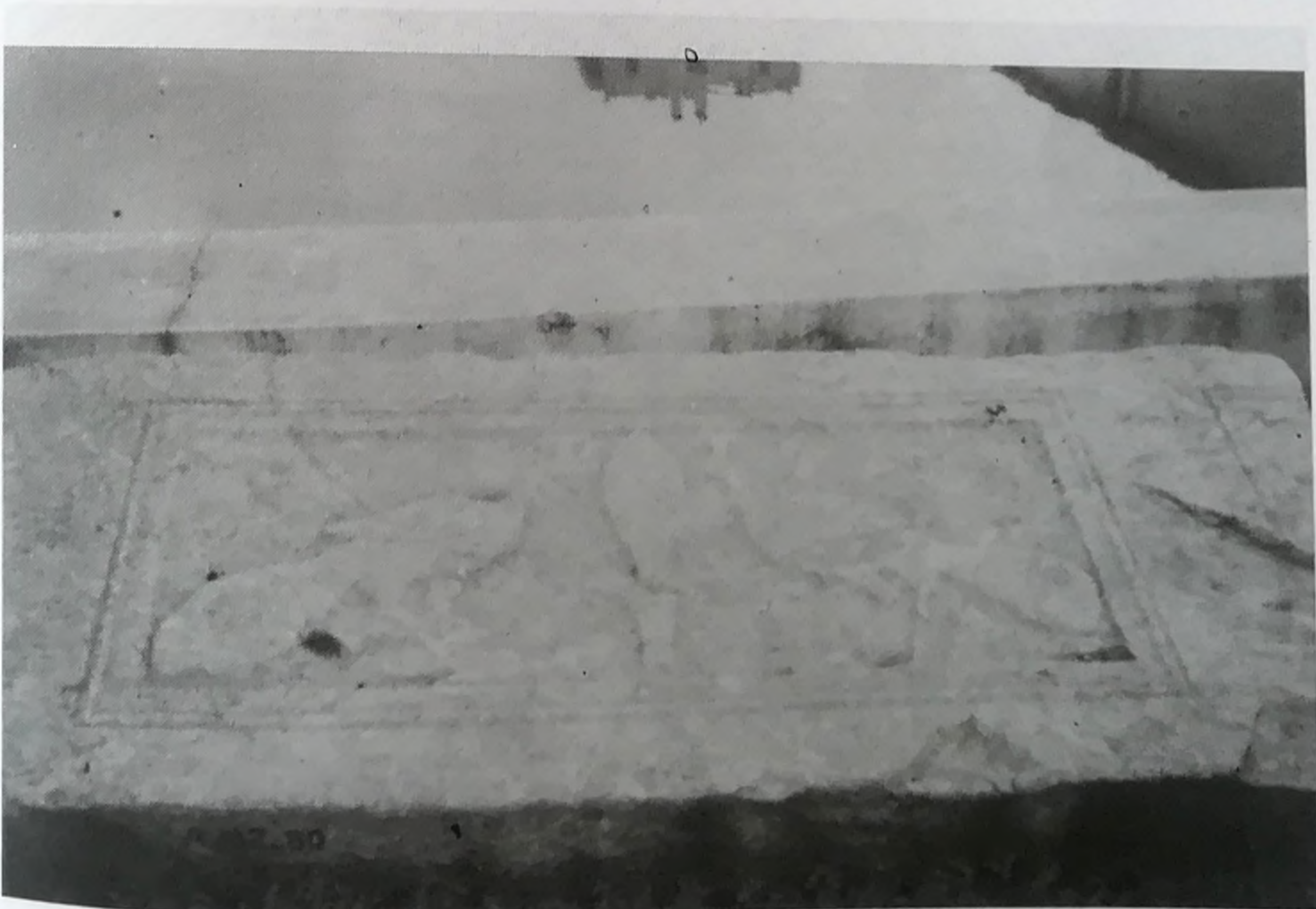

Foto.113: E5, Env. Nr. A. 102.80

Foto.117: S11, Env. Nr. A. 177.68

Foto.118: S12, Env. Nr. A. 178.68

Foto.119: S14, Env. Nr. A. 323.72

Foto.120: S15, Env. Nr. A. 306.72

Foto.121: U41, EnvanTERSiz

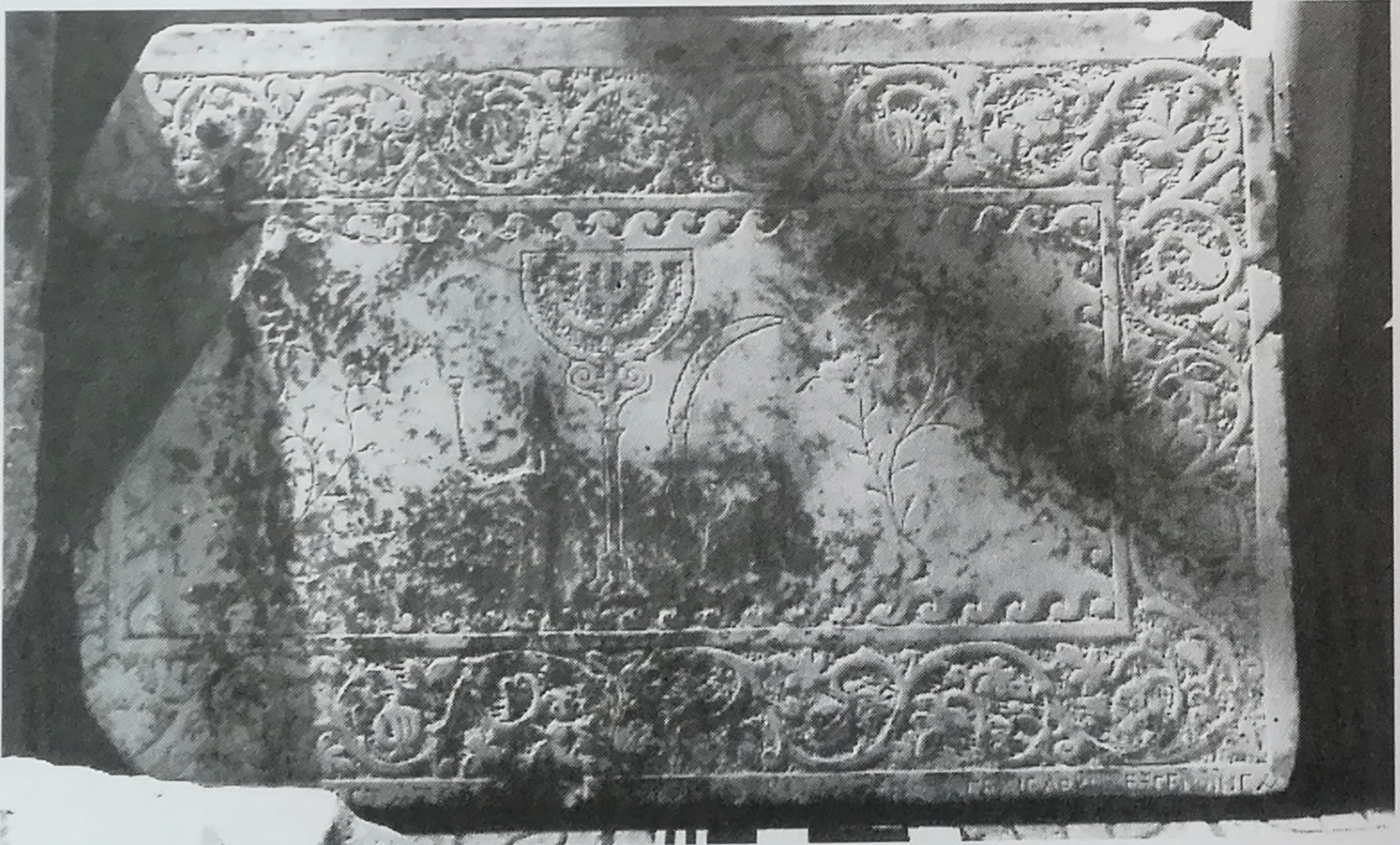

Foto.122: U42, EnvanTERSiz

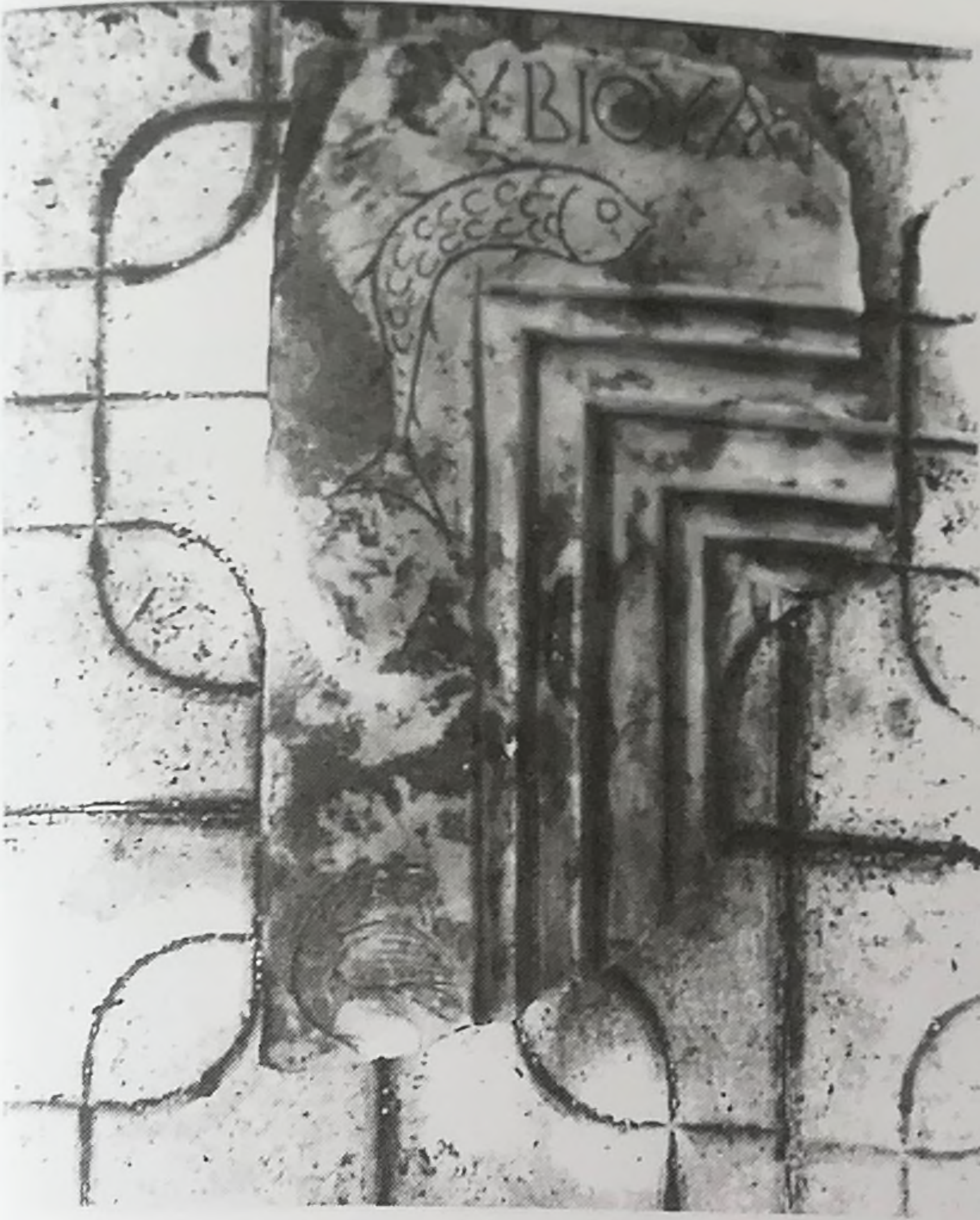

Foto.123/a: U43, Envantersiz

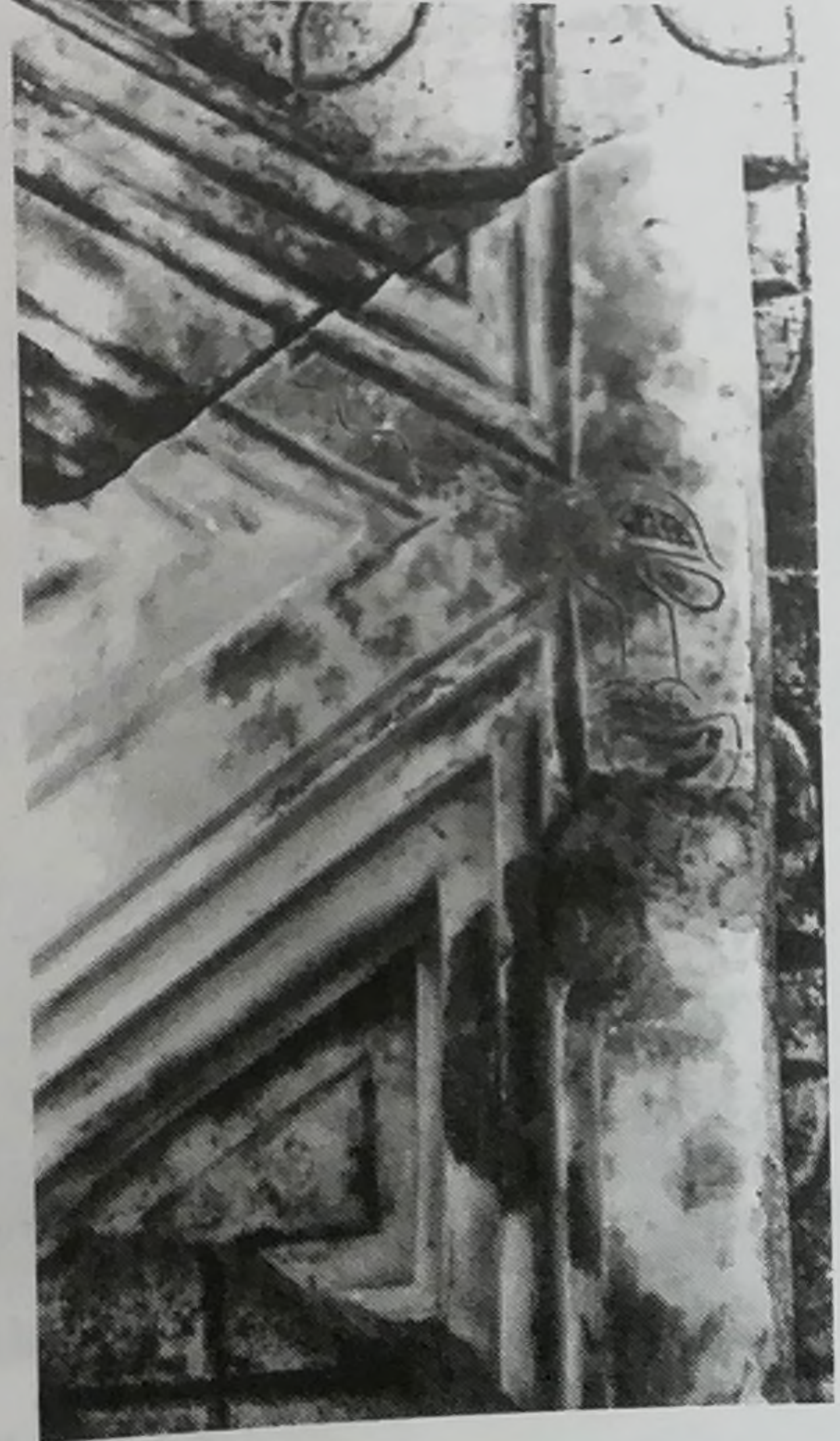

Foto.123/b: U43, Envantersiz

Foto.124: U44, Envantersiz

Foto.125: U45, Env. Nr. 32.6.73

Foto.126: U46, Env. Nr. 32.5.73

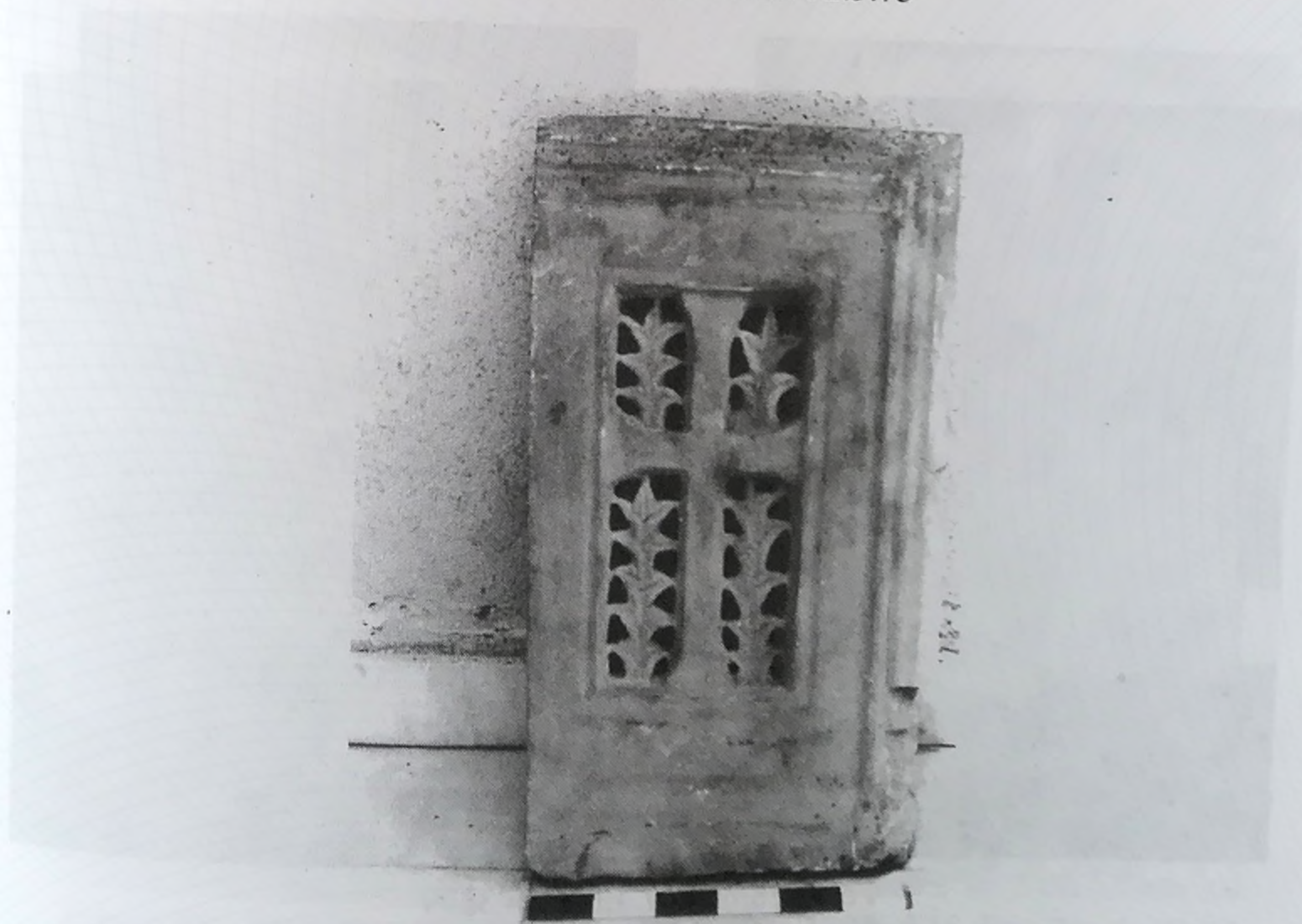

Foto.127: U47, Env. Nr. 34.31.72

Foto.128/a: A49, Env. Nr. 3849

Foto.128/b: A49, Env. Nr. 3849

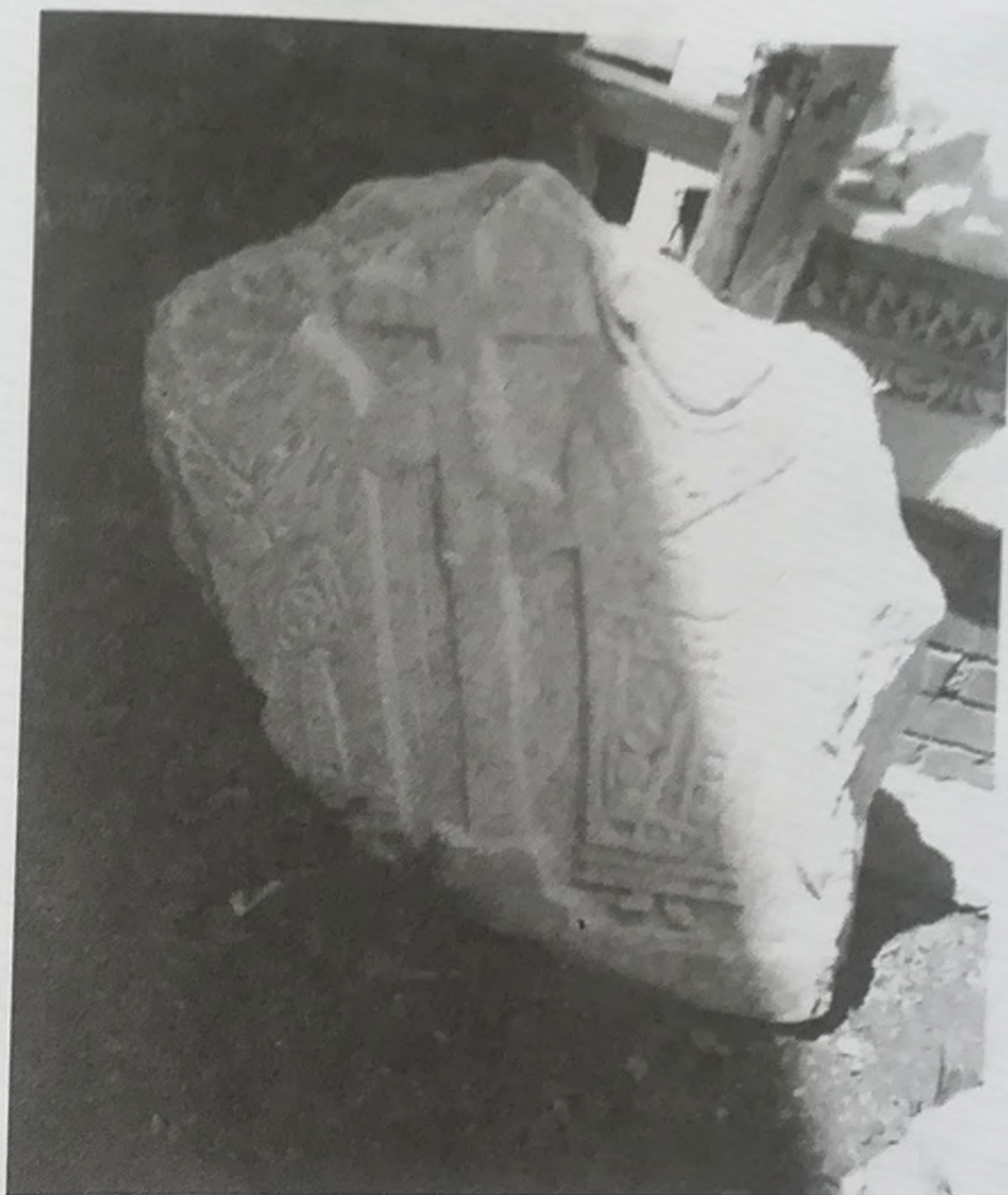

Foto.129: K4, Env. Nr. 9511

Foto.130/a: E18, Env. Nr. A. 38.77

Foto.130/b: E18, Env. Nr. A. 38.77

Foto.131/a: A50, Env. Nr. 1433-34

Foto.131/b: A50, Env. Nr. 1433

Foto.131/c: A50, Env. Nr. 1434

Foto.132/a: A51, Env. Nr. 1432

Foto.132/b: A51, Env. Nr. 1432

Foto.133: A52, Env. Nr. 1510

Foto.134: A53, Env. Nr. 7173

Foto.135: A54, EnvanTERSİZ

Foto.136/a: A55, EnvanTERSiz

Foto.136/b: A55, EnvanTERSiz

Foto.137: A56, EnvanTERSİZ

Foto.138: A57, EnvanTERSİZ

Foto.139/a: A59a, Envantersiz

Foto.139/b: A59b, Envantersiz

Foto.140: A58, EnvanTERSİZ

Foto.141: A60, EnvanTERSİZ

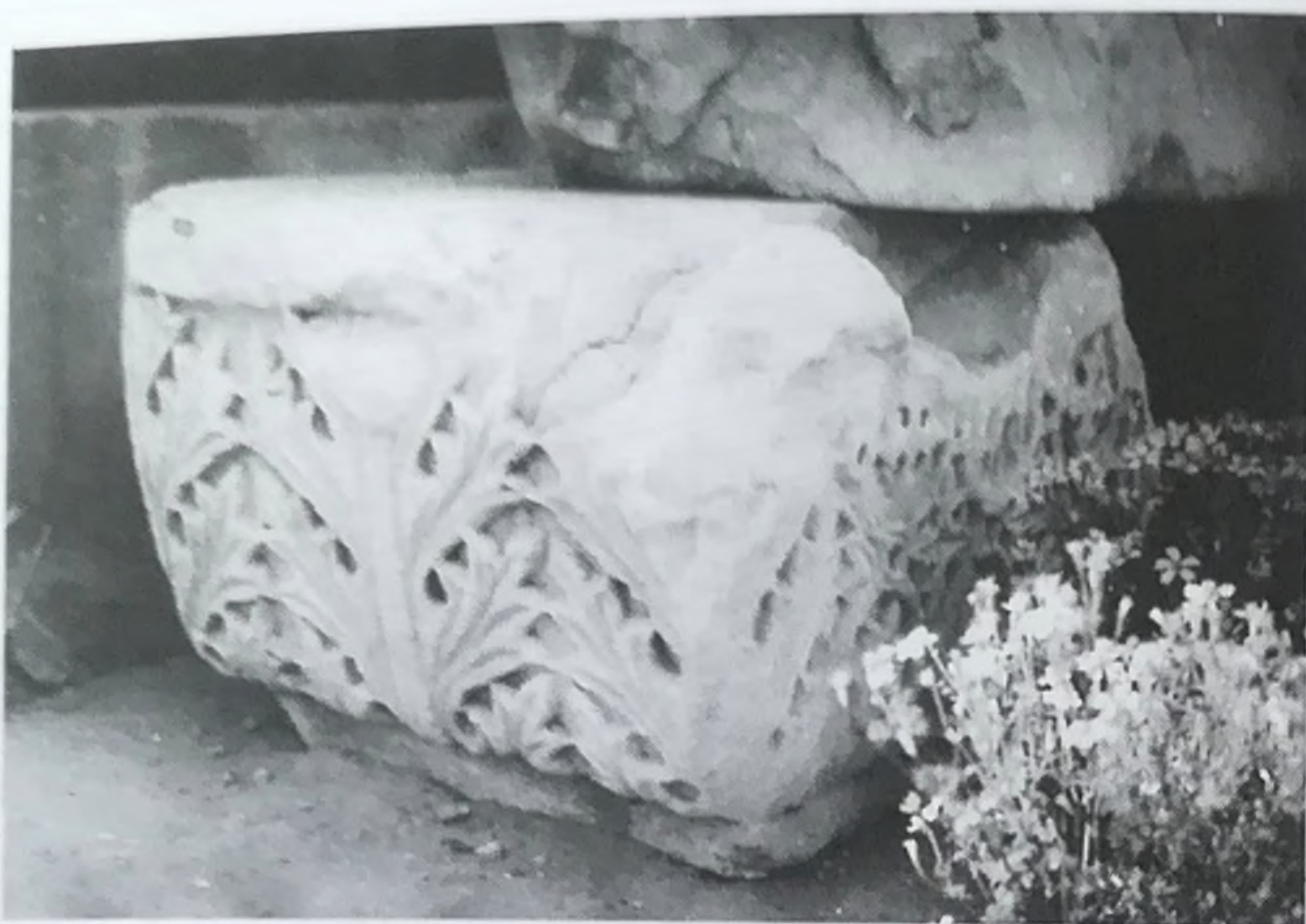

Foto.142/a: A61, Env. Nr. 1499

Foto.142/b: A61-a, Env. Nr. 1499

Foto.142/c: A61-b, Env. Nr. 1499

Foto.143/a: A62, Env. Nr. 1500

Foto.143/b: A62, Env. Nr. 1500

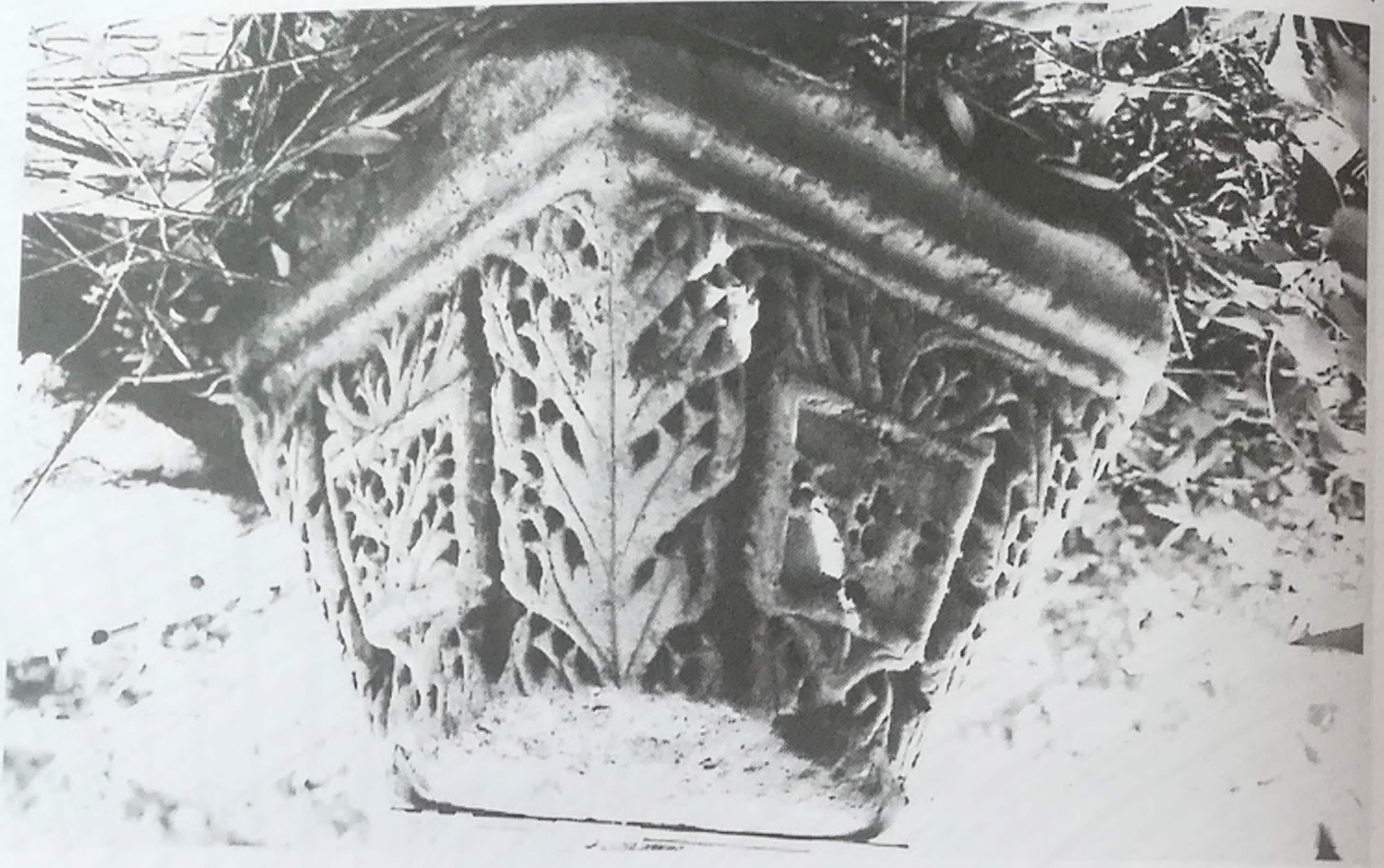

Foto.144: E19, Env. Nr. A. 73.94

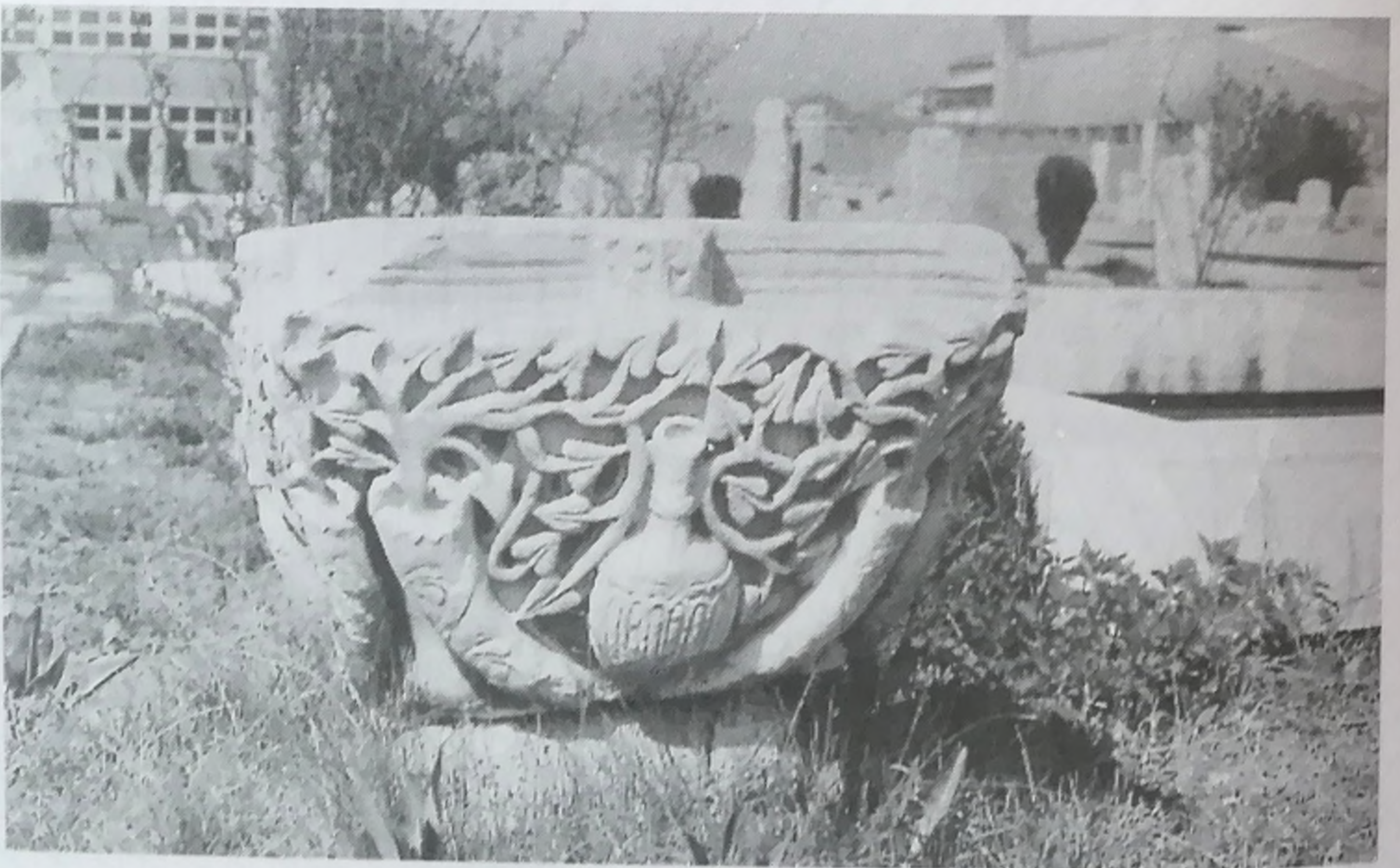

Foto.145: E20, Env. Nr. A. 77.68

Foto.146: Env. Nr. A. 175.67

Foto.147: E22b, Env. Nr. A. 99.69

Foto.148: E23, Env. Nr. A. 123.77

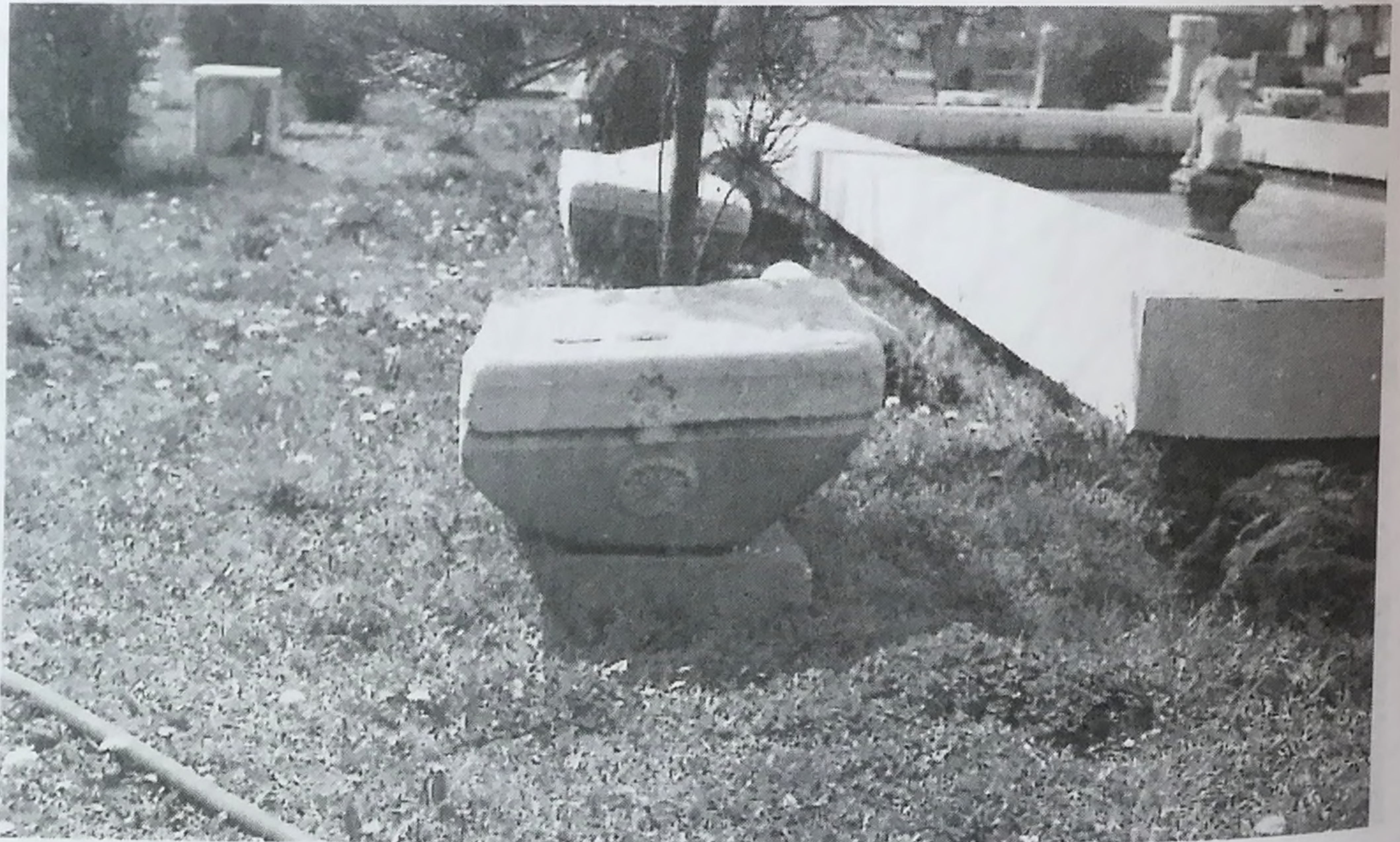

Foto.149: E25, Env. Nr. A. 75.68

Foto.150: E27-a, Env. Nr. A. 18.80

Foto.151: E27-b, Env. Nr. A. 18.80

Foto.152: H13, Env. Nr. K 967-E 574

Foto.153: H14, Envantersiz

Foto.154: H15, EnvanTERSiz

Foto.155: H16-a, EnvanTERSiz

Foto.156: H16-b, EnvanTERSiz

Foto.157: H17-a, Envantersiz

Foto.158: H17-b, Envantersiz

Foto.159/a; H18, Env. Nr. K. 349 E. 219

Foto.159/b; H18, Env. Nr. K. 349 E. 219

Foto.160: H19-a, Envantersiz

Foto.160: H19-b, Envantersiz

Foto.161/a:

Foto.161/b:

Foto.161/c:

Seyitgazi Külliyesi'nde devşirme başlık olarak üç adet bizans sütun başlığı
(Katalog Dışı)

Foto.162: S16, Env. Nr. A. 147.68

Foto.163: S17, Env. Nr. A. 159.68

Foto.164: S19, Env. Nr. A. 407.75

Foto.165: S20, Env. Nr. A. 327.72

Foto.166: S21, Env. Nr. A. 515.77

Foto.167: S22-a, Env. Nr. A. 154.68

Foto.168: S22-b, Env. Nr. A. 173.68

Foto.169: S23, Env. Nr. A. 150.68

Foto.170: S24, Env. Nr. A. 852.84

Foto.171/a: U48, Envantersiz

Foto.171/b: U48, Envantersiz

Foto.172: U49, Env. Nr. 14.1.95

Foto.173: U50, Env. Nr. 42.1.97

Foto.174: U51-a, Env. Nr. 29.5.80

Foto.175: U51-b, Env. Nr. 29.6.80

Foto.176: U52, Env. Nr. 21.1.97

Foto.177: U52-a, Env. Nr. 19.1.91

Foto.178: U53-a, Env. Nr. 43.1.69

Foto.179: U53-b, Env. Nr. 43.2.69

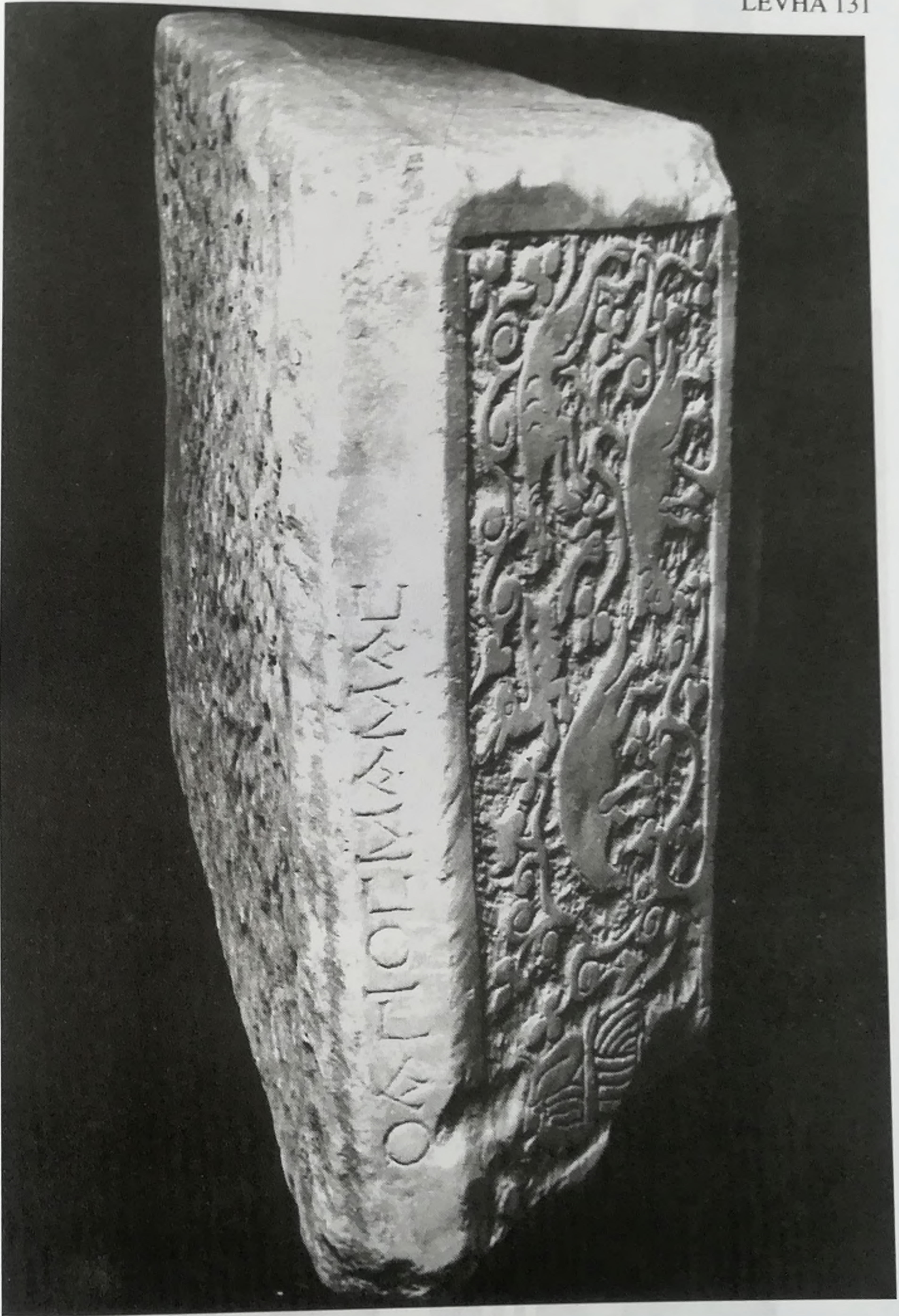

Foto.180/a: U57, Env. Nr. (SL).75.57

Foto.180/b: U57, Env. Nr. (SL).75.57

Foto.181: U58, Envantersiz

Foto.182: U59-a, Envantersiz

Foto.183: U59-b, Envantersiz

Foto.183/a: Uşak – Sebaste (Selçikler) Deposunda, yivli çanak biçimli iki başlık.
(Katalog Dışı)

Foto.184:
Seyitgazi Müzesi, Çifte Sütun
(Müze arkasındaki Çeşmede
Devşirme malzeme)

Foto.185:
Uşak Müzesi Girişinde
Haç Motifli Sütun

Foto.186: A63, Env. Nr. 1400

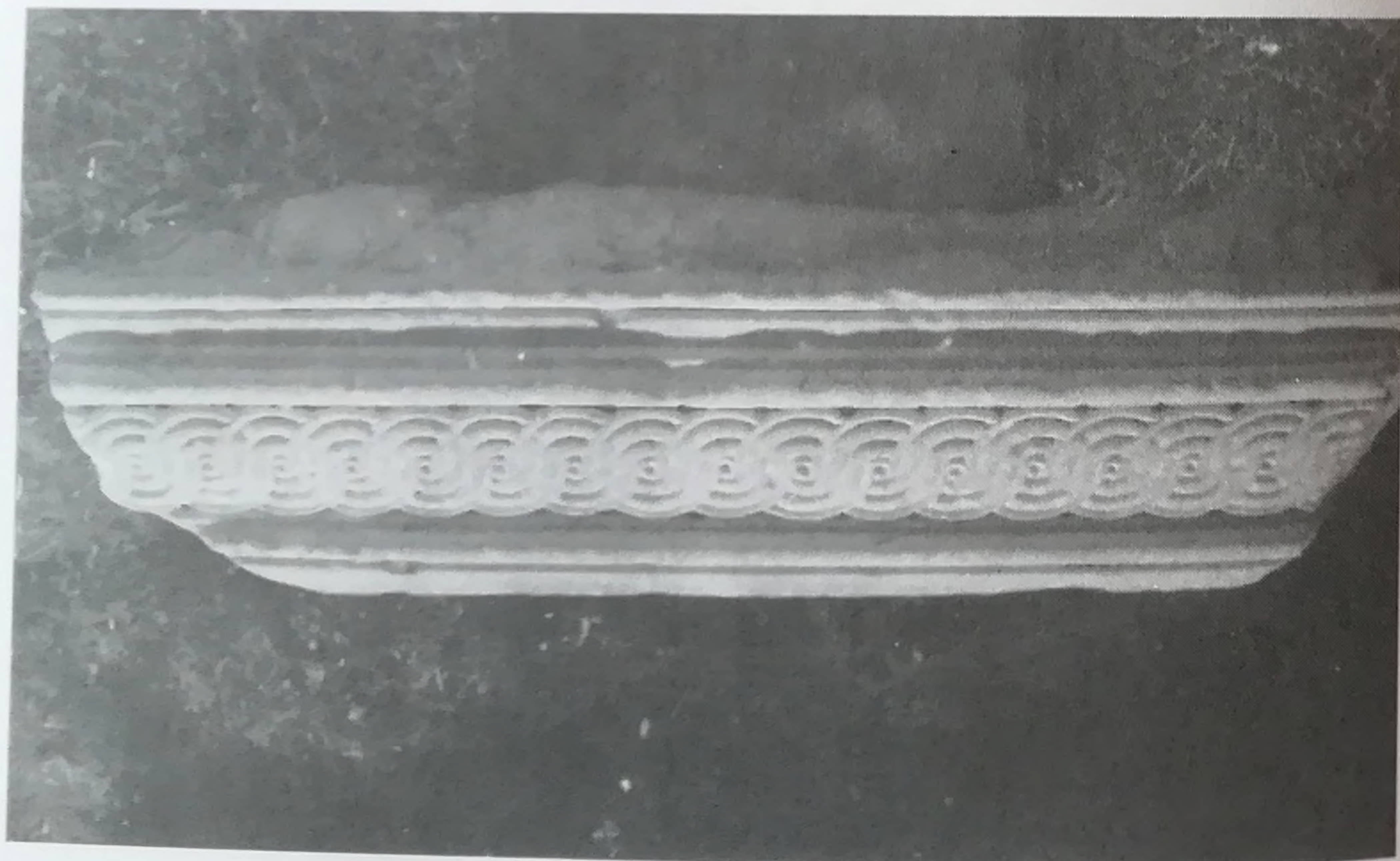

Foto.187: A64, Env. Nr. 1527

Foto.188/a: A65, Envantersiz

Foto.188/b: A65, Envantersiz,

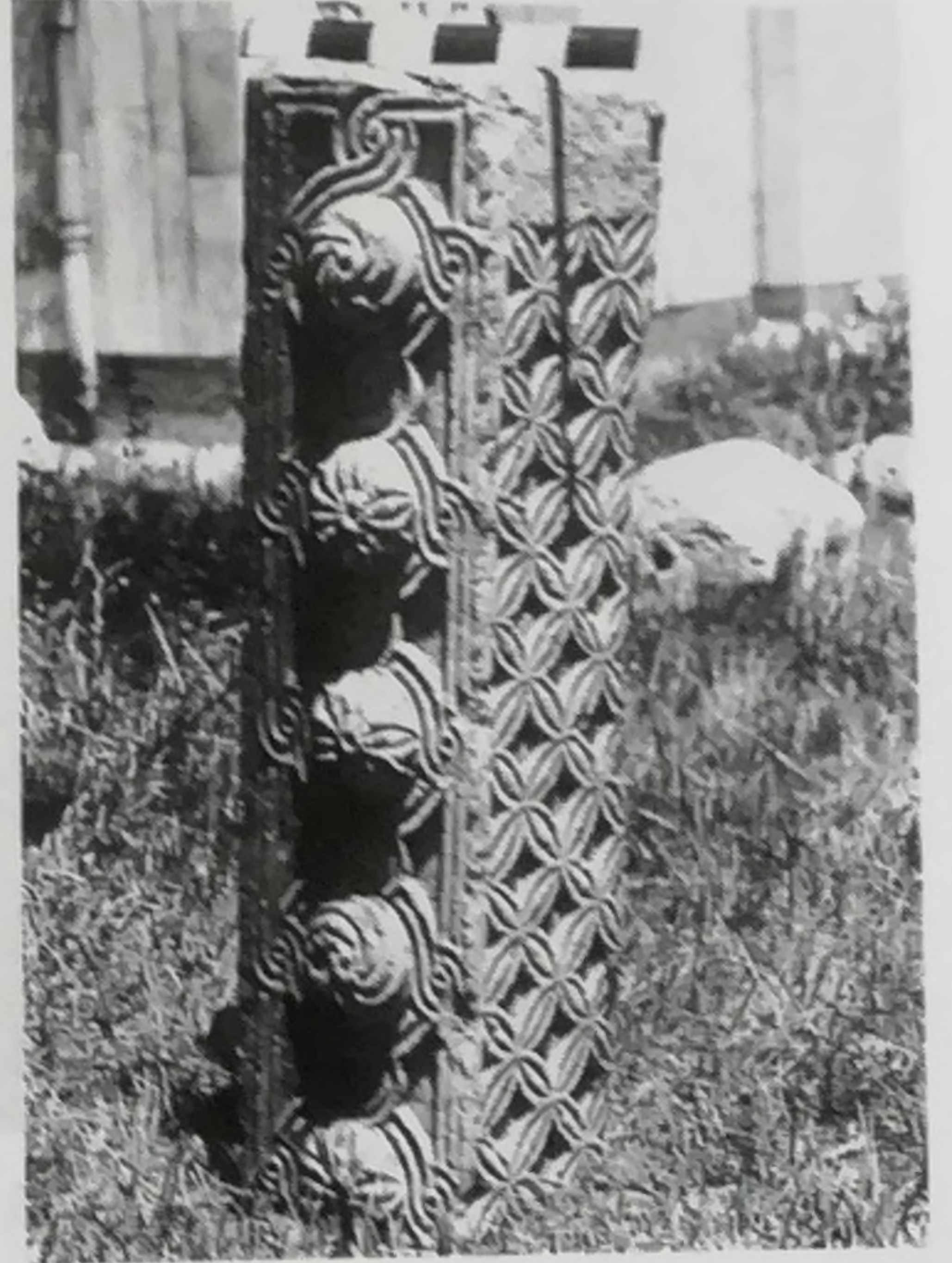

Foto.189/a: A66, Env. Nr. 1648

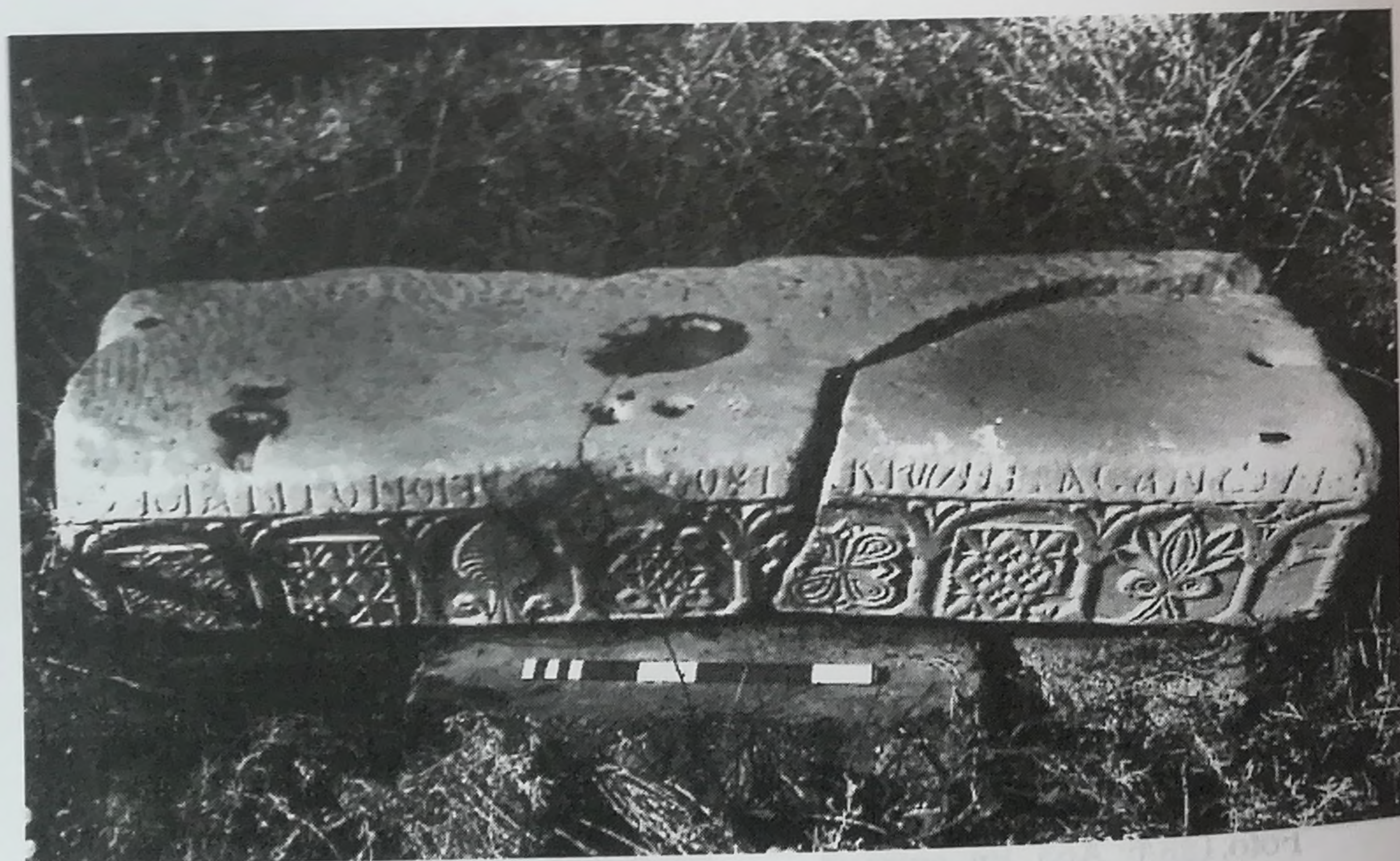

Foto.189/b: A66, Env. Nr. 1648

Foto.190: E28-a, Env. Nr. A. 157.67

Foto.190: E28-b, Env. Nr. A. 158.67

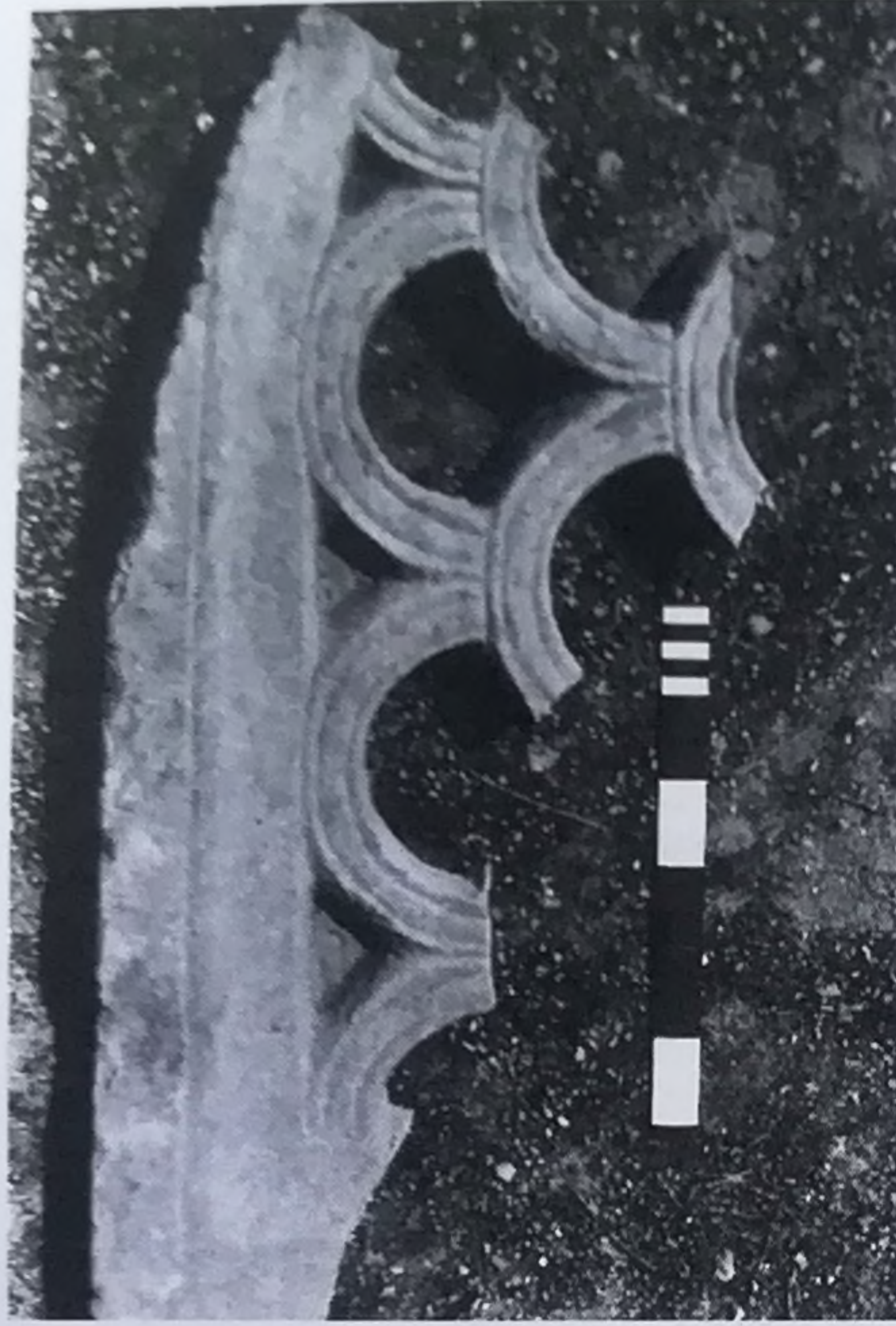

Foto.191: H18, Envantersiz

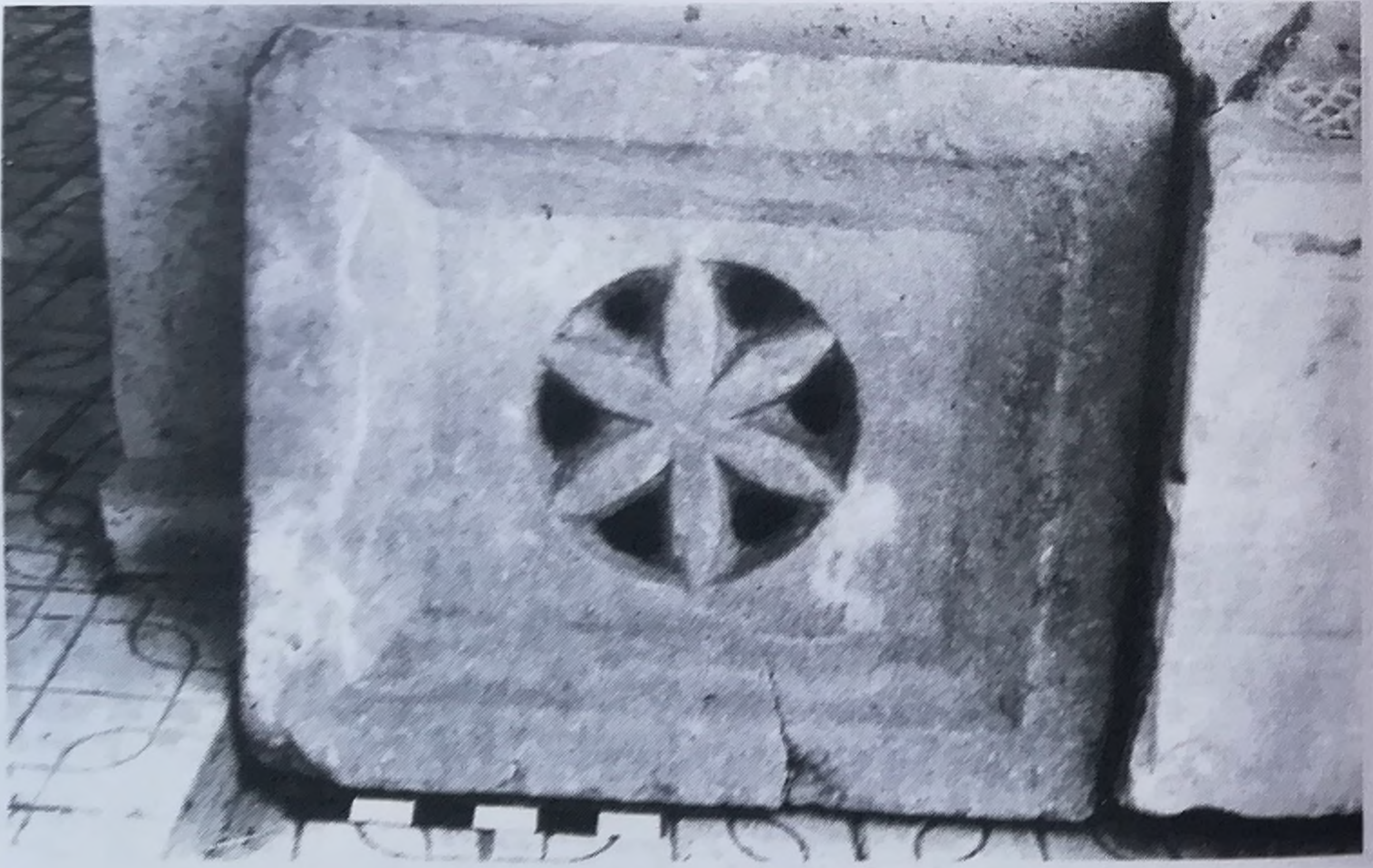

Foto.192: U60 Env. Nr. 10.16.77

ÇİZİM LİSTESİ (1-39)

Çizim 1: Bulgaristan-Tirnovο, Zarevez Bazilikası, 6. yy.: Templon, Kiborion, Altar, Katedra, Synthronon'u da içeren Apsis-Bema Kutsal Mekanı (Kaynak: A. Tschilingirov, Christliche Kunts in Bulgarien, Berlin 1978, 22)

Çizim 2 ve 3: Yunanistan'dan Çeşitli Templon Örnekleri (Kaynak: A. Orlandos, Basilike, 1952,120, 527, 528, 531)

Çizim 4: İkonostasis Çizimi (Kaynak: H. Koepf, Bildwörterbuch der Architektur, Stuttgart 1974, 207

Çizim 5: Templon Arşitravı (A1ve A3): Afyon Müzesi, Env. Nr.1396 ve 1404'ün tek bir arşitrav olarak rekonstruksiyon çizimi

Çizim 6: Templon Arşitravı: A6, Env.Nr.1501: Afyon Müzesi

Çizim 7: Templon Giriş Kapısının veya Naos Giriş Kapısının Arşitravı olabilir, A12, Env.Nr.1533: Afyon Müzesi

Çizim 8: Afyon Müzesindeki Templon Arşitravlarının (A1, A2, A3, A5, A6, A17, A20, A21 ve lentoların (A12, A63) Kesit Çizimleri

Çizim 9: Templon Levhaları (Kaynak: A, Orlandos, 1952, 526)

Çizim 10: Templon Payesi, H6, Env.Nr.K 339/e 212

Çizim 11:Uşak/Selçikler (Sebaste) İkonostasisi: Mim. Ü. İzmiriligil'in 1970'te yaptığı restitüsyon çizimine 1998 yılı çalışmalarının eklenmesiyle ortaya çıkan restitüsyon önerisi (Çizim: Dr.V. Macit Tekinalp)

Çizim 12: Templonda düğümlü sütunlar için Yunanistan'dan bir örnek (Kaynak: A.Orlandos,ABME 1/1935, Abb.14)

Çizim 13: a) U21, Envantersiz: Uşak/Selçikler'de bulunan ve Uşak Müzesine getirilmiş Olan Aziz Stephanos figürlü templon payesi ve üzerindeki düğümlü sütuncenin izleri

b) U23, Env.Nr.23 (Uşak/Selçikler Deposu) Templon Payesinin ön ve arka yüzleri

Çizim 14: Uşak Müzesindeki Templon payeleri

a) U24, Env.Nr.3.87, 93

b) U25, Env.Nr.21.3, 82

c)U26, Env.Nr.32.2, 97

Çizim 15: Ambonların ve vaftiz havuzlarının kilise ve vaftizhane planlarındaki konumu (5.-6.yy.) (Kaynak: A. Orlandos, 1952, 542)

Çizim 15/a: Erken dönem hristiyan bazilikasının içi: Solea, Ambon, Kiborion ve Apsis (Kaynak: H. Holtzinger, Altchriztliche und Byzantinische Baukunst, 1909, 28, fig:24: Roma, Santa Clemente)

Çizim 16/20 : Çeşitli Ambon Plan ve Kesitleri (Kaynak A. Orlandos, 1952, 546 vd.)

Çizim 21: Ambon Yan Levhaları

a) U30, envantersiz (Uşak Müzesi)

b) E12, Envantersiz (Eskişehir Müzesi)

Çizim 22: U35 Uşak/Selçikler (Sebaste) Deposunda Ambon platformunun kesiti

Çizim 23: Bizans Minyatürlü El Yazmalarından Vatikan-Basileios Menologion'unda kiborion biçimleri (Kaynak: A. Orlandos, 1952, 481)

Çizim 24: a) Kiborion Çizimi (Kaynak: A. Orlandos, 1952, 473)
b) Kiborion: Ravenna, Sant'Apollinare in Classe

Çizim 25: Uşak/Selçikler (Sebaste) Deposunda bulunan ve Kiboriona ait olduğu düşünülen kemer parçaları: U38 (Çizim: A. Deveci)

Çizim 26: Seyitgazi Müzesinde Bulunan Vaftiz havuzlarının kesit ve planları (Kaynak: Wulzinger, Drei Bektaschi Klöster in Phrygien, 1913, fig:19)

Çizim 27: Korint-Kompozit Sütun Başlıkları ve üstlerindeki Impost başlıkları (Kaynak: H. Holtzinger, Altchristliche und Byzantinische Baukunst, 1909, 72, 73)

Çizim 28: Çeşitli üsluplara göre Akantus ve palmet motifleri (Kaynak C.E.Arseven, Sanat Ansiklopedisi, C. 5 2169)

Çizim 29: Antik Çağ Bezeme Motifleri (Kaynak: C.E.Arseven, anat Ansiklopedisi, C. 5 2161)

Çizim 30: Arşitravların Önyüzlerinde Görülen İnsan figürlü Kompozisyonlar (Azizler) I (A6, A10, A17, U1)

Çizim 31: Arşitravların Önyüzlerinde Görülen İnsan figürlü Kompozisyonlar (Azizler) II (U2, U3)

Çizim 32: Arşitravların Önyüzlerinde Görülen Hayvan figürlü Kompozisyonlar
(A1, A2, A16, A2, S1)

Çizim 33: Arşitravların Önyüzlerinde Görülen İDekoratif Kompozisyonlar
(Kemerli ve Düğümlü) (A5, A8, A18, A20, A23, A24, A25, U4, U5)

Çizim 34: Korkuluk Levhalarında Görülen Hayvan Figürlü Kompozisyonlar I
(E15, E45, U44)

Çizim 35: Korkuluk Levhalarında Görülen Hayvan Figürlü Kompozisyonlar II
(A40, A41, U41)

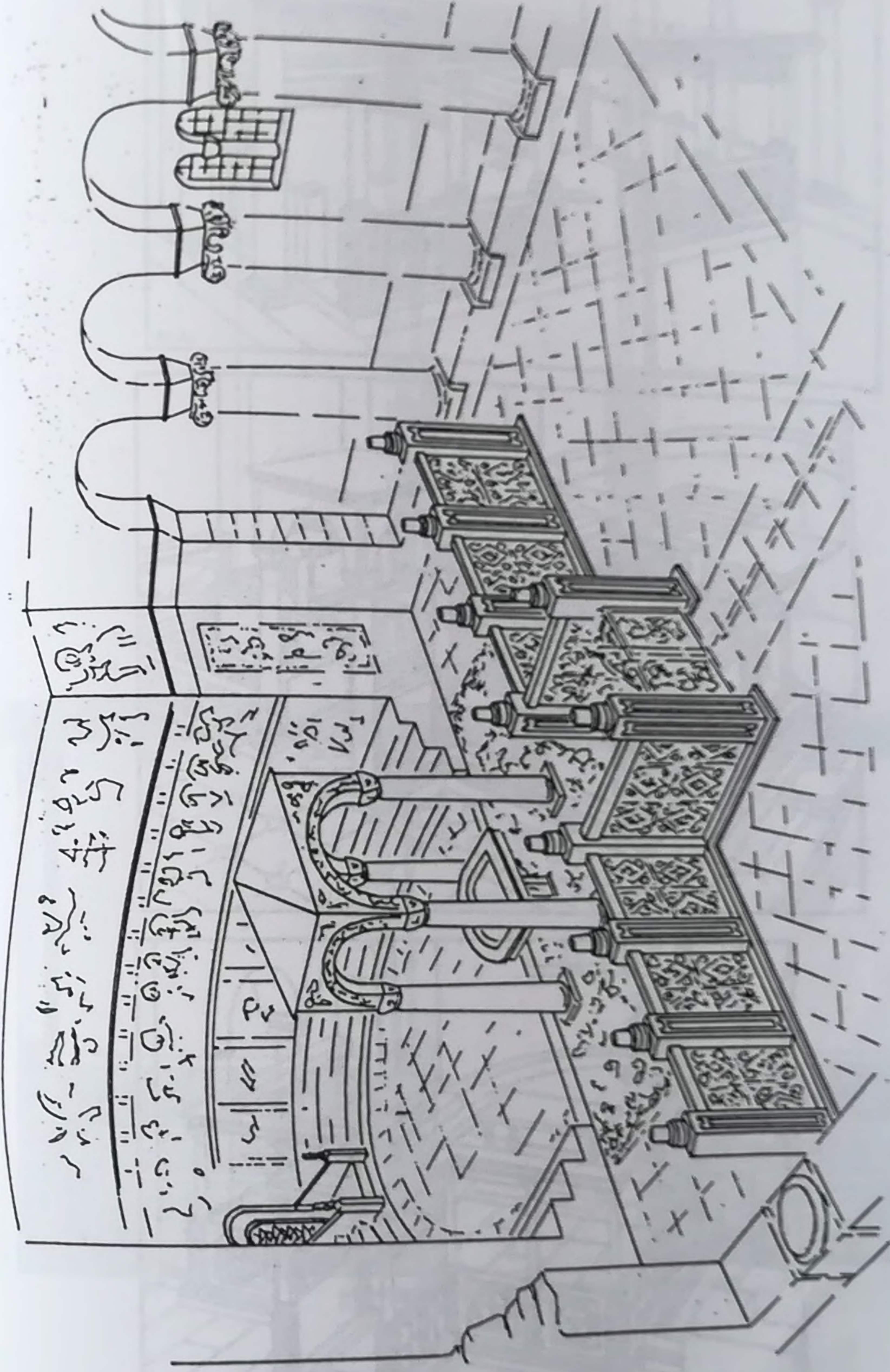
Çizim 36: Korkuluk Levhalarında Görülen İnsan Figürlü Kompozisyonlar I (A49,
K4)

Çizim 37: Korkuluk Levhalarında Görülen Dekoratif Kompozisyonlar I (S15,
E13, E14,E16a/b, A48, H12)

Çizim 38: Korkuluk Levhalarında Görülen Dekoratif Kompozisyonlar II (E17,
U45, A46, U46, S14, S11)

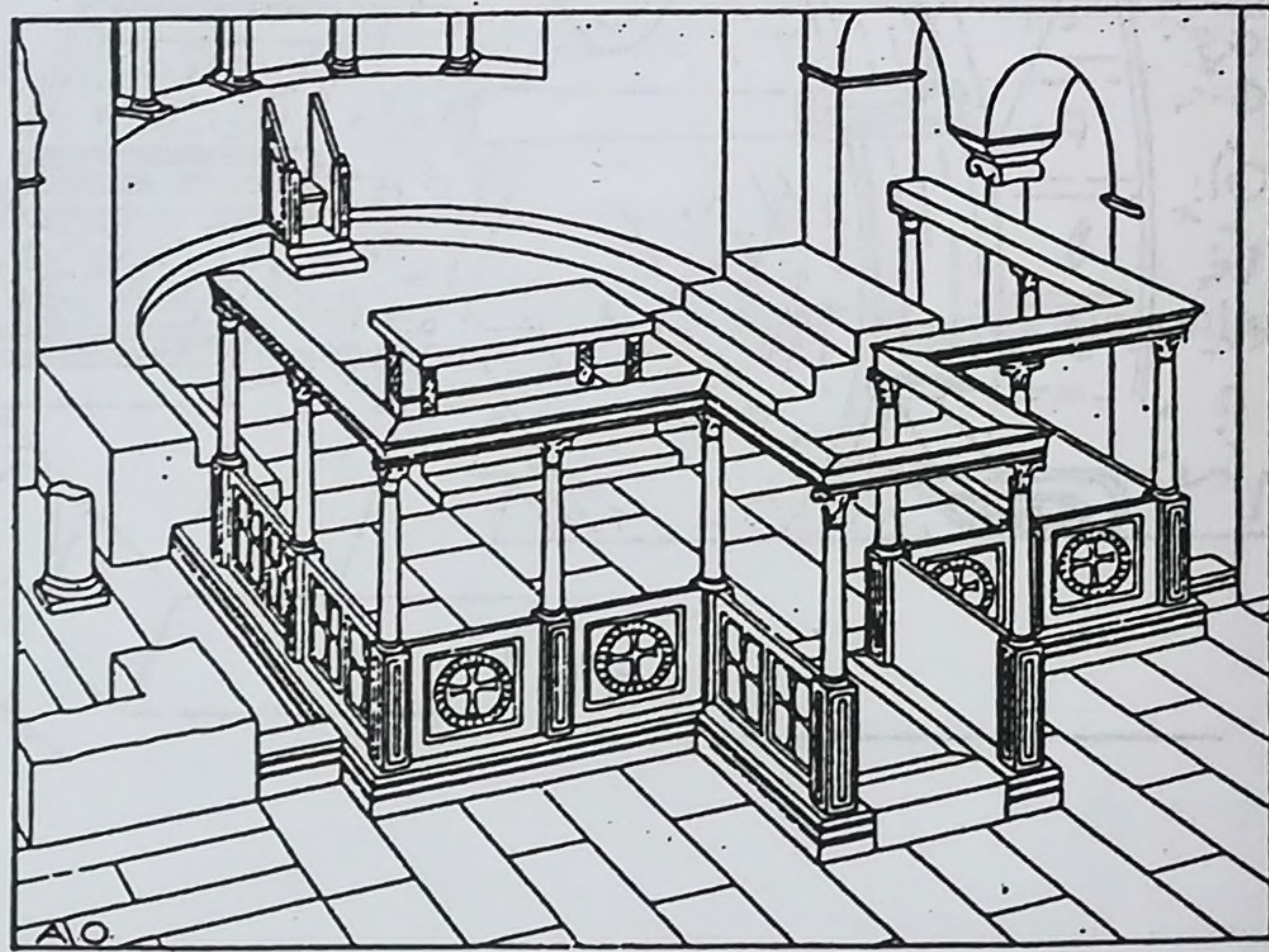
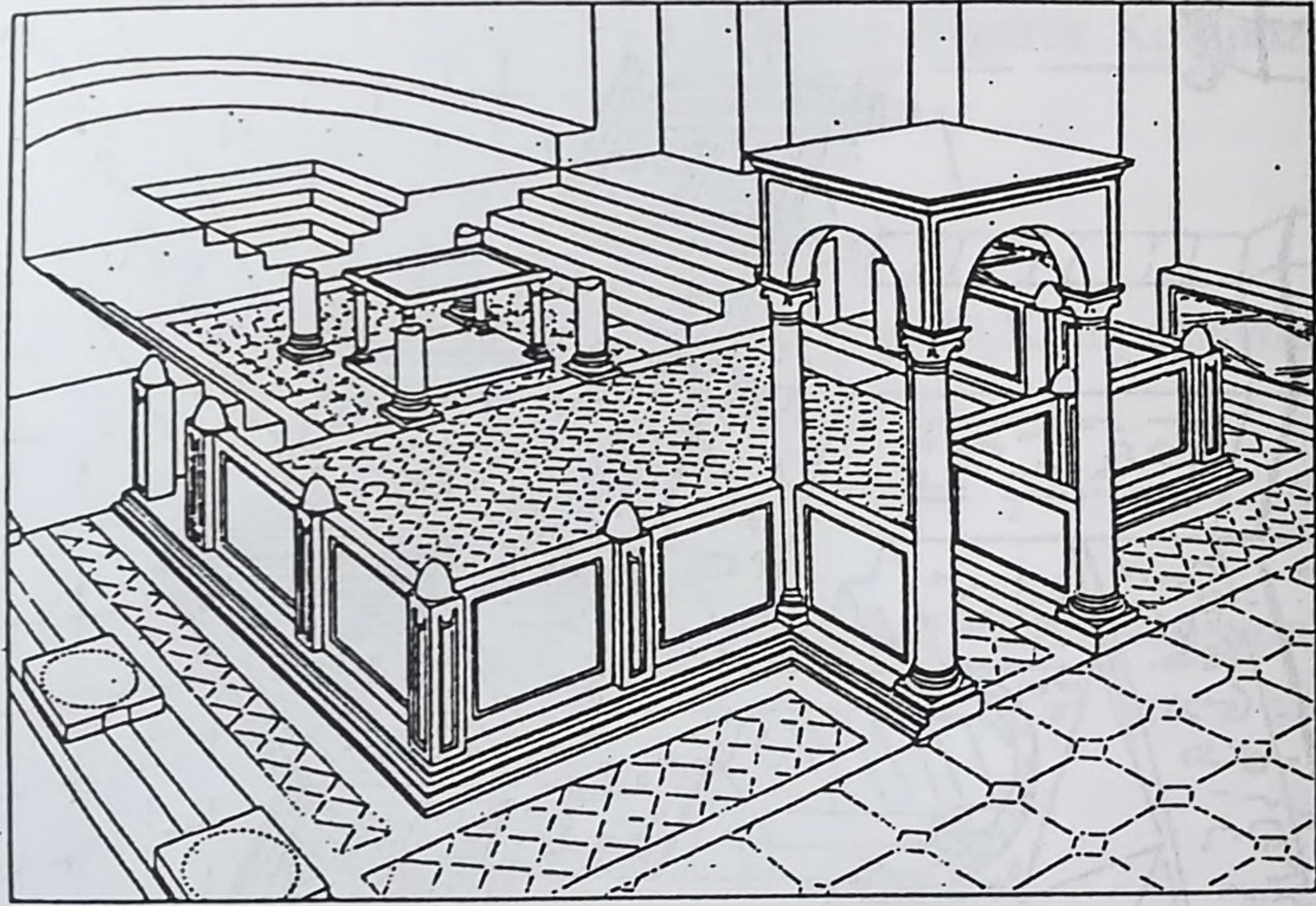
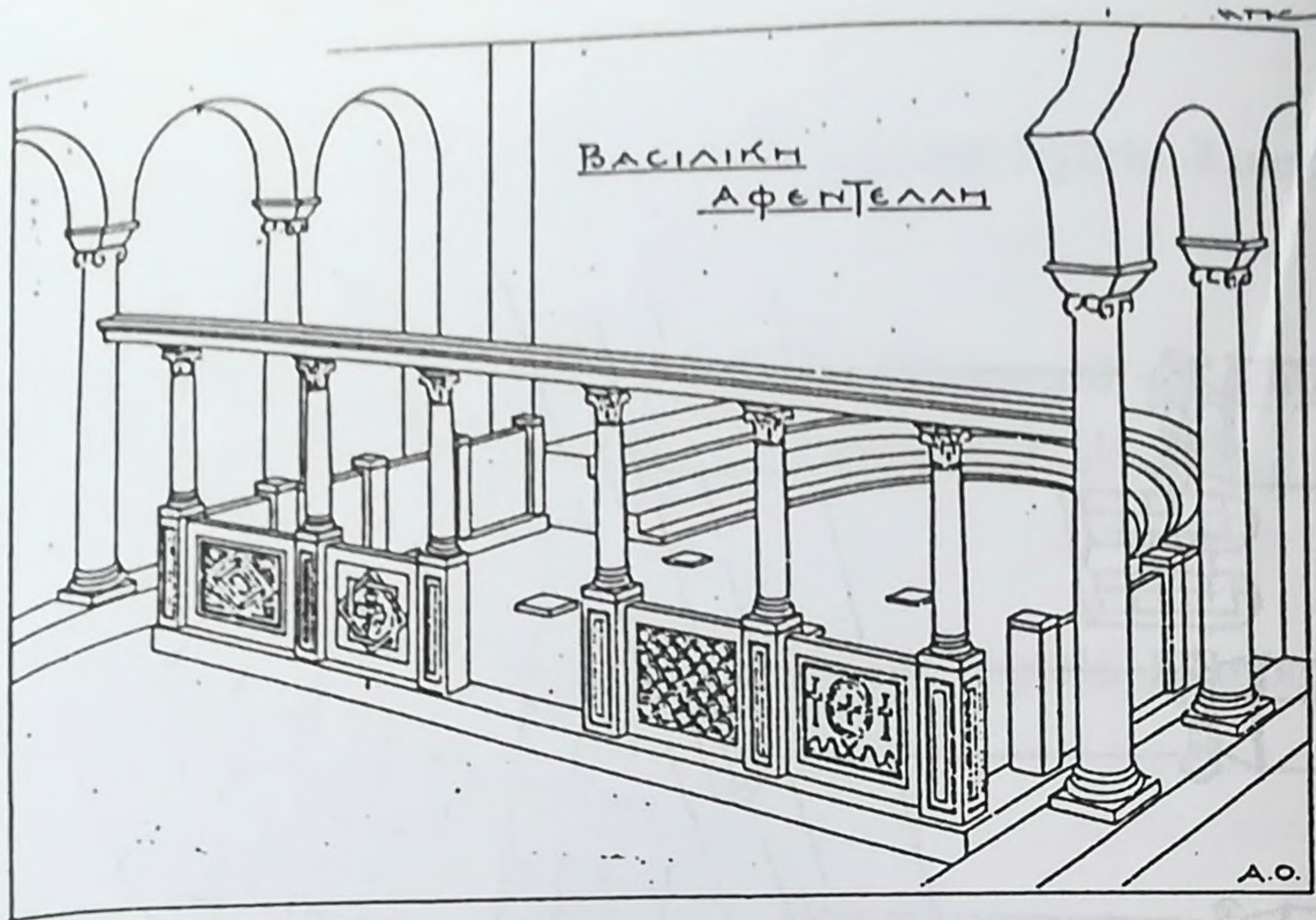
Çizim 39: Korkuluk Levhalarında Görülen Dekoratif Kompozisyonlar III (U17,
A27,A29, E8)

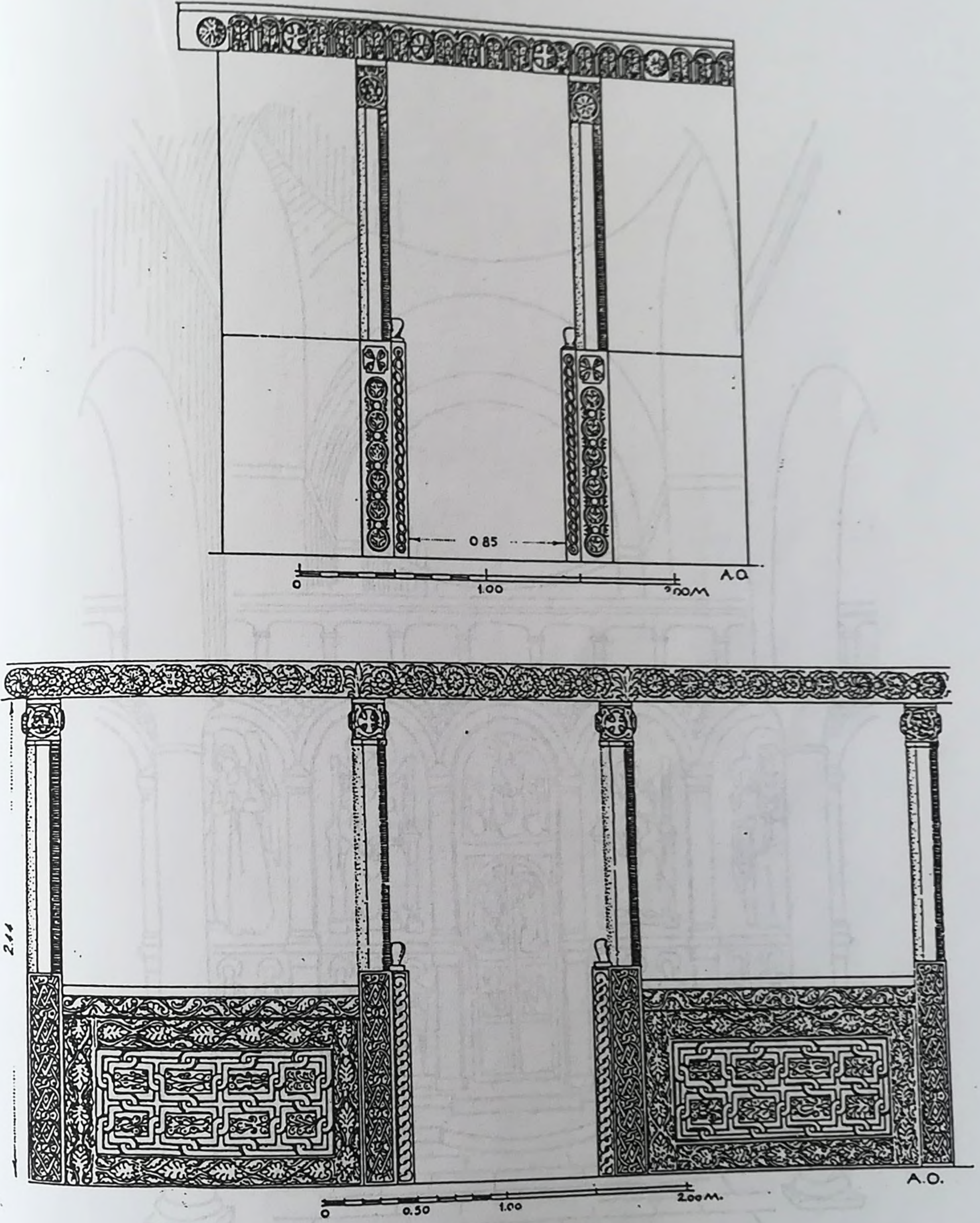
Çizim 1: Bulgaristan-Tirnov, Zarevez Bazilikası, 6. yy.; Templon, Kiborion, Altar, Katedra, Synthronon'u da içeren Apsis-Berna Kutsal Mekanı (Kaynak: A. Tschilingirov, Christliche Kunts in Bulgarien, Berlin 1978, 22)

Çizim 2: Yunanistan'dan Çeşitli Templon Örnekleri (Kaynak: A. Orlandos, Basilike, 1952, 120, 527, 528, 531)

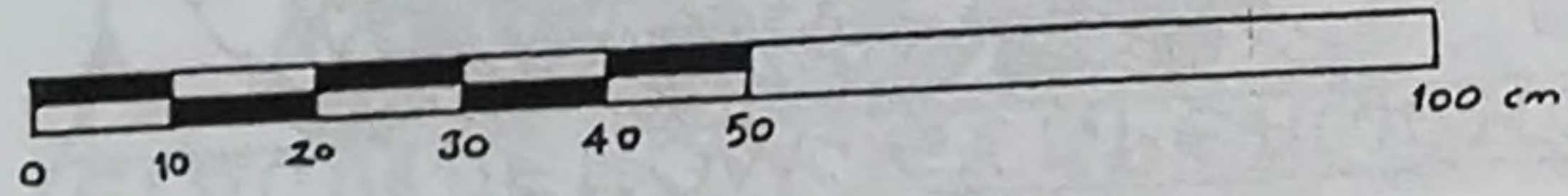
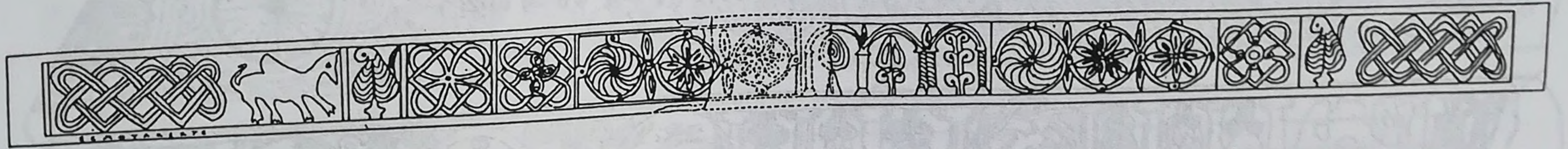
Çizim 3: Yunanistan'dan Çeşitli Templon Örnekleri
(Kaynak: A. Orlandos, Basilike, 1952, 120, 527, 528, 531)

Çizim 4: İkonostasis Çizimi (Kaynak: H. Koepf, Bildwörterbuch der Architektur, Stuttgart 1974, 207)

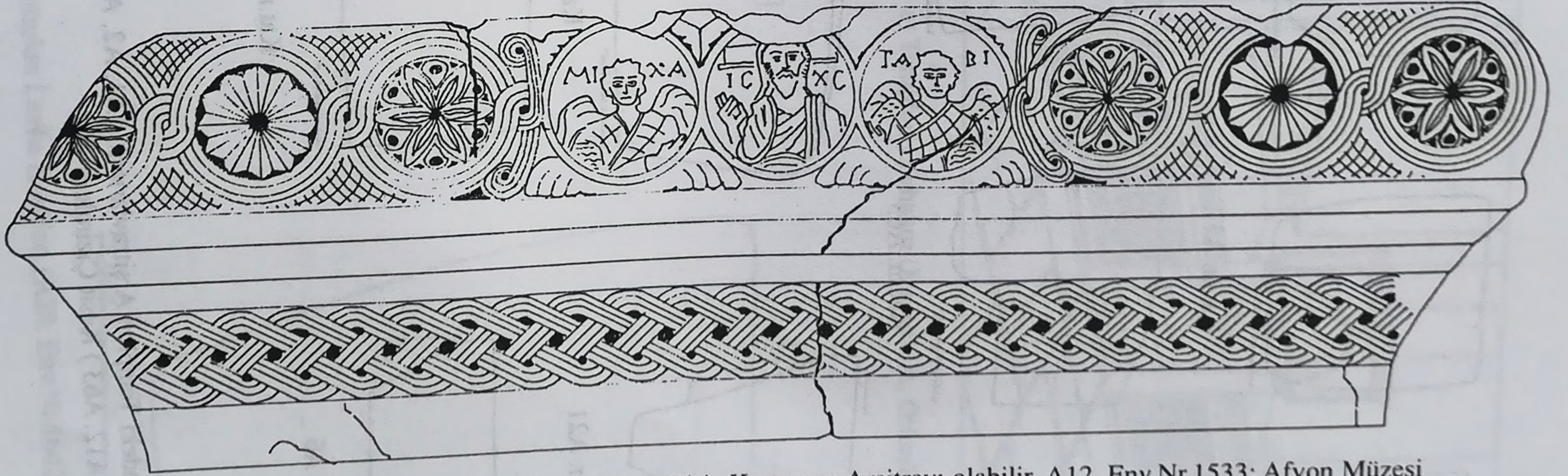
Çizim 5: Templon Arşitravı (A2ve A4): Afyon Müzesi, Env. Nr.1396 ve 1404'ün tek bir arşitrav olarak restitüsyon önerisi

Çizim 6: A6, Env.Nr.1501: Afyon Müzesi Templon Arşitravı

Çizim 7: Templon Giriş Kapısının veya Naos Giriş Kapısının Arşitravı olabilir, A12, Env.Nr.1533: Afyon Müzesi

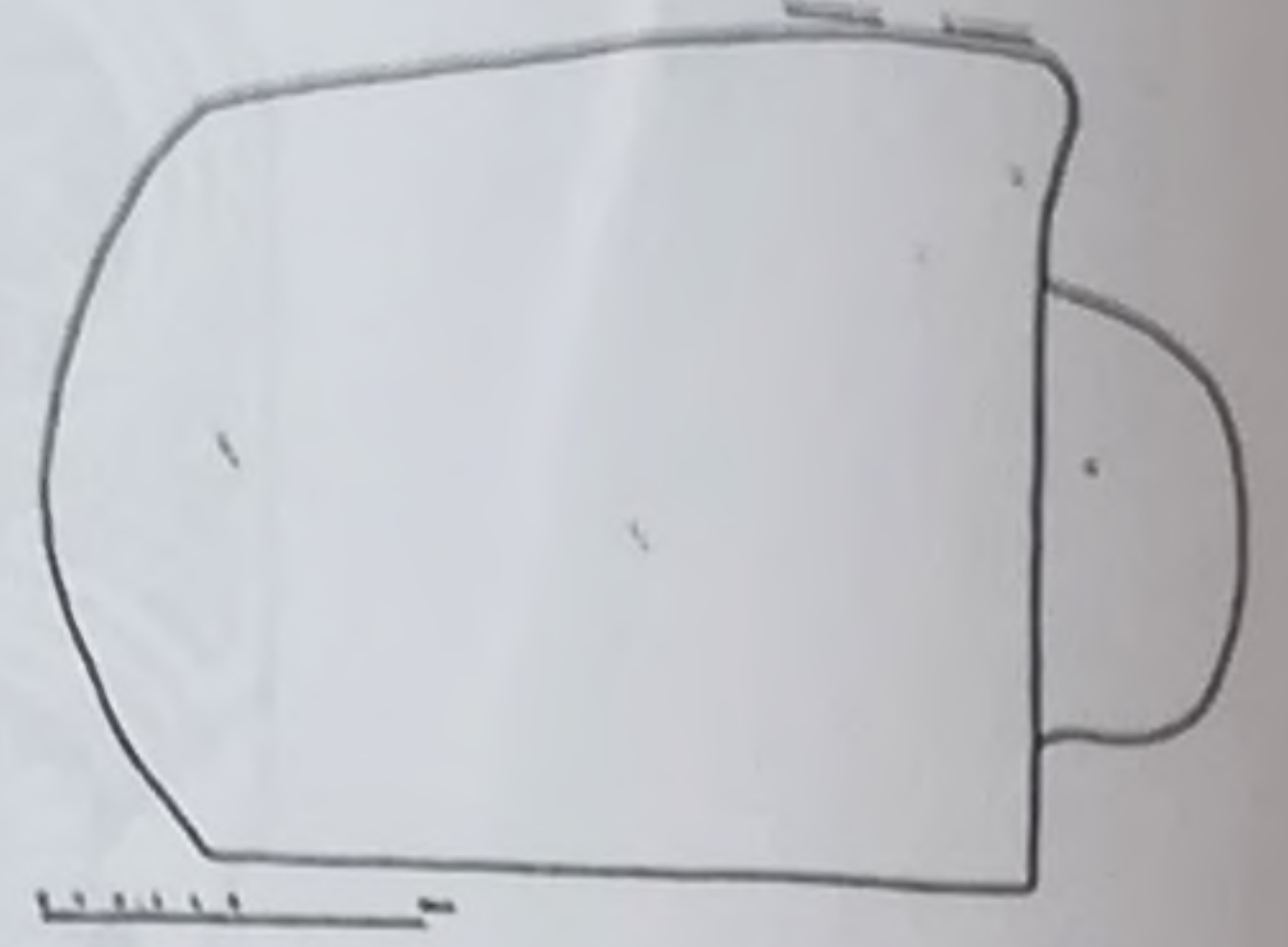

Kat.nr. A1

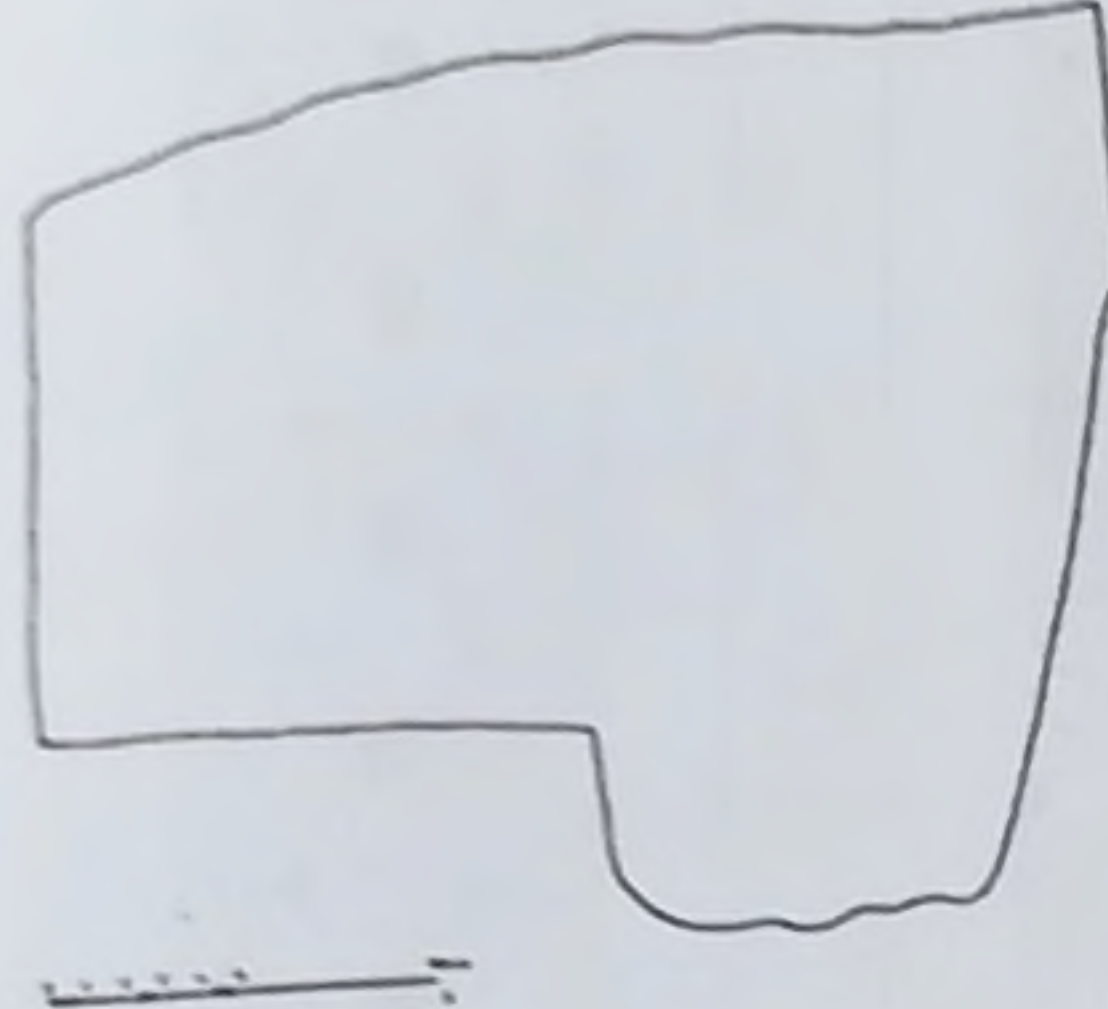
Kat.nr. A3

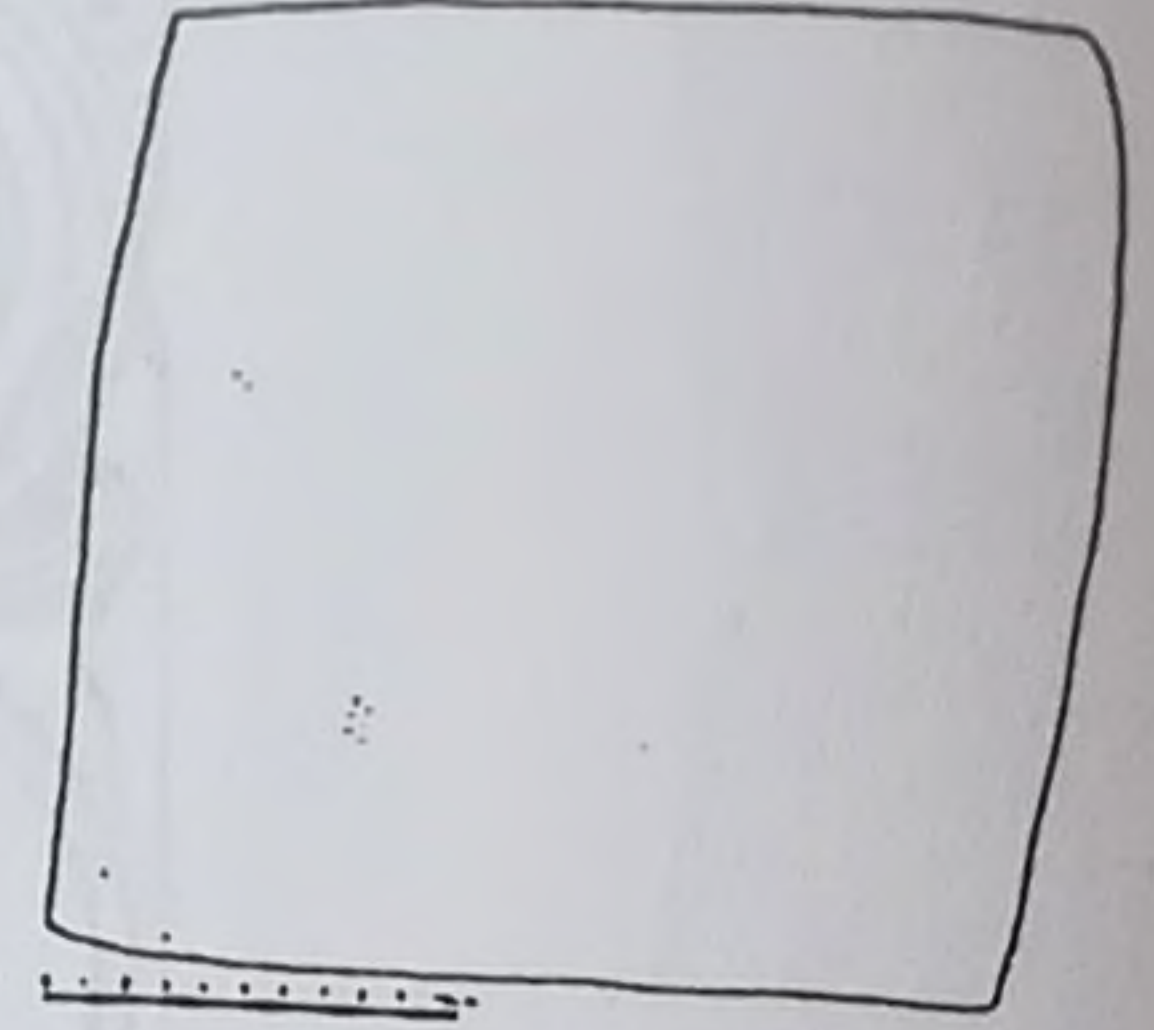
Kat.nr. A5

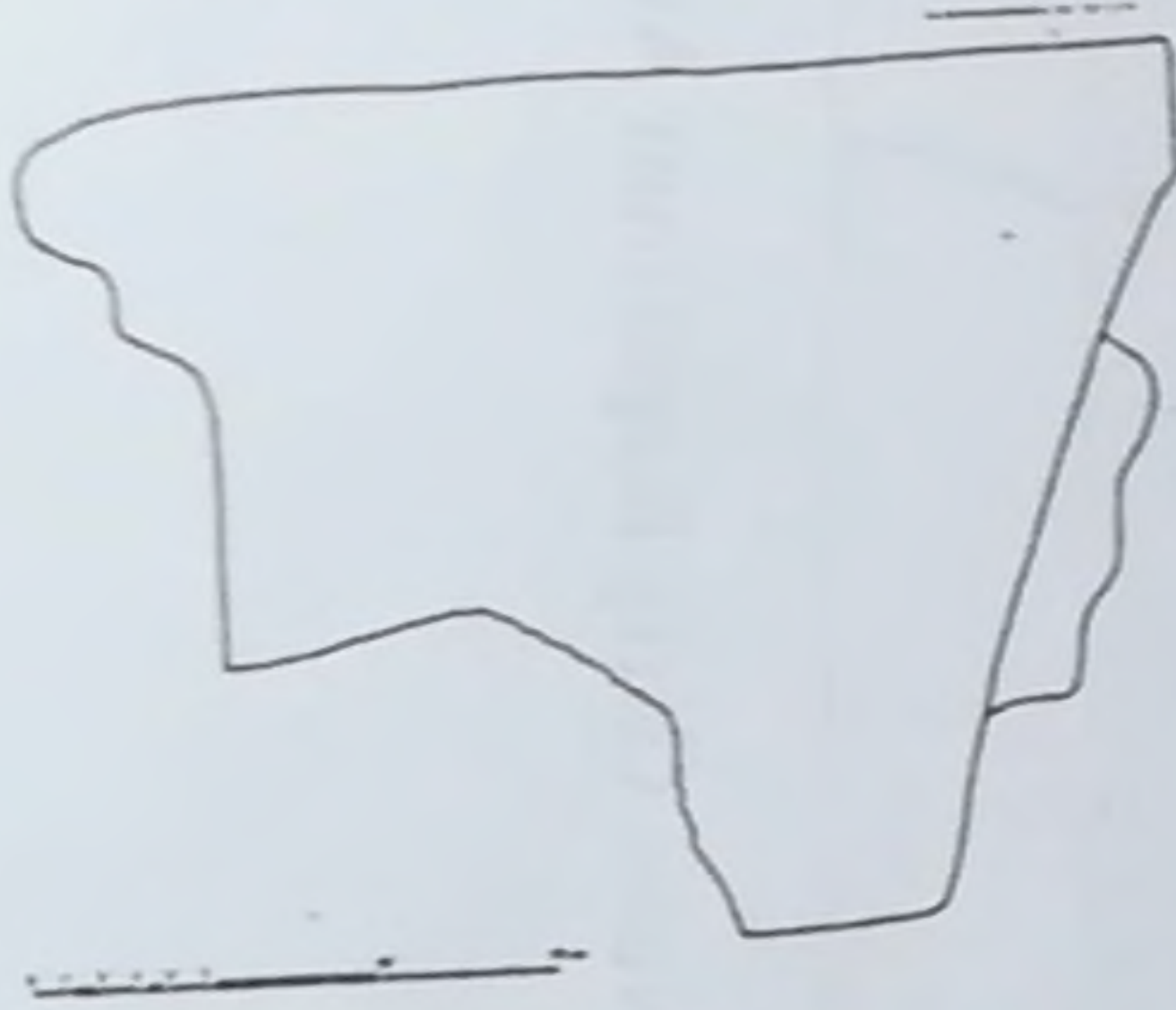
Kat.nr. A20

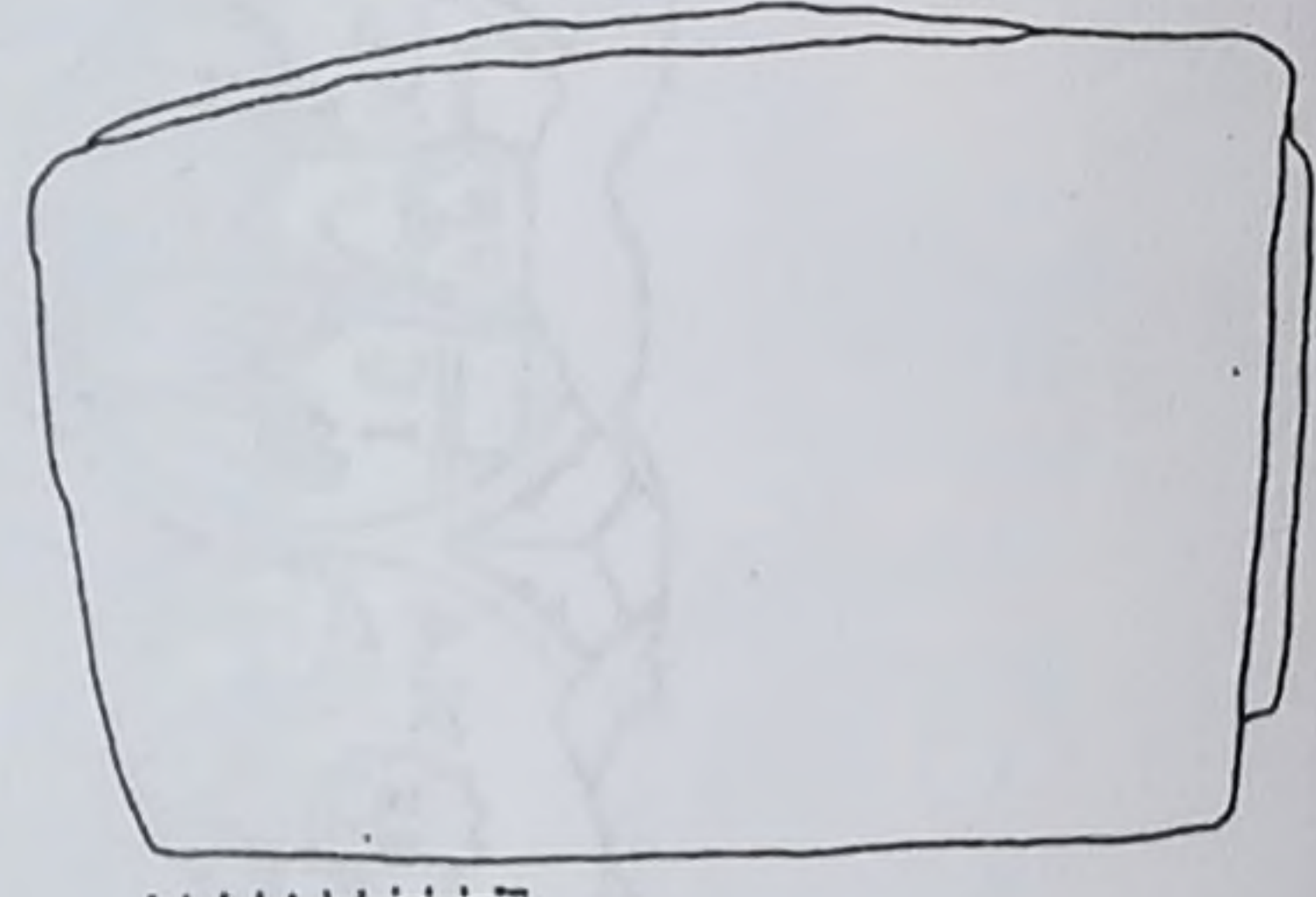
Kat.nr. A63

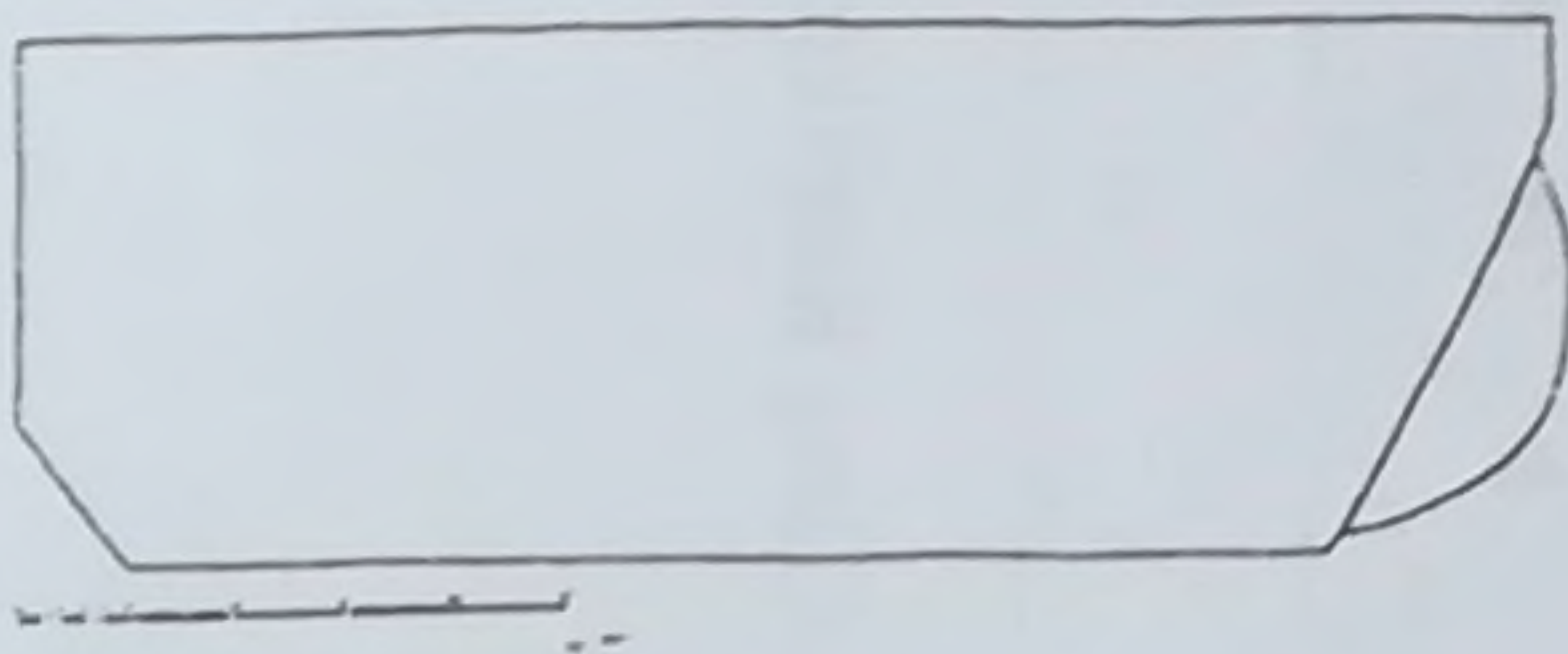
Kat.nr. A2

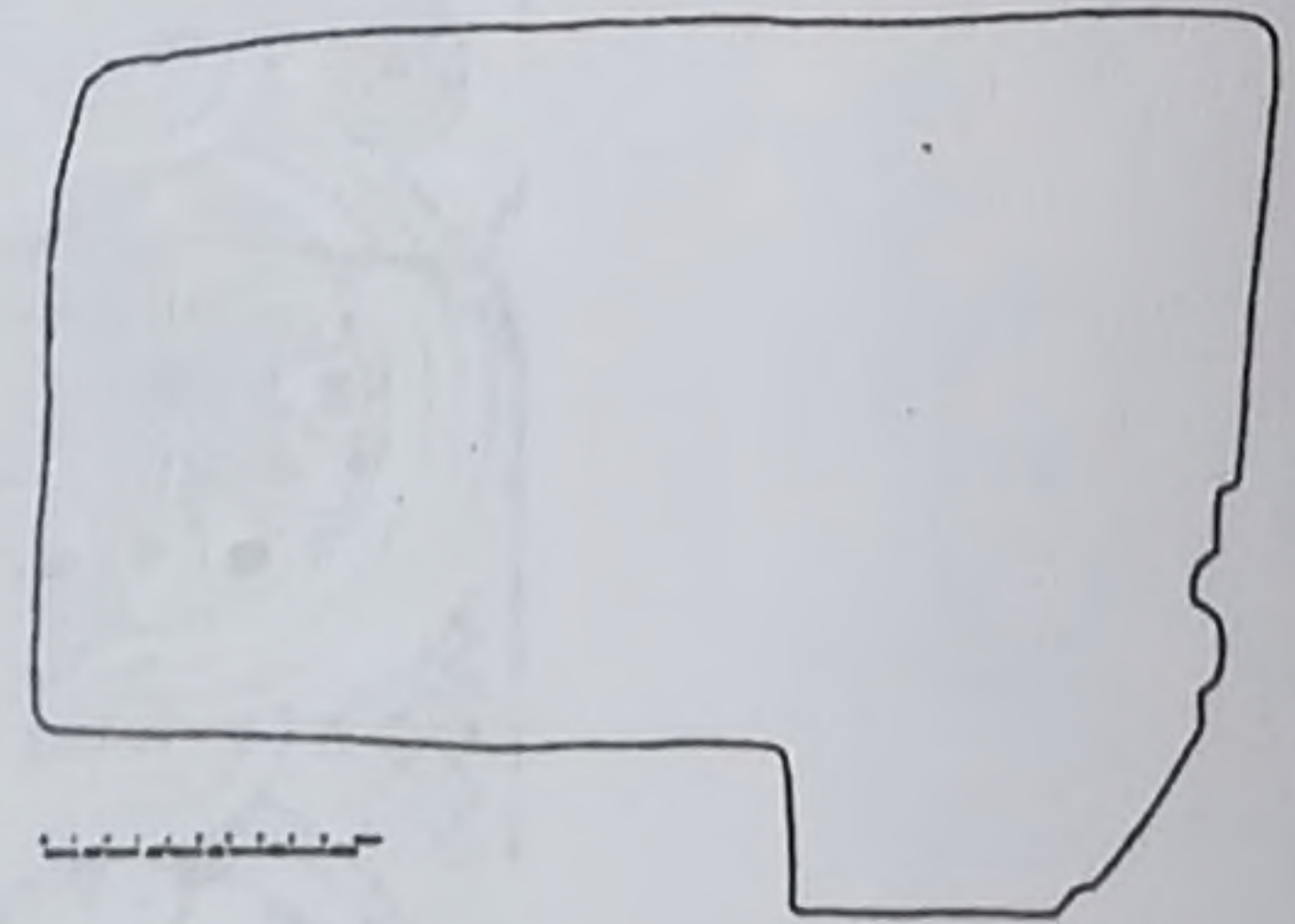
Kat.nr. A21

Kat.nr. A17

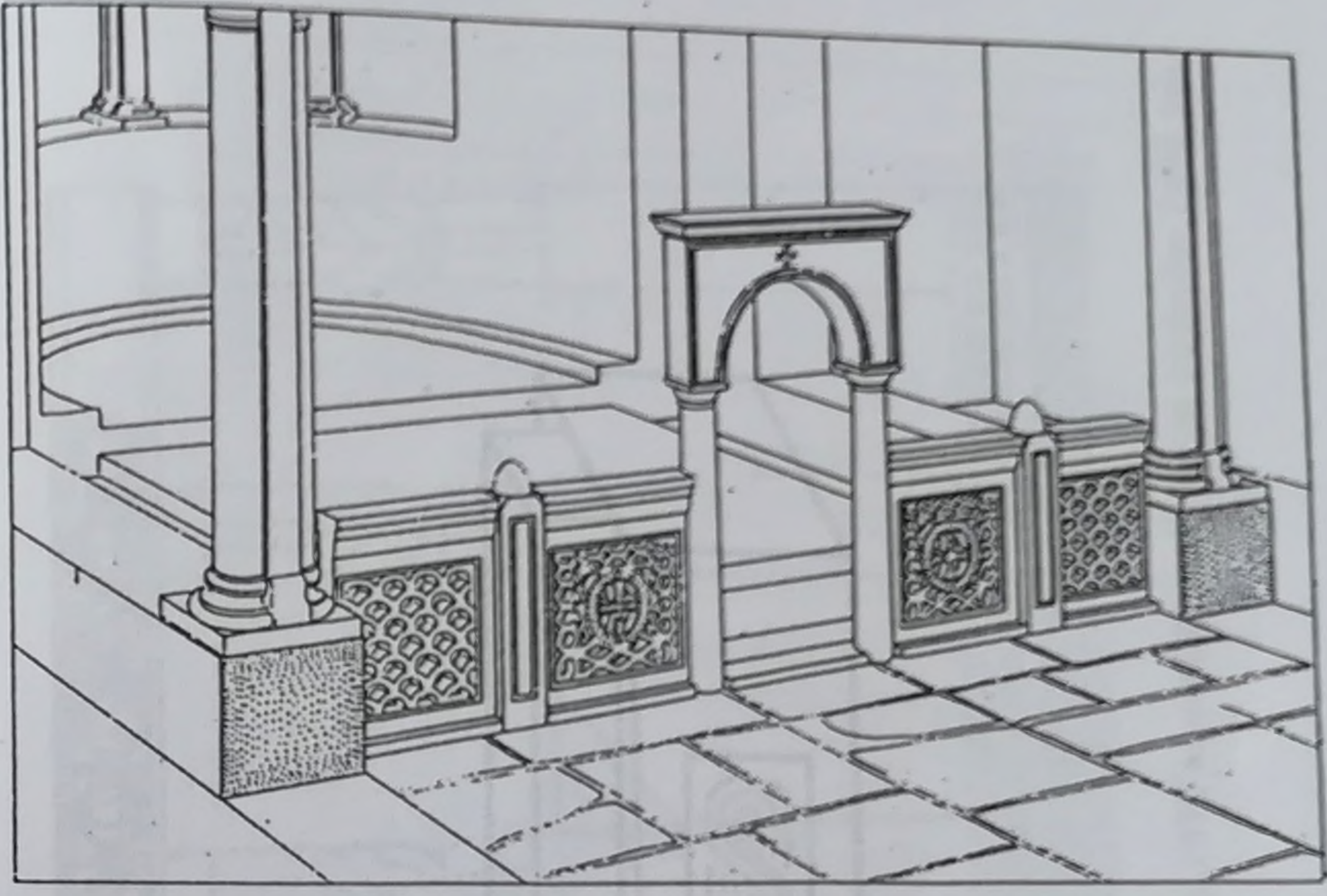
Kat.nr. A6

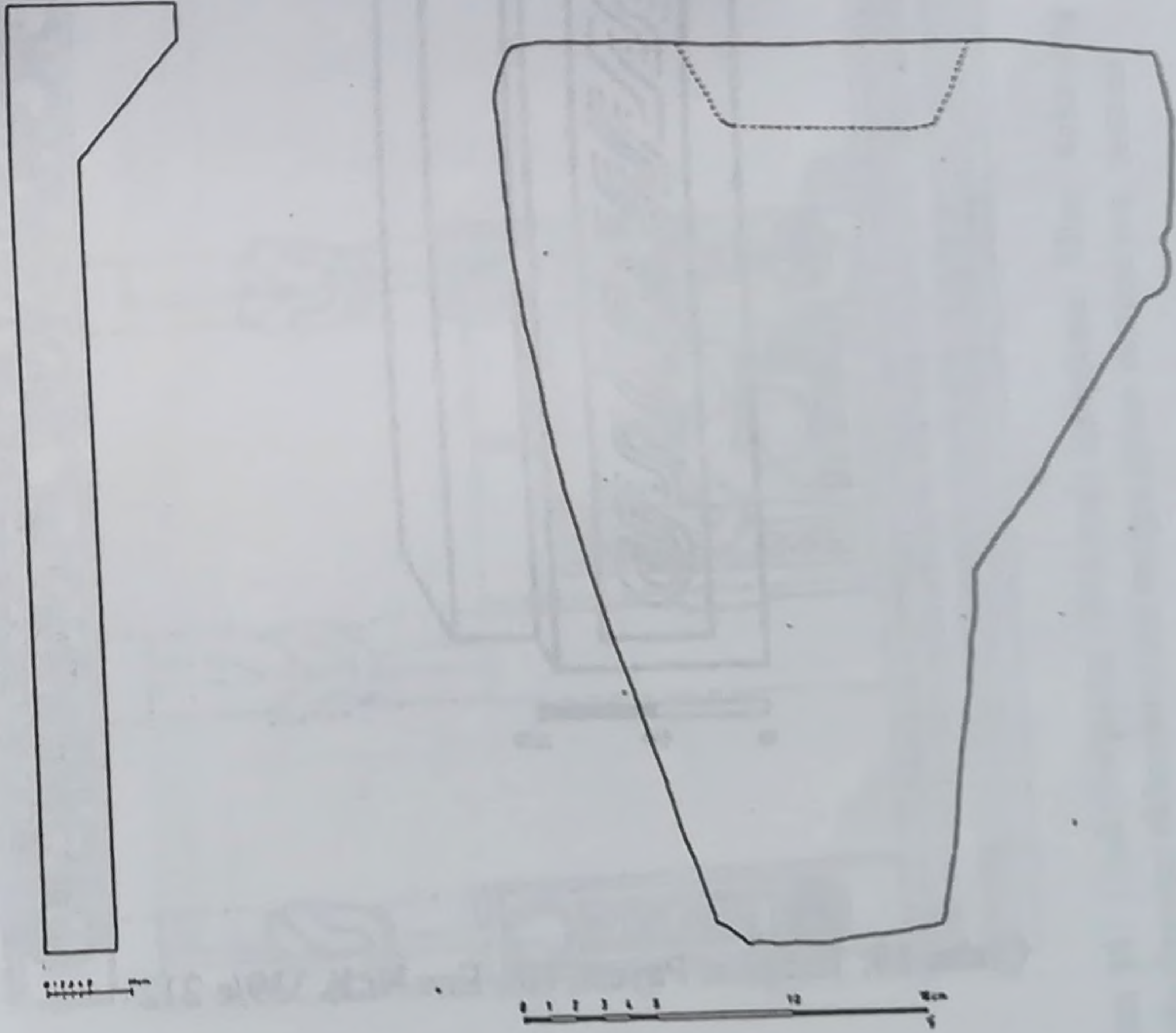
Kat.nr. A12

Çizim 8: Afyon Müzesindeki Templon Arşitravlarının (A1, A2, A3, A5, A6, A17, A20, A21 ve Lentoların (A12, A63) Kesit Çizimleri

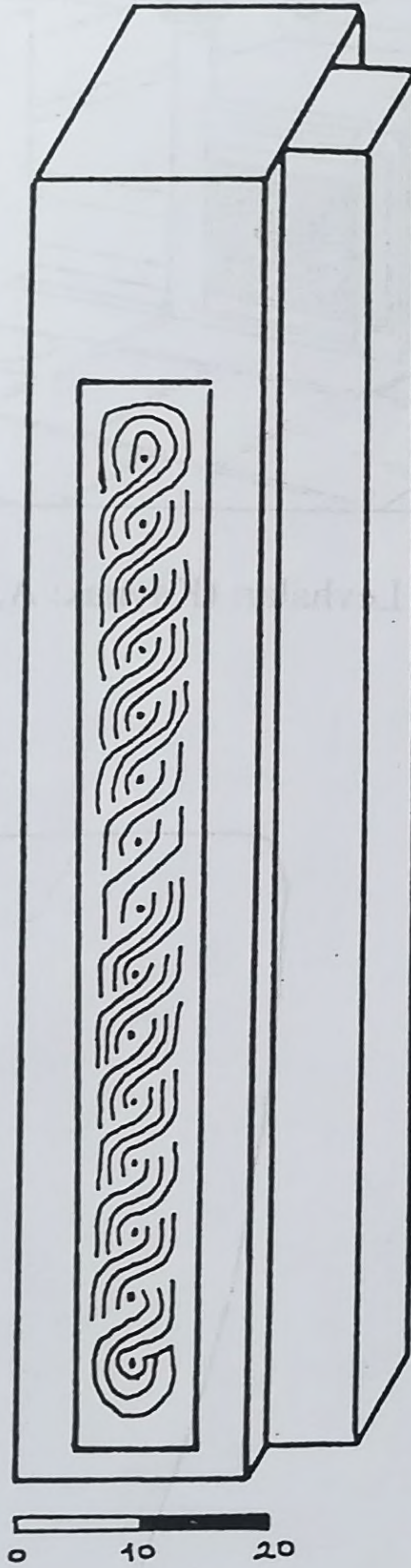

Çizim 9: a) Templon Levhaları (Kaynak: A, Orlandos, 1952, 526)

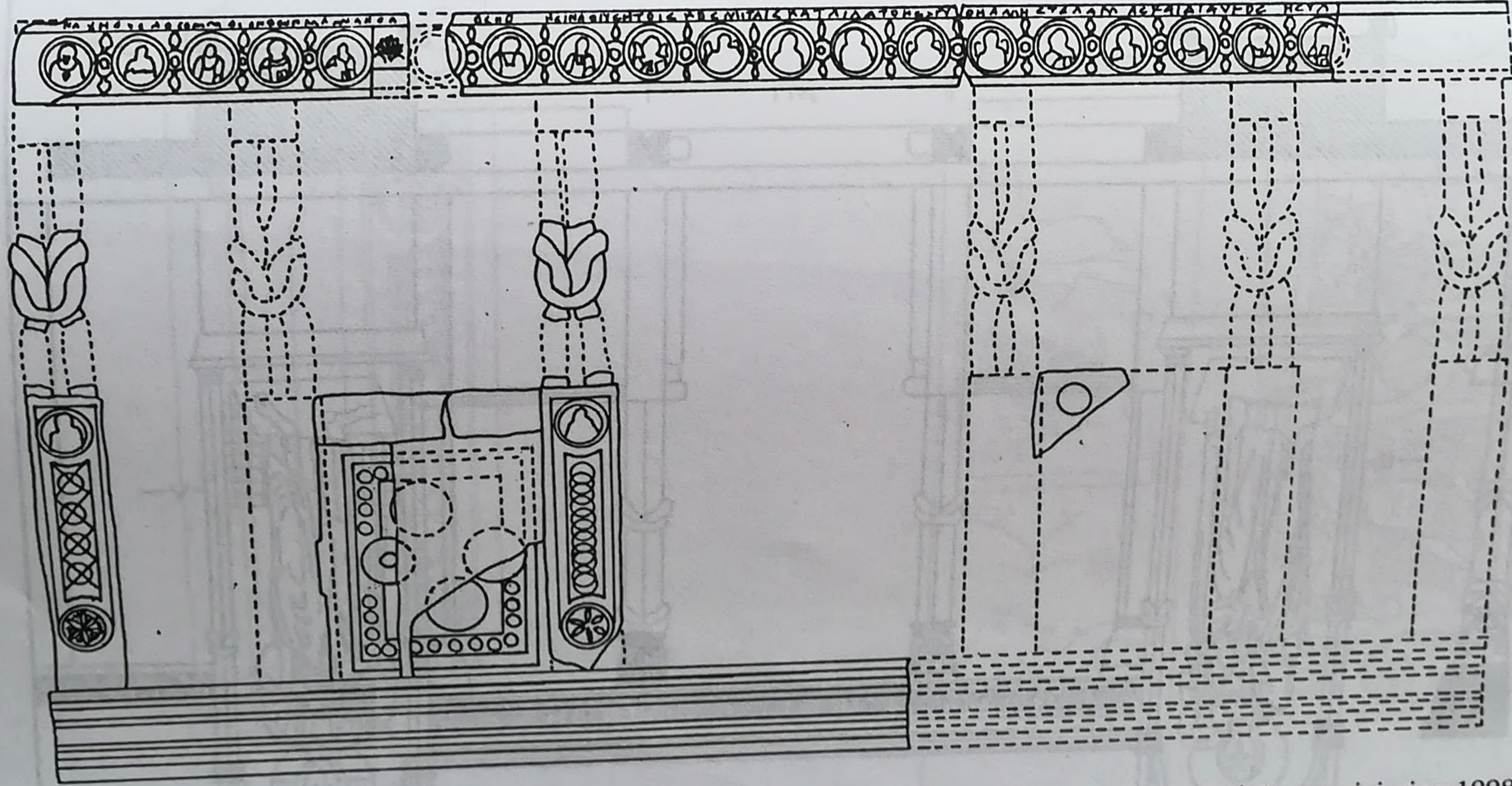
b) Templon Levha Kesitleri (A28, Env.Nr.1642, U16 Envanterersiz)

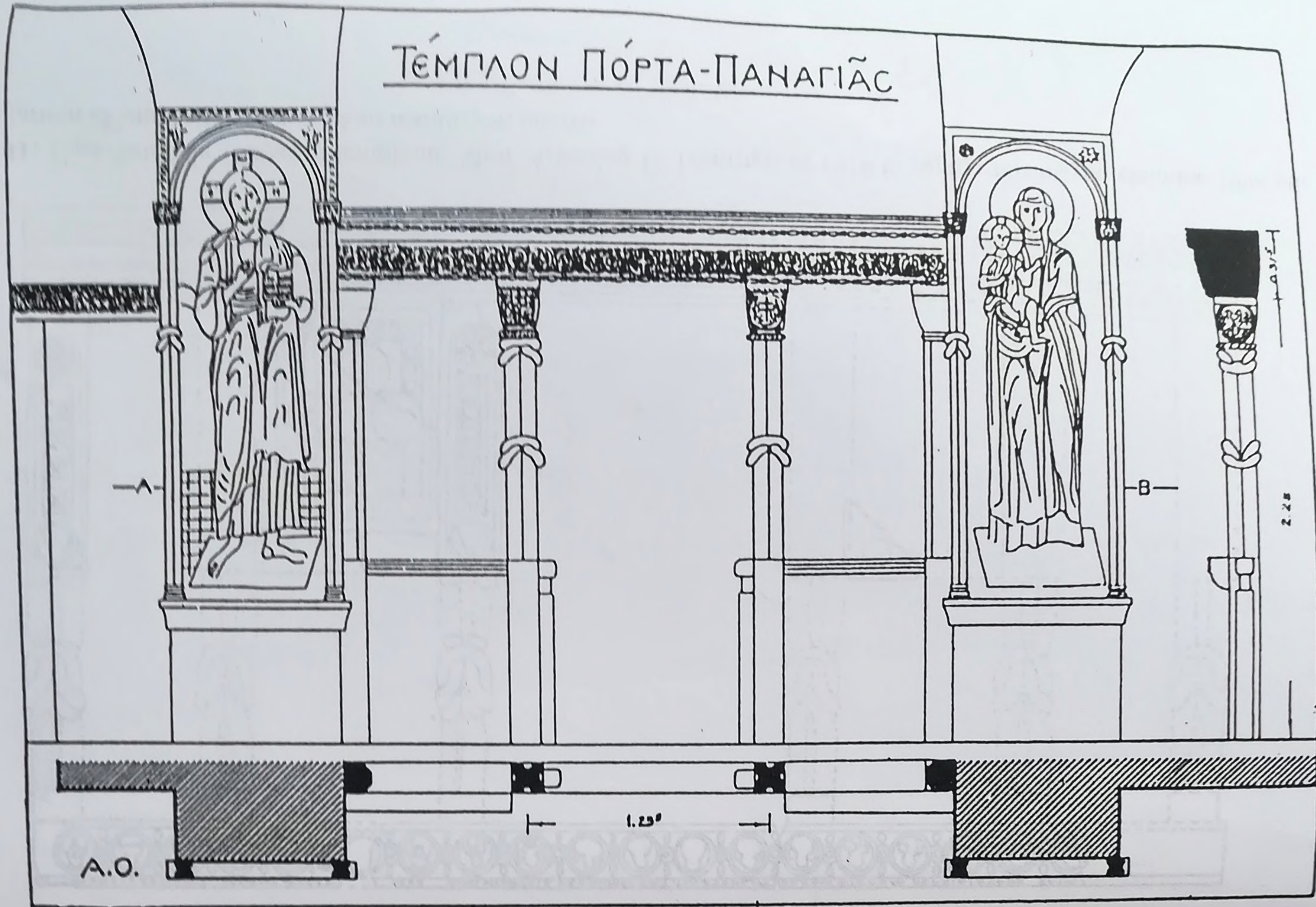
Çizim 10: Templon Payesi, H6, Env.Nr.K 339/e 212

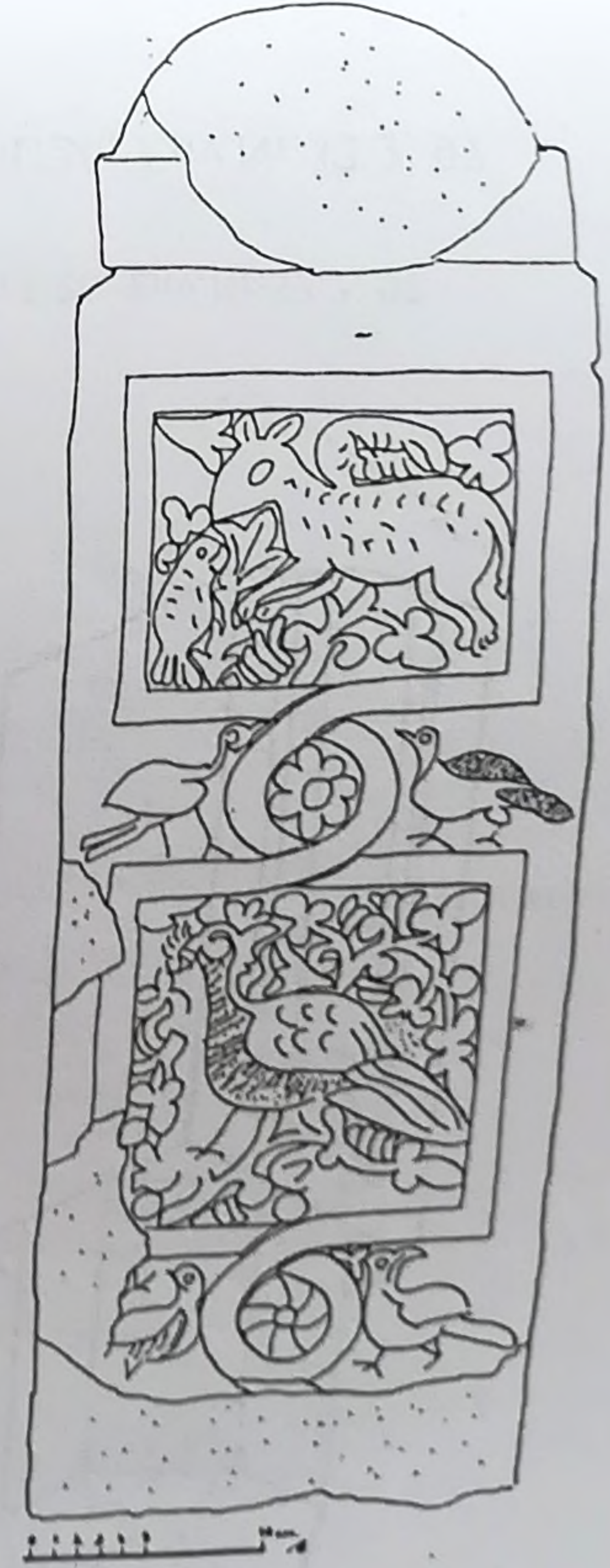
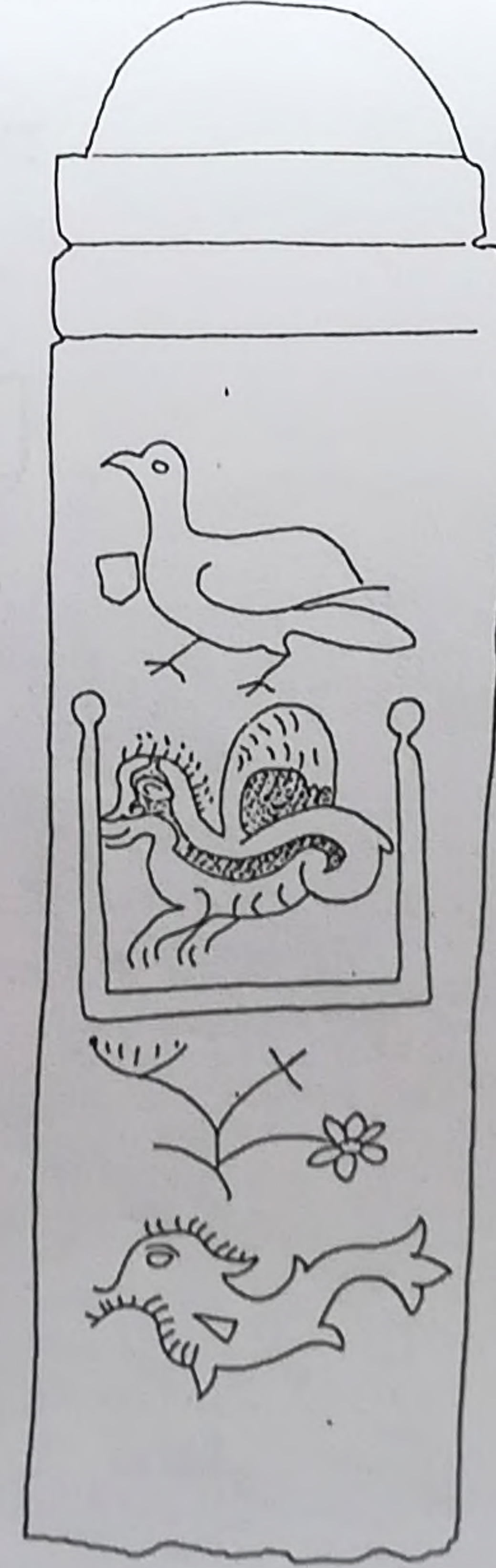
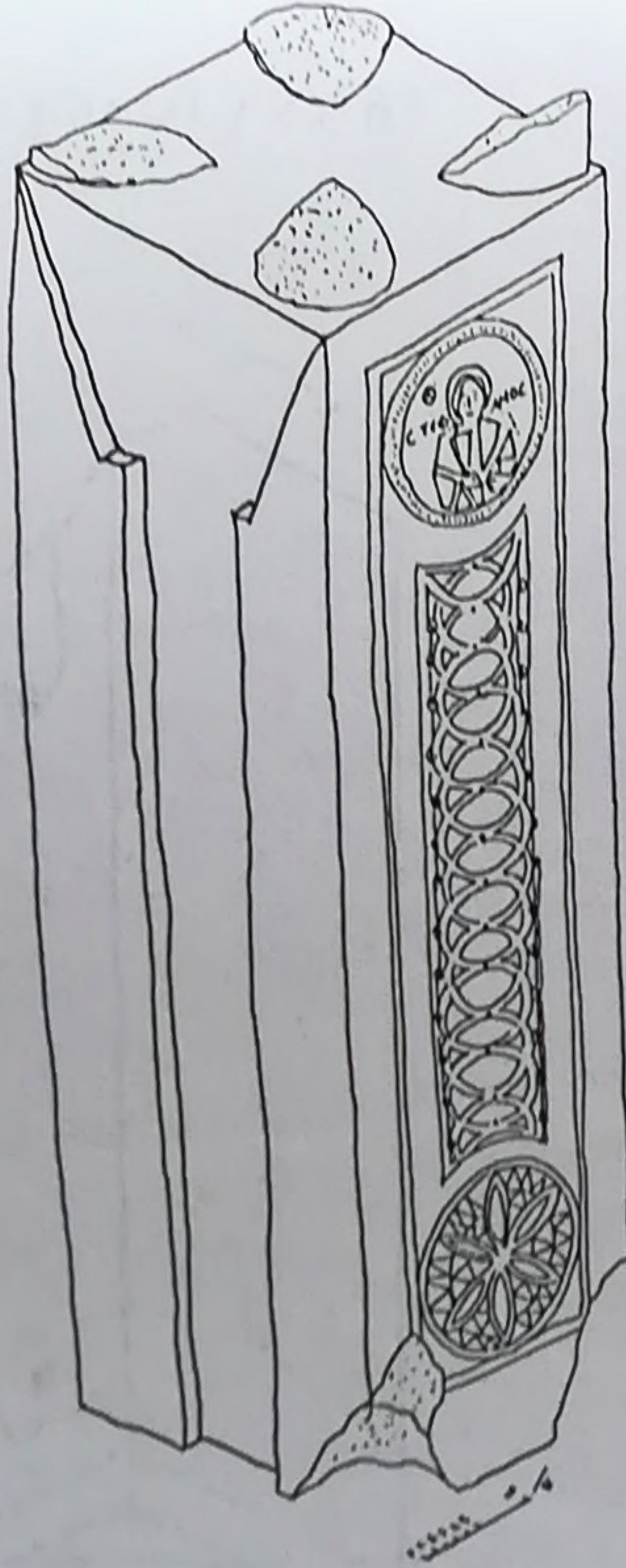
Çizim 11: Uşak/Selçukler (Sebaste) templonu: Mim. Arkeolog Ü. İzmirliğin 1970'te yaptığı restitüsyon çizimine 1998 yılı çalışmalarının eklenmesiyle ortaya çıkan restitüsyon önerisi

Çizim 12: Templonda düğümlü sütunlar için Yunanistan'dan bir örnek (Kaynak: A.Orlandos, ABME 1/1935, Abb.14)

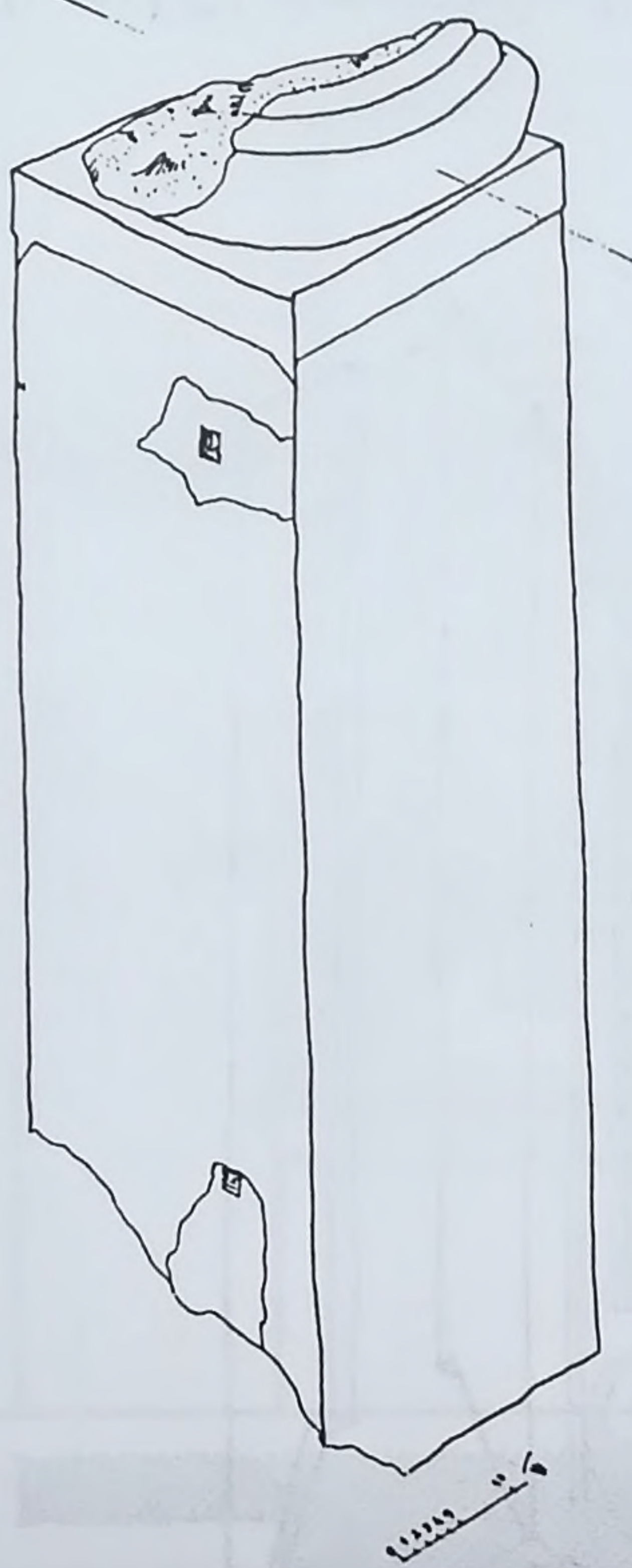

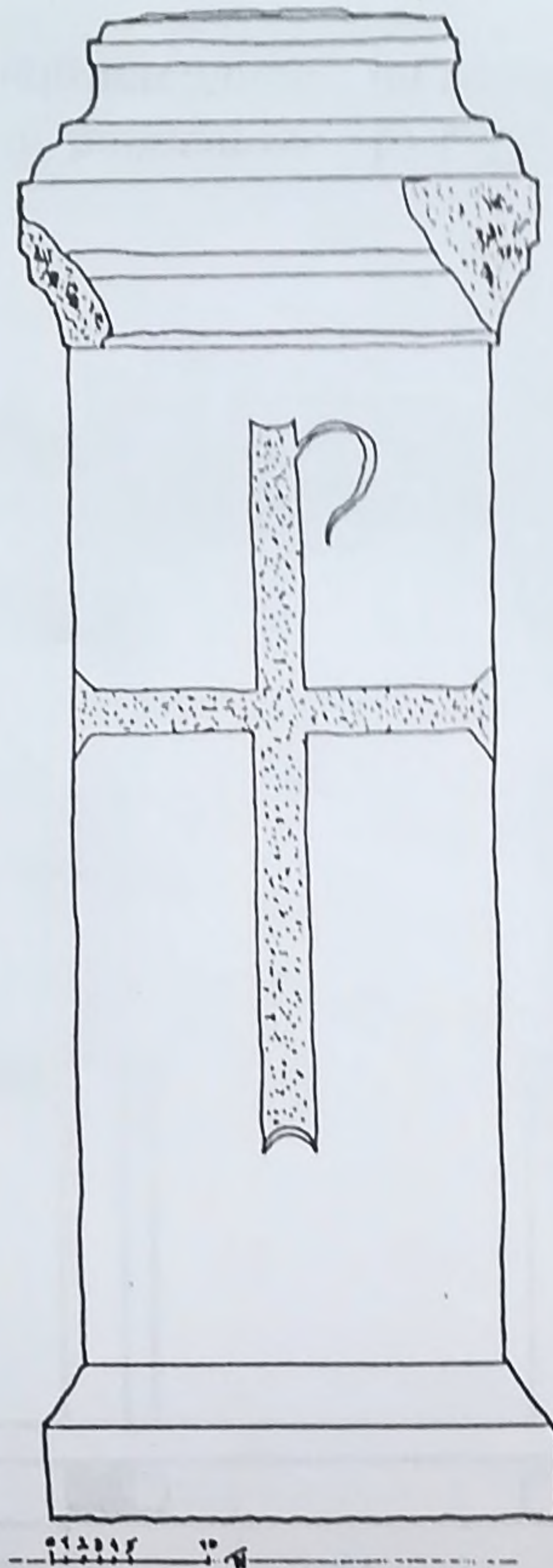
Çizim 13: a) U21, Envantersiz: Uşak/Selçukler'de bulunan ve Uşak Müzesine getirilmiş Olan Aziz Stephanos figürlü templon payesi ve üzerindeki düğümlü sütuncenin izleri

b) U23, Env.Nr.23 (Uşak/Selçukler Deposu) Templon Payesinin ön ve arka yüzleri

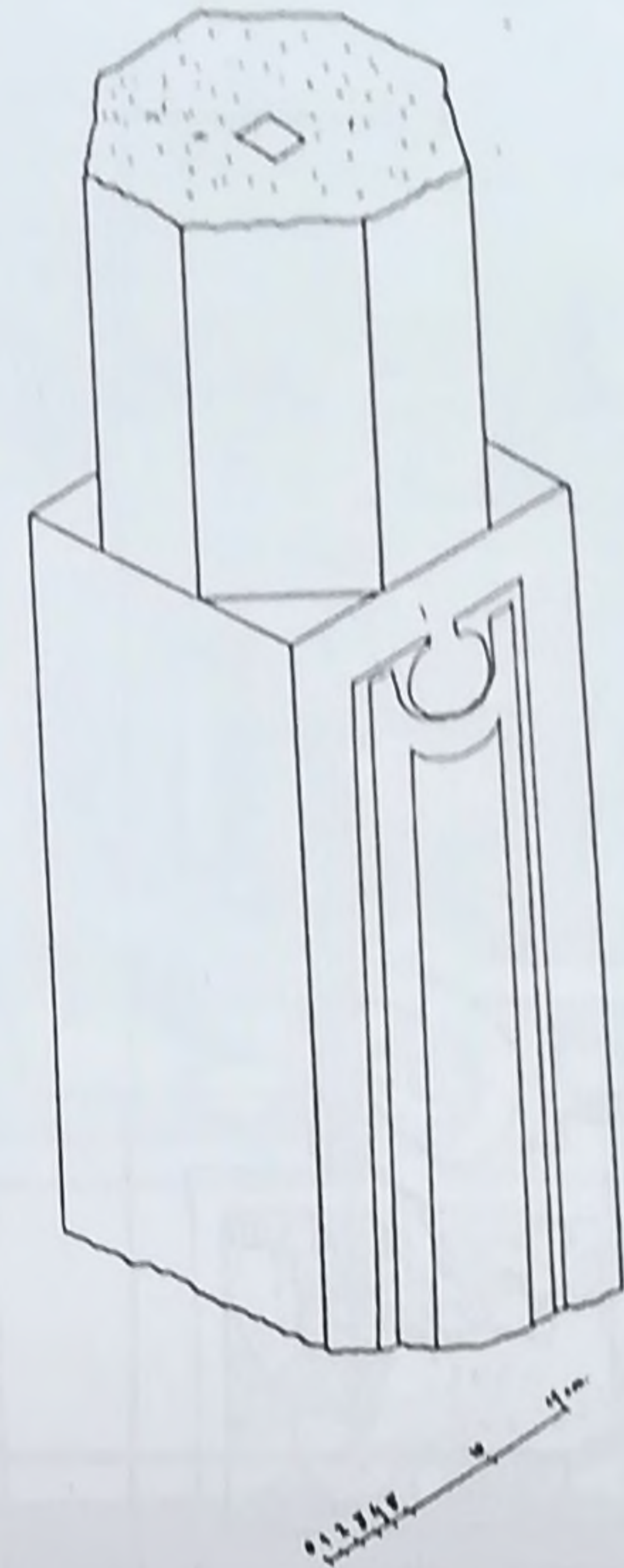

a) U24, Env.Nr.3.87, 93

b) U25, Env.Nr.21.3, 82

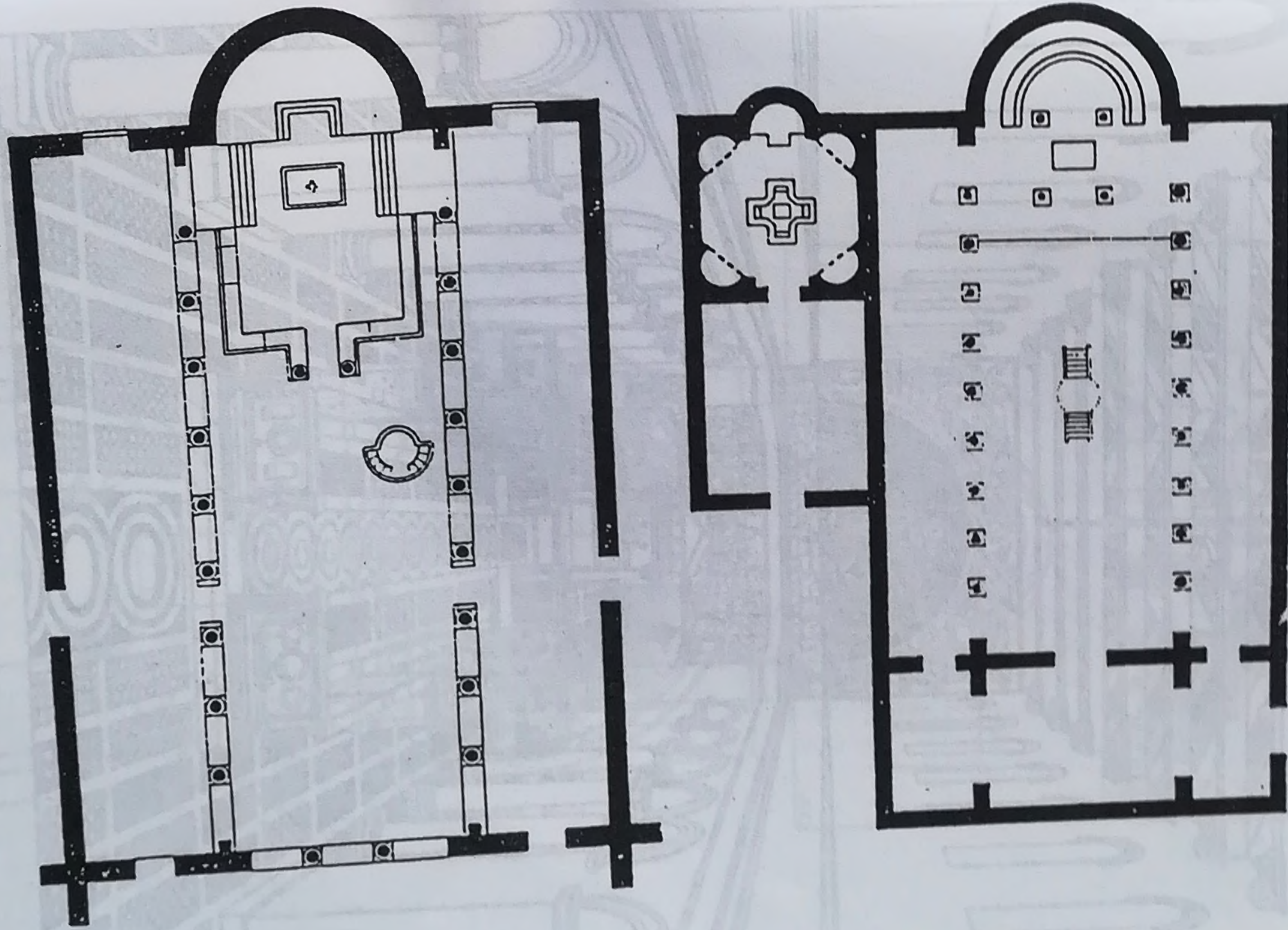

c) U26, Env.Nr.32.2, 97

c)U26, Env.Nr.32.2, 97

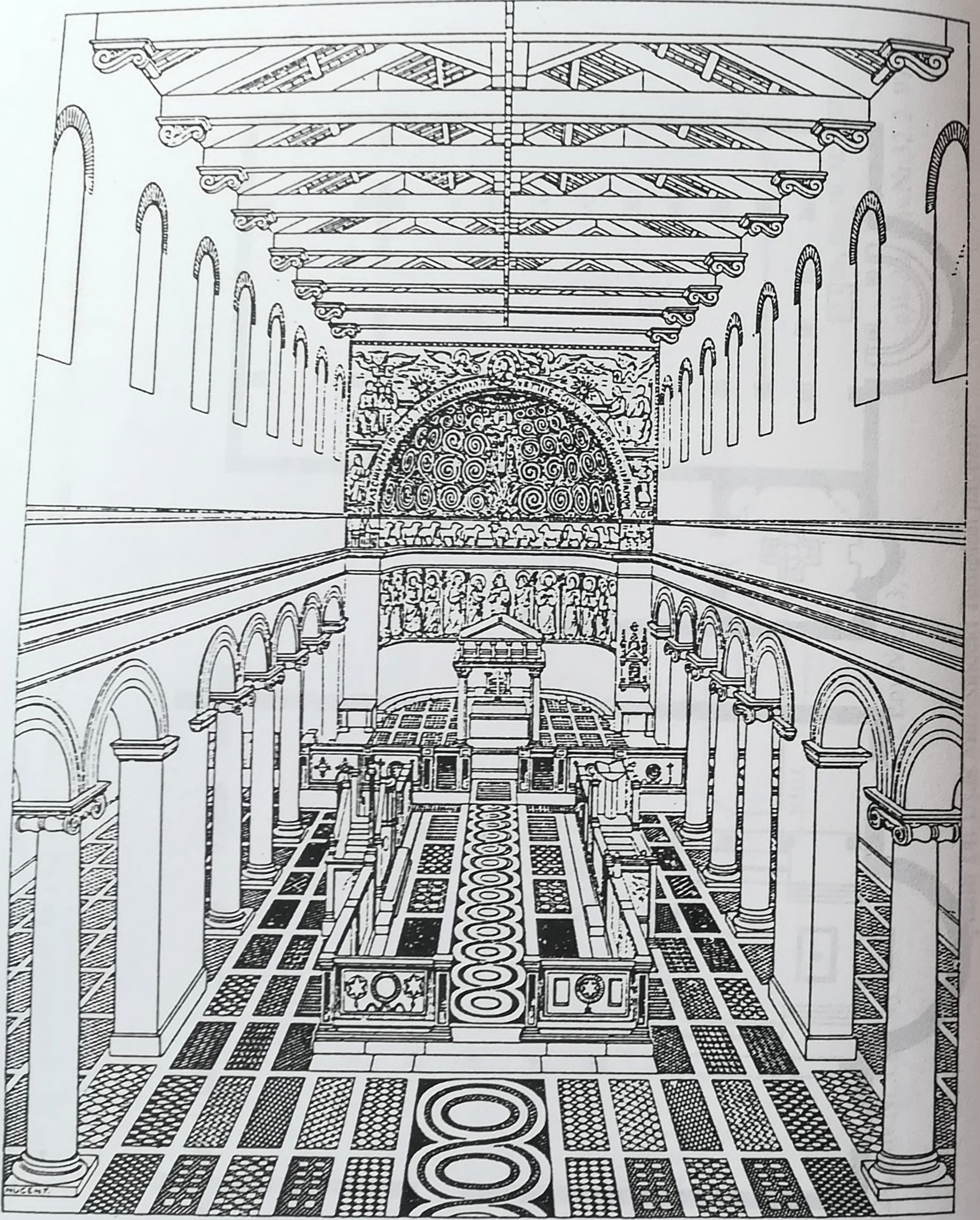
Çizim 14: Uşak Müzesindeki Templon payeleri

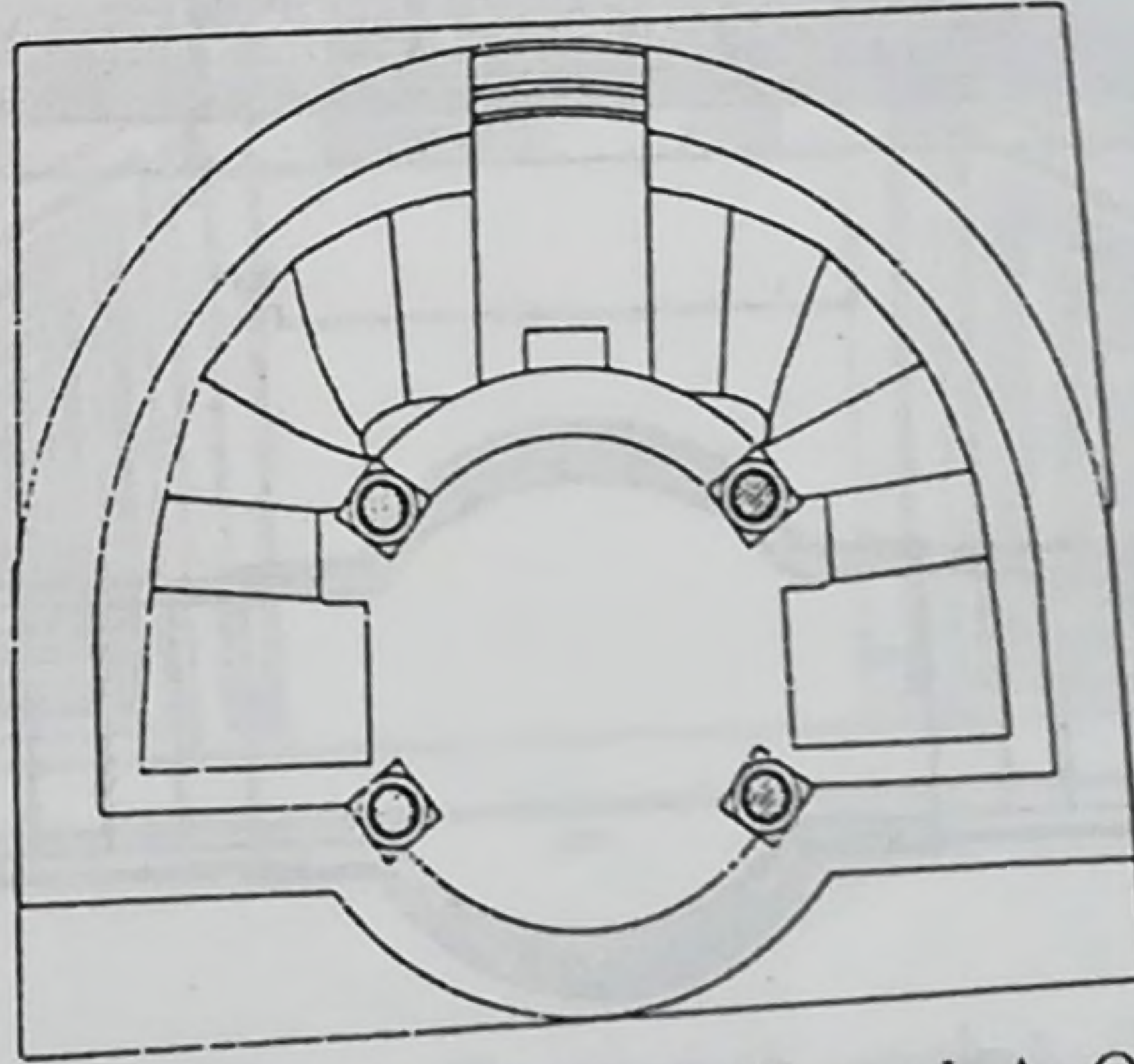
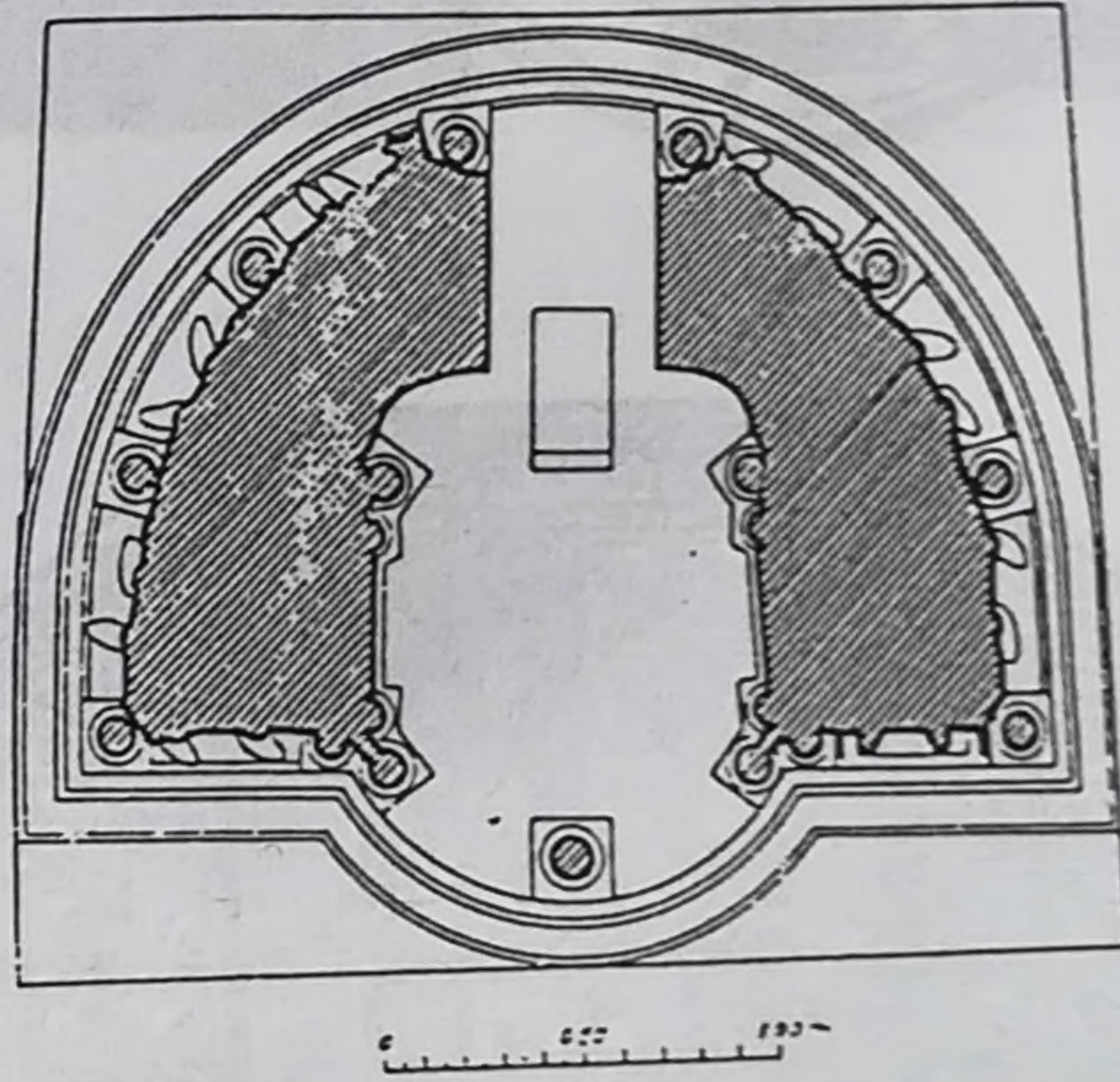
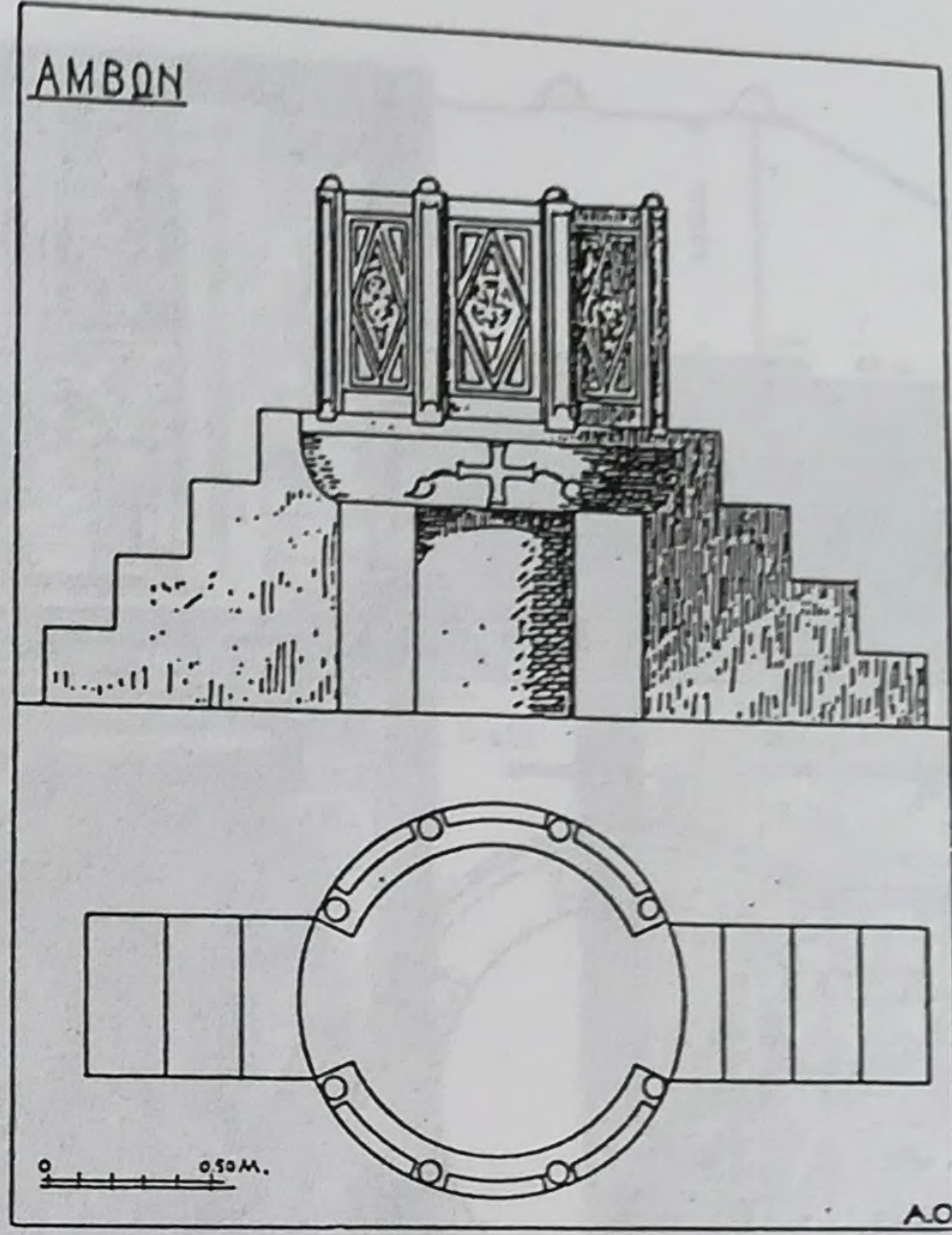
Çizim 15: Ambonların ve vaftiz havuzlarının kilise ve vaftizhane planlarındaki konumu (5.-6.yy.)
(Kaynak: A. Orlandos, 1952, 542)

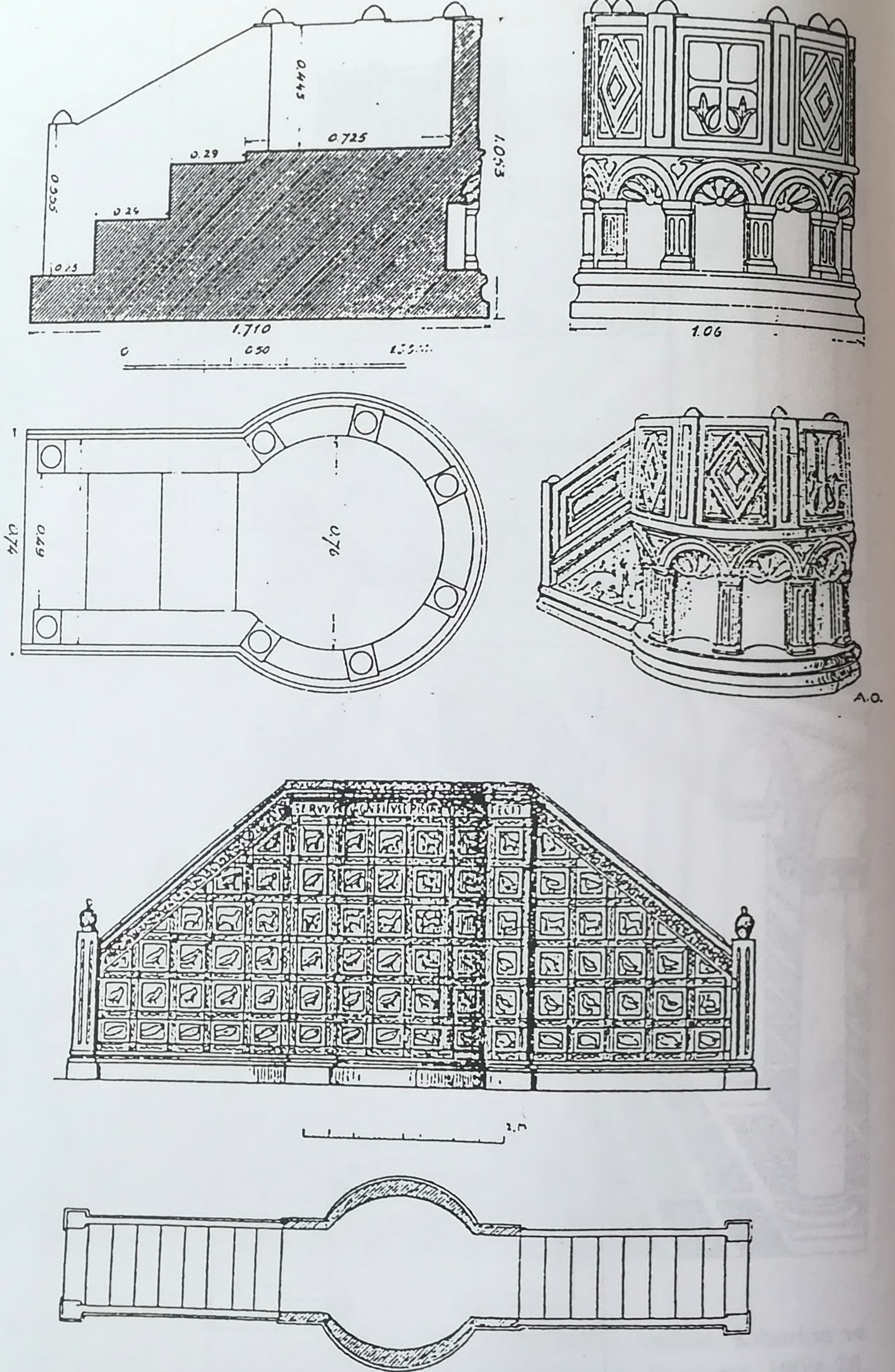
Çizim 15/a: Erken dönem hristiyan bazilikasının içi: Solea, Ambon, Kiborion ve Apsis (Kaynak: H. Holtzinger, *Altchriztliche und Byzantinische Baukunst*, 1909, 28, fig:24: Roma, Santa Clemente)

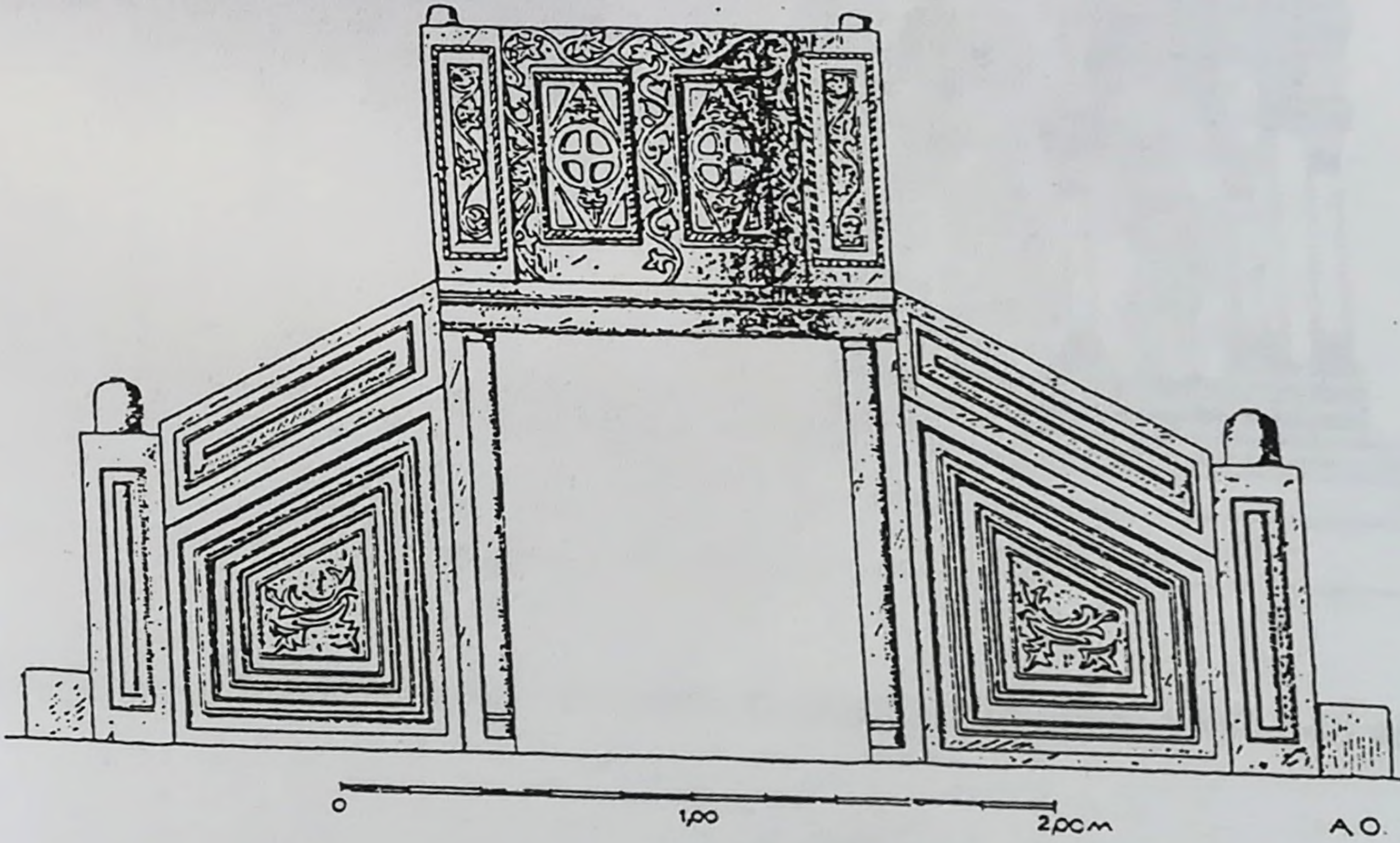
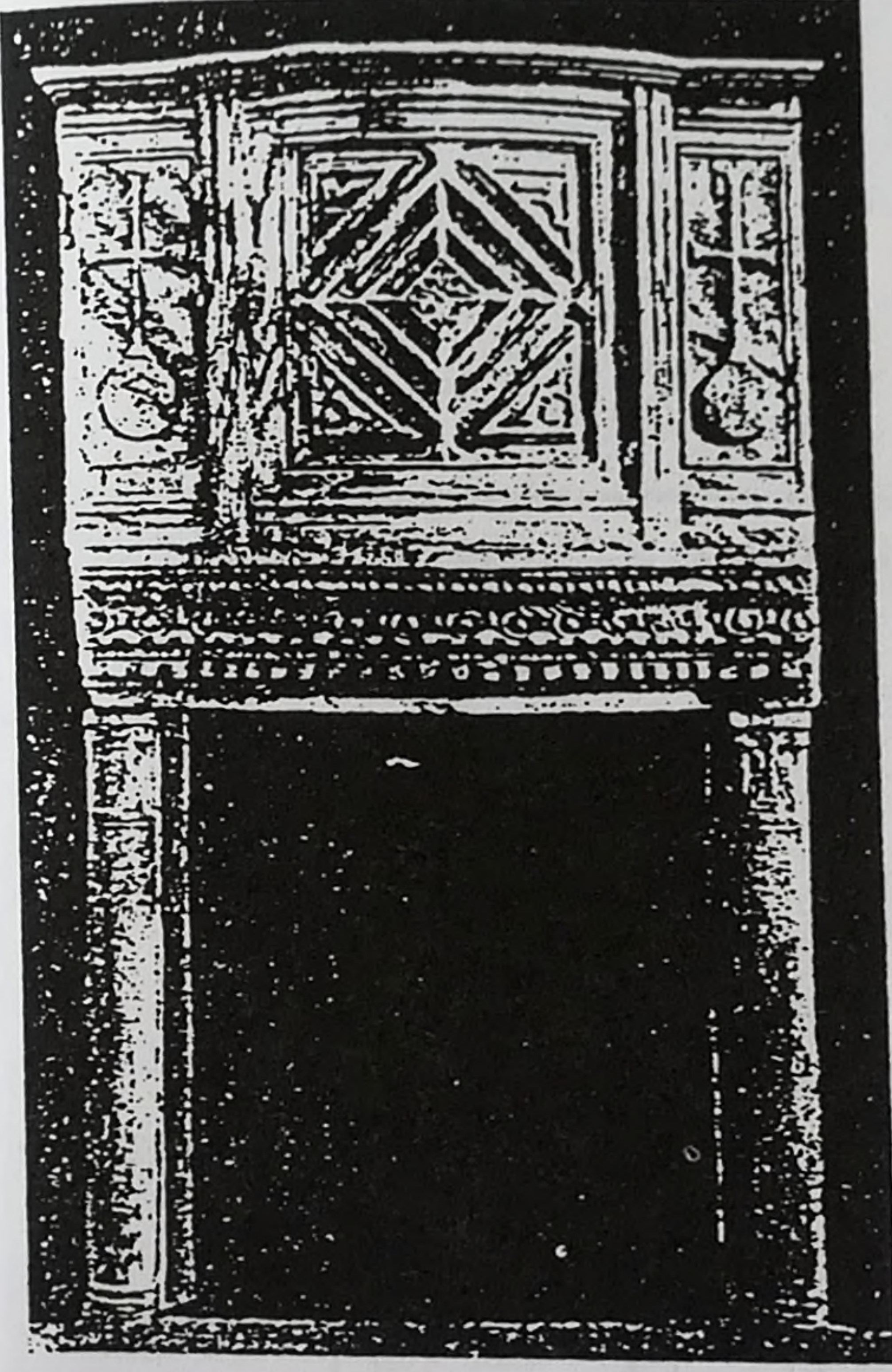
Çizim 16 : Çeşitli Ambon Plan ve Kesitleri (Kaynak A. Orlandos, 1952, 546 vd.)

Çizim 17 : Çeşitli Ambon Plan ve Kesitleri (Kaynak A. Orlandos, 1952, 546 vd.)

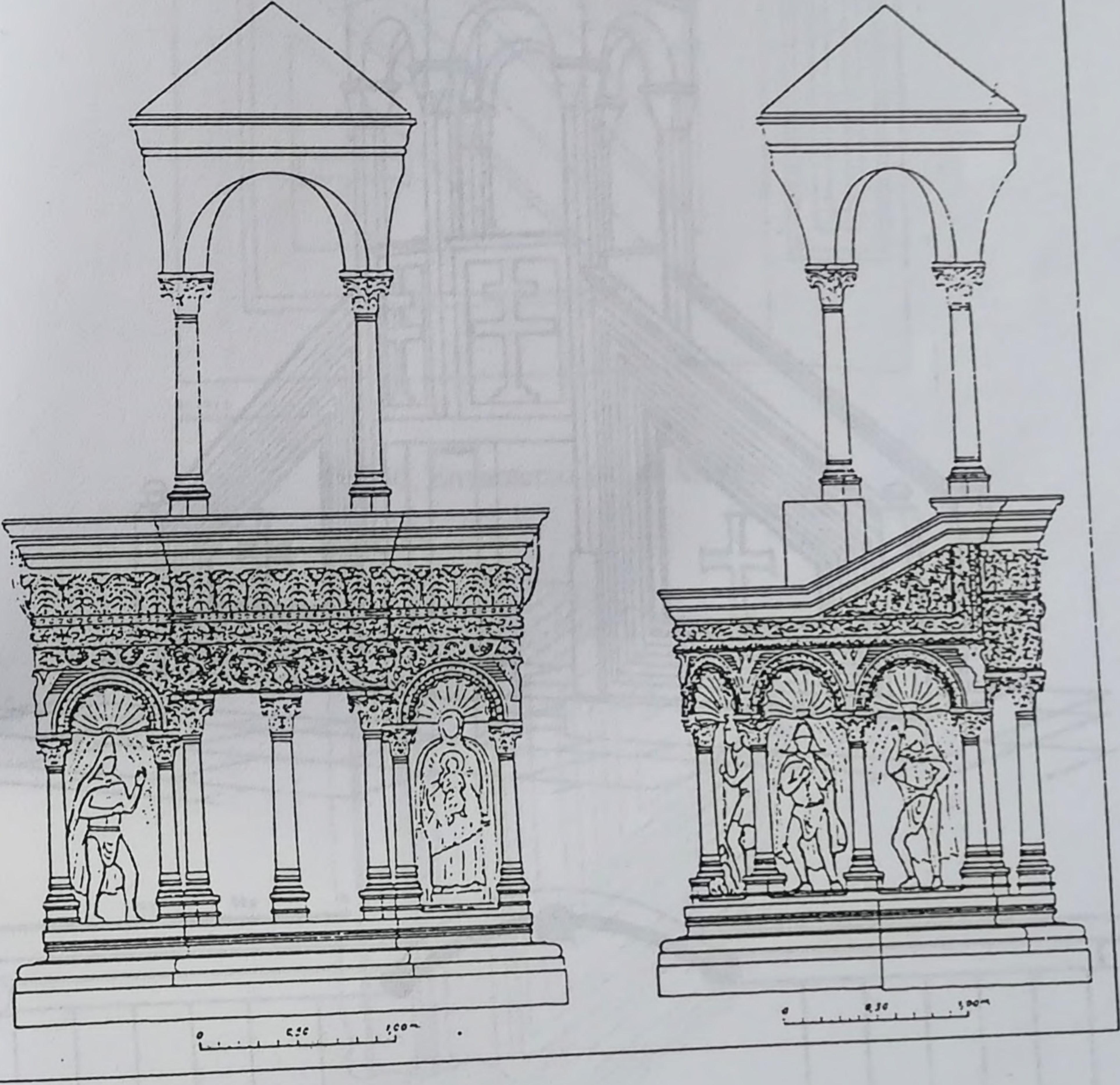
Çizim 18 : Çeşitli Ambon Plan ve Kesitleri (Kaynak A. Orlandos, 1952, 546 vd.)

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΑΜΒΩΝΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

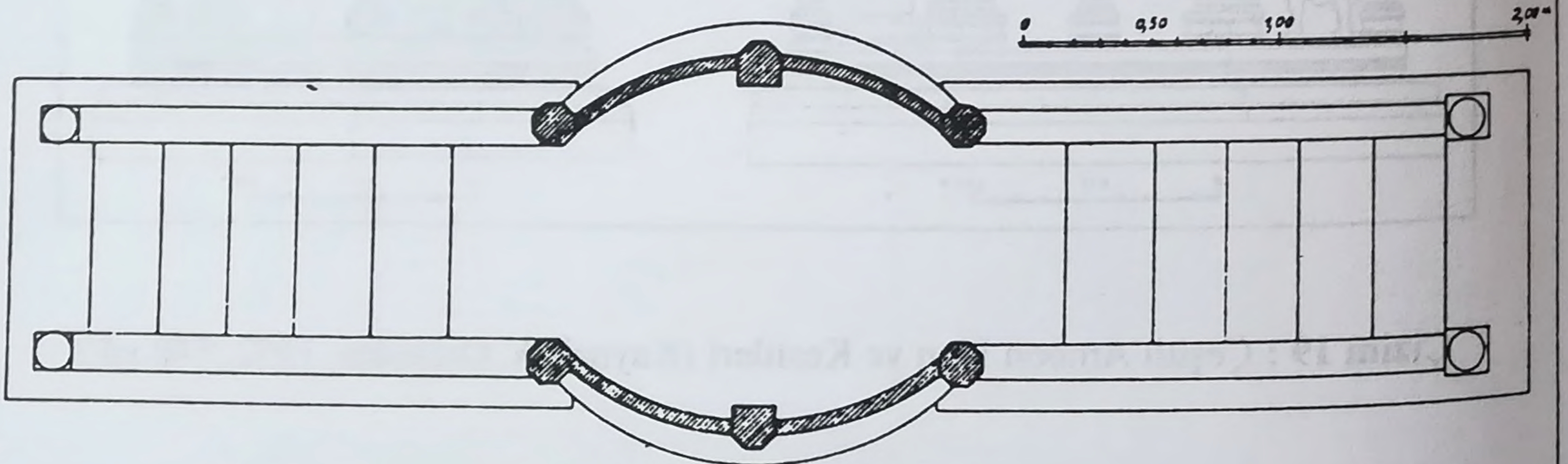
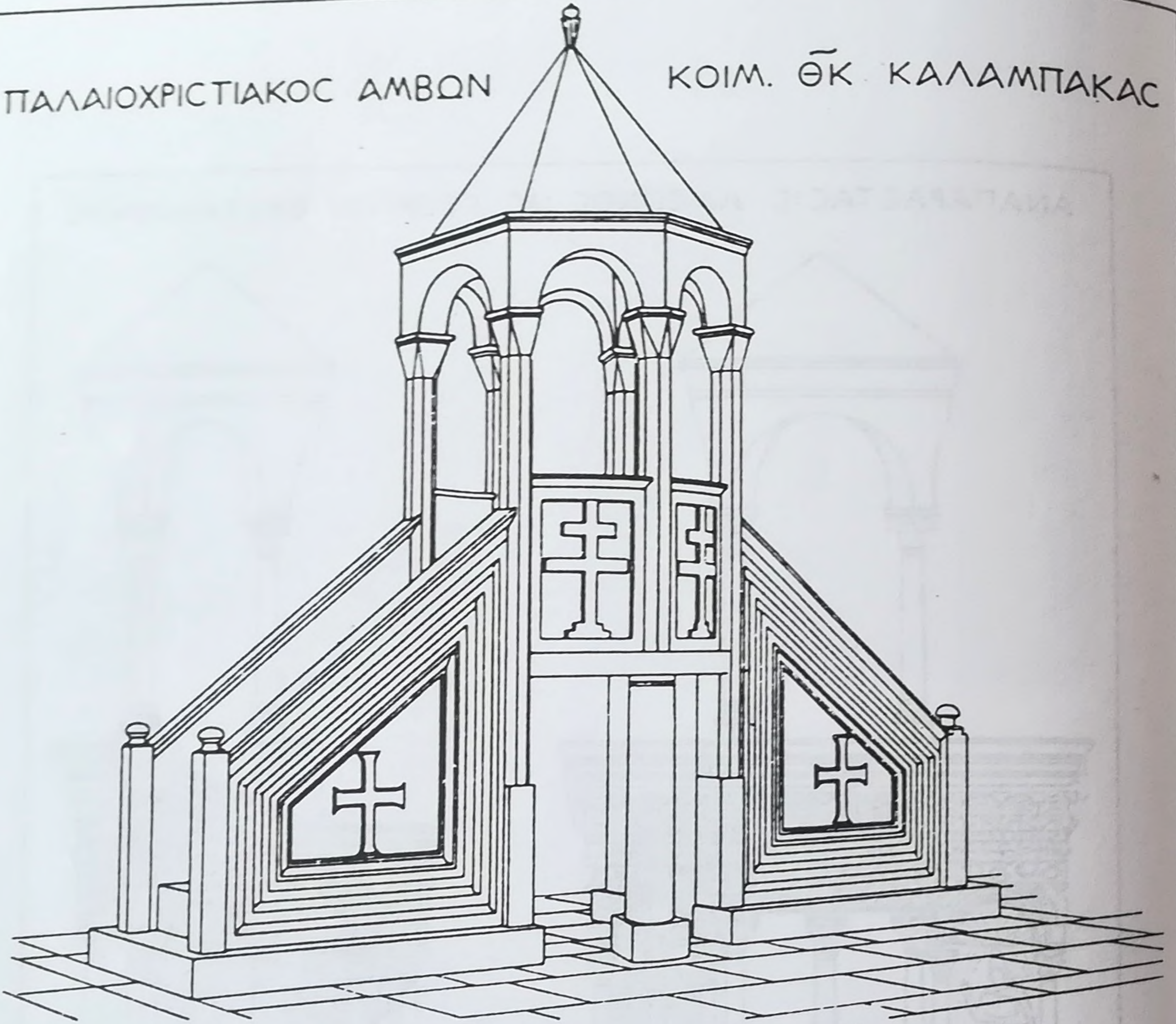

Çizim 19 : Çeşitli Ambon Plan ve Kesitleri (Kaynak A. Orlandos, 1952, 546 vd.)

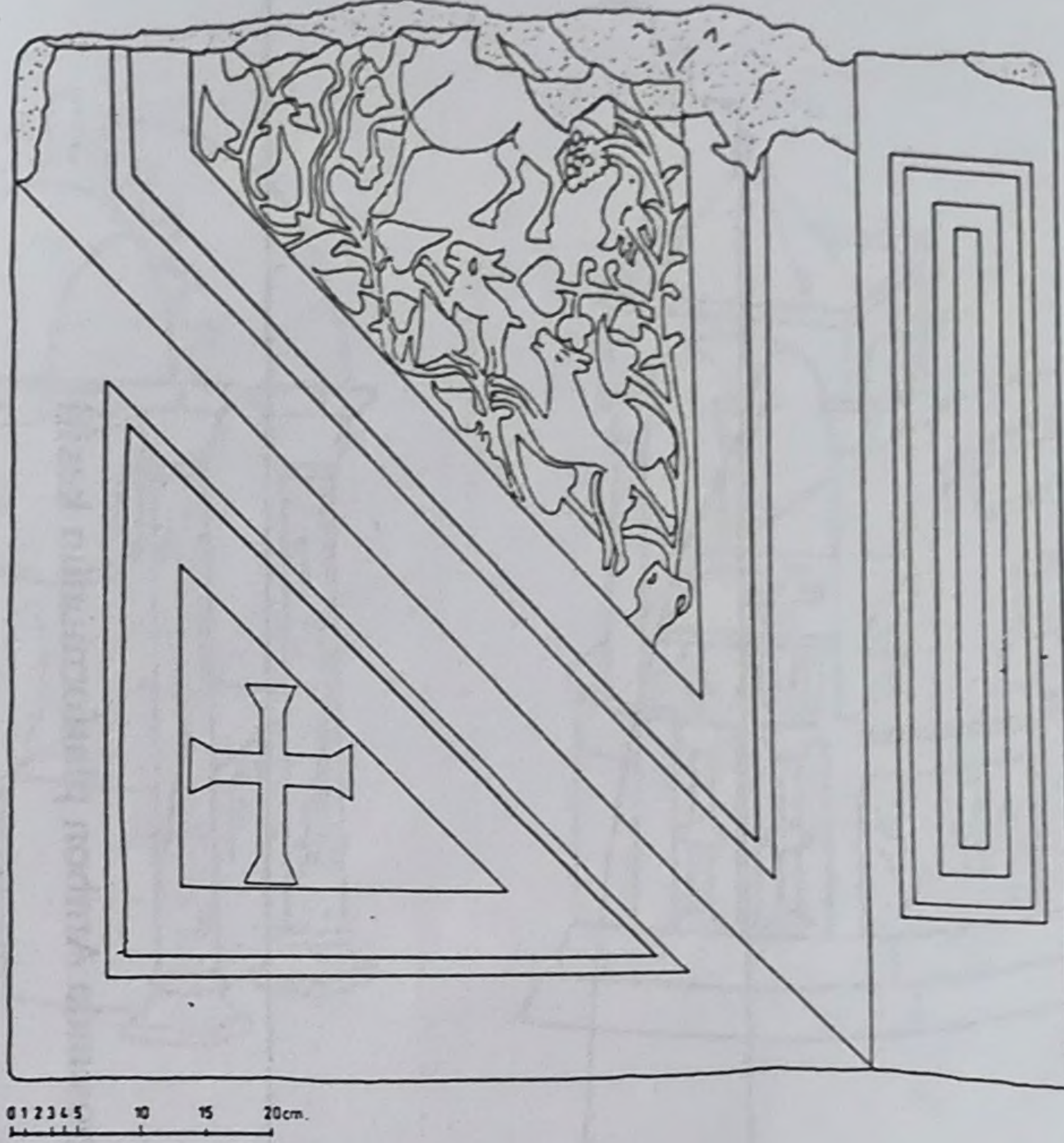
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΚΟΣ ΑΜΒΩΝ

ΚΟΙΜ. Θ̅Κ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

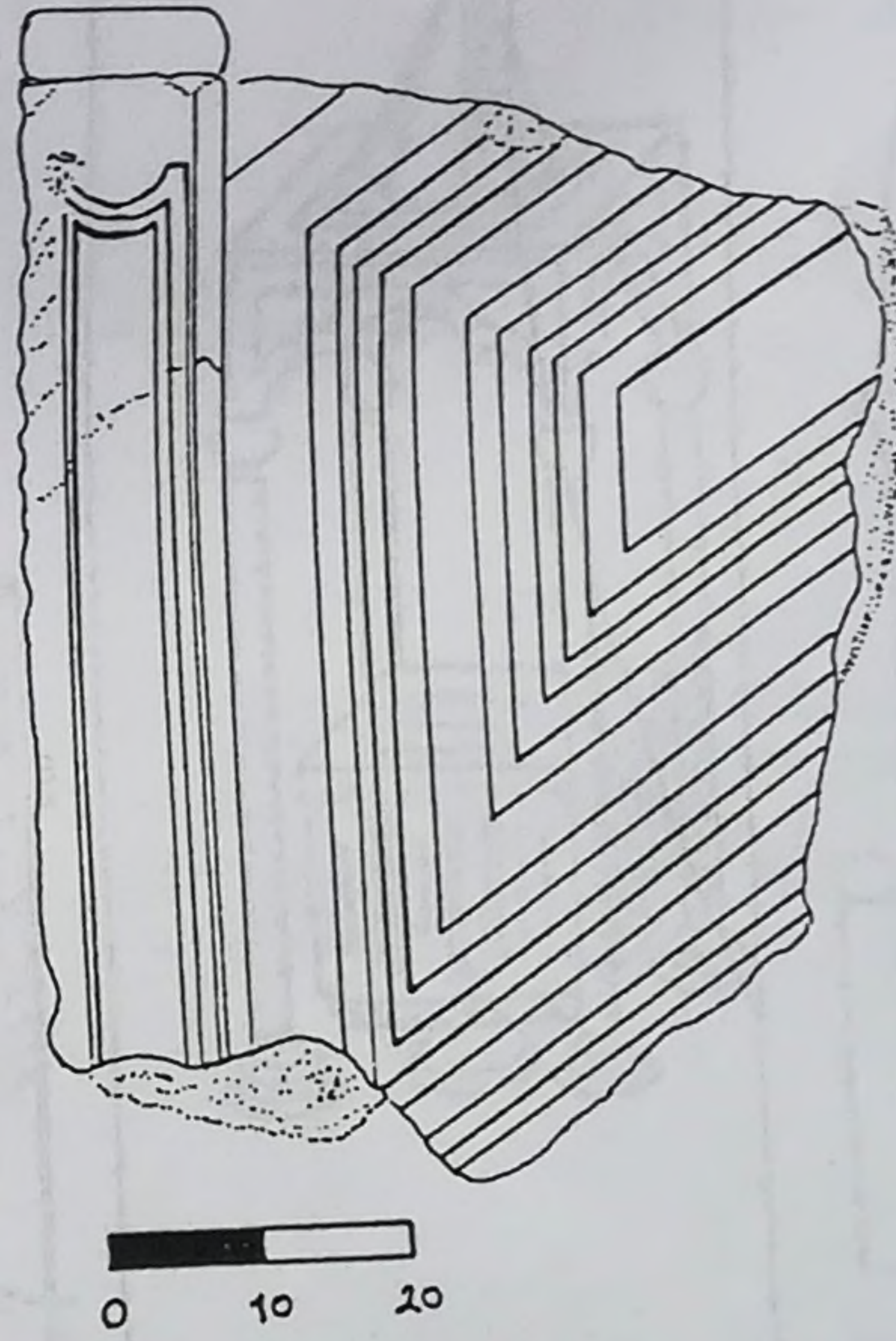

Çizim 20 : Çeşitli Ambon Plan ve Kesitleri (Kaynak A. Orlandos, 1952, 546 vd.)

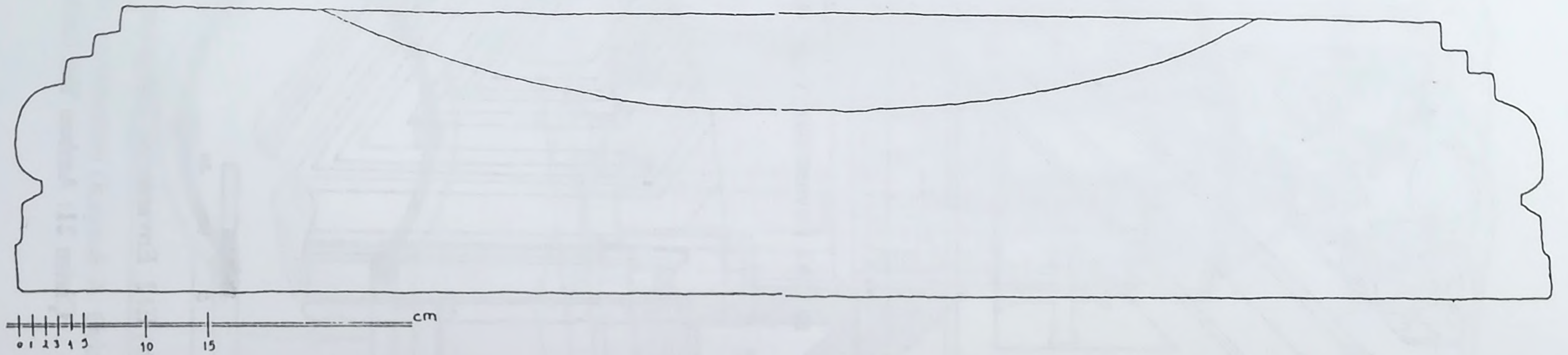
a) U30, Envantersiz (Uşak Müzesi)

b) E12, Envantersiz (Eskişehir Müzesi)

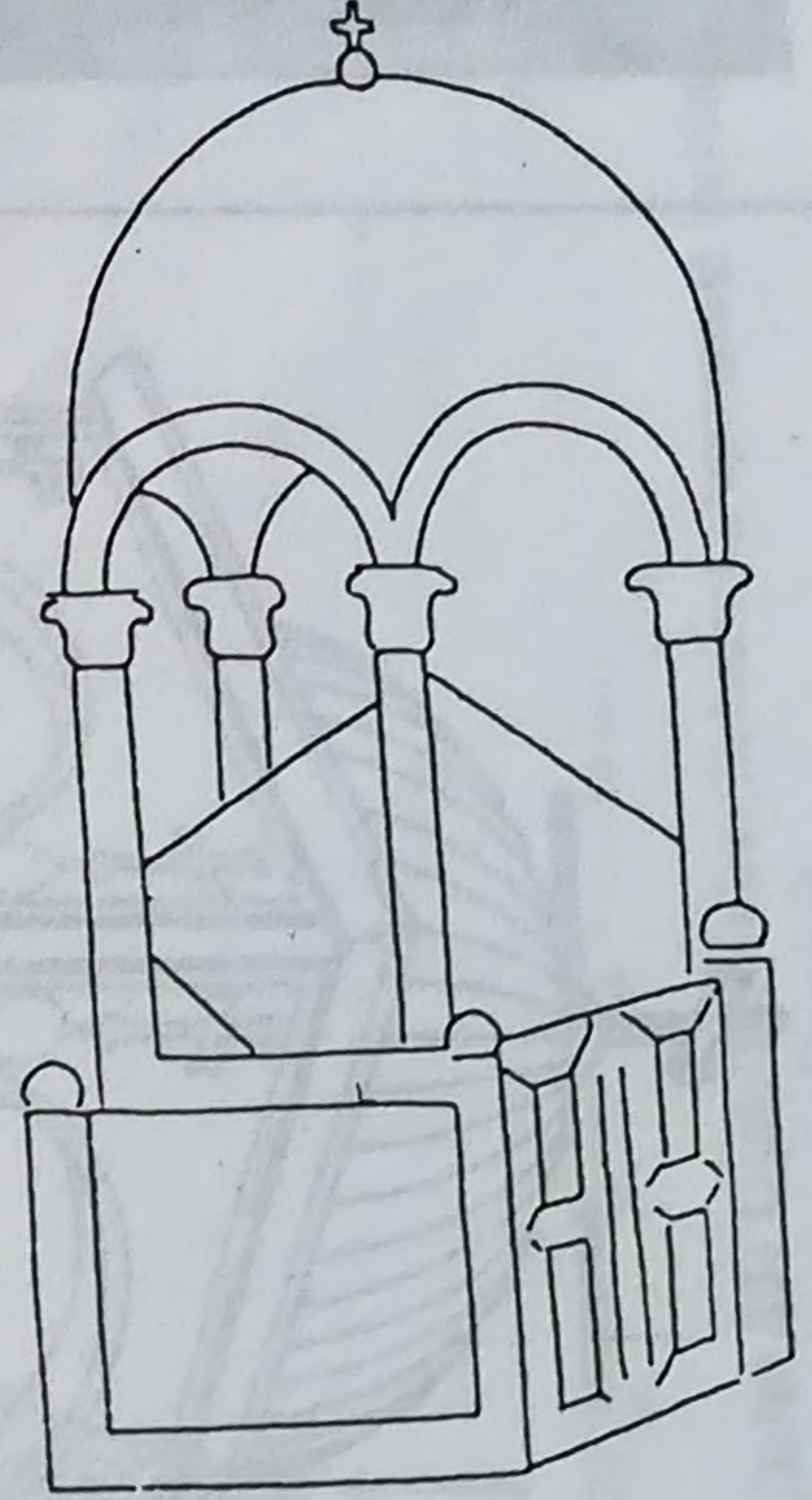
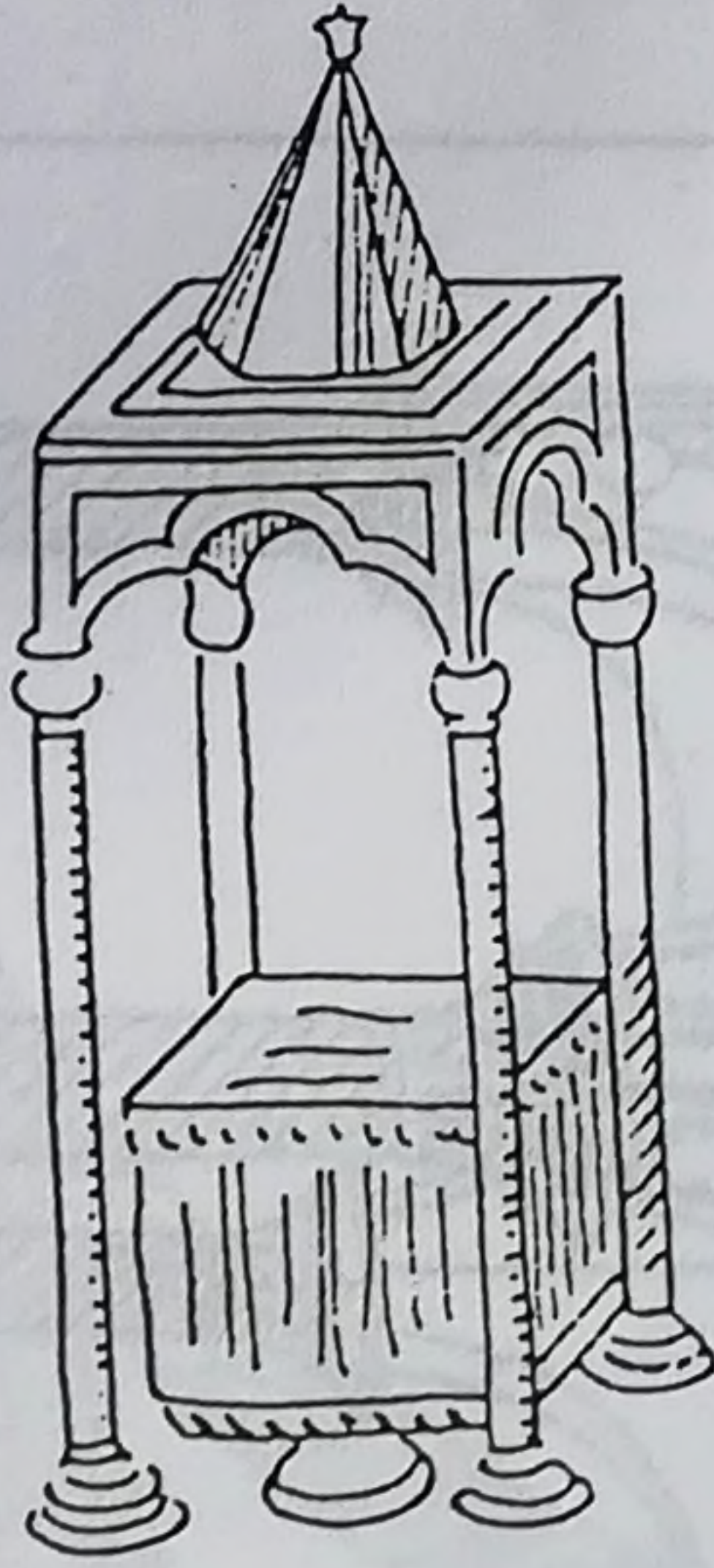
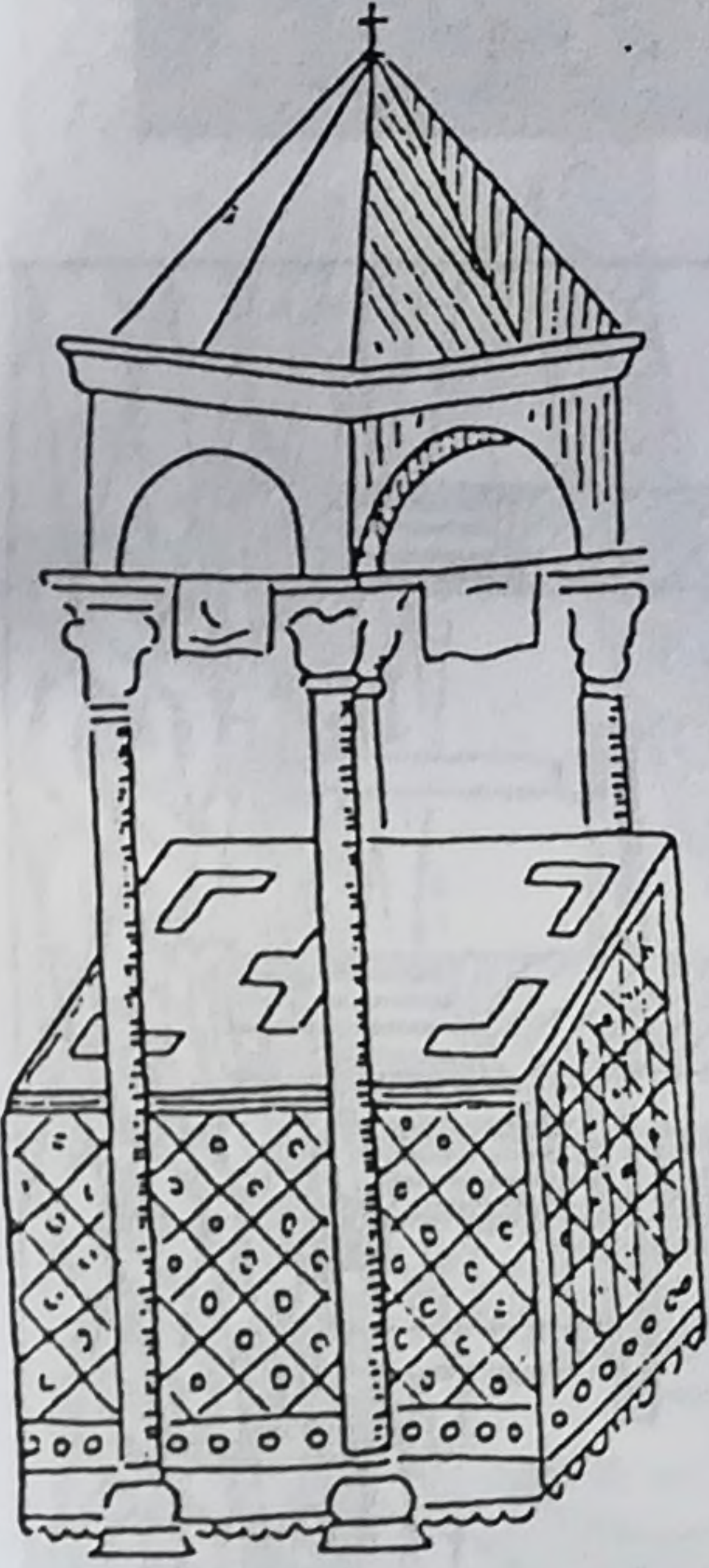
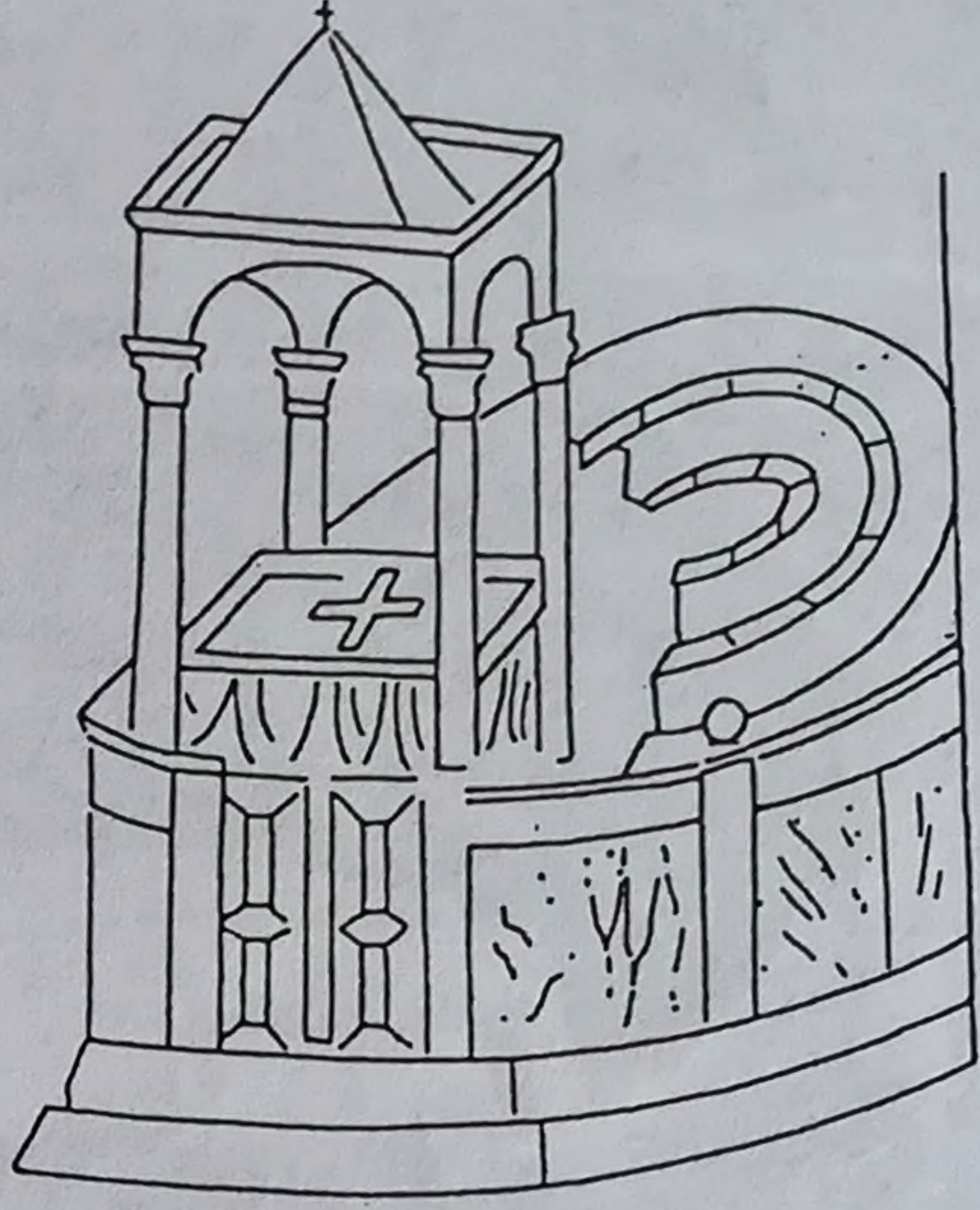
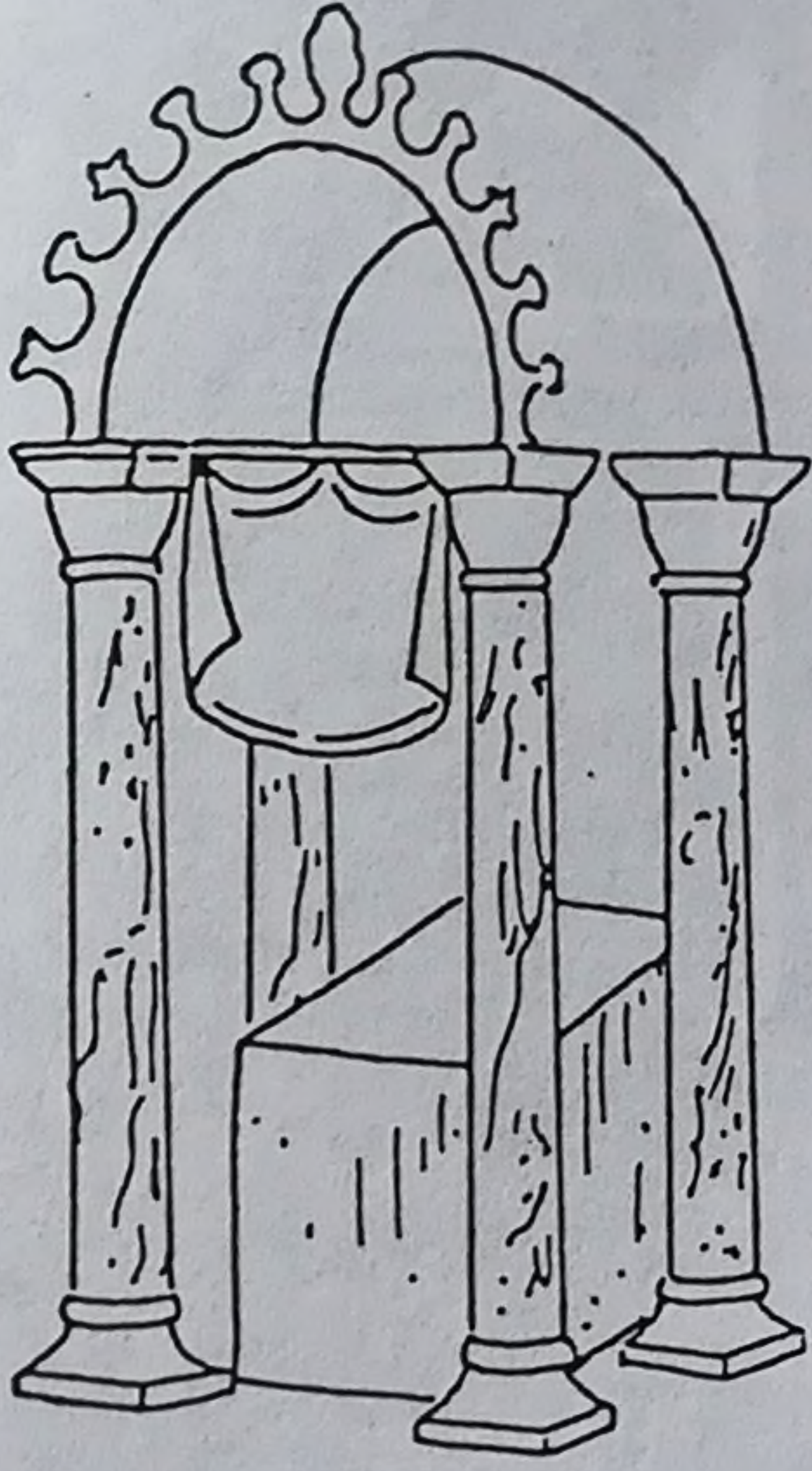
Çizim 21: Ambon Yan Levhaları

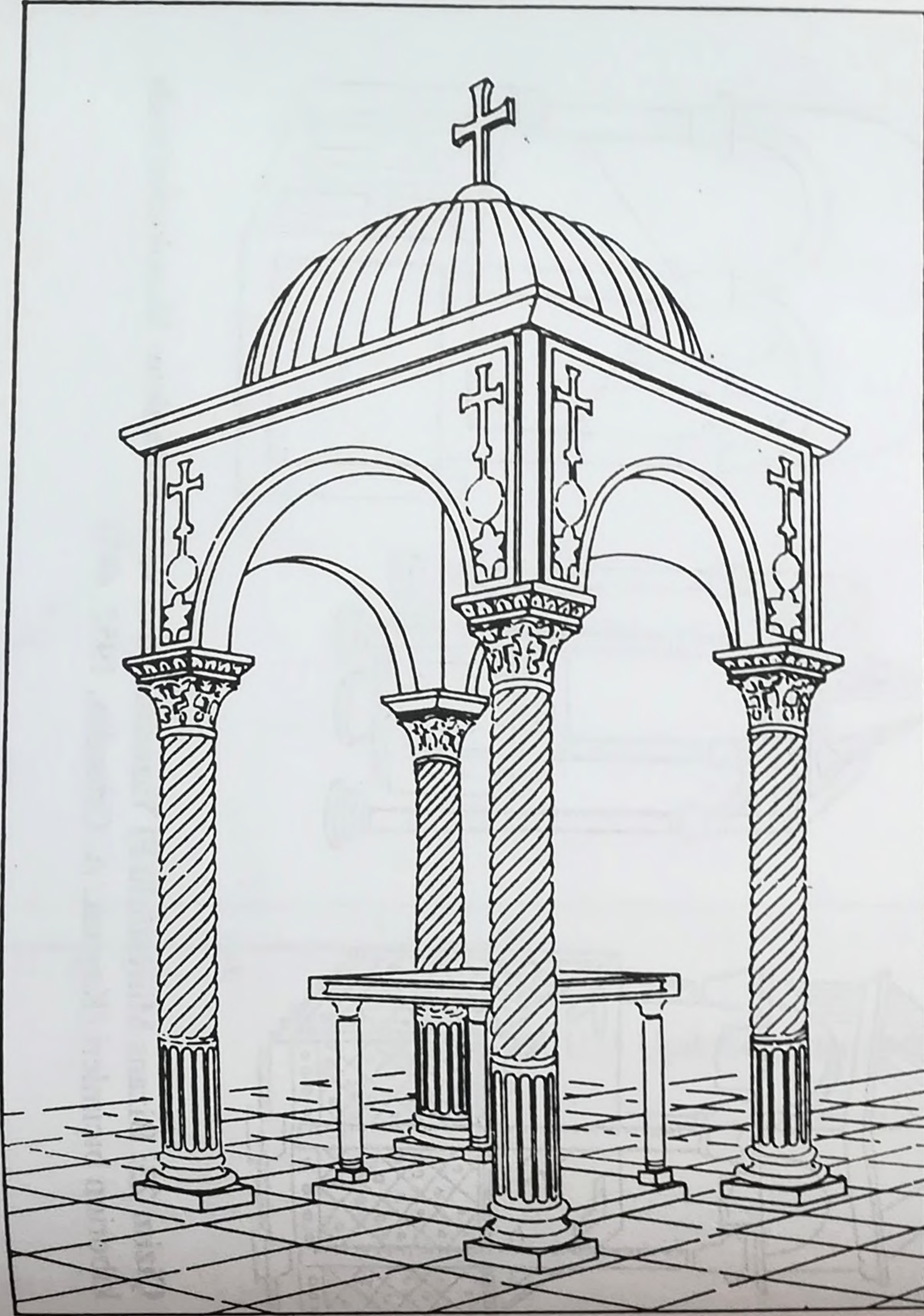
Çizim 22: U35 Uşak/Selçikler (Sebaste) Deposunda Ambon platformunun kesiti

Çizim 23: Bizans Minyatürlü El Yazmalarından Vatikan-Basileios Menologion'unda kiborion biçimleri (Kaynak: A. Orlandos, 1952, 481)

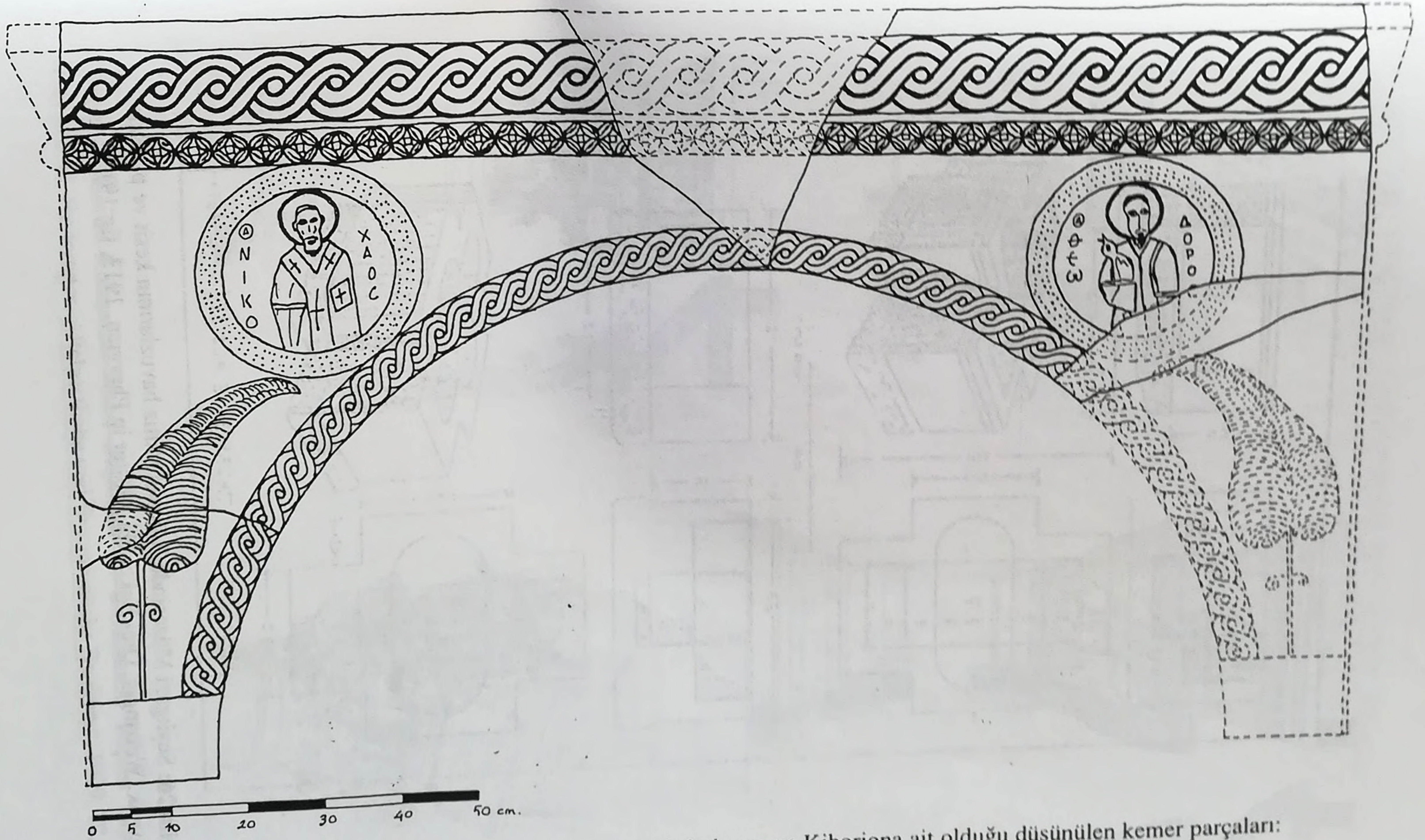

Çizim 24: a) Kiborion Çizimi (Kaynak: A. Orlandos, 1952, 473)

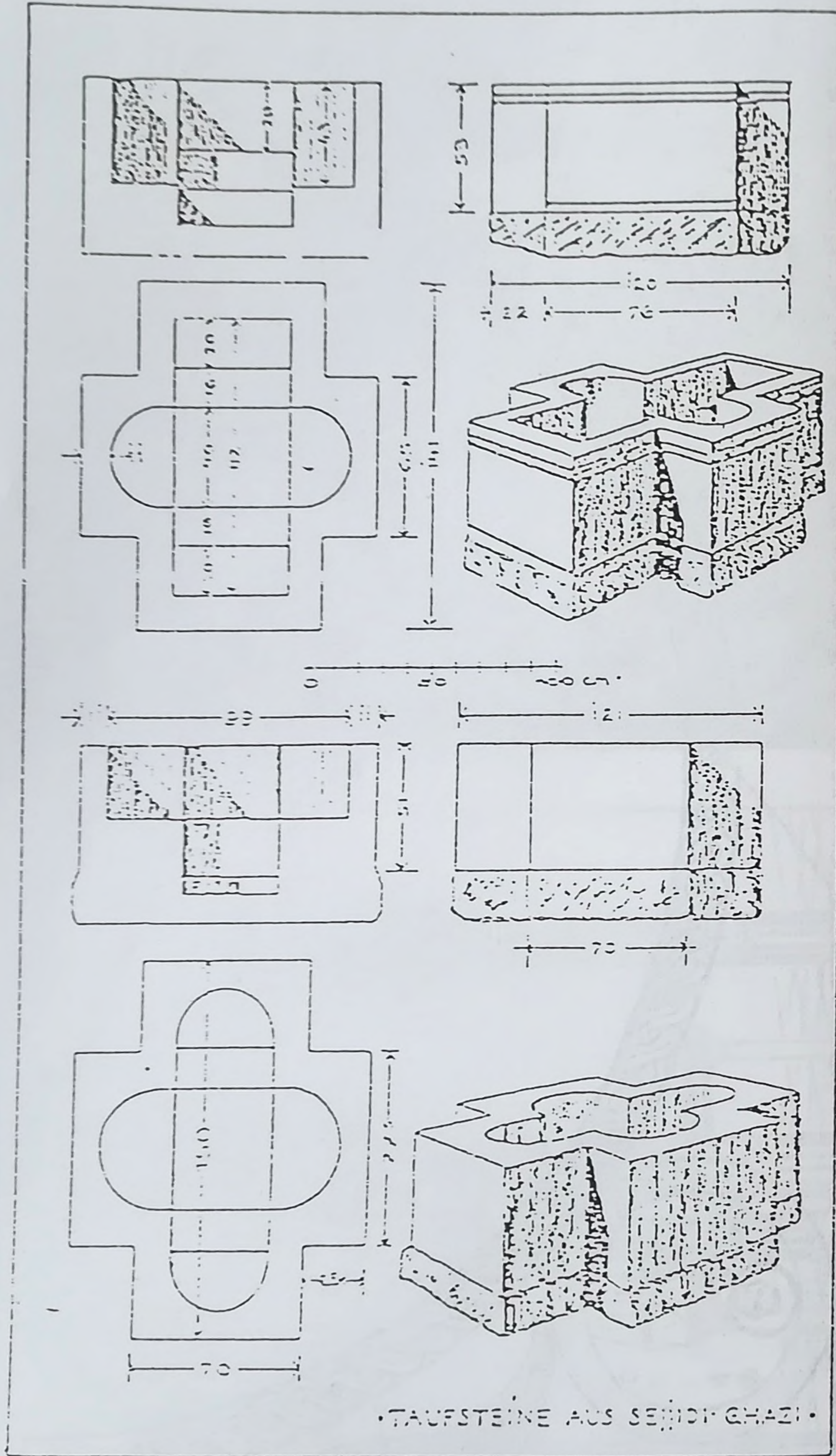
b) Kiborion: Ravenna, Sant'Apollinare in Classe

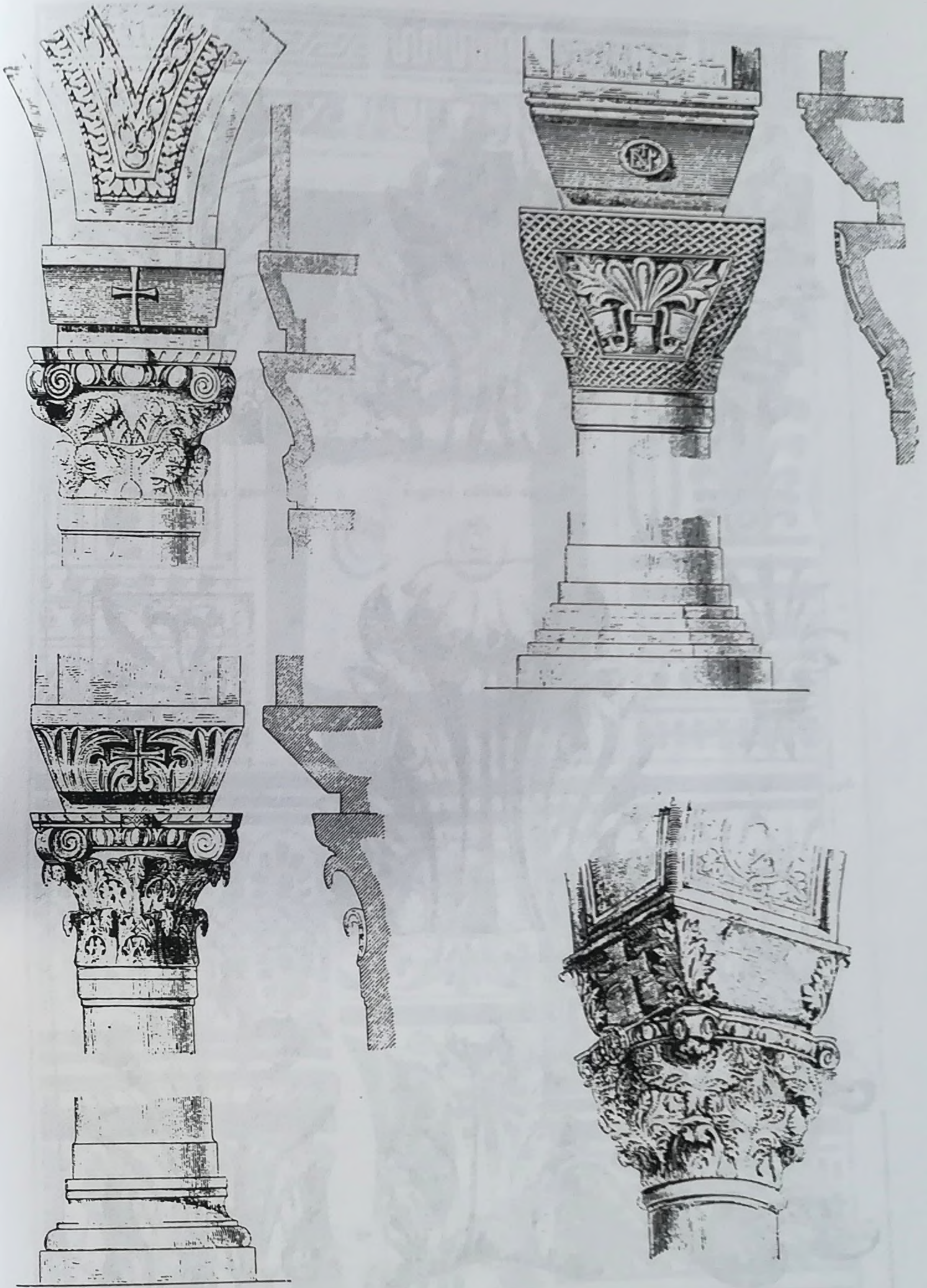
Çizim 25: Uşak/Selçukler (Sebasti) Deposunda bulunan ve Kiboriona ait olduğu düşünülen kemer parçaları:
U38 (Çizim: A. Deveci)

Çizim 26: Seyitgazi Müzesinde Bulunan Vaftiz havuzlarının kesit ve planları
(Kaynak: Wulzinger, Drei Bektaschi Klöster in Phrygien, 1913, fig:19)

Çizim 27: Korint-Kompozit Sütun Başlıkları ve üstlerindeki Impost başlıkları
(Kaynak: H. Holtzinger, Altchristliche und Byzantinische Baukunst, 1909, 72, 73)

Tabii kenger

Yunan üslubu kenger

Roma üslubu kenger

Asur üslubu palmet

Rönesans üslubu kenger

Dorik üslubu palmet

XVinci Louis üslubu kenger

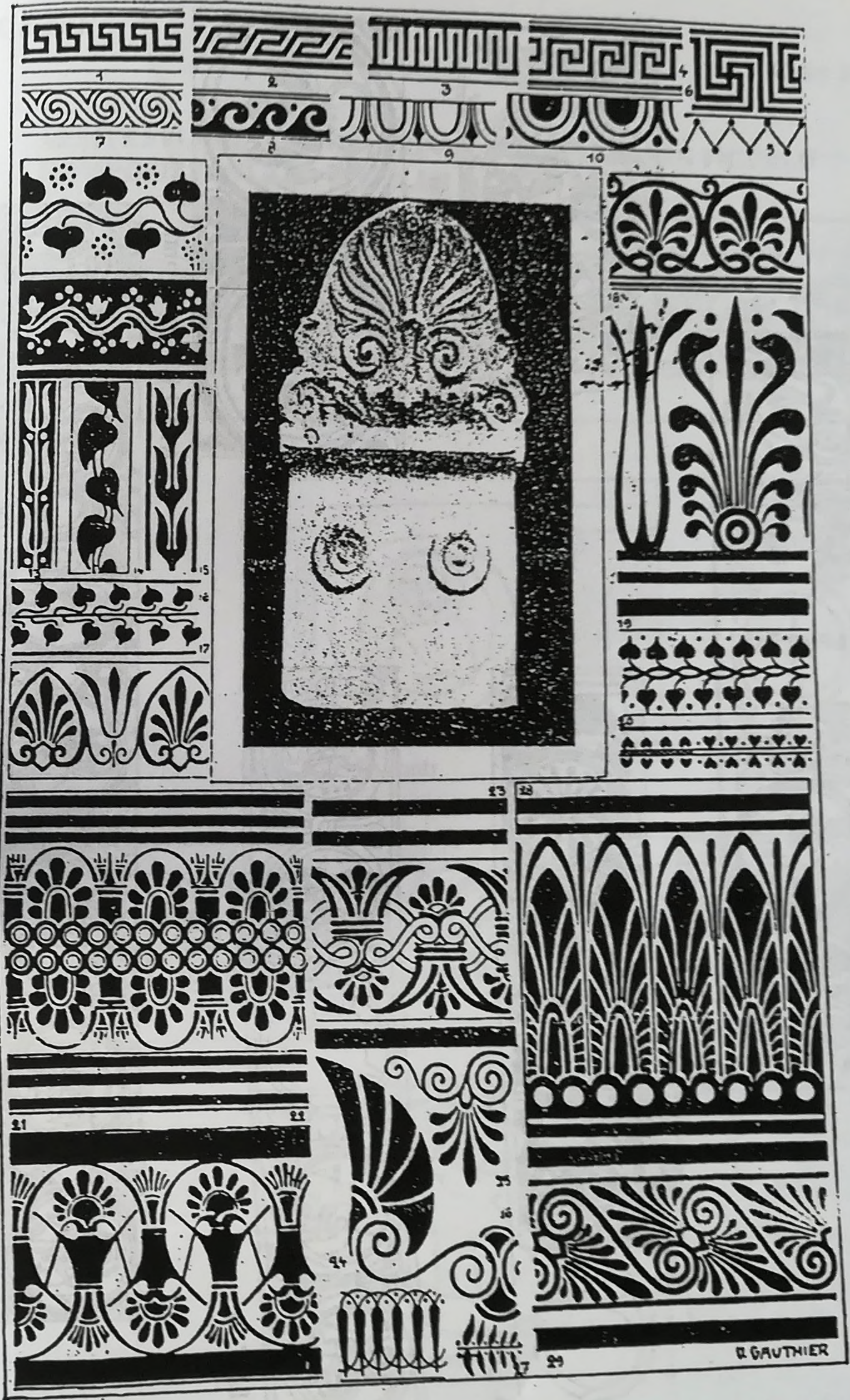

XIIIüncü Louis üslubu kenger

XIVüncü Louis üslubu kenger

Çizim 29: Antik Çağ Bezeme Motifleri (Kaynak: C.E.Arseven, anat Ansiklopedisi, C. 5 2161)

ARŞİTRAVLARIN ÖNYÜZLERİNDE GÖRÜLEN İNSAN FİĞÜRLÜ KOMPOSİZYONLAR – (AZİZLER 1)

A6-LEV.9

A10-LEV.13

A10-LEV.13. avrıntı

A17-LEV.19.

A17-LEV.19. avrıntı

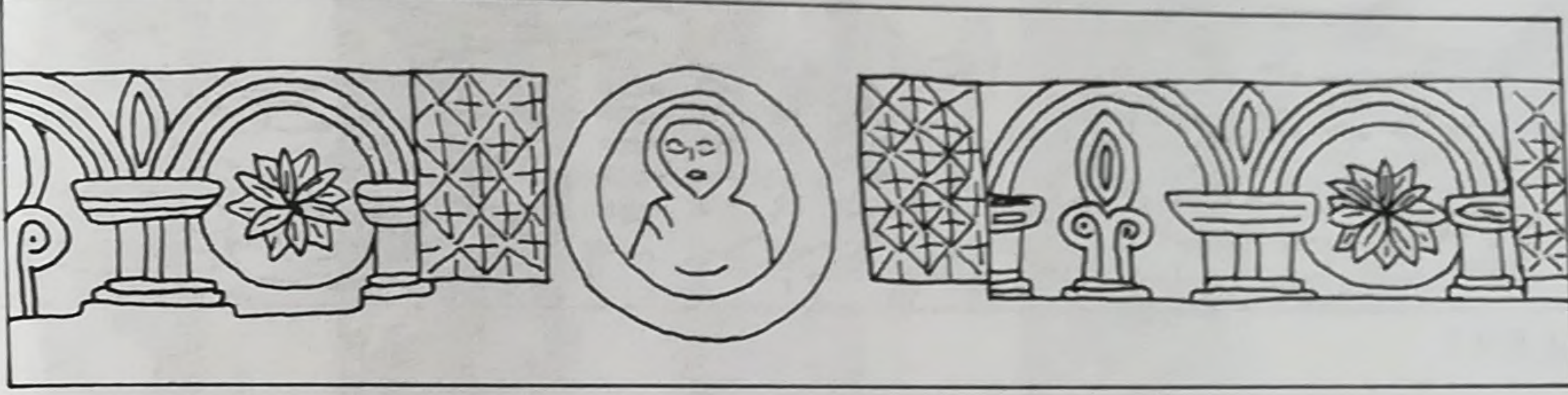

(SEBASTE ARŞİTRAVIDİN) ORTA KISMI = Melekler, Meryem, İsa, Yahya: Deesis Kompozisyonu

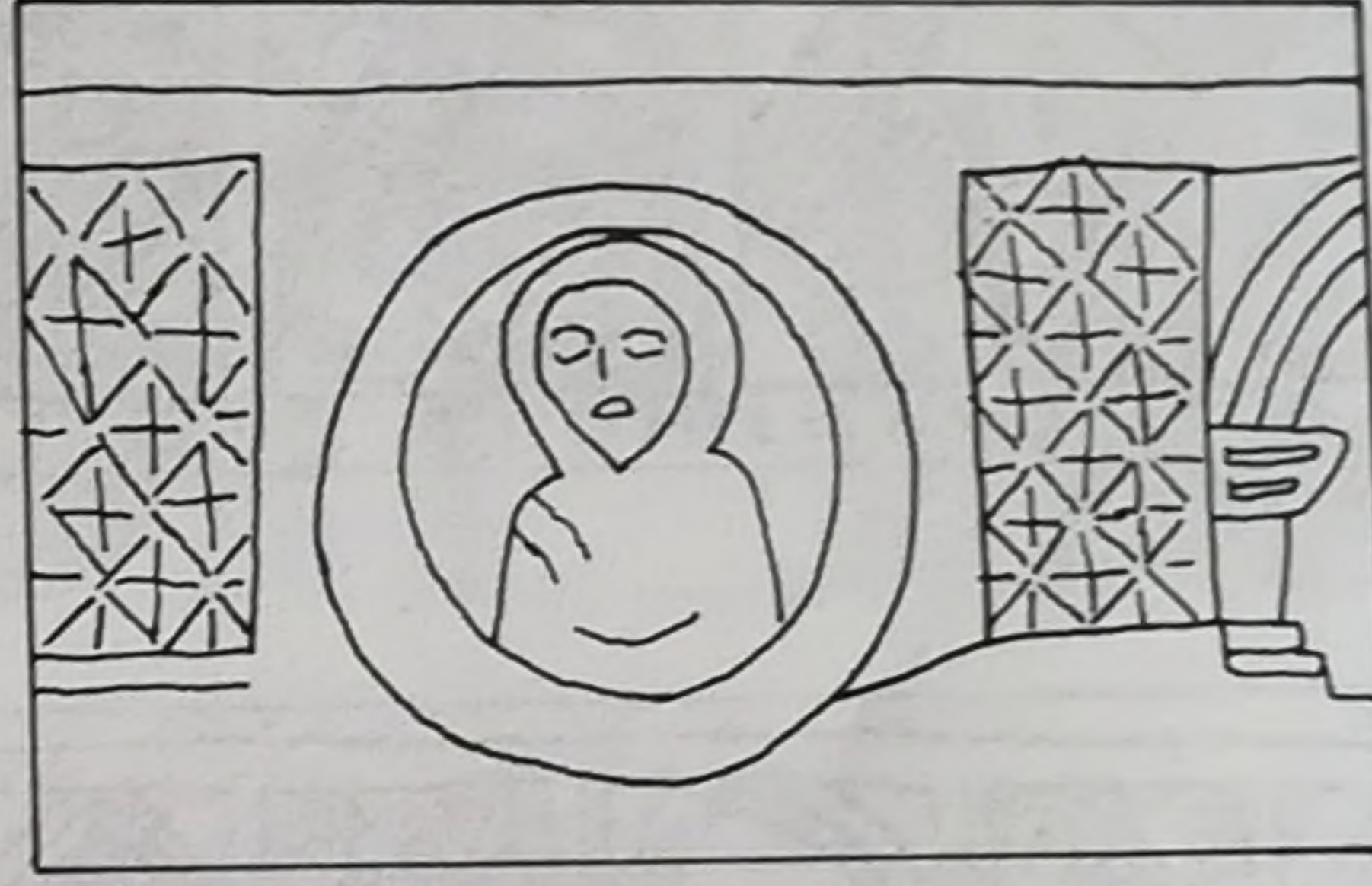
U1-LEV.33

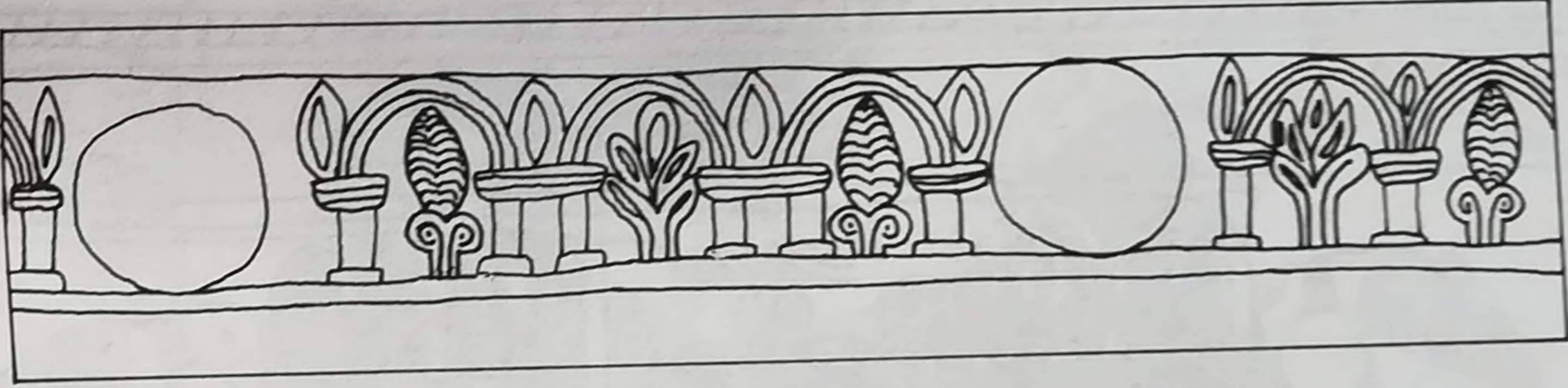
ARŞİTRAVLARIN ÖNYÜZLERİNDE GÖRÜLEN İNSAN FIGÜRLÜ
KOMPOSİZYONLAR - (AZİZLER 1)

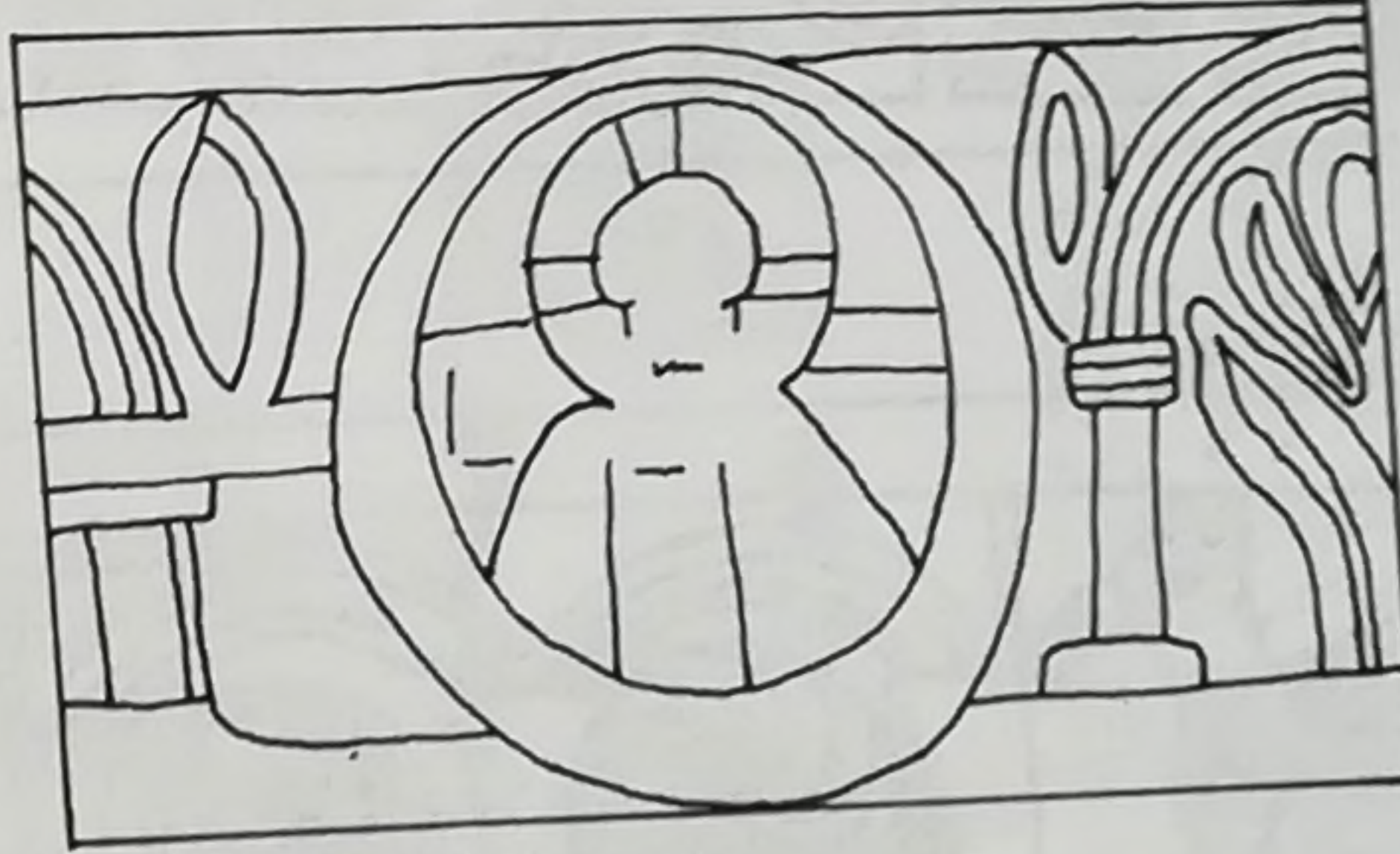
U2-LEV.34

U2-LEV.34Avrıntı

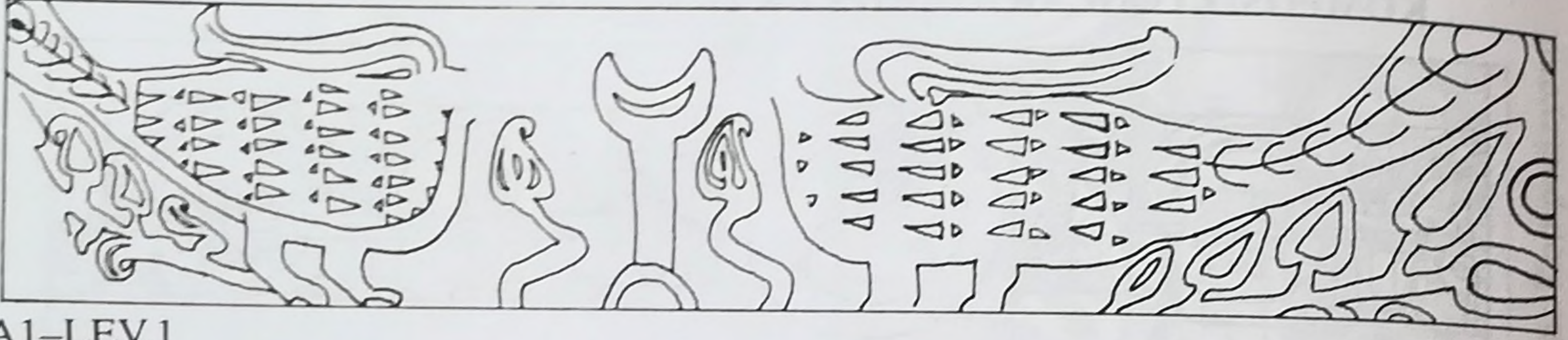
U3-LEV.35

U2-LEV.34 Avrıntı

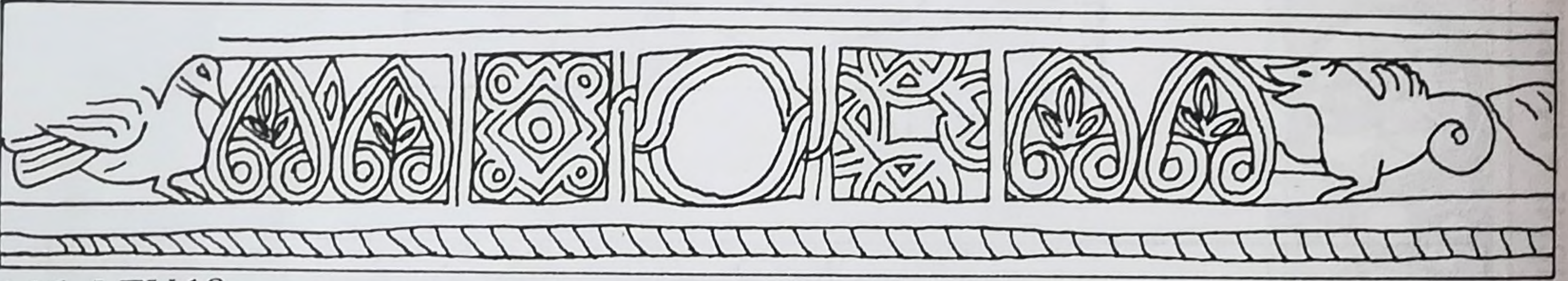
ARŞİTRAVLARIN ÖNYÜZLERİNDE GÖRÜLEN
HAYVAN FİGÜRLÜ KOMPOSİZYONLAR

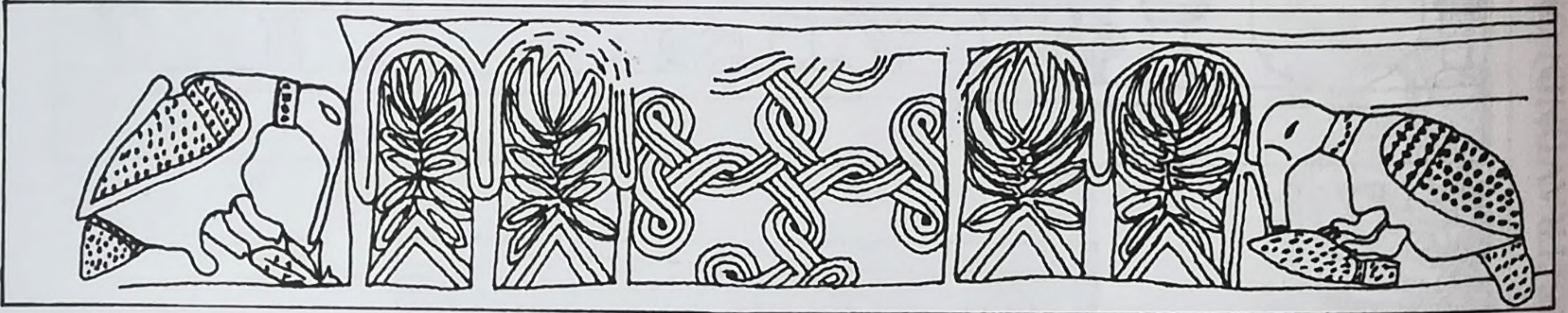
A1-LEV.1

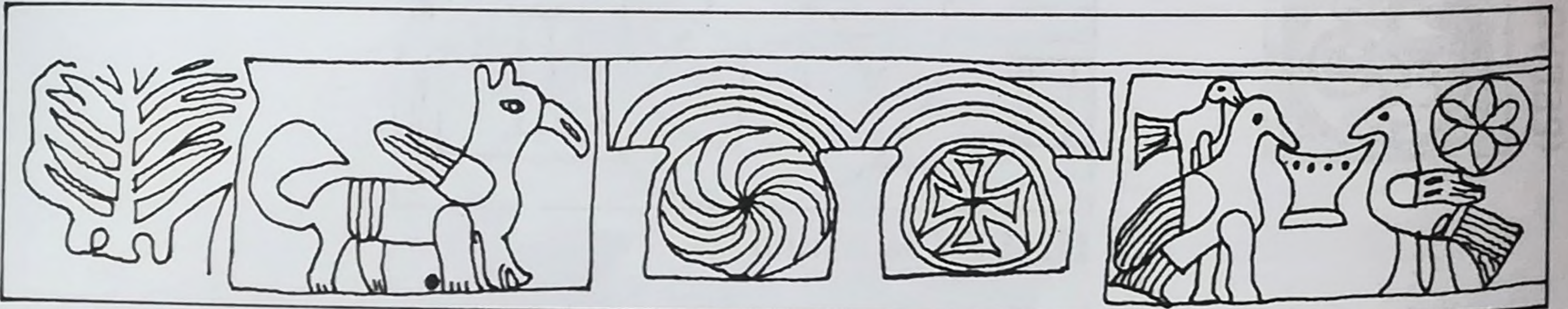
A2-LEV.2

A16-LEV.18

A21-LEV.22

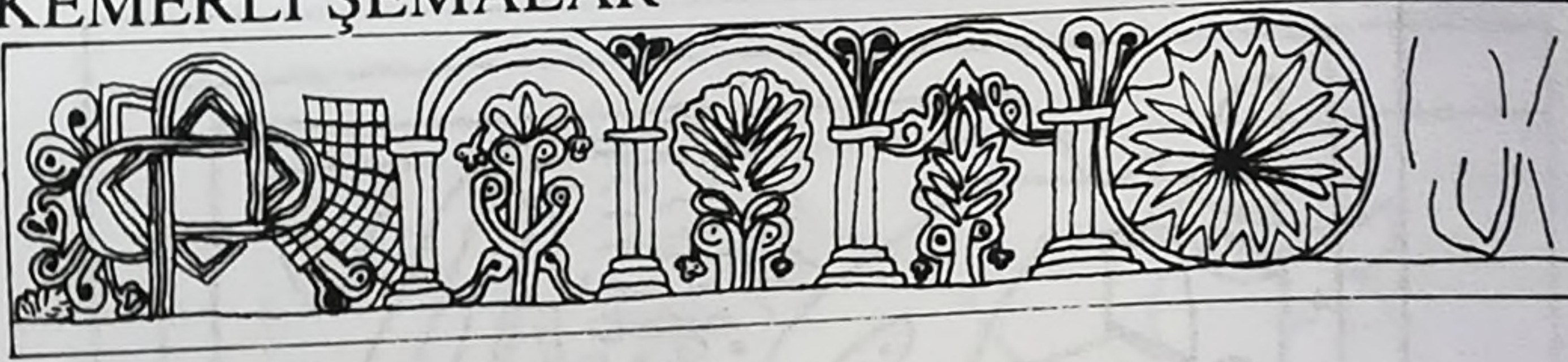

S1-LEV.28

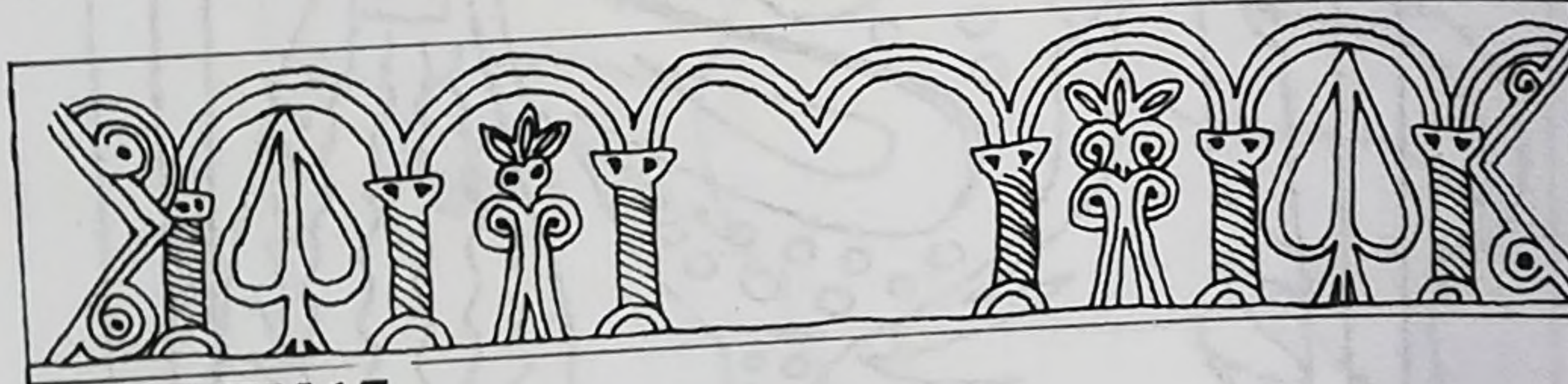

ARŞİTRAVLARIN ÖNYÜZLERİNDE GÖRÜLEN DEKORATİF KOMPOSİZYONLAR (KEMERLİ ve DÜĞÜMLÜ ŞEMALAR)

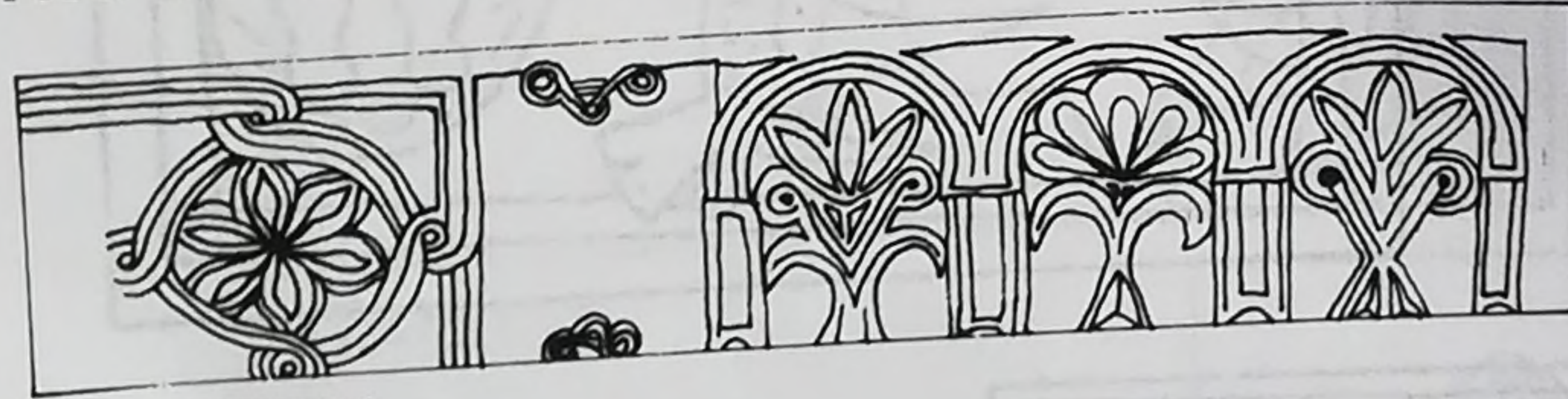
KEMERLİ ŞEMALAR

A8-LEV.12

A18-LEV.17

A20-LEV.21

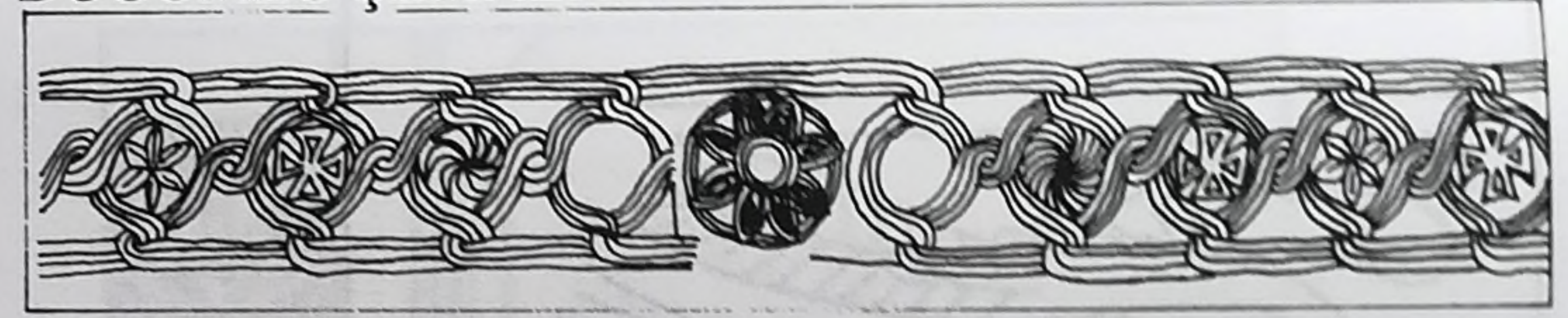

U5-LEV.37

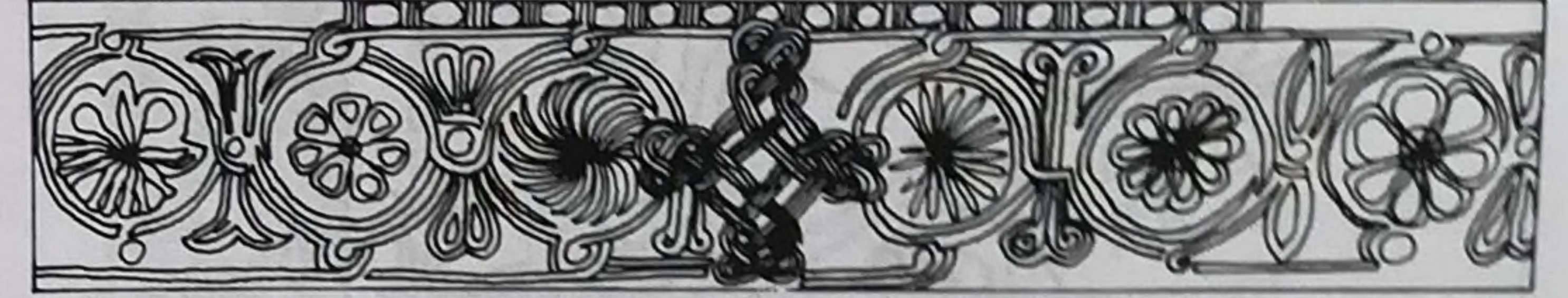

(KEMERLİ ve DÜĞÜMLÜ ŞEMALAR)
A5-LEV.7

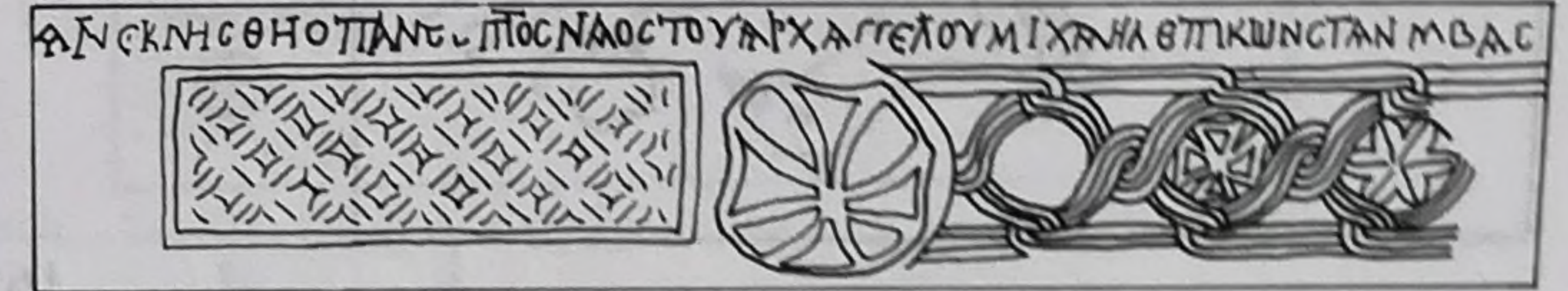
DÜĞÜMLÜ ŞEMALAR

A24-LEV.25

A23-LEV.24

A25-LEV.27

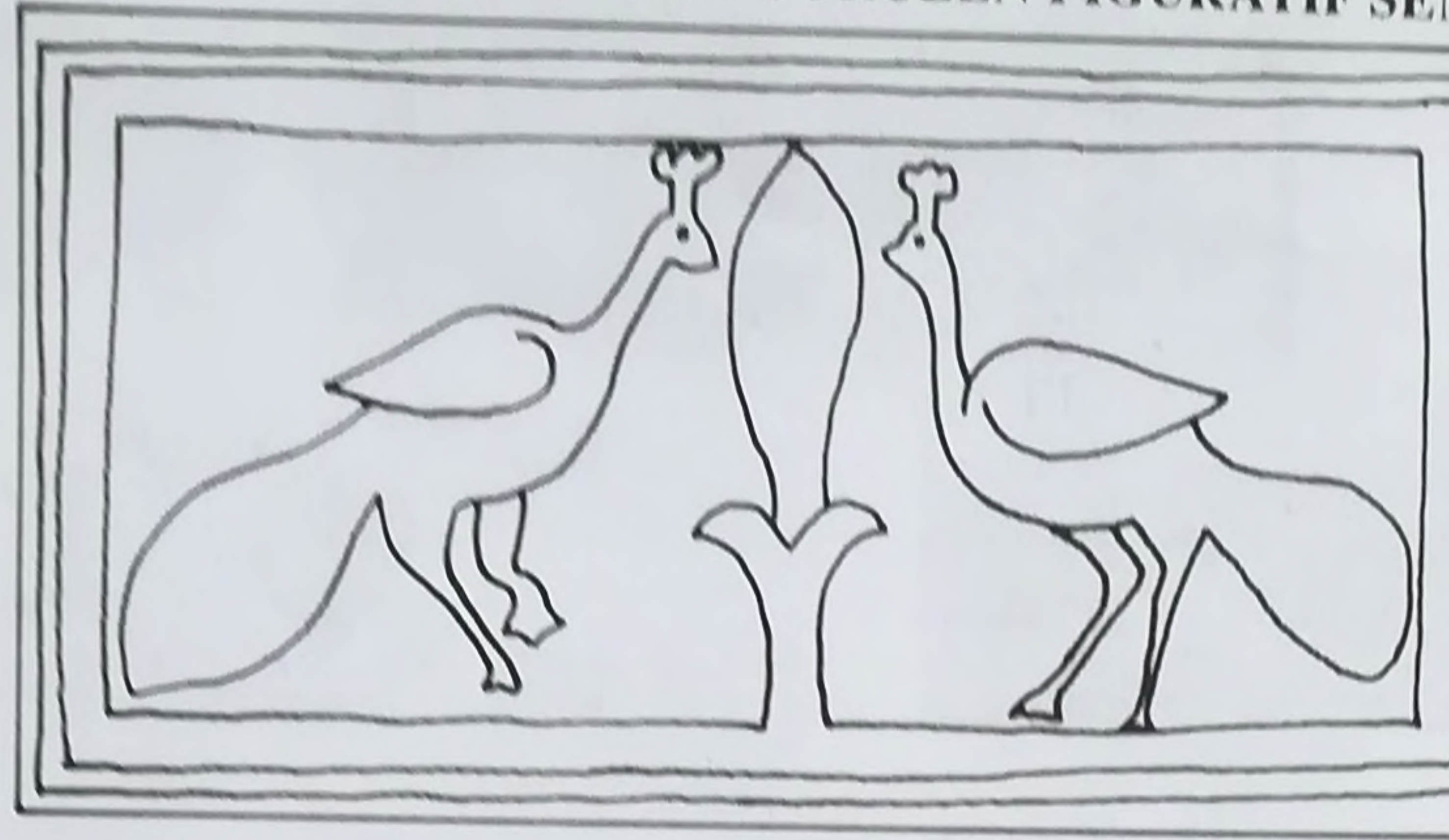

U4-LEV.37

KORKULUK LEVHALARINDA GÖRÜLEN FİĞÜRATİF SEMALAR - 1

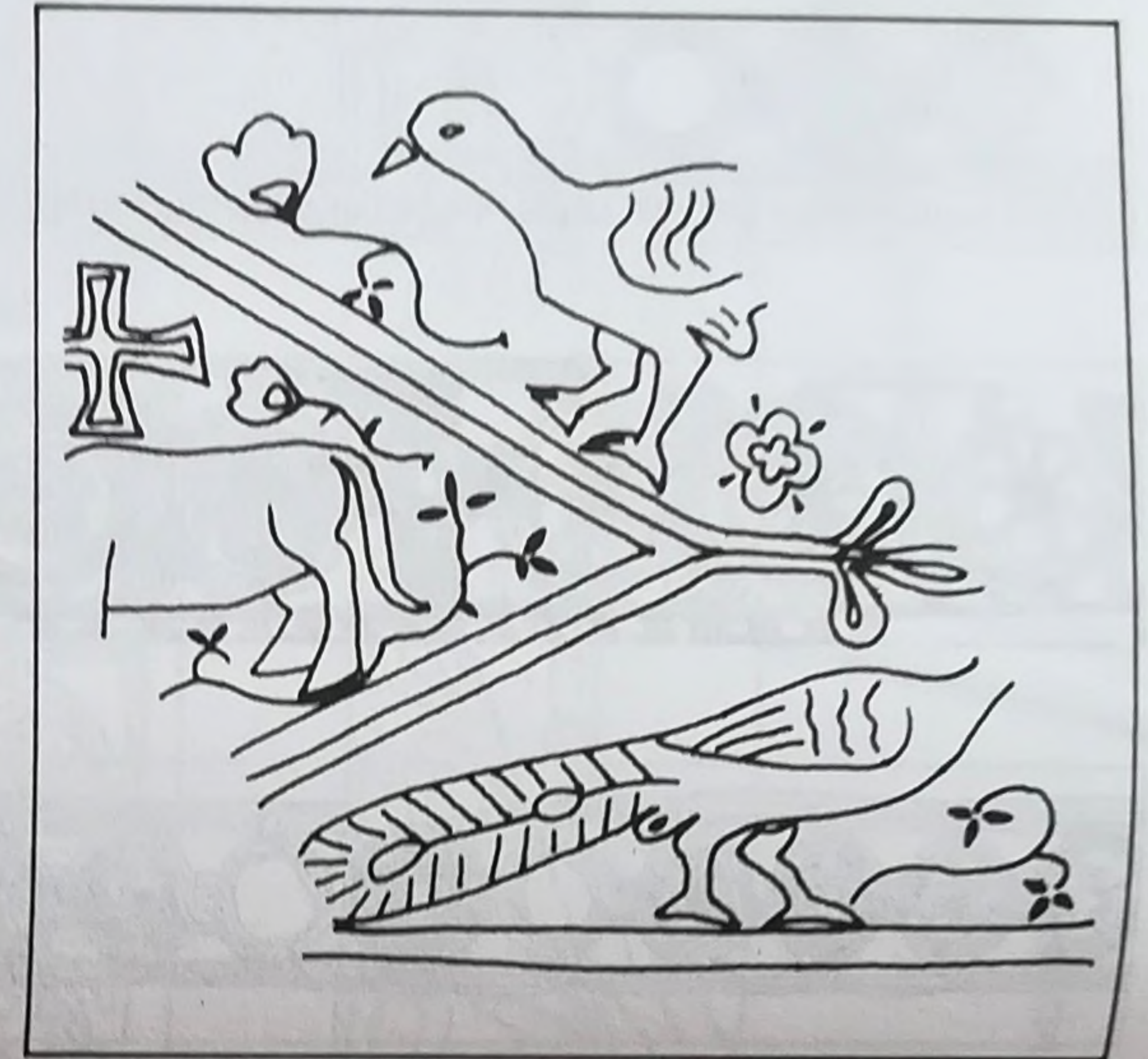
Çizim 34

E15-LEV.91

A45-LEV.89

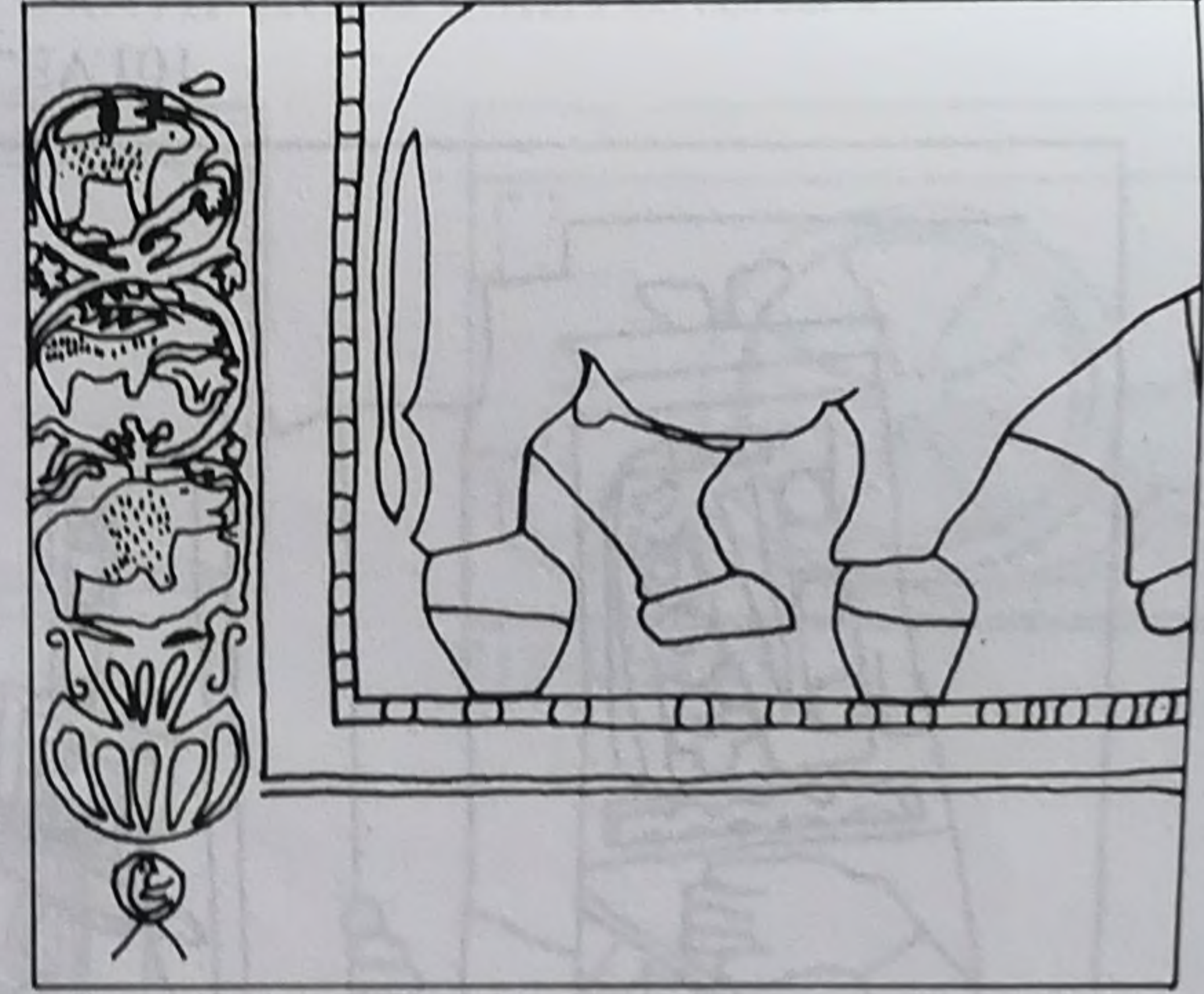
U44-LEV.98

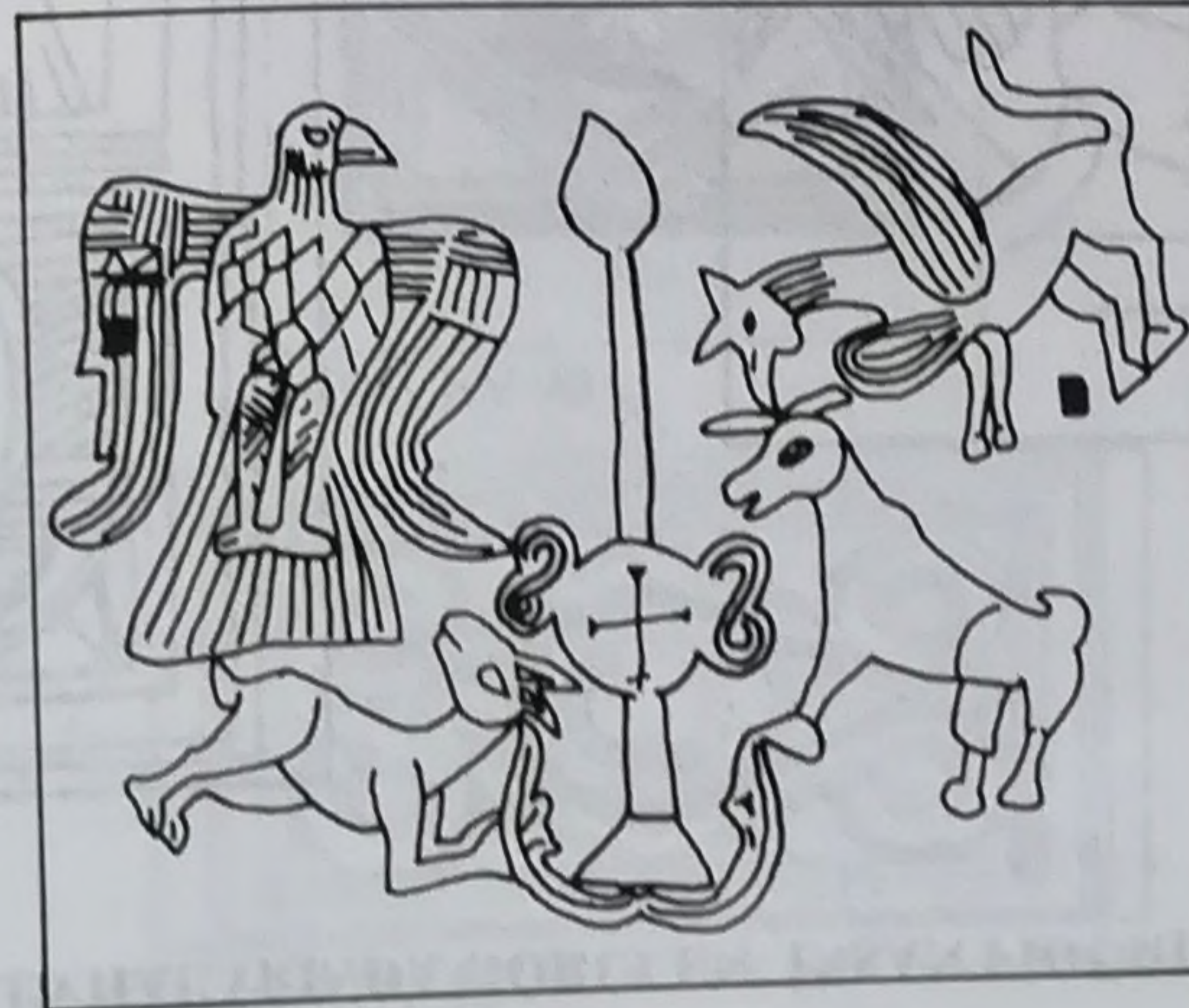
KORKULUK LEVHALARINDA GÖRÜLEN FİĞÜRATİF ŞEMALAR – 2

A40-LEV.85

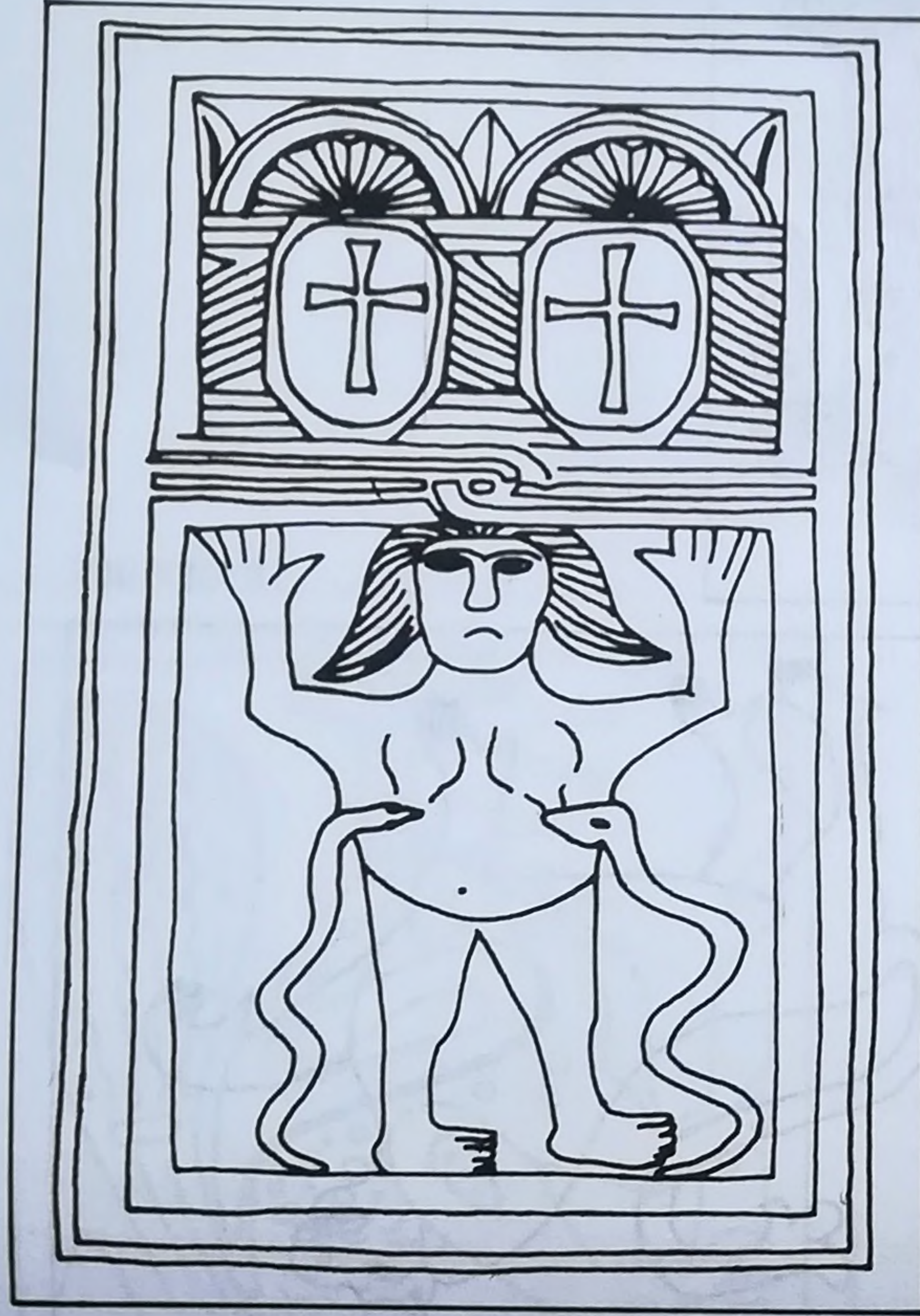
A41-LEV.85

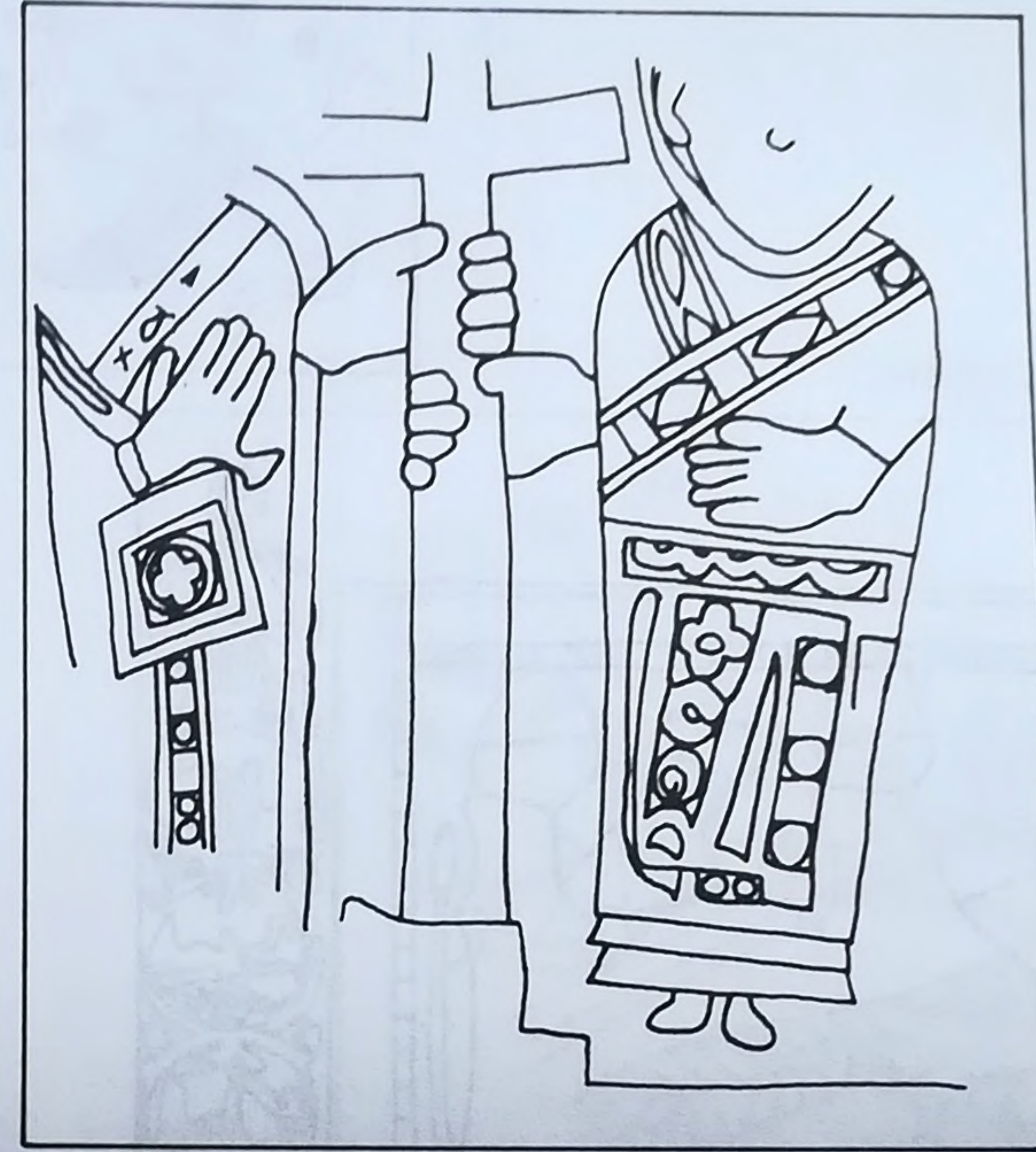
U41-LEV.96

KORKULUK LEVHALARINDA GÖRÜLEN İNSAN FİĞÜRLÜ KOMPOSİZYONLAR

A49-LEV100

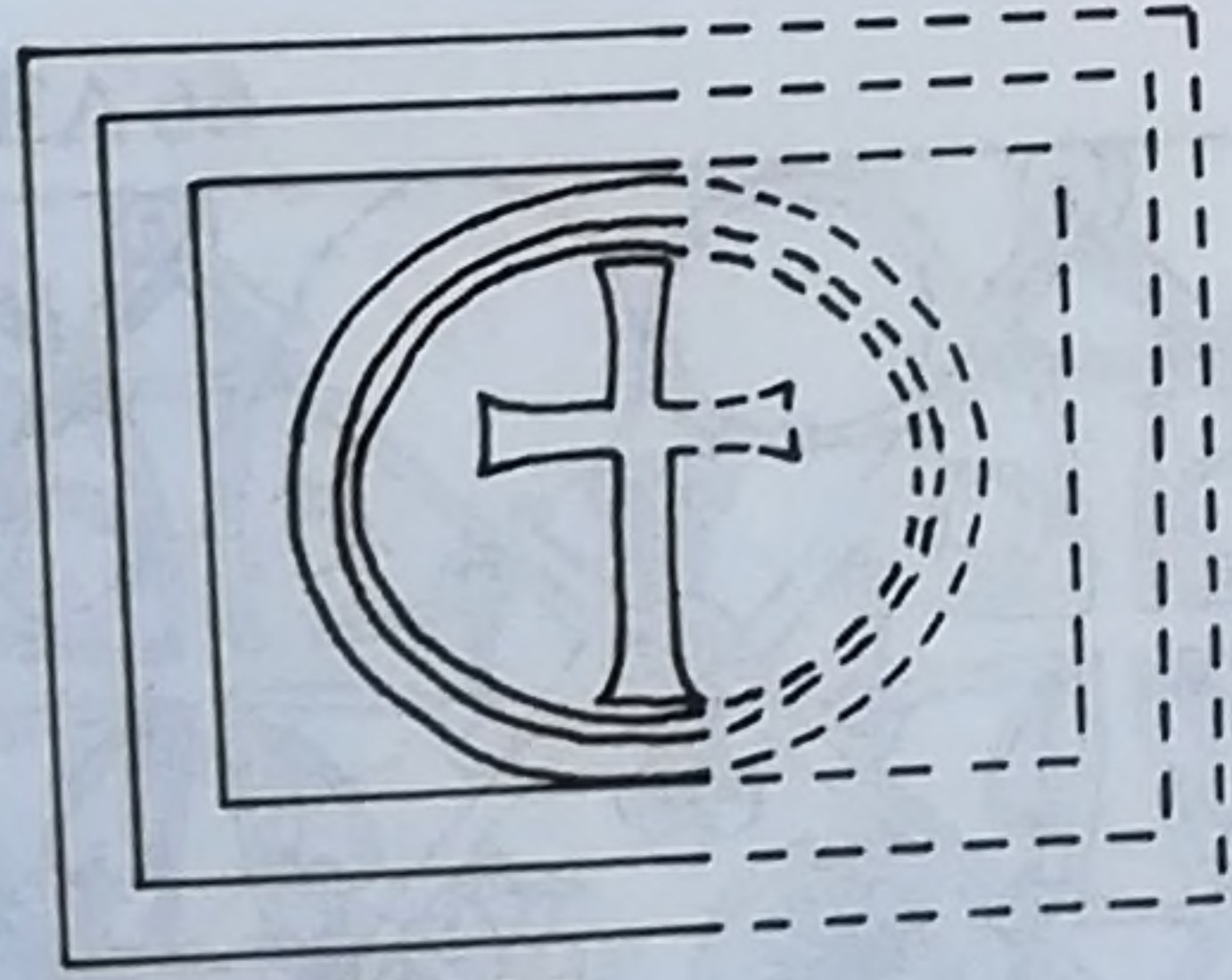

K4-LEV.101

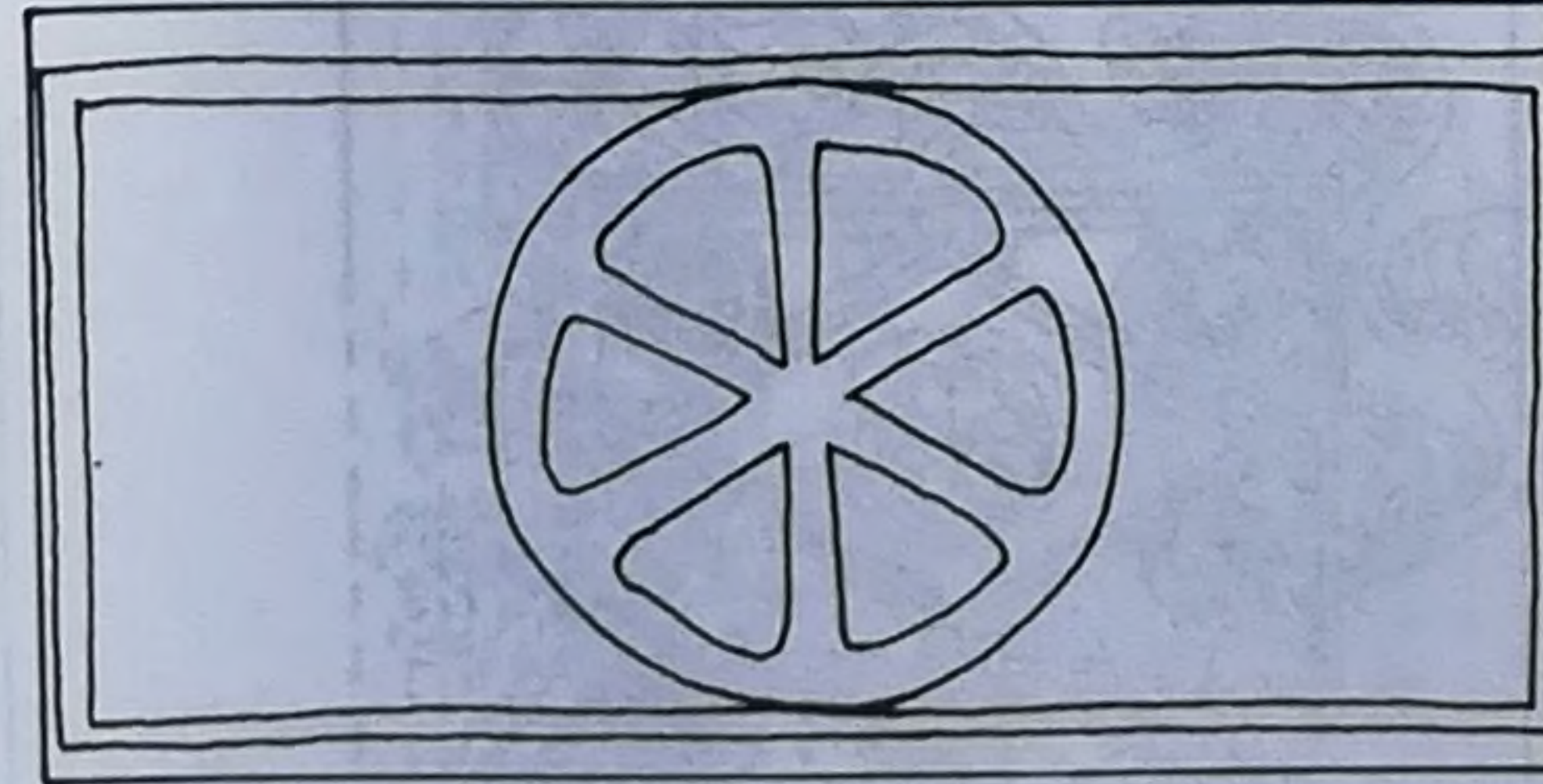

KORKULUK LEVHALARINDA GÖRÜLEN DEKORATİF KOMPOSİZYONLAR I

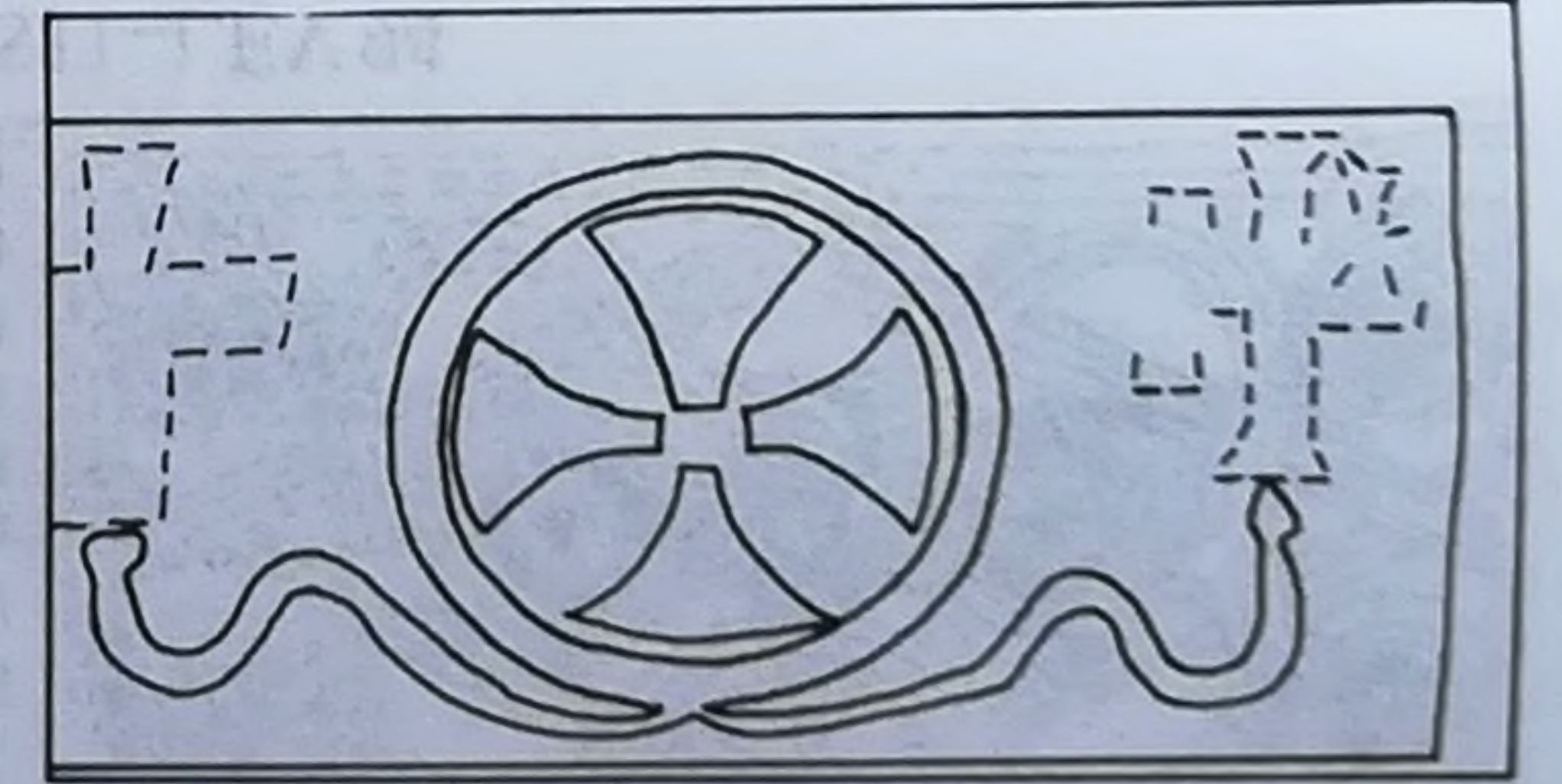
Çizim 37

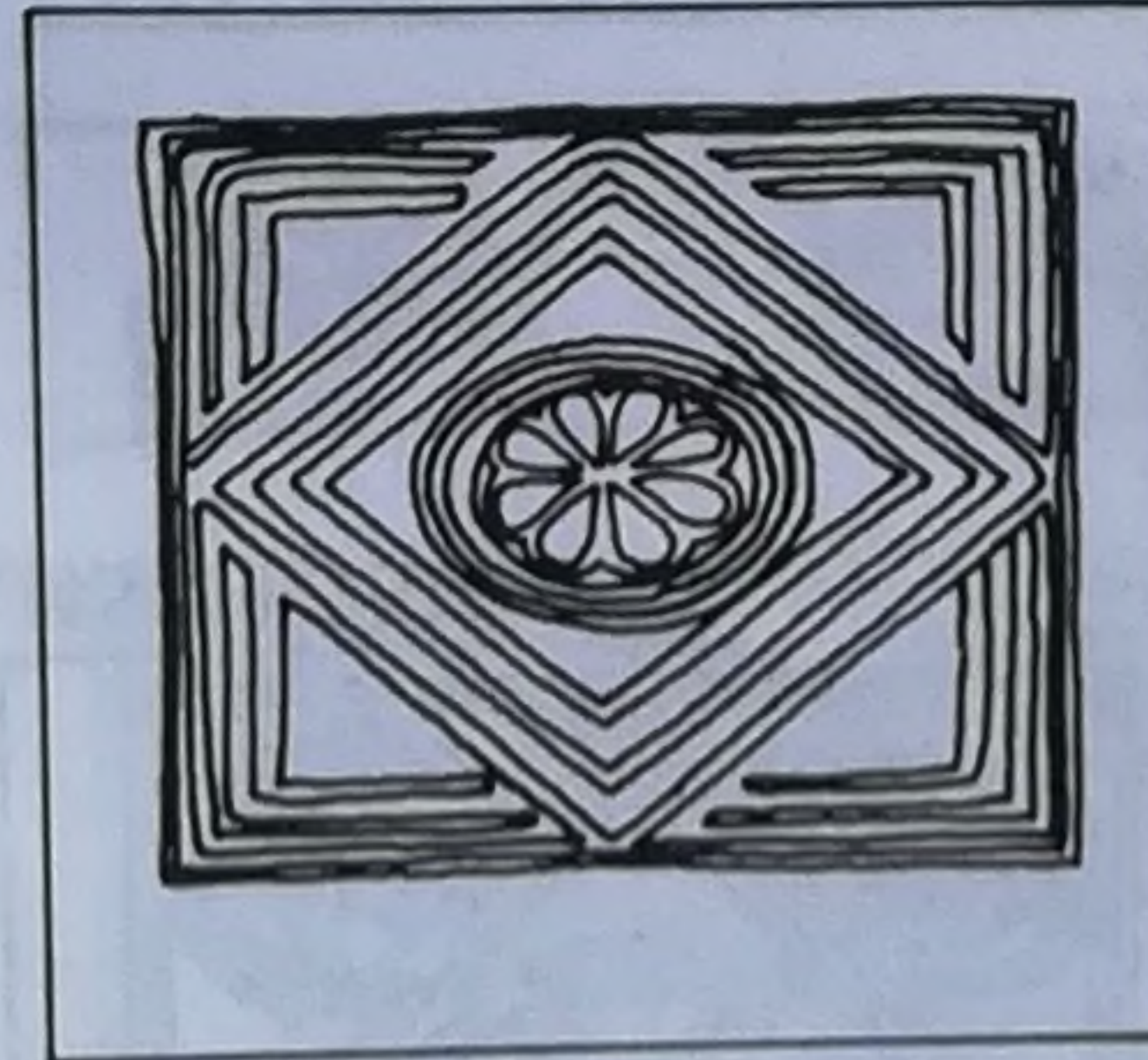
S15-LEV.95

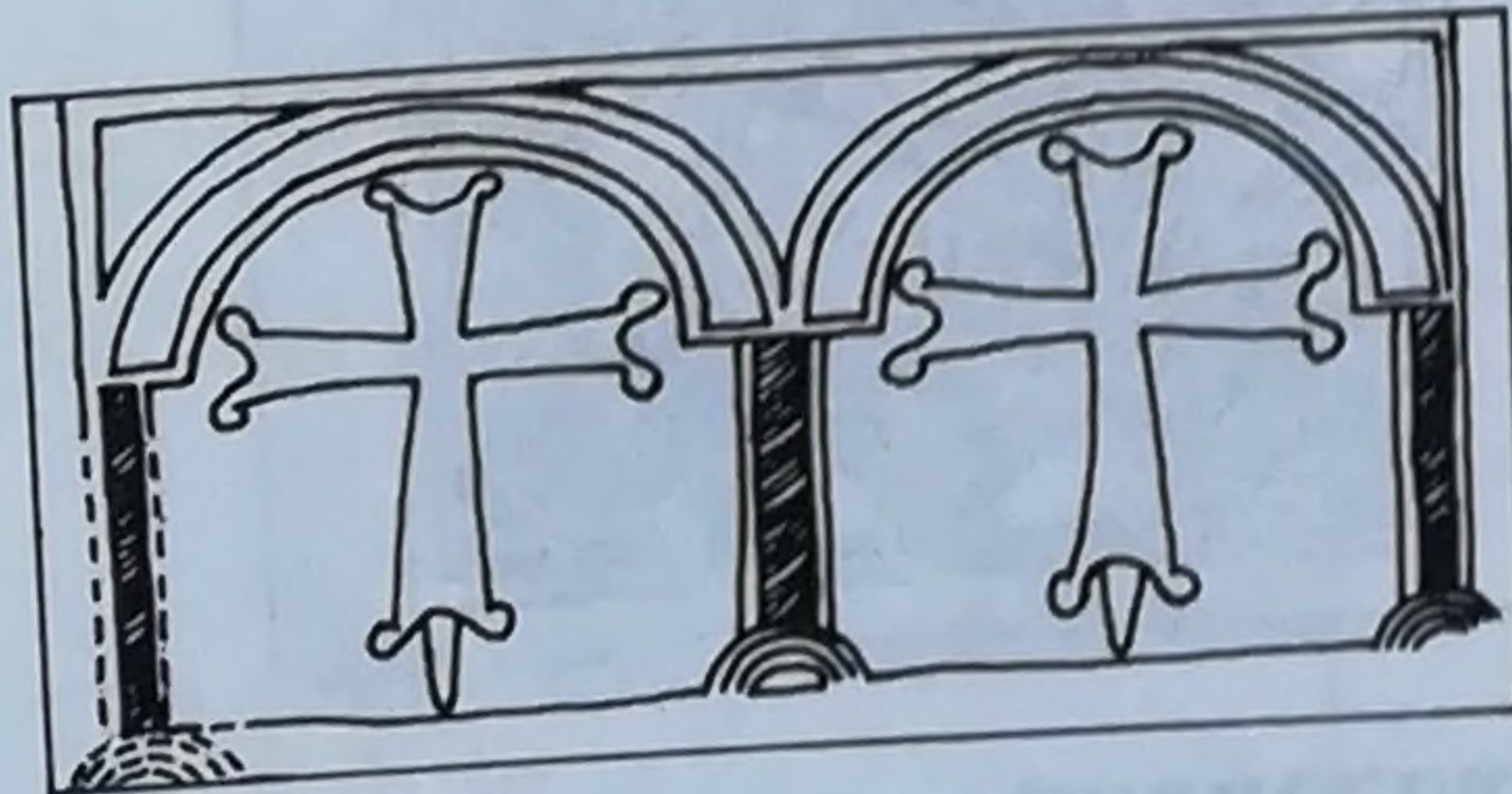
E14-LEV.91

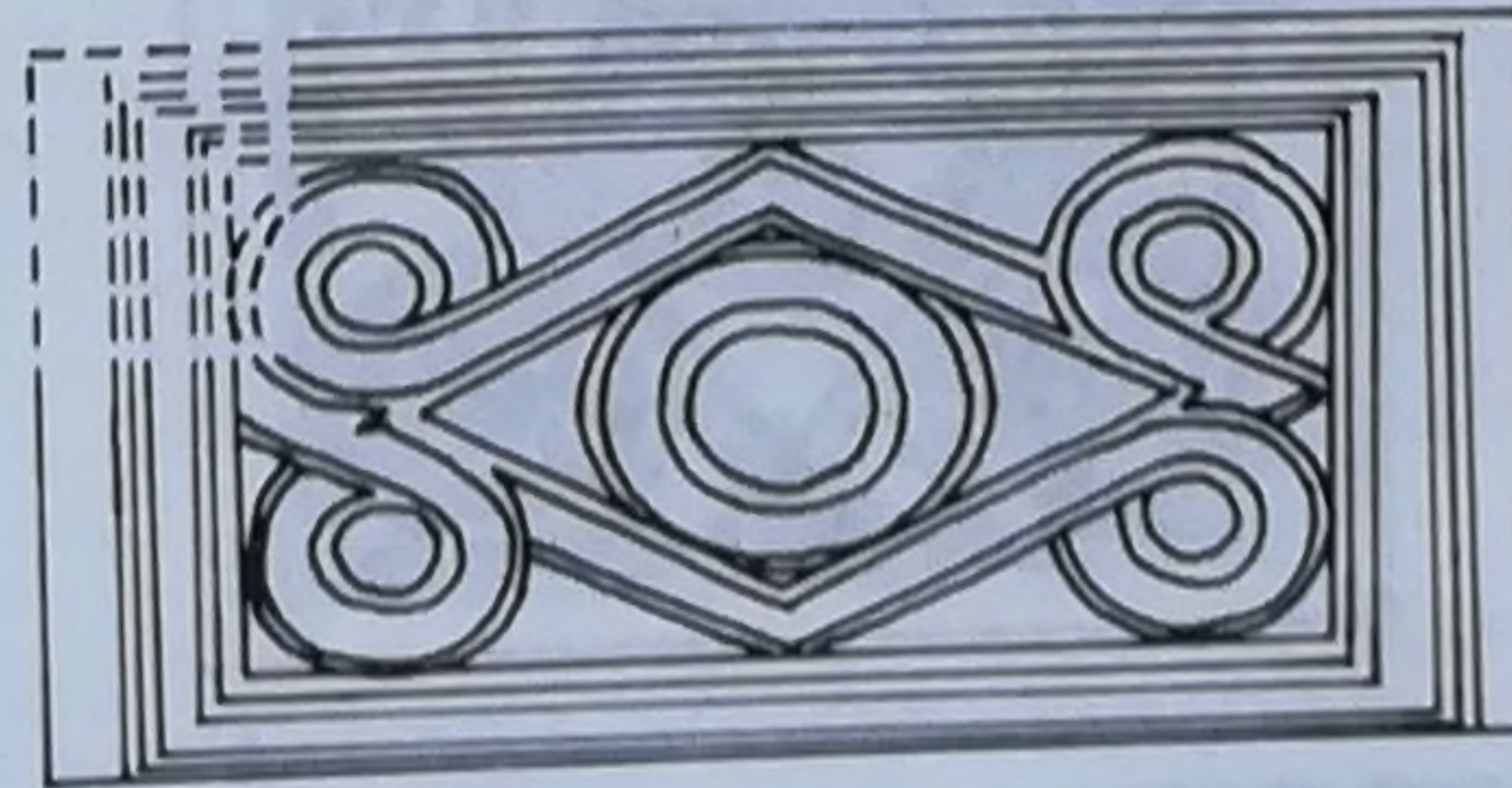
E13-LEV.90

A48-LEV.90

E16a-LEV.92

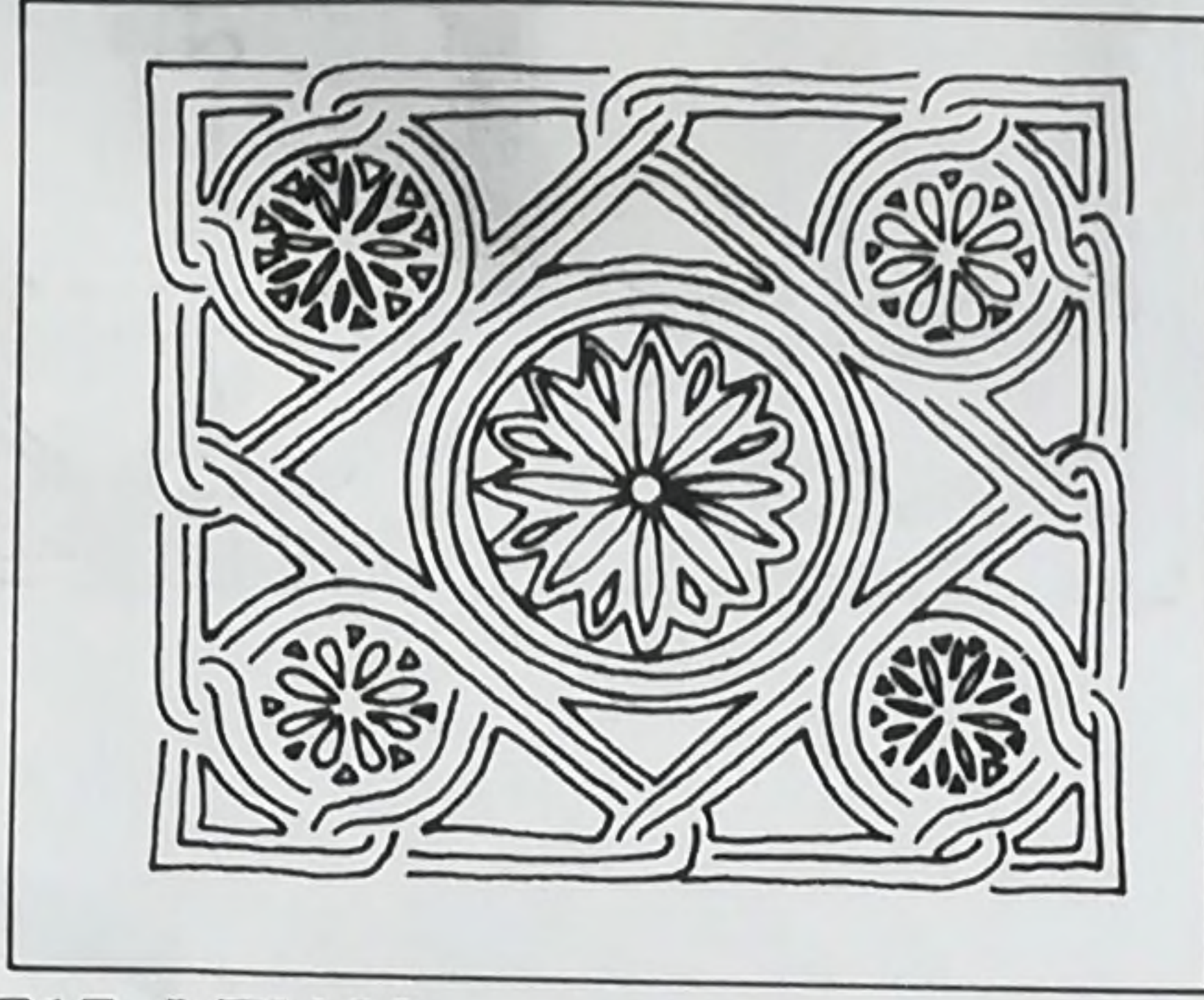

E16b-LEV.92

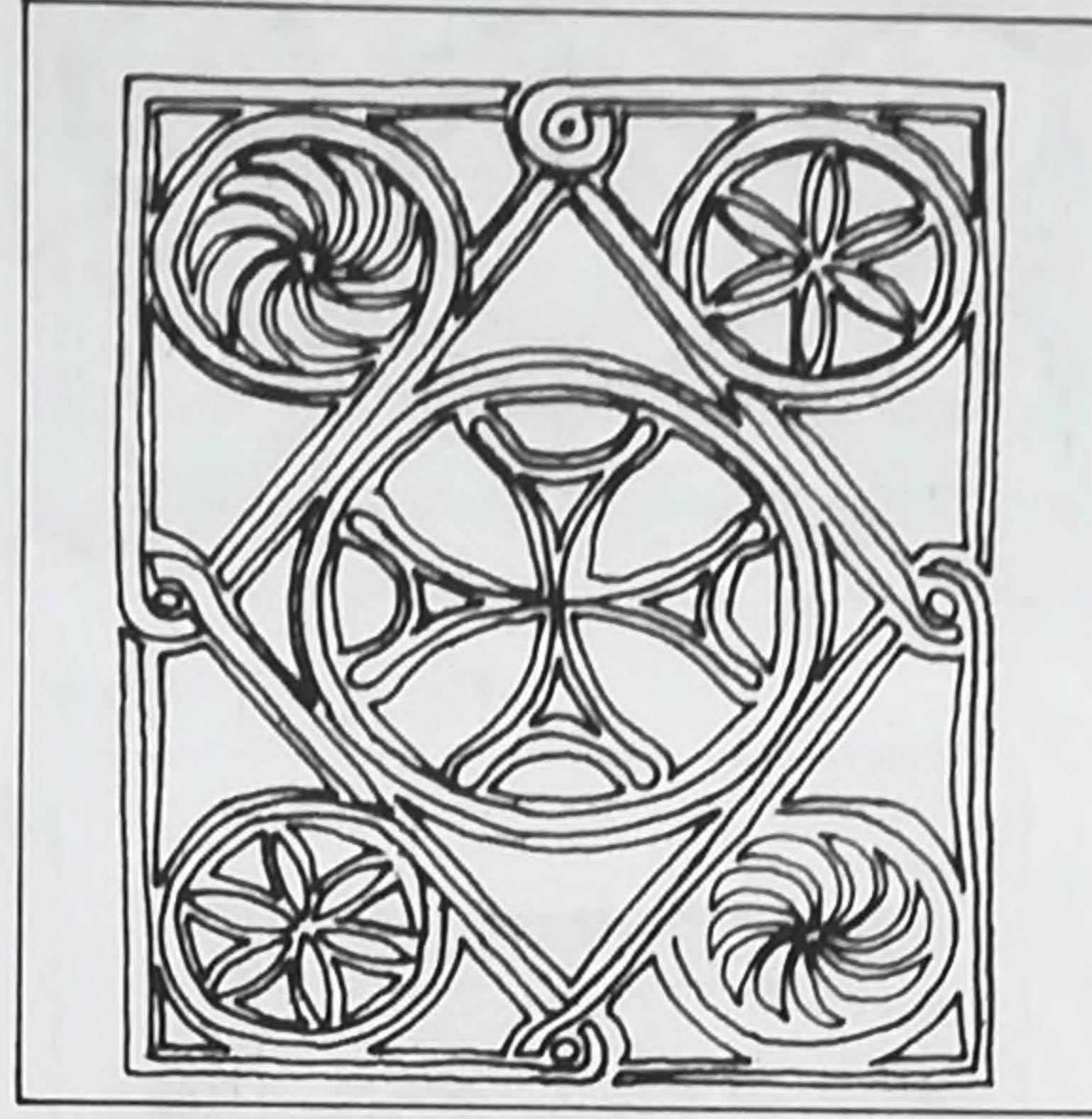

H12-LEV.93

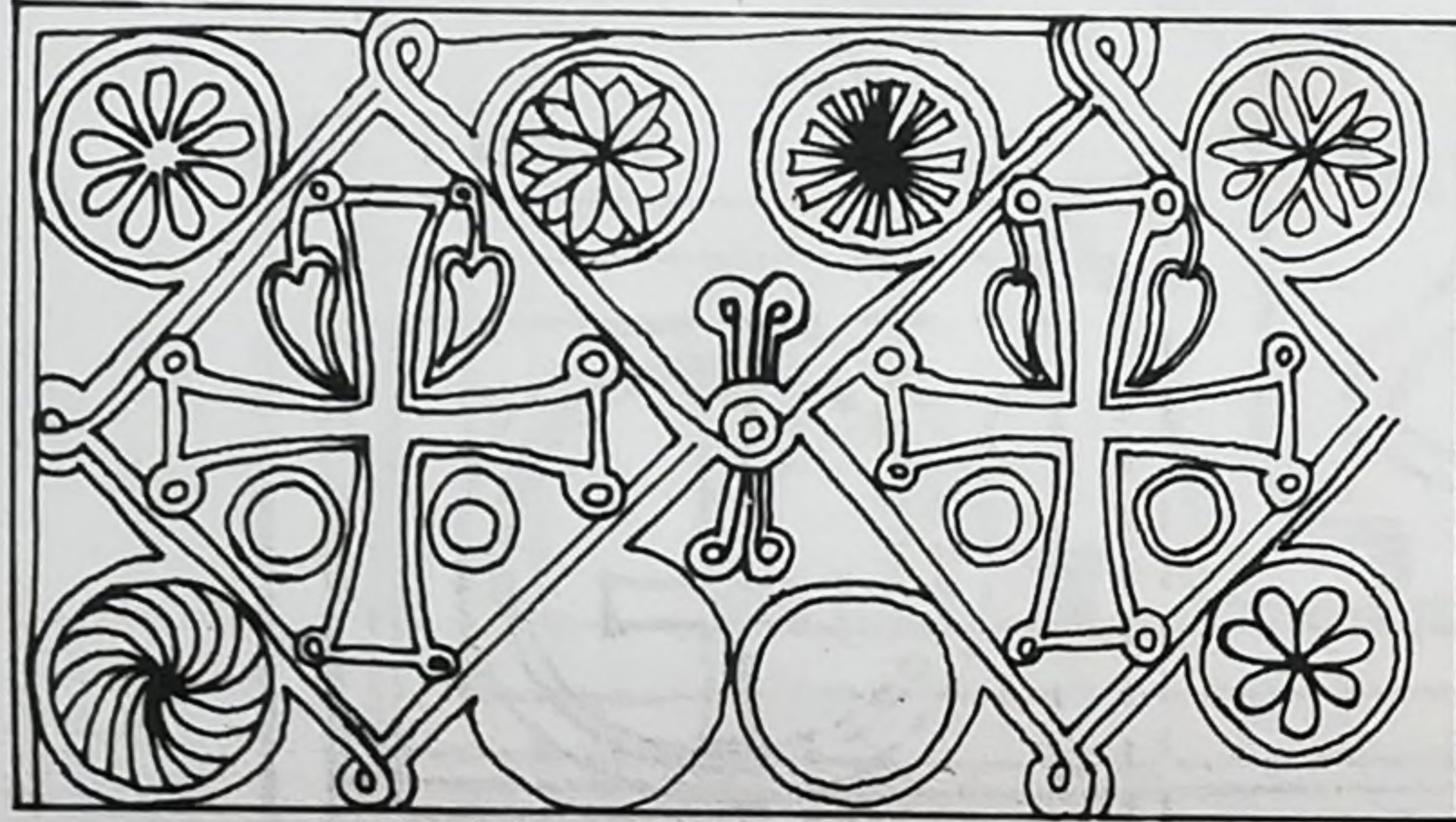
E17-LEV.93

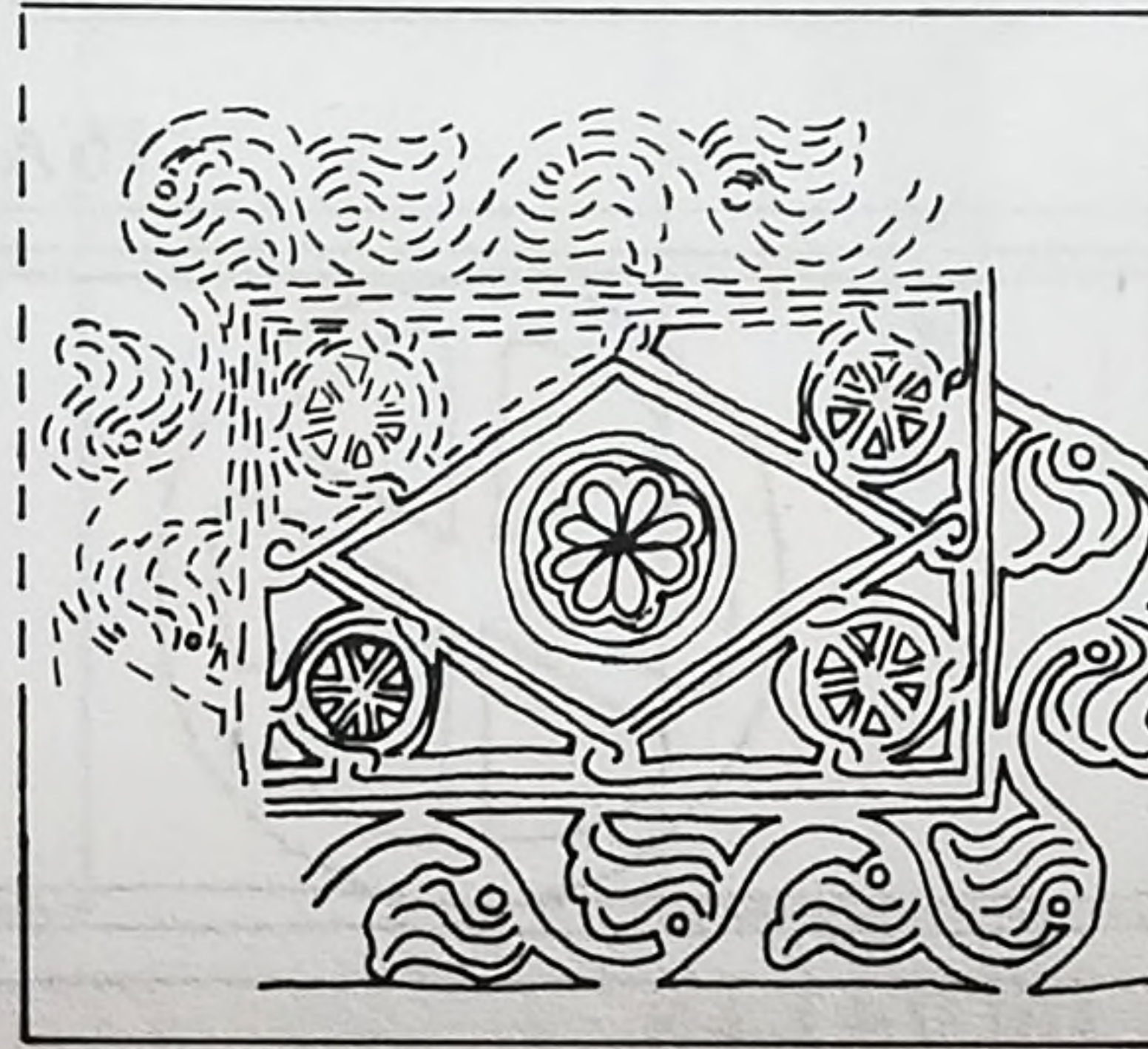
U45-LEV.98

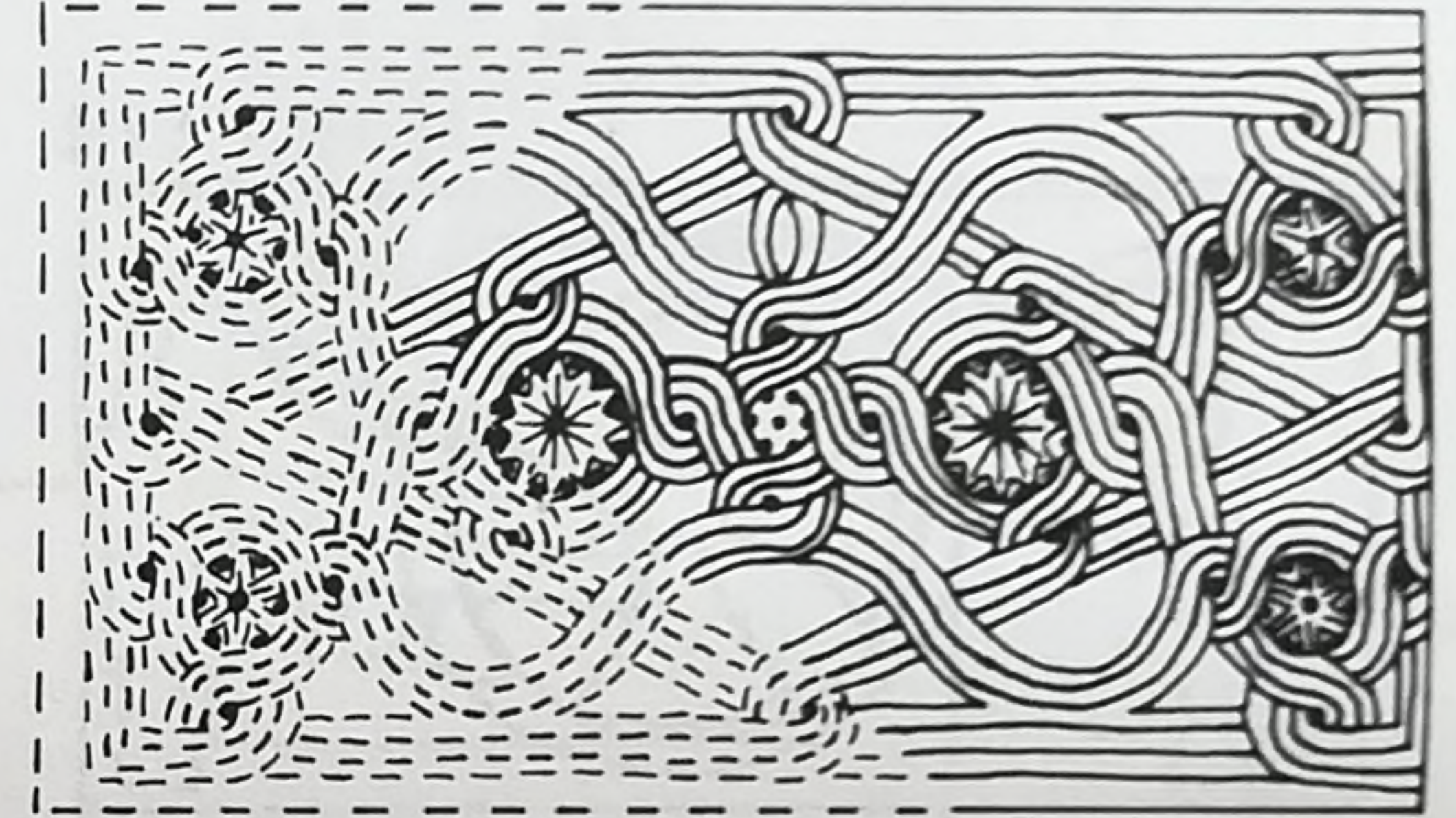
A46-LEV.89

U46-LEV.99

S14-LEV.95

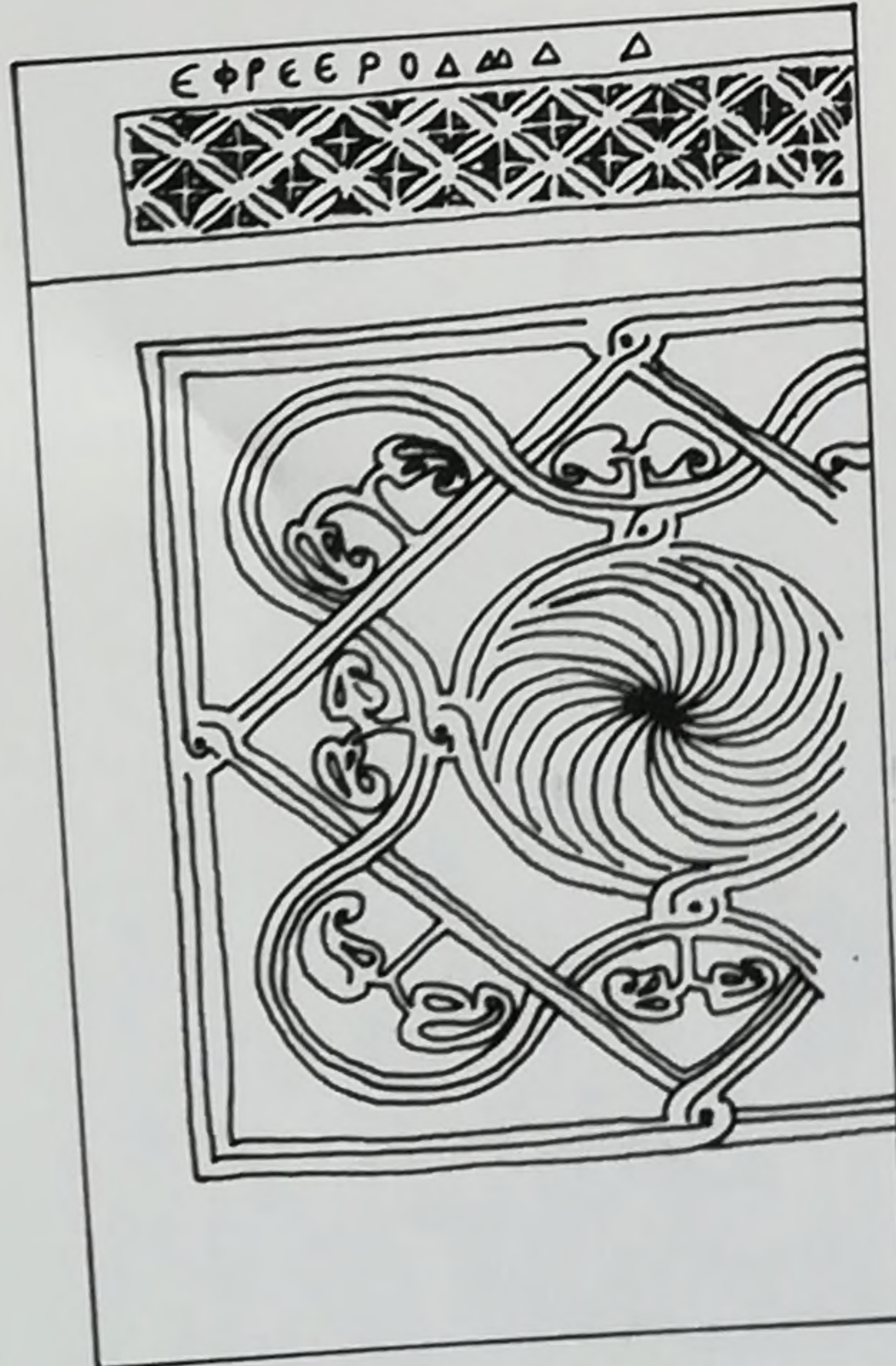

S11-LEV.94

U17-LEV.49

A27-LEV.47

A29-LEV.48

E8-LEV.48

HARİTALAR

- 1) Eskişehir, Afyon , Kütahya, Uşak, Denizli illerini kapsayan karayolları haritası
- 2) Roma imparatorluk çağında Phrygia
- 3) Bizans imparatorluk çağında 4.-13.yy'lar arasında Phrygia'nın önemli dinsel merkezleri
- 4) Bu günkü il sınırlarına göre ortaçağ-Bizans Phrygia'sı ve başlıca yerleşimleri
- 5) Bizans imparatorluk çağında Anadolu'da başlıca yollar, I. Haçlı Seferi güzergahı, yerleşimler ve manastırlar

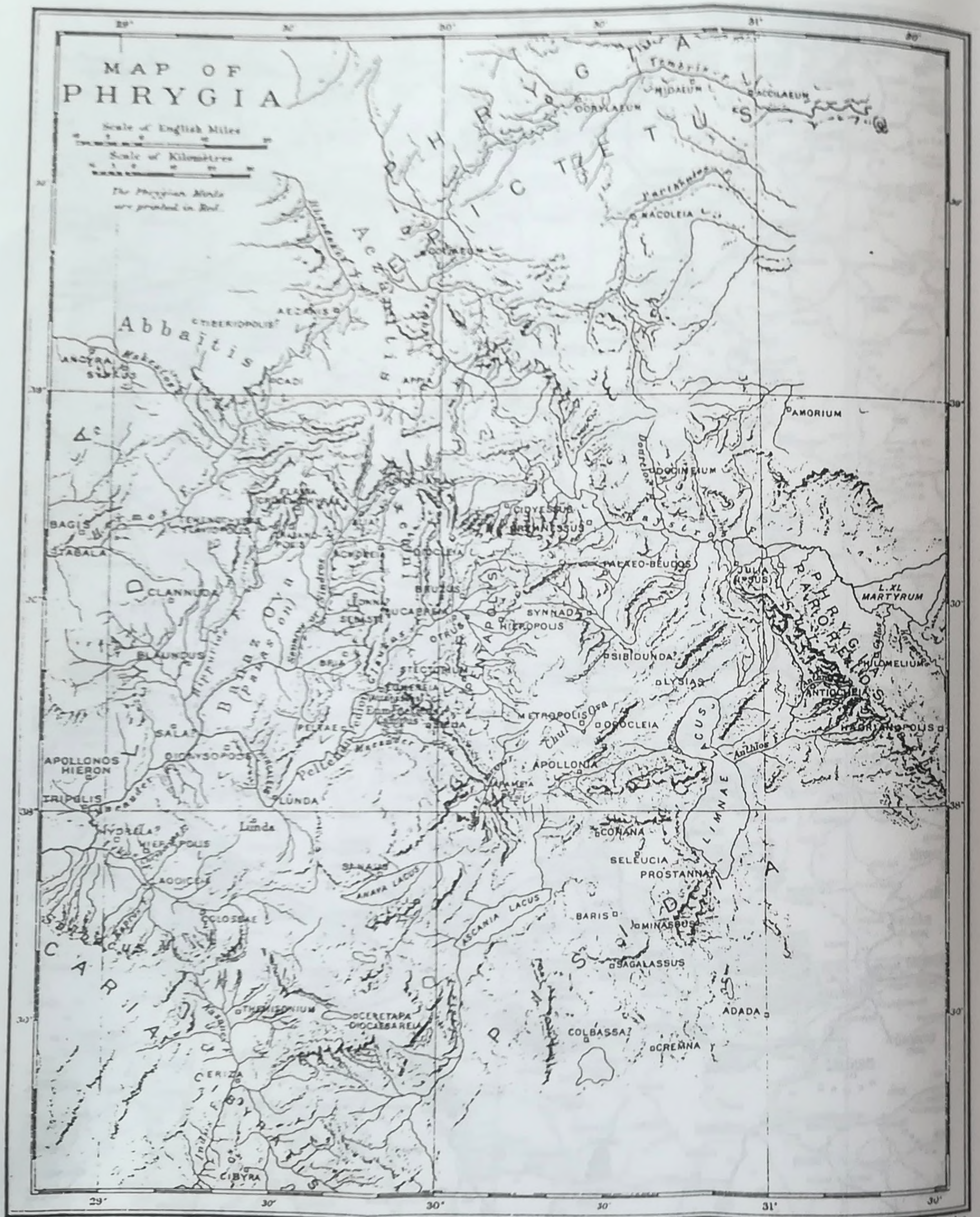

1) Eskişehir, Afyon , Kütahya, Uşak, Denizli illerini kapsayan karayolları haritası

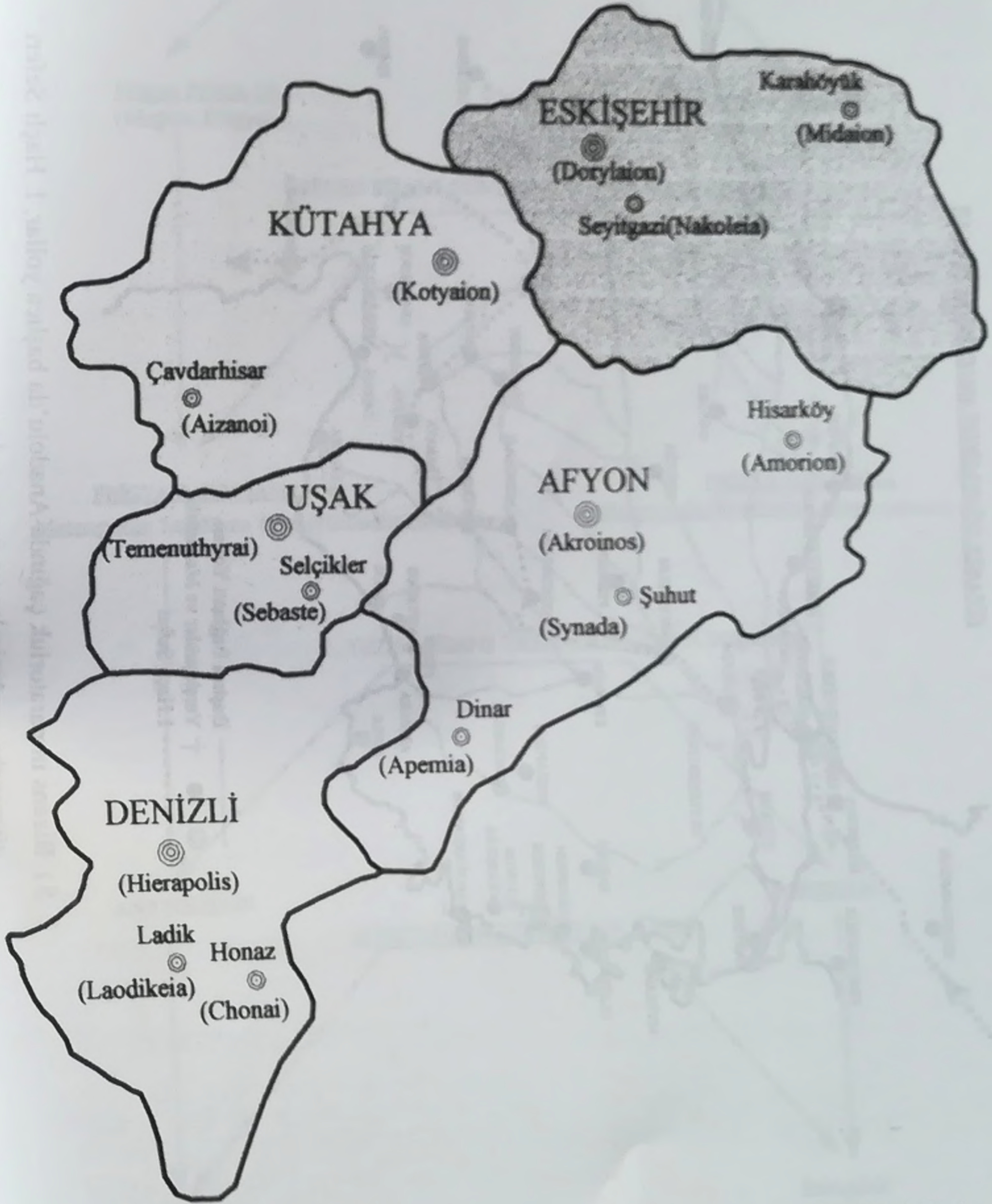

Stanford's Geogr. Exch. London.

2) Roma imparatorluk çağında Phrygia

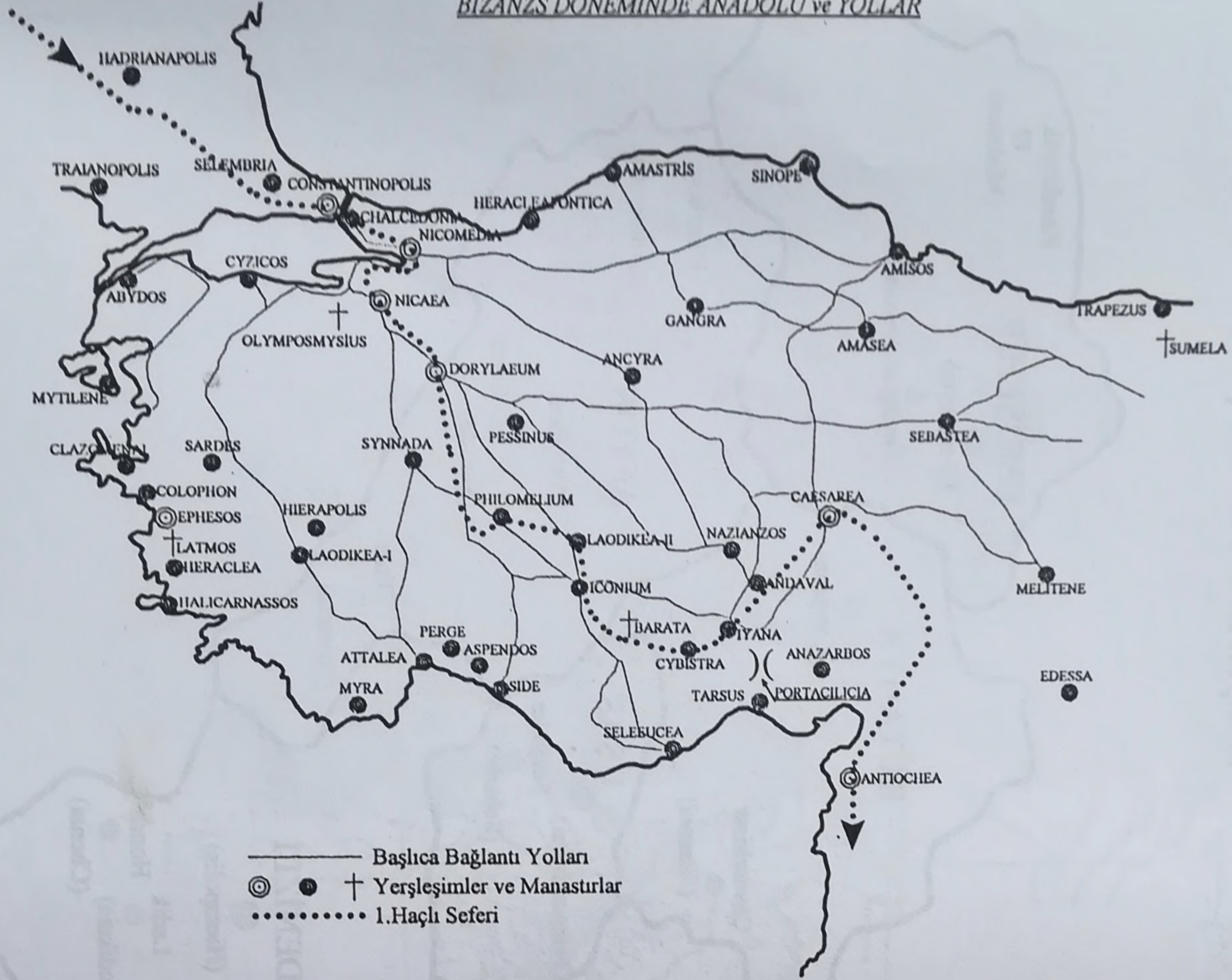
BUGÜNKÜ İL SINIRLARINA GÖRE
ORTAÇAĞ-BİZANS DÖNEMİ PHRYGİA'SI
ve
BAŞLICA YERLEŞİMLER

4) Bu günkü il sınırlarına göre ortaçağ-Bizans Phrygia'sı ve başlıca yerleşimleri

BİZANZS DÖNEMİNDE ANADOLU ve YOLLAR

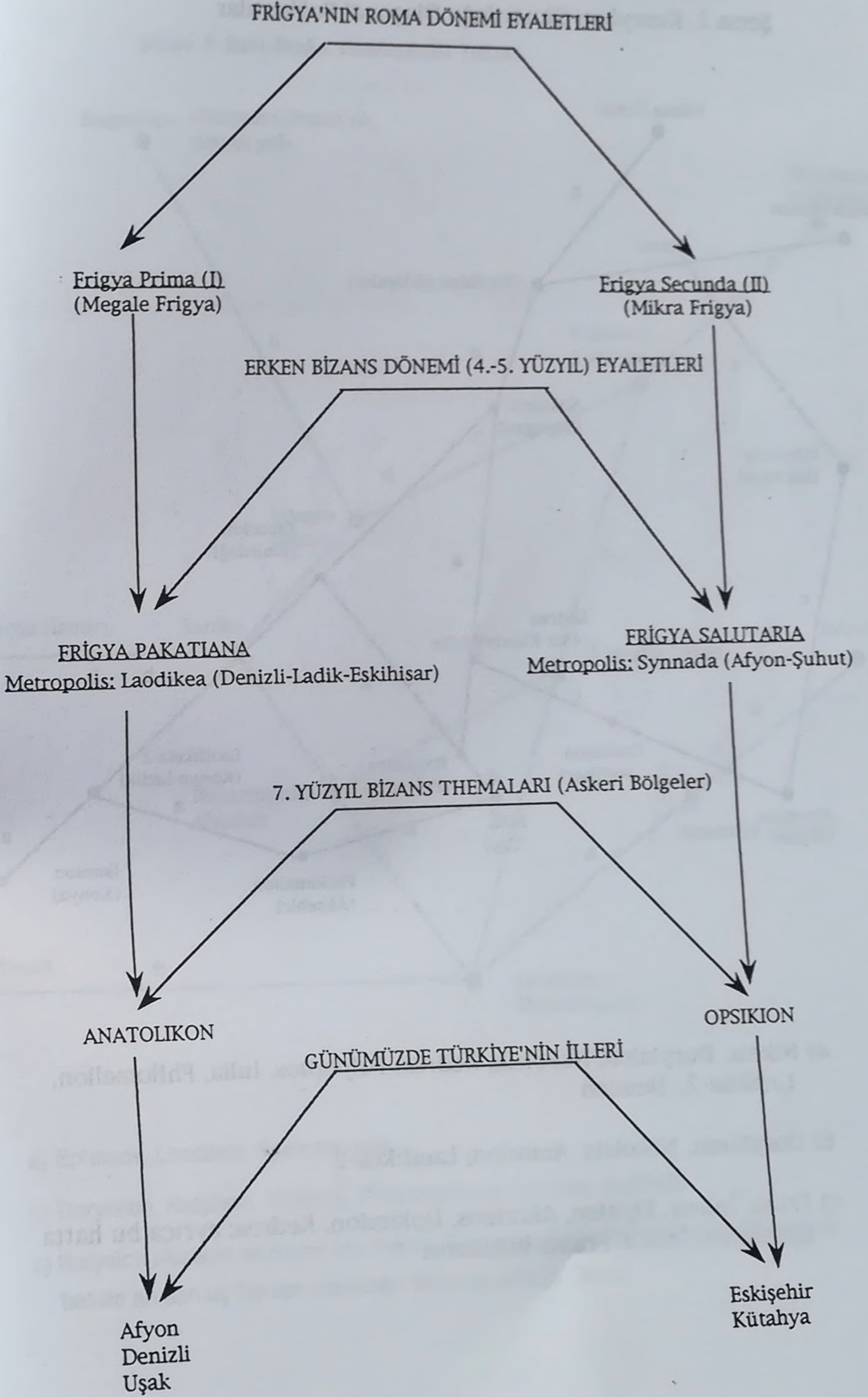

5) Bizans imparatorluk çağında Anadolu'da başlıca yollar, I. Haçlı Seferi güzergahı, yerleşimler ve manastırlar

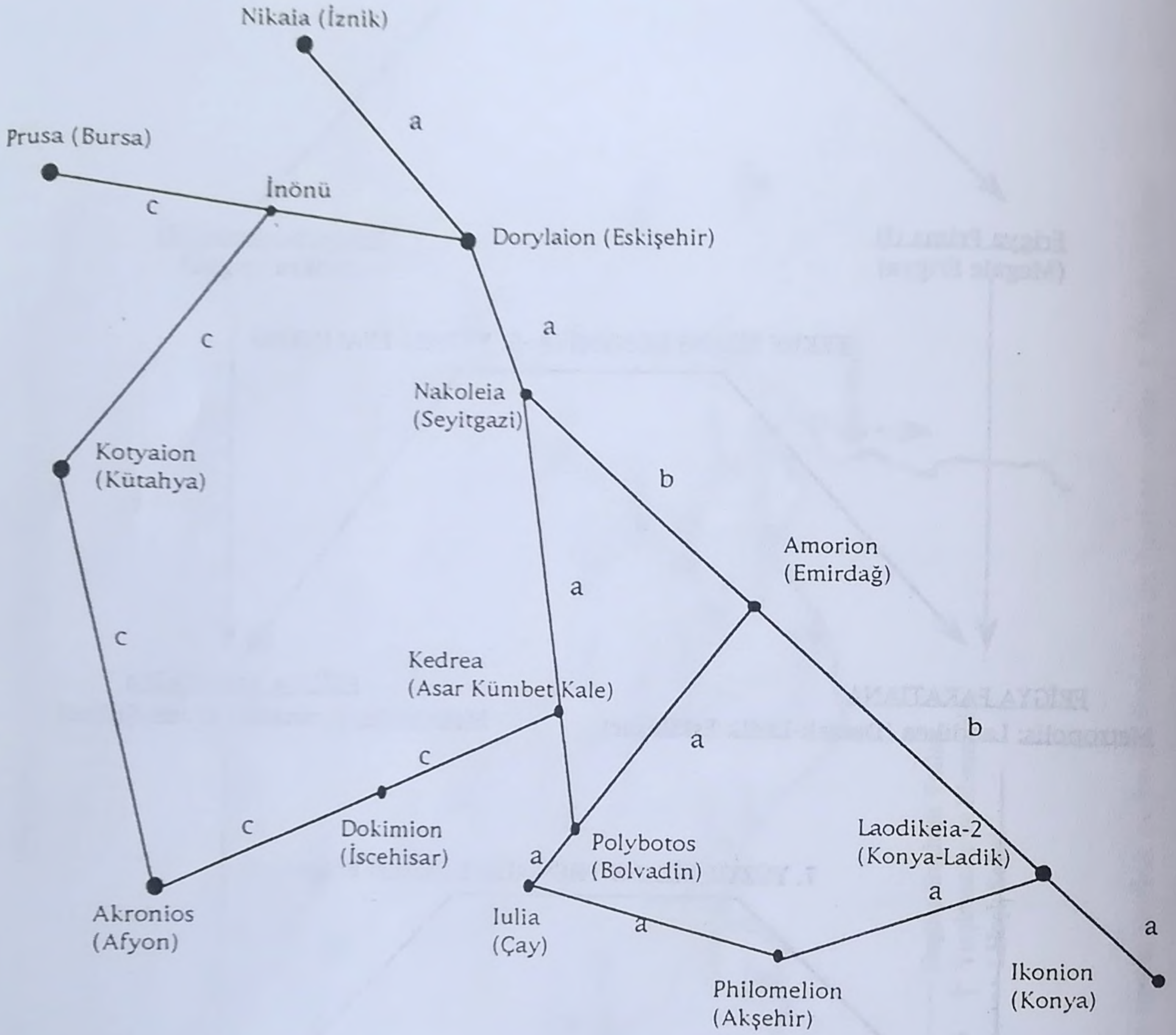
Şema:

1

Şema 2. Kuzeybatı-Güneydoğu Diagonal Bağlantılar

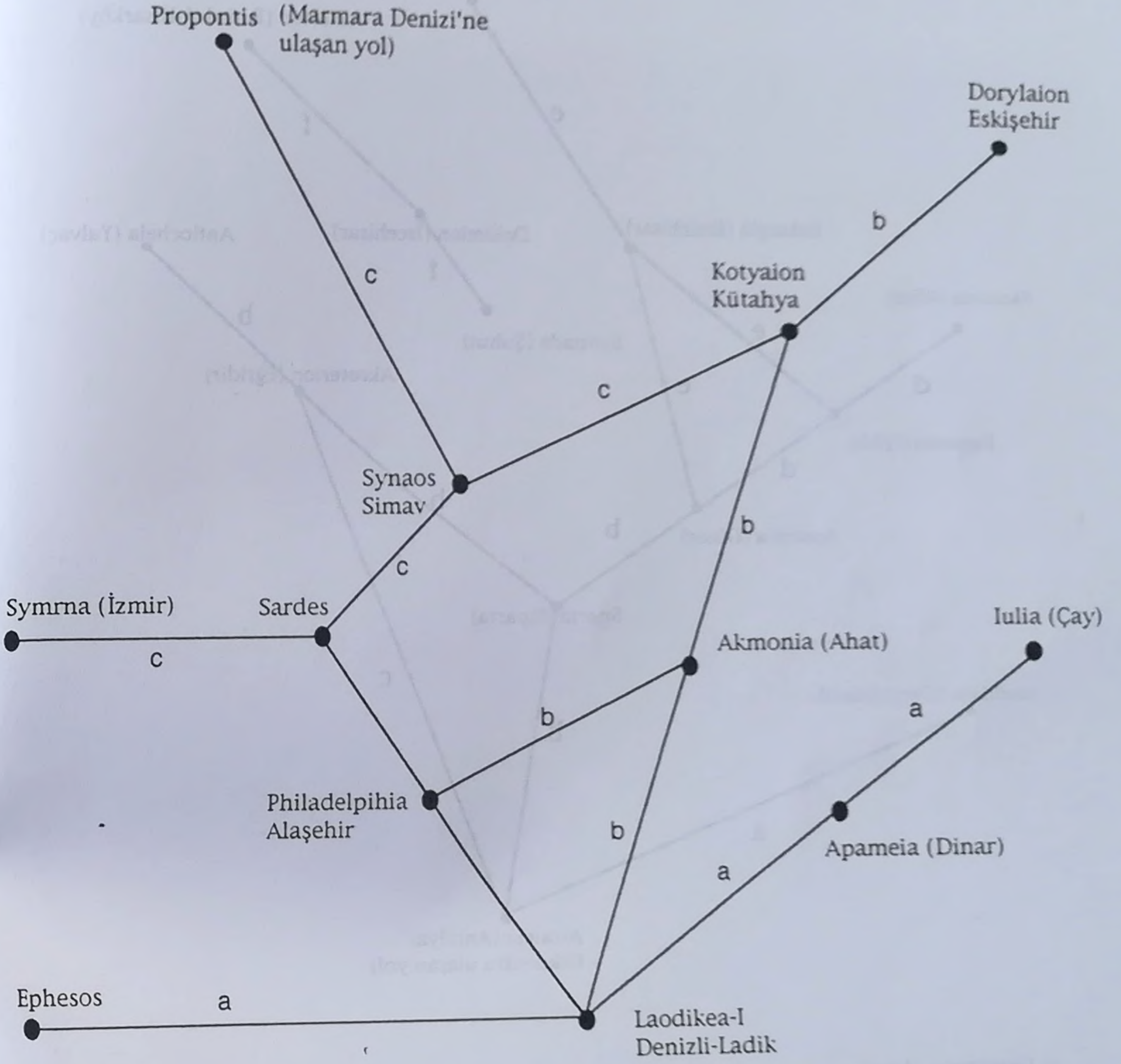
a) Nikeia, Dorylaion, Nakoleia, Kedrea, Polybotos, Iulia, Philomelion, Ladikea-2, Ikonion

b) Dorylaion, Nakoleia, Amorion, Laodikea-2

c) Prusa, İnönü, Ktyaion, Akroinos, Dokimion, Kedrea; ayrıca bu hatta Dorylaion, İnönü, Prussa bağlantısı

Şema 3-Batı-Doğu Yönündeki Yollar

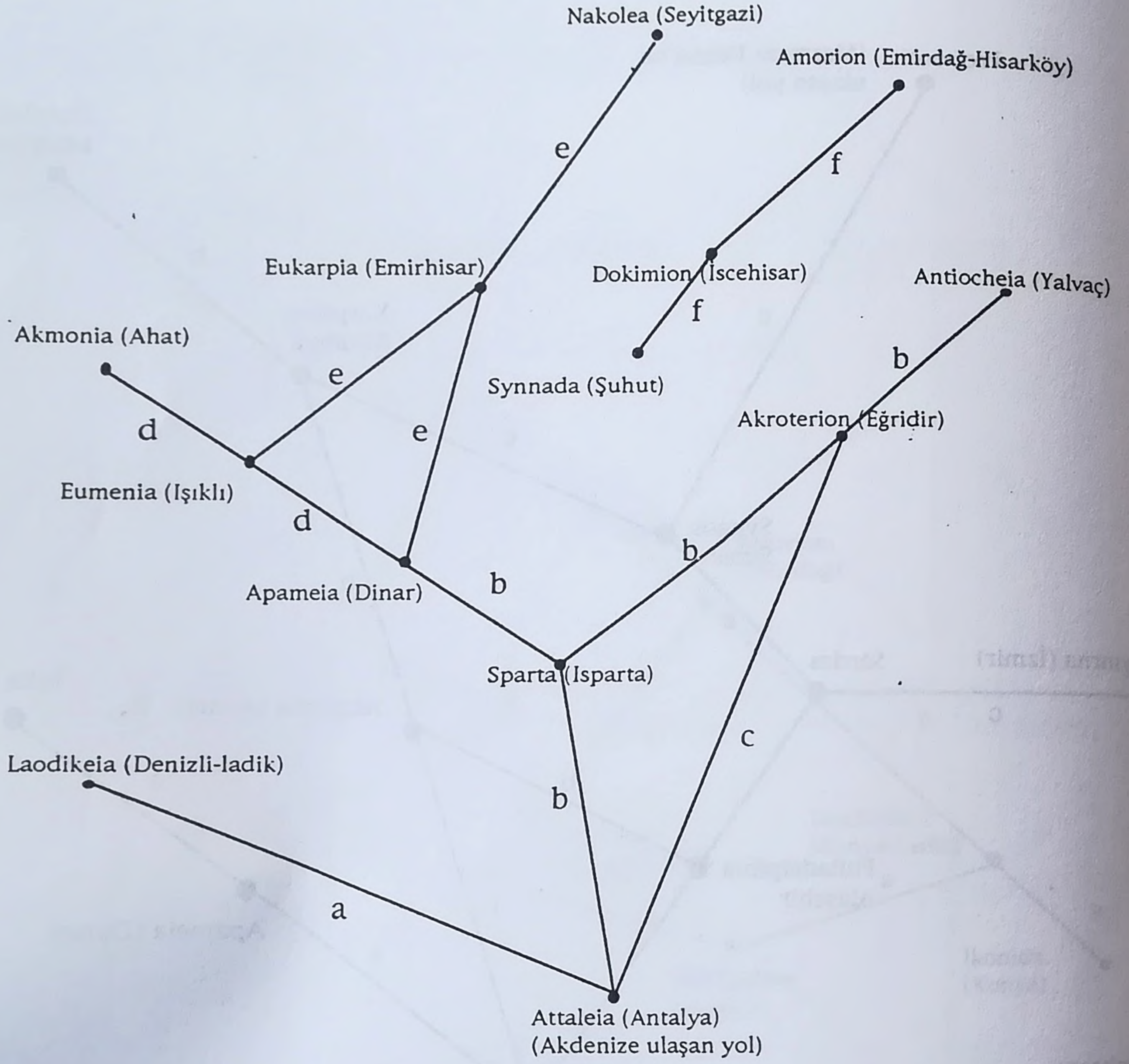
a) Ephesos, Laodikea, Apameia, Iulia

b) Dorylaion, Kotyaion, Akmonia, Philadelpihia ve Akmonia, Laodikea

c) Kotyaion (Aizanoi ve Kadoi üzerinden), Synnaos, Propontis (Marmara Denizi) ve batıda en son uç Sardes üzerinden Symrna ve Ege Denizi

Şema 4-Kuzey-Güney Yönünde Yollar

a) Laodikeia, Attalia

b) Attaleia, Sparta, Akroterion, Antiocheia

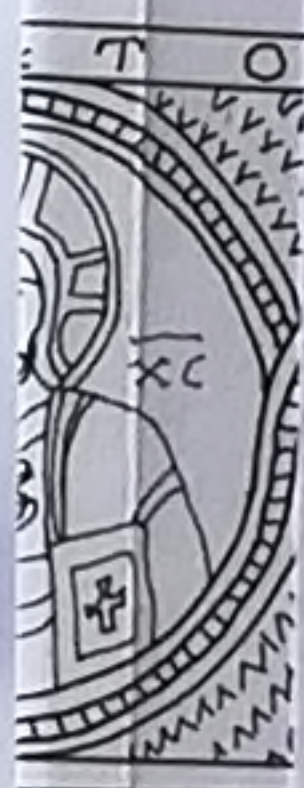
c) Attalia, Akretorion

d) Apameia, Eumenia, Akmonia

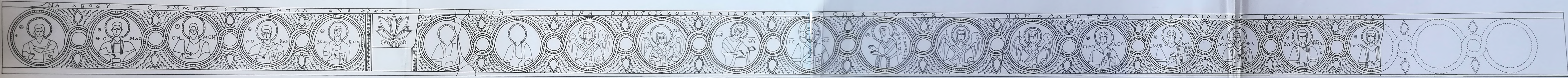
e) Apameia, Eukarpia, Nakoleia ve ayrıca
Eumenia, Eukarpia, Nakoleia

f) Synnada, Dokimion, Amorion

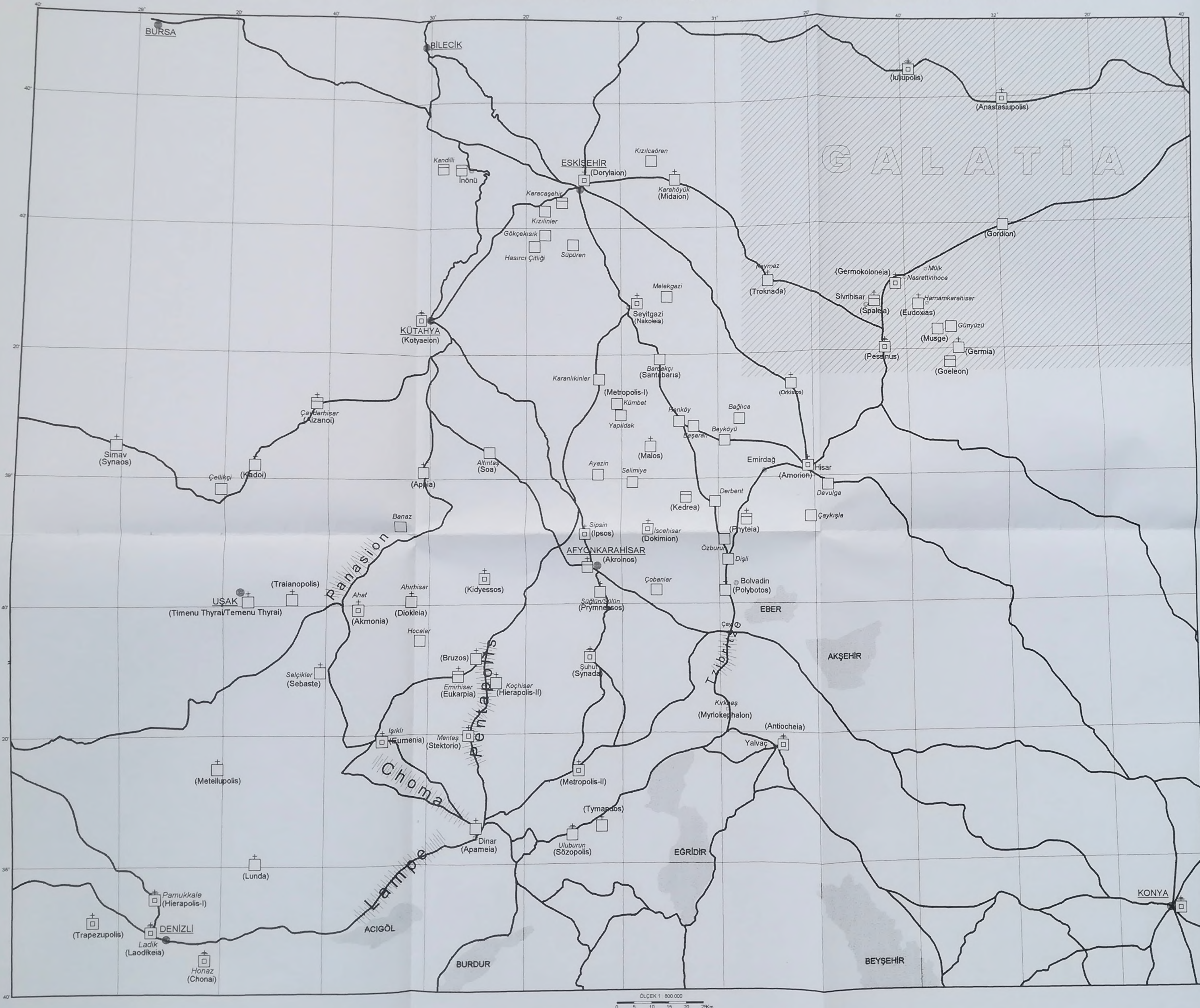

ORTAÇAĞ-BİZANS DÖNEMİ PHRYGIA'SINDA 4.-13.yy. ARASINDA ÖNEMLİ YERLEŞİMLER

Tapula Imperii Byzantini 7(Phrygien und Pisiden). Wien, 1990'da verilen haritadan yararlanılarak 4.-13.yy. arasında önemli-başlıca dinsel merkezler ve bunları bağlayan yollar belirtilmiştir; ayrıca GALATIA Bölgesine giren ancak Eskişehir'in bugünkü ilçelerini de içeren Sivrihisar ve diğer yerleşimler de eklenmiştir.

BAŞPİSKOPOSLUK MERKEZİ

Etrafı surla çevrili büyük kentler

AMORION(Emirdağ-Hisar köy)
ANTIOCHEIA(Yalvaç)
HIERAPOLIS(Pamukkale)
KHONAI(Denizli-Honaz)
KOTYALION(Kütahya)
NAKOLEIA(Seyitgazi)
SOZOPOLIS(Uluburun-Pisidia Bölgesinde)
SYNNADA(Şuhut)

BAŞPİSKOPOSLUĞA BAĞLI MERKEZLER

Etrafı surla çevrili kentler

AKMONIA(Uşak-Ahat)
IPSOS(Afyonun kuzeyi)
DORYLAION(Eskişehir-Şarhöyük)
EUMENIA(Orta Phrygia-Işıklı)
METROPOLIS-I(Dinar'ın k. batısı)
KDYESSOS(Afyon-Büyük Sandıklı ovası)
STEKTORION(Orta Phrygia-Menteş)
TRAPEZUPOLIS(Phrygia-Karya sınırında)

BİR TEPE KALESİ BİR MANASTIRI OLAN

Etrafı surla çevrili olmayan kentler

AIZANOI
AKROINOS
EUKARPIA(Afyon-KaraSandıklı ovası)
PHYTEIA(Afyon-Emirdağ-Kemer kaya)

BİR MANASTIRI veya KİLİSESİ OLAN

Etrafı surla çevrili olmayan küçük kentler

APAMIA(Dinar)
APPIA(Kütahya-Abiye)
BRUZOS(Afyon-KaraSandıklı arası)
DIOKLEIA(Ahırhisar-Uşak yakınında)
DOKIMION(Afyon-İscehisar)
HIERAPOLIS-II(Koçhisar-Afyon-Sandıklı ovası)
MALOS(Hanköy yakınında-Yukarı Phrygia)
MEROS(Afyon-İhsaniye yakınında)
METROPOLIS-II(Seyitgazi-Kümbet'in 10km doğusunda)
METELLUPOLIS(Uşak'ın güneyinde)
MIDAION(Eskişehir-Alpu arasında Karahöyük)
ORKISTOS(Amorion'un kuzey doğusunda)
PRYMNESSOS(Afyon-Sütlü/Sülün)
SEBASTE(Uşak-Selçukler)
TIMENU THYRA/TEMENU THYRA(Uşak)
TRAINOPOLIS(Uşak'ın doğusunda)

SURU ve KALESİ OLMAYAN

Küçük Kasabalar
AYAZIN(Afyon -İhsaniye)
BAŞARAN(Hanköy güneyinde)
ÇAYKIŞLA(Amorion'un güneyinde)
DERBENT(Afyon-Bayat güneyinde)
HANKÖY(Seyitgazi'nin güneyinde)
GÖKÇEKİSİK(Eskişehir-Kütahya arası)
SELİMİYE(Afyon-İhsaniye)
KARANLIKINLER(Kırka'nın doğusunda)
BEYKÖYÜ(Afyon-Emirdağ kuzeyi)
BAĞLICA(Afyon-Emirdağ kuzey doğusu)
HOCALAR(Afyon-Sandıklı ovası)
SANTABARIS(Seyitgazi'nin güneyi)
HASIRCI ÇİFTLİĞİ(Eskişehir-Kütahya arası)
ÖZBURUN(Seyitgazi-Bolvadin arası)
YAPILDAK(Phrygia Vadisi)

BİR SAVUNMA KALESİ OLAN

Küçük yerleşimler
KARACAHISAR
KEDREA(Afyon-Bayat)

Antikçağ tarihi coğrafyasında Frigya (Phrygia) olarak bilinen iç batı Anadolu yaylası, ortaçağda, sınırları biraz değişerek bugünkü Eskişehir, Seyitgazi, Afyon, Kütahya, Uşak ve Denizli illerini kapsayan bölgedir.

Bu bölgenin ortaçağda bizans döneminde dinsel, siyasal, sanatsal etkinliklerinin bugüne kalan somut belgeleri ise müzelerdeki yazıtlar, mimari parçalar, dinsel merkezler ve çevrelerindeki yerleşimlerde bulunan kalıntılardır.

Maalesef Anadolu'nun kültürel mirasına gerçek anlamda henüz sahip çıkılamadığından müzelerde ve devşirme malzeme olarak Türk dönemi yapılarında kullanılan mimari parçaların dışındakiler, yoğun bir yağmalanmaya maruz kalarak bugün ya dünyanın çeşitli bölgelerine, müze ve özel koleksiyonlarına, antika pazarlarına dağılmış veya moloz taşı olarak kullanılmak üzere kırılmış, demiryolu yapımında taş olarak kullanılmış ya da yok olup gitmiştir. Bu durum Anadolu'nun arkeolojik, sosyolojik, tarihsel ve kültürel potansiyelini, tarihsel süreç içinde sağlıklı izleyebilmeyi ve sonuçlara varabilmeyi bugün hemen tüm alanlarda olduğu gibi olanaksız kılmaktadır.

Araştırmacıların her türlü yağmacılık, katı bürokratik kurallar, finansal güçlüklerle rağmen yine de yoğun olarak çalışmalarını sürdürme inanç ve inatlarını takdirle karşılamak ve umuttan, çalışmaktan vazgeçmemek gerekir sanıyorum.

Bu çalışmanın amacı da Phrygia Bölgesinin Ortaçağ-Bizans Dönemine ait, bugün var olup yarını ise meçhul olan eserlerini belgelemek ve bizden sonraki araştırmacılara aktarabilmektir.

ISBN 9750600878

